

KERUEN

M.O. ÁÝEZOV
ATYNDAGÝ ÁDEBIET
JÁNE ÓNER
INSTITÝTYNYŇ

HABARSHYSY

M.O. AUEZOV INSTITUTE
OF LITERATURE AND ART

HERALD

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ
И ИСКУССТВА ИМЕНИ
М.О.АУЭЗОВА

ВЕСТНИК

№2, 79-ТОМ

2023

ISSN 2078-8134

**М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ**

КЕРУЕН

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2005 жылы құрылған

**№2, 79-том
2023**

ISSN 2078-8134

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
ИМ. М.О.АУЭЗОВА

КЕРУЕН

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

основан в 2005 году

№2, том 79
2023

ISSN 2078-8134

**M.O.AUEZOV INSTITUTE OF
LITERATURE AND ART**

KERUEN

SCIENTIFIC JOURNAL

founded in 2005

№2, 79 vol
2023

Ғылыми журнал

Ғылыми журнал 2005
жылдан бері шығады.

Құрылтайшысы және
баспагері:

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет
және өнер институты

Редакция мен баспагер
мекен жайы:

Заңды мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Шевченко к-сі, 28,
050010,

Нақты мекен-жайы: Қазақстан,
Алматы қ. Құрманғазы к-сі, 29,
2-қабат, 050010,

Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

Электрондық пошта:
keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Жылына 4 рет жарық көреді.

Журнал 2005 жылғы
24 наурызда Қазақстан
Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт
министрлігі, Ақпарат және
мұрағат комитетінде тіркелген.
Тіркеу куәлігі: 2005 жылғы 24
наурыздағы №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№2, 79-том, 2023

Бас редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Ісләмжанұлы,
филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА
корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Бас редактордың орынбасарлары:

Ғылыми редактор:

ҚАЛИЕВА Альмира Қайыртайқызы, фило-
логия ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов
атындағы Әдебиет және өнер институты бас
директорының ғылым жөніндегі орынбасары
(Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансұлу Баденқызы,
магистр, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және
өнер институтының ғылыми қызметкері
(Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

МАҒАЗБЕКОВ Нұр Жандосұлы, магистр,
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының кіші ғылыми қызметкері,
(Алматы, Қазақстан)

Научный журнал

Журнал издается с 2005
года.

Учредитель и издатель:

Институт литературы и
искусства
им. М.О. Ауэзова.

Адрес редакции и издателя:

Юридический адрес:
Казахстан, г. Алматы, ул.
Шевченко 28, 050010,
Фактический адрес: Казахстан,
г. Алматы, ул. Курмангазы 29,
2 этаж. 050010,
Тел.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.
Email: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован

24 марта 2005 года в

Комитете информации
и архивов Министерства
культуры, информации и
спорта

Республики Казахстан.

Свидетельство о регистрации:

24 марта 2005 г. №5844-Ж.

«КЕРУЕН»

№2, том 79, 2023

Главный редактор:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович,
доктор филологических наук, член-корреспон-
дент НАН РК, генеральный директор Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы,
Казахстан)

Заместители главного редактора:

Научный редактор:

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат
филологических наук, заместитель по науке
генерального директора Института литературы
и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор:

САРСЕНБАЕВА Жансулу Баденовна, магистр,
научный сотрудник Института литературы и
искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан).

Технический редактор:

Магазбеков Нур Жандосулы, магистр,
младший научный сотрудник Института
литературы и искусства им. М.О. Ауэзова
(Алматы, Казахстан)

Scientific journal

The journal has been
published
since 2005

Constitutor and publisher:

M.O. Auezov Institute of
Literature and Art

**Address of the editorial and
publishing office:**

28, Shevchenko str., Almaty,
050010, Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 272-74-11,
+7 (727) 300-32-45.

E-mail: keruenjournal@mail.ru,
info@litart.kz.

ISSN 2078-8134

Published 4 times a year

**The journal was registered
on March 24, 2005 in the
Committee of Information and
Archives of the Ministry of
Culture, Information and Sports
of the Republic of Kazakhstan.
Registration certificate: March
24, 2005 No. 5844-Zh.**

«KERUEN»

№2, 79 vol, 2023

Editor-in-Chief:

MATYZHANOV Kenzhekhan Islamzhanovich,
Doctor of Philology, Corresponding Member of
the National Academy of Sciences of the Republic
of Kazakhstan, Director General of the Institute of
Literature and Art named after MO Auezov (Almaty,
Kazakhstan)

Deputy Editors-in-Chiefs:

Scientific Editor:

KALIEVA Almira Kairtayevna, Candidate of
Philological Sciences, Deputy Director General for
Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and
Art (Almaty, Kazakhstan)

Responsible Editor:

SARSENBAYEVA Zhansulu Badenovna, Master's
degree, researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan).

Technical Editor:

Magazbekov Nur Zhandosuly, Master's degree,
junior researcher at the M.O. Auezov Institute of
Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

БАС РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Исламжанұлы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ:

ОМАРОВ Бауыржан Жұмаханұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Мүслімқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Өмірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ филология факультетінің деканы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серік Нығметоллаұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=search&authorlookup>

ТЕМІРБОЛАТ Алуа Берікбайқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының меңгерушісі (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НҰРҒАЛИ Қадияша Рүстембековна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің орыс филологиясы кафедрасы меңгерушісі (Астана, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гүлжахан Жұмабердіқызы, филология ғылымдарының докторы, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

ҚАЛИЕВА Алмира Қайыртайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=search&authorlookup>

ҚЫДЫР Төрәлі Еділбайұы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШӘРІПОВА Диляра Сафарғалиқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Ақлима Қайырденқызы, өнертану кандидаты, доцент, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

ҚАЗТУҒАНОВА Айнұр Жасанбергенқызы, өнертану кандидаты, доцент, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТҰРМАҒАМБЕТОВА Бақыт Жолдыбайқызы, өнертану кандидаты, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің доценті (Атырау, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖҮНДІБАЕВА Арай Қананияқызы, PhD, қауымдастырылған профессор, Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық Білім Академиясының Қазақ тілі, Қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы зертханасының меңгерушісі (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахымқызы, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының оқытушысы (Алматы, Қазақстан)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:
БАГНО Всеволод Евгеньевич, филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Санкт-Петербург, Ресей)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДІРБАЙ Гүлнар Турабекқызы, тарих ғылымдарының докторы, Колумбия университетінің профессоры (Нью-Йорк, АҚШ)

Профиль сілтемесі: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

СНАМОРРО Antonio Chicharro, ғылым докторы, философия және қолжазба факультетінің профессоры (Гранада, Испания) Н = 2

КРАСОВСКАЯ Аксиния, филология ғылымдарының докторы, профессор, Бухарест Университеті (Бухарест, Румыния) Н = 1

НИКОЛАС Мари, филология ғылымдарының докторы, профессор, Лихай Университеті (Пенсильвания, АҚШ) Н = 1

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович, доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ОМАРОВ Бауыржан Жумаханович, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, советник Президента Республики Казахстан (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

БАЗАРБАЕВА Зейнеп Муслимовна, доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, главный научный сотрудник Института языкознания имени Ахмета Байтурсынова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ЖОЛДАСБЕКОВА Баян Омирбековна, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, декан филологического факультета КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

НЕГИМОВ Серик Ныгметоллаевич, доктор филологических наук, профессор кафедры казахской литературы Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

ТЕМИРБОЛАТ Алуа Берикбаевна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы КазНУ им. Аль-Фараби (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

НУРГАЛИ Кадиша Рустембековна, доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой русской филологии Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева (Астана, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ОРДА Гульжасхан Жумабердыевна, доктор филологических наук, доцент, главный научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

КАЛИЕВА Альмира Кайыртаевна, кандидат филологических наук, заместитель по науке генерального директора Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

АНАНЬЕВА Светлана Викторовна, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

КЫДЫР Торали Едилбай, кандидат филологических наук, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

ШАРИПОВА Дилъра Сафаралиевна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

ОМАРОВА Аклима Каирденовна, кандидат искусствоведения, доцент Казахской национальной консерватории имени Курмангазы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

КАЗТУГАНОВА Айнур Жасанбергеневна, кандидат искусствоведения, доцент, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

ТУРМАГАМБЕТОВА Бахыт Жолдыбаевна, кандидат искусствоведения, музыковед, доцент кафедры музыки и искусства Атырау Университет им. Х.Досмухамедова (Атырау, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

СУЛТАН Ертай, PhD, ведущий научный сотрудник Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ЖУНДИБАЕВА Арай Кананиевна, PhD, ассоциированный профессор, заведующий лабораторией казахского языка, казахской литературы, истории Казахстана Национальной академии образования имени И. Алтынсарина Нур-Султан, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

ДАУТОВА Гульназ Рахимовна, PhD, преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы (Алматы, Казахстан)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

БАГНО Всеволод Евгеньевич, доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент Российской академии наук (Санкт-Петербург, Россия)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

КЕНДИРБАЙ Гульнар Турбековна, доктор исторических наук, профессор Колумбийского университета (Нью-Йорк, США)

Ссылка на профиль: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, доктор наук, профессор Гранадского университета, заведующий факультета философии и рукописи (Гранада, Испания) H = 2

КРАСОВСКАЯ Аксинья, доктор филологических наук, профессор, Бухарестский университет (Бухарест, Румыния) H = 1

НИКОЛАС Мари, доктор филологических наук, профессор, Университет Лихай (Пенсильвания, США) H = 1

EDITORIAL BOARD

EDITOR-IN-CHIEF:

MATYZZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich, Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General director of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216628445>

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

OMAROV Bauyrzhan Zhumakhanovich, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, President's advisor of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216859605>

BAZARBAYEVA Zeynep Muslimovna, Doctor of Philology, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Chief Researcher of the Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56195378100>

ZHOLDASBEKOVA Bayan Omirbekovna, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dean of the Philological Faculty of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57203201994>

NEGIMOV Serik Nygmetollayevich, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Literature of L.Gumilev Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=NEGIMOV&st2=Serik&origin=searchauthorlookup>

TEMIRBOLAT Alua Berikbayevna, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56148996000>

NURGALI Kadisha Rustembekovna, Doctor of Philological Sciences, Professor, Head of the Department of Russian Philology L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55915843100>

ORDA Gulzhakhan Zhumaberdyevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192676955>

KALIYEVA Almira Kairtayevna, Candidate of Philological Sciences, Deputy Director General for Science of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57213160949>

ANANYEVA Svetlana Viktorovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher of the M.O.Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/results/authorNamesList.uri?st1=ANANYEVA&st2=Svetlana&origin=searchauthorlookup>

KYDYR Torali Edilbay, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Chief Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)

Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216896393>

SHARIPOVA Dilyara Safargalievna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher at the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192097133>

OMAROVA Aklima Kairdenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Kurmangazy Kazakh National Conservatory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210747041>

KAZTUGANOVA Ainur Zhasanbergenovna, Candidate of Art History, Associate Professor, Leading Researcher of the M. O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57210749637>

TURMAGAMBETOVA Bakhyt Zholdybayevna, Candidate of Art History, Senior lecturer at the Department of Music and Art of H.Dosmukhamedov Atyrau University (Atyrau, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212550200>

SULTAN Yertay, Ph.D., Leading Researcher Literature of M.O. Auezov Institute of Literature and Art (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216705450>

ZHUNDIBAYEVA Arai Kanapiyevna, PhD, Associate Professor, Head of the Laboratory of the Kazakh language, Kazakh Literature, History of Kazakhstan of the I. Altynsarin National Academy of Education (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55912694100>

DAUTOVA Gulnaz Rakhimovna, PhD, Lecturer, Department of Kazakh Literature and Literary Theory (Almaty, Kazakhstan)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57192094749>

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

BAGNO Vsevolod, Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, Russia)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=55788979100>

KENDIRBAY Gulnar Turabekovna, Doctor of Historical Sciences, Professor of Columbia University (New York, USA)
Profile link: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=25226509300>

CHAMORRO Antonio Chicharro, Doctor of Sciences, Professor of Granada University, Head of the Faculty of Philosophy and Manuscript (Granada, Spain)
H = 2

KRASOVSKAYA Aksinia, Doctor of Philology, Professor, Bucharest University (Bucharest, Romania)
H = 1

NIKOLAS Mary, Doctor of Philology, Professor, Lehigh University (Pennsylvania, USA)
H = 1

МАЗМҰНЫ

Бас редактордың алғы сөзі.....14

Әдебиеттану

Әзібаева Б.У. Нар/бактриан бейнесінің көне мифология, қазақ фольклоры мен әдебиетіндегі семантикасы, қызметі.....	17
Усенова Н.Е., Бисенғали З.Қ., Якыжы А. «Бабырнама» шығармасындағы тарихи шындық және фольклорлық негіздер.....	29
Сейітжанов З. Н., Омарова Р.Ж. Таңжарық Жолдыұлының азаматтық лирикасы.....	43
Пірәлі Г.Ж., Қонаев Д.А., Әмірбаева Ш. Ресей мұрағаттарындағы мұхтартану: тарих, теория, ғылыми дискурс.....	55
Ананьева С.В. XX ғасырдың басындағы орыс әдебиетіндегі қазақы болмыстың эстетикалық дамуы...67	
Абишева С.Д., Касымжанова М.Е., Ломова Е.А. Көркем әдебиет материалында оқушылардың позитивті бірегейлігі тұжырымдамасын қалыптастыру.....	75
Айтбаева А.Е., Ақыш Н.Б., Ермағанбетова З.Н. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиетіндегі көркемдік-эстетикалық ерекшеліктер.....	87
Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б. І.Есенберлиннің «Алтын орда» тарихи трилогиясындағы мемлекеттік идея және тарихи тұлға тұжырымдамасы.....	98
Рақыш Ж.С. Қазақ постфольклоры: жанрлар трансформациясы.....	116
Жарқынбекова Ш.Қ., Вишницкая В.А. Мәдени кодтардың көрінісі ретіндегі «Жол» концептісі (Д. Нақыповтың «күл шеңбері» романының материалы бойынша).....	127
Магазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ., Әубәкір Ж.М. Абай шығармашылығындағы жалпыдамзаттық құндылықтар және «кемел ұлт» тұжырымдамасы.....	142
Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө. Ер Жәнібек туралы тарихи жырлар мен аңыздардың текстологиясы.....	152
Худайбергенов Н.Д. Қазіргі балалар поэзиясындағы көркемдік ізденістер (А.Асылбек шығармаларының негізінде).....	164
Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева Қ.Т. Мифологиядағы құстың орнитоморфты архетипі (А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі негізінде).....	177
Нұрлыбаева А., Бораи А.Б., Джумабекова А.А. Әбіш Кекілбаевтың сыншылдық қыры.....	188
Сабирова Д.А., Молдағали М., Серикова С.К. Қазақстанның әдеби интернет порталдары.....	200
Сейсенқұл Ө. Жұматұрды Ө. Абай шығармаларының қытай тіліне аударылуы мен зерттелуі.....	211
Хуатбекұлы Е., Құрманбаева А.П. Қазіргі поэзиядағы рецептивтік эстетика.....	223

ӨНЕРТАНУ

Сабдалиева Р.Б., Орынханова Г.А. Е. Тұрсыновтың «Келін» фильміндегі Ененің бейнесі.....	238
Бәкірова С.Ә., Ізім Т.О., Кульбекова А.К. «Қазақ биінің ғылыми-әдістемелік зертханасы» – ұлттық өнерді сақтаудың жаңа жобасы.....	253
Ақсақалова Ж.А., Ыдырыс З.А., Кенджакулова А.Б. Қазақ кескіндемесіндегі «мәдени ақтандақтар» іздері.....	268
Ембергенова А.П., Кабдиева С.Д. «Физикалық театр» және «пластикалық театр» терминдерінің генезисі.....	284
Асқарова Г.С., Тамаев А., Асылбекұлы С. Бейнелеу өнеріндегі жылқы бейнесінің интерпретациясы.....	293

СОДЕРЖАНИЕ

Обращение главного редактора.....15

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Азибаева Б.У. Семантика и функции образа бактриана/дромедара в архаический мифологии, казахском фольклоре и литературе.....17

Усенова Н.Е., Бисенгали З.К., Якыжы А. Историческая правда и фольклорные основы в произведение «Бабырнама».....29

Сейтжанов З.Н., Омарова Р.Ж. Гражданская лирика Танжарык Жолдыулы.....43

Пирали Г.Ж., Қунаев Д.А., Амирбаева Ш.М. Мухтароведение в российских архивах: история, теория, научный дискурс.....55

Ананьева С.В. Эстетическое освоение казахской действительности в русской литературе начала XX века.....67

Абишева С.Д., Касымжанова М.Е., Ломова Е.А. Формирование концепта позитивной идентичности учащихся на материале художественной литературы.....75

Айтбаева А.Е., Ақыш Н.Б., Ермаганбетова З.Н. Художественно-эстетические особенности казахской литературы в годы независимости.....87

Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б. Государственная идея и концепция исторической личности в исторической трилогии "Алтын орда" И. Есенберлина.....98

Рақыш Ж.С. Казахский постфольклор: трансформация жанров.....116

Жаркынбекова Ш.К., Вишницкая В.А. Концепт «путь» как репрезентация культурных кодов (на материале романа Д. Накипова «Круг пепла»).....127

Магазбеков Н.Ж., Калиева А.К., Аубакир Ж.М. Общечеловеческие ценности и концепция «Идеальной нации» в творчестве Абая.....142

Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева К.У. Текстология исторического эпоса и легенды о Ер Жанибек.....152

Худайбергенов Н.Д. Художественные изыскания в современной детской поэзии (По произведениям А. Асылбека).....164

Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева К.Т. Орнитоморфный архетип птицы в мифологии (По мотивам рассказа А.Кемелбаевой «Коньрқаз»).....177

Нурлыбаева А., Бораиш А.Б., Джумабекова А.А. Абиш Кекилбаев как литературный критик.....188

Сабирова Д.А., Молдагали М., Серикова С.К. Литературные интернет порталы Казахстана.....200

Сейсенкул О., Джуматурды А. Перевод и изучение произведений Абая на китайский язык.....211

Хуатбекулы Е., Курманбаева А.П. Рецептивная эстетика в современной поэзии.....223

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Сабдалиева Р.Б., Орынханова Г.А. Образ Ене в киноповести Е.Турсунова «Келін».....238

Бакирова С.А., Изим Т.О., Құлбекова А.К. «Научно-методическая лаборатория казахского танца» - новый проект сохранения национального искусства.....253

Аксакалова Ж.А., Ыдырыс З.А., Кенджакулова А.Б. Следы «культурных травм» в казахской живописи.....268

Ембергенова А.П., Кабдиева С.Д. Генезис терминов «физический театр» и «пластический театр».....284

Аскарлова Г.С., Тамаев А., Асылбекулы С. Интерпретация образа лошади в изобразительном искусстве.....293

CONTENT

Editor-in-chief's address.....16

LITERARY STUDIES

Azibayeva B.U. Semantics and functions of the Bactrian/Dromedary image in archaic mythology, Kazakh folklore and literature.....17

Usenova N.E., Bisengali Z.K., Yakici A. Historical truth and folklore foundations in the work «Baburnama».....29

Seitzhanov Z.H., Omarova R.Zh. Civil lyrics of Tanzharyk Zholdyuly.....43

Pirali G.Zh., Kunaev D.A., Amirbayeva Sh.M. Mukhtar studies in russian archives: history, theory, scientific discourse.....55

Ananyeva S.V. Aesthetic representation of kazakh realities in russian literature of the beginning of the 20th century.....67

Abisheva S.D., Kassymzhanova M.E., Lomova E.A. Formation of the concept of positive identity of students on the material of fiction.....75

Aitbaeva A.E., Akysh N.B., Ermaganbetova Z.N. Artistic and aesthetic features of kazakh literature in the years of independence.....87

Orda G.Zh., Sarsembayeva Zh.B. The state idea and concept of historical personality in the historical trilogy "Altyn orda" by I. Esenberlin.....98

Rakyszh Zh.S. Kazakh postfolklore: transformation of genres.....116

Zharkynbekova Sh.K., Vishnitskaya V.A. The concept «Way» as a representation of cultural codes (on the material of D. Nakipov's novel "circle of ashes").....127

Magazbekov N.Zh., Kaliyeva A.K., Aubakir Zh.M. Human values and the concept of the "Ideal Nation" in the work of Abai.....142

Nabiolla N., Karbozov E.K., Tamabaeva K.U. Textology of the historical epoc and the legend about Yer Zhanibek.....152

Khudaibergenov N.D. Artistic research in modern kazakh children's poetry (Based on the works of A. Asylbek).....164

Abdullina A.B., Doskeyeva Sh.A., Tulebayeva K.T. The ornithomorphic bird archetype in mythology (Based on the story of A.Kemelbaeva "Konyrkaz").....177

Nurlybayeva A., Borash A.B., Dzhumabekova A.A. Abish Kekilbayev as a literary critician.....188

Sabirova D.A., Moldagali M.B., Serikova S.K. Literary internet portals of Kazakhstan.....200

Seisenkhul O., Jumaturdu A. Translation and study of the literature of Abay in Chinese.....211

Khuatbekuly Y., Kurmanbayeva A.P. Receptive aesthetics in modern poetry.....223

ART STUDIES

Sabdaliyeva R.B., Orynkhanova G.A. The image of a Woman in E.Tursunov's film story «Kelin».....238

Bakirova S.A., Izim T.O., Kulbekova A.K. "Scientific and methodological laboratory of kazakh dance" - a new project for national art preservation.....253

Axakalova Zh.A., Ydyrys Z.A., Kenjakulova A.B. Traces of «cultural traumas» in kazakh painting.....268

Yembergenova A.P., Kabdiyeva S.D. The genesis of the terms "physical theatre" and "plasticheskiy theatre" 284

Askarova G.S., Tamaev A., Asylbekuly S. Interpretation of the image of a horse in the fine arts.....293

Құрметті оқырмандар, әріптестер, достар!

Сіз «Керуен» ғылыми журналының кезекті санын ашып отырсыз.

Журнал мақалалары CrossRef дерекқорында тіркеледі және әр автордың мақаласына DOI - электронды құжаттарға сілтеме жасау үшін пайдаланылатын цифрлық объект идентификаторы беріледі. Журнал «Ұлттық ғылыми-техникалық сараптама орталығы» акционерлік қоғамның (NCSTE) Қазақстандық дәйексөздер базасында (KazBC) индекстеледі. Алдағы уақыттарда авторларды Web of Science және Scopus халықаралық дәйексөздер базасына енгізілген басылымдарда қабылданған стандарттарға сәйкес жарияланымдар дайындауға бағдарлай бастаймыз. Бұған дейін аннотация мен кілт сөздердің көлеміне қойылатын талаптар реттелген.

Журналдың редакциялық алқасына қазақстандық және шетелдік жетекші ғалымдар кіреді. Журнал авторлардың жарияланымдарының ақпараттық ашықтығы мен қолжетімділігі саясатын ұстанады; мақалалар журналдың веб-сайтында үш тілде толық мәтінді қол жетімділікпен орналастырылған.

Журналдың мақсаты- гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа жетістіктердің нәтижесі бойынша ақпарат беру.

Журналдың міндеттері:

Бұрын жарияланбаған және басқа журналда жариялау үшін ұсынылмаған түпнұсқа жоғары сапалы ғылыми мақалаларды қабылдау.

Авторлық құқыққа қатысты Қазақстан Республикасы заңнамасының талаптарына және жариялау этикасы бойынша әлемдік тәжірибеде жалпы қабылданған ережелерге сүйену.

Келесі гуманитарлық ғылымдар саласындағы жаңа зерттеулерді қамту:

1. Әдебиеттану
2. Өнертану

Құрметпен, «Керуен» журналының бас редакторы, филология ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас директоры (Алматы, Қазақстан) МАТЫДЖАНОВ Кенжесхан Ісләмжанұлы

Уважаемые читатели, коллеги, единомышленники, друзья!

Перед вами очередной номер научного журнала «Керуен».

Статьи журнала регистрируются в БД CrossRef и к каждой авторской статье обязательно присваивается DOI – цифровой идентификатор объекта, который используется для обеспечения цитирования, ссылки и выхода на электронные документы. Журнал индексируется Казахстанской базой цитирования (КазБЦ) АО «Национальный центр государственной научно-технической экспертизы» (НЦГНТЭ). Постепенно мы начинаем ориентировать авторов на подготовку публикаций по стандартам, принятым в изданиях, входящих в международные базы цитирований Web of Science и Scopus. Ранее уже были скорректированы требования к объему аннотации и ключевым словам.

В составе редакционной коллегии журнала представлены ведущие казахстанские и зарубежные ученые. Журнал следует политике информационной открытости и доступности публикаций авторов, статьи размещаются на сайте журнала на трех языках в полнотекстовом доступе.

Целью журнала является распространение научной информации и привлечение новых авторов. Журнал инициирует дискуссии по результатам новых достижений в области гуманитарных наук.

Задачи журнала:

Принимать оригинальные высококачественные научные статьи, ранее не опубликованные и не представленные для публикации в другом журнале.

Опирается на требования законодательства Республики Казахстан в отношении авторского права и общепринятые в мировой практике положения по публикационной этике.

Ориентироваться на охват публикаций по следующим специальностям в области гуманитарных наук.

1. Литературоведение
2. Искусствоведение

С уважением и надеждой на сотрудничество, главный редактор «Керуен», доктор филологических наук, член-корреспондент НАН РК, генеральный директор Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МАТЫЖАНОВ Кенжехан Слямжанович.

Dear readers, colleagues, associates, friends!

Here is the next issue of the scientific journal "Keruen".

Journal articles are registered in the CrossRef database and a DOI is necessarily assigned to each author's article - a digital object identifier that is used to provide citation, reference and output to electronic documents. The journal is indexed by the Kazakhstan Citation Database (KazCD) of the National Center for State Scientific and Technical Expertise JSC (NCSTE). Gradually, we begin to orient the authors to the preparation of publications according to the standards adopted in the editions included in the international citation databases Web of Science and Scopus. Previously, the requirements for the volume of the annotation and keywords have already been adjusted.

The editorial board of the journal includes leading Kazakhstani and foreign scientists. The journal follows the policy of information openness and accessibility of authors' publications; articles are posted on the journal's website in three languages in full-text access.

The purpose of the journal is to disseminate scientific information and attract new authors. The journal initiates discussions on the outcome of new advances in the humanities.

The tasks of the journal:

Accept original high quality scientific articles that have not been previously published or submitted for publication in another journal.

Rely on the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan in relation to copyright and generally accepted in world practice provisions on publication ethics.

Focus on the coverage of publications in the following specialties: humanitarian sciences

1. Literary studies
2. Art studies

With respect and hope for cooperation, Editor-in-chief of "Keruen", Doctor of Philology, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art MATYZHANOV Kenzhekhan Slyamzhanovich.

FTAMP 17.71.01

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-01>

Б.У. Әзібаева

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

НАР/БАКТРИАН БЕЙНЕСІНІҢ КӨНЕ МИФОЛОГИЯ, ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫ МЕН ӘДЕБИЕТІНДЕГІ СЕМАНТИКАСЫ, ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада көне мифология мен қазақтың дәстүрлі мәдениетінде және қазіргі прозасындағы түйе бейнесінің кастерлену, поэзиялану процесі қарастырылды. Түйе культінің қалыптасу, трансформациялану кезеңдері мен контекстері, оның ғасырлар бойғы үдерістің әр кезеңіндегі семантикасы мен қызметі анықталып зерттелді. Қола дәуіріндегі адамдардың жартаc өнерінде түйе образы маңызды орынға ие болды. Авесталық солярлық құдайлар Веретрагна мен Вайо культі кең қанат жайған дәуірлерде түйе күн құдайларының аватарасы саналып, олардың жердегі бейнесі статусына дейін көтерілді. Скиф-сақ дәуірінде түйе Жетісуды жайлаған сақ, үйсіндердің мифологиясы мен өнерінің тұрақты образына айналды. Ал түркі этникалық субстраты үстемдік құрған замандарда түйе культі ғұрыптық мәдениет пен вербалды фольклорда өзекті мән-мағынаға ие болды. Тайпалардың ұжымдық бейсаналық және фольклорлық жадындағы архаикалық танымдар түйе мифологемасының идеологиялық негізін құрады: дәстүрлі мәдениетте Аспан мен Жер арасындағы делдал миссиясын орындайтын, адамдарды күнәлардан арылтатын, «ғарыштың символы», қорғаушы, психопомп, су иесі ретінде құрметтелетін кастерлі түйе образы жасалды. Қазіргі әдебиетте нар/аруана мифологемасы бүгін мен өткенді байланыстыратын, ғасырлық құндылықтарды тасымалдайтын мәдени код қызметін атқарады. Авторлар ана махаббатын, тұған жерге деген сүйіспеншілікті, т.б.с.с. жалпыадамдық құндылықтарды бейнелейтін нар/аруаның поэтикалық бейнелерін жасады.

Кілт сөздер: тотем, культ, Авестаның солярлық құдайлары, ғарыш түйесі, қорғаушы, психопомп, су иесі, көркем образ, метафора.

Б.У. Азибаева

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Семантика и функции образа бактриана/дромедара в архаической мифологии, казахском фольклоре и литературе

Аннотация. В статье рассмотрен процесс сакрализации и поэтизации образа верблюда в архаической мифологии, казахской традиционной культуре и современной прозе. Определены и изучены этапы и контексты формирования и трансформации культа верблюда, семантика и функции его на каждом этапе многовекового процесса. В эпоху бронзы образ верблюда занимал значительное место в наскальном искусстве древних. В эпоху расцвета культа солярных авестийских богов Веретрагны и Вайо, верблюд стал восприниматься как их земная аватара: он обретает статус земного воплощения солярных богов. В скифо-сакский период верблюд становится устойчивым образом мифологии и искусства саков

и уйсуней Семиречья. В эпоху гегемонии тюркского этнического субстрата культ верблюда становится актуальным в обрядовой культуре и фольклоре. Архаические воззрения, отложившиеся в коллективном бессознательном и фольклорной памяти племен составили идеологическую основу мифологемы верблюда: в традиционной культуре был создан образ сакрального верблюда, выполняющего миссию посредника между Небом и Землей, освобождающего людей от грехов, почитаемый как «символ космоса», защитник, психопомп и хранитель воды. В современной литературе мифологема нар/аруана выполняет функцию культурного кода, транслирующего вековые ценности, связующего настоящее с прошлым. Авторы создают поэтические образы нара/аруаны, олицетворяющие материнскую любовь, привязанность к родной земле и др. общечеловеческие ценности.

Ключевые слова: тотем, культ, солярные боги Авесты, космический верблюд, покровитель, психопомп, хранитель воды, художественный образ, метафора.

B.U. Azibayeva

M.O. Auezov Institute of Literature and Art,

Almaty, Kazakhstan

E-mail: archaica_kz@mail.ru

ORCID: 0000-0002-4803-458X

Semantics and functions of the Bactrian/Dromedary image in archaic mythology, Kazakh folklore and literature

Abstract. The article considers the process of sacralization and poeticization of the image of camel in archaic mythology, Kazakh traditional culture and modern prose. The stages and contexts of the formation and transformation of the camel cult, its semantics and functions at each stage of the centuries-old process are determined and studied. In the Bronze Age, the image of a camel occupied a significant place in the rock art of the ancient people. During the flourishing of the cult of the Avestan solar gods Verethragna and Vayu, the camel began to be perceived as their earthly avatar: it acquires the status of the earthly incarnation of the solar gods. In the Scythian-Saka period, the camel became a stable image of the mythology and art of the Sakas and Uysyn people of the Zhetysu. In the era of the hegemony of the Turkic ethnic substratum, the cult of the camel becomes relevant in ritual culture and folklore. Archaic views, which remained in the collective unconscious and folklore memory of the tribes, formed the ideological basis of the camel mythologeme: in traditional culture, the image of a sacred camel was created, which performed the mission of an intermediary between Heaven and Earth, freeing people from sins, revered as a «symbol of cosmos», protector, psychopomp and water keeper. In modern literature, the mythologeme nar/arua performs the function of a cultural code, transmitting the centuries-old values, linking the present with the past. The authors create poetic images of nar/arua, which personify the maternal love, affection for the native land, and universal human values.

Key words: totem, cult, solar gods of the Avesta, cosmic camel, patron, psychopomp, water keeper, artistic image, metaphor.

1 Кіріспе

Түйелердің алғаш пайда болған мекені Оңтүстік Америка; олар плиоцен дәуірінде, Беринг бұғазы пайда болмай тұрып Еуразия құрлығына өтіп, далалы, шөл және шөлейтті жерлерді жайлады. Қазіргі уақытта түйенің екі түрі белгілі: сыңар өркешті – нар (дромедар) және қос өркешті түйе (бактриан). Соңғы жылдары жүргізілген зерттеулер көрсеткендей Еуразия құрлығында түйені қолға үйрету процесі біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтың басында Қазақстанның солтүстігі мен солтүстік шығысындағы, сондай-ақ Оңтүстік Сібірде көне андроновтықтар қоныстары орналасқан мекендерде орын алған.

Түйе ерте замандардан-ақ ежелгі адамдардың бейнелеу өнерінің объектісіне айналды. Оның жартастарға қашап салынған бейнелері еліміздің барлық аумағында кездеседі, олардың ішінде: саяқ жүрген түйелер; адамның жетегіндегі түйелер; арба жеккен, мойыны ерекше ұзын түйелер, шайқасуға шаптығып тұрған түйелер, жыртқыштарға қарсы шауып бара жатқан түйелер, өзді-өзі таласып жатқан түйелер.

Түйелердің жартастағы бейнелері Құлжабасы кешенінен (б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысы), Тамғалы кешенінен (б.з.д. XIV-XIII ғғ.), Теректі әулиеден (б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысы), Сауысқандықсайдан (б.з.д. II мыңжылдықтың ортасы), Шолақжиделіден (б.з.д. бірінші мыңжылдық) (Рогожинский, 2011: 207-246); Кіндіктас тауларындағы Ой-Жайлау шатқалынан (б.з.д. II-I мыңжылдықтың шекарасы) (Марьяшев, 2008: 101-109) және еліміздің басқа да аймақтарынан табылды. Мұндай бейнелер Түрікменстан, Ауғанстан, Иран, сондай-ақ Ресей, Моңғолия және т.б. елдерде тіркелген. Айта кетейік: Еуразиядағы түйенің ең көне бейнесі Башқұртстандағы (РФ) Шульган-Таш үңгірінен табылған. Қашалған уақыты шамамен б.з.д. 14500 жылдар. Палеолит дәуіріне жататын мұндай түйе бейнесі Еуропаның басқа аймақтарында кездеспейді. Сондай-ақ, Батыс Сібірдегі Томь өзенінен табылған мамонт тісіндегі төрт түйенің бейнесін атап өту керек. Сурет шамамен б.з.д. 13100-13005 жылдар аралығында салынған. Палеолит дәуірінің бұл туындысы қазіргі уақытта Азия аумағындағы ең көне болып табылады және Шульган-Таш үңгір суреттерімен бірге әлемдегі ең көне туындылардың қатарына жатады (Есин, Магай, Монна, Ожередов, 2019: 41-68).

Қос өркешті түйеге табынушылық қола дәуірінде қазіргі Қазақстан, Оңтүстік Орал және оңтүстік Сібір жерлеріндегі тайпалар арасында қалыптасты.

Сол замандардан бастап, түйе бейнесі тайпалардың мифтік санасында, көптеген үнді-иран, сондай-ақ түркітілді, соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде жоғары статуска ие болды. Жазба әдебиетте «нар/аруана» мифологемасын авторлар көркем мақсаттарын жүзеге асыру үшін, идеяларын, түпнегізгі ойларын білдіру үшін символдық бейне, метафора мағынасында қолданады. Нар мен аруана неге қастерленді? Мүмкін, қазіргі жазба әдебиетте мәдени код функциясын атқаратын «нар/аруана» мифологемасы түп төркіні арыдан басталатын бізге белгісіз, яки бізге жетпеген түсінік, ұғымдарды, мағына, ақпараттарды ішіне бүгіп жатқан, арнайы зерттеу арқылы ғана ашылатын құпияға толы архетиптік бейне шығар? Еңбегіміздің мақсаты – қазақ жерін ерте қола дәуірлерде мекендеген тайпалардың жартас өнері мен мифологиясында, сондай-ақ скиф-сақ аң өнерінде, қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында, этнографиясында, вербальды фольклоры мен әдебиетінде көрініс тапқан нар/аруана мифологемасының семантикасы мен қызметін зерделеп анықтау.

Жұмыстың зәрулігі осымен түсіндіріледі.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Жұмыста теориялық материалды жүйелеу және сараптамалық қарастыру, герменевтикалық және құндылық-интерпретациялық тәсілдер аясындағы құрылымдық талдау әдістері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама

Еңбектің зерттеу объектісі – С.Елубайдың «Ақ боз үй» романы (бірінші кітап), С.Санбаевтың «Белая аруана», Т.Нұрмағамбетовтың «Шал, мая және жел», О.Бөкейдің «Бура» атты повестері. Зерттеу нысаны – осы шығармаларда сомдалған нар/аруана бейнелері: Шойынқара, Ақ аруана, мая және Бура.

Жазушылар олардың терең поэтикалық, ізгілендірілген бейнелерін жасады. Антропоморфизм қағидаты бойынша сомдалған образдарға адамға тән ізгі қасиеттер телінді. Авторлардың ойына сәйкес нар мен аруана бейнелері бірнеше күрделі қызмет атқарады, мысалы, С.Санбаевтың Ақ Аруанасы – туған жерге деген сүйіспеншіліктің, адалдықтың, мекеніне деген құштарлықтың символы, Т.Нұрмағамбетовтың «Шал, мая және жел» повесіндегі інген – аналық ұлы махаббаттың, ұжымдастыру, биліктің солақай саясаты құрбандарының символы, ал С.Елубай романындағы күдіретті Шойынқара мен О.Бөкейдің Қара Бурасы көшпелі қазақтың дәстүрлі өмір салтының, дала өркениетінің символы, терең мағыналы метафора болып табылады.

Сондай-ақ, ғылыми ізденіс барысында Қазақстанның жартастағы кескіндеме материалдары, б.з.д. XIII ғасырда түйе құрбандық малы болған Орталық Қазақстандағы андроновтықтардың материалдық мәдениеті мен шаруашылық тәсілі сараптамалық түрде қарастырылды; солярлық Авеста құдайларының культтері, сақ пен үйсіндердің материалдық мәдениетінің артефактілері, қазақ фольклоры мен Қазақстандағы қазіргі прозаның нарративтері зерделенді.

3 Талқылау

Түйе – ыстық, суыққа төзімді, мініске қолайлы, күнделікті тұрмыс қажетіне таптырмайтын, жүндес, шөлікесен шұбаты, ашықсаң еті кәдеге жарайтын кәдімгі қарапайым жануар. Алайда, қазақтың дәстүрлі дүниетанымында, мифологиясы мен фольклорында, жазба әдебиет мәтіндерінде түйе қасиетті, киелі архетиптік образ. Бұл танымның түп төркіні ата-бабаларымыздың көне дүниетанымынан бастау алады.

Плиоцен дәуірінде Америка континентінен Еуразия құрлығына өтіп кең жайылған түйені жергілікті тайпалар б.з.д. екінші мыңжылдықтың алғашқы ғасырларында қолға үйретті және оны тотем санады. Ежелгі адамдар түйені белгілі бір қауымдастықтың, топтың, ру/тайпаның тотемі етіп, оны құрметтеп, оған көптеген тылсым қасиеттерді телді. Кейінгі ғасырларда түйе бейнесінің түсіндірілуінде үлкен өзгерістер болды. Образдың семантикасы өзгерді: ол тотем болып қала отырып, авесталық күн құдайлары Веретрагна мен Вайоның жердегі аватарасы мәртебесіне ие болды. Бұл Заратуштра негізін қалаған зороастр ілімінің/идеяларының таралуымен байланысты болды.

Веретрагна мен Вайо – зороастр құдайлары. Веретрагна – найзағай мен жаңбыр, соғыс және жеңіс құдайы, Вайо – жел құдайы. Байырғы адамдар зороастрлық құдайларды, әдетте, антропоморфты түрде елестетті, бірақ Веретрагна Авеста аңыздарына сәйкес, адаммен қатар әртүрлі жануарлардың бейнесіне де ене алады. Түйе бейнесіндегі Веретрагна былай сипатталады: «Мықты, табанымен жер тарпыған, қалың шудасы жұртқа киім болған, аяқтары алшайған, майлы өркеші тік тұрған, көздері тостағандай, басы толған ақыл, өзі көркем һәм нағыз апайтөс. Ол

хас әмірдей төңірекке көз тастап тұр (Бахрам-яшт 3. Аударған Е.Э. Бертельс). Оның образы соғыс пен жеңіс құдайының құдіретін, мызғымастығын, шексіз күшін бейнелеген. Бұл аспектіде түйе мен оның қанатты егізі ғарыштық Құдай болып табылады» (Ремпель, 1977: 95-101).

«Веретрагна (убийца Вритры [Вритра-змея-дракон – Б.Э.]) – это образное воплощение эпитета солярного бога-громовержца. В его имени нашел отражение архаичный общеиндоевропейский миф о громовержце, убивающем змея, сковывающего силы земли и воды <...>. Веретрагна, одухотворенный эпитет бога – правителя космоса, со временем приобрел относительно узкое значение. Он был образом идеального военного предводителя (вождя, царя). Царь на земле олицетворял бога-воина» <...>. В Авесте верблюд является и воплощением бога Вайо – олицетворения ветра» (Акишев, 1984: 70-71). Сонымен, үндіеуропалық, үнді-ирандық мифологияға сәйкес, күн сәулелі найзағай құдайы Веретрагна жақсылықтың зұлымдыққа қарсы күресін бейнелейді: ол «суға бостандық әперіп, құнарлылықты қамтамасыз ете отырып», айдаһар-жыланды жеңеді; ол – тайпалардың қорғаушысы, идеалды жауынгер мен билеушінің, әділеттілік пен бейбітшіліктің символы.

Веретрагна Заратуштра пайғамбарға құдіретті түйе түрінде көрінді. Сол себептен түйе – Веретрагнаның инкарнациясы, жердегі бейнесі саналды. Яғни, байырғы адамдар күн сәулелі найзағай құдайы Веретрагнаны түйе бейнесінде елестетті. Нәтижесінде ежелгі көшпелілердің мифофольклорлық санасында қасиетті ғарыш түйесінің мифопоэтикалық бейнесі қалыптасты, ол күн сәулелі Веретрагнаның жер бетіндегі аватарасы ретінде, көк аспанның елшісі, әділеттіліктің, бейбітшілік пен жақсылықтың символы, сулардың иесі ретінде құрметтелді. Сондай-ақ, түйе культі патшалық билікпен, патшалықпен байланысты болды; ол өз халқын зұлымдықтан қорғаушы, рудын/тайпаның қамқоршысы символына айналды. Сондай-ақ, байырғы адамдар жел құдайы – Вайо құдайын да түйе бейнесінде елестетті (бұл Желмая образында анық байқалады).

Осылайша, қола дәуірінде түйе – тотем, Қазақстанның жартас өнерінің объектісі болды; солярлық құдайлар Веретрагна мен Вайоның жердегі бейнесі мәртебесіне ие болды; темір дәуірінде түйенің қола мүсіншелері космогониялық мифтерді «анықтайтын» сақ өнерінің туындыларын безендірді, бактриан культімен байланысты мотивтер сәндік, культтік және утилитарлық функция орындайтын материалдық мәдениетте, сондай-ақ патша билігі мен патшалығын бейнелейтін заттарда жиі көрінетін болды. Яғни Авеста құдайлары Веретрагна мен Вайоның жердегі аватарасы – түйе «скиф-сақ аң өнерінің» тұрақты образ/элементіне айналды.

К.Ақышевтың мәлімдеуінше XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Жетісудағы Тянь-Шань тау бөктерінде ерте көшпелілер дәуірінен қалған обаларды қазу барысында қоладан жасалған триподтар, құрбандық үстелдері, темекінің күлін салуға арналған бұйымдар табылған. Бұл заттардың көп бөлігінің жасалған уақыты сақ-үйсін тайпалары осы аймақта өмір сүрген дәуірмен тұс келеді. Табылған бұйымдардың арасында ғибадат заттары да кездеседі. Олар космогониялық мифтерді бейнелейтін жалпы рулық рәсімдерде, өсіп-өну магиясымен және от, ата-баба культтерімен байланысты рәсімдерде қолданылды. Кейбір триподтар мен құрбандық үстелдерінің

аяқтары түйенің аяғы түрінде жасалған. Жетісудың көрнекті бұйымдарының бірі – қола күлсалғыш Ресейдің Мемлекеттік Эрмитажында сақтаулы тұр. А.К. Ақышев күлсалғыштың семантикалық мағынасын талдай келе: «Оның пайда болуының өзі мифтік шығармашылықтың нақты іске асырылуы болды. Қос өркешті түйенің бейнесі маңызды рөл атқарған космогониялық мифтер циклі «нақтылана» түсті» – деп қорытынды жасайды (Акишев, 1984: 69-76). Түйе мүсіндері Алматы облысындағы Есік өзенінің жағасынан табылған сақ көсемі Алтын адамның қанжарының жүзінде де бейнеленген. Сақ көсемі шамамен б.з.д. IV – III ғасырлар аралығында жерленген (Акишев, 1984: 7-65). Түйе бейнесі сақ дәуіріндегі мазарлардан табылған қылыш, қанжар, сақина, белдік, шам және көптеген басқа жәдігерлерде де кездеседі. Бұл айтылғандар түйенің ерекше мәртебесін көрсетеді.

Ал кейінгі дәуірлерде, яғни түркі этникалық субстраты үстемдік құрған замандарда түйе культі бұрынғы кездегідей өзекті болмай қалады. Нақтылап айтқанда, түркі дәуірінің басында түйе культінің материалдық көріністері сирексі бастайды. Түйе культі материалдық емес бағытқа, яғни – ғұрыптық мәдениет пен вербальды фольклорға ауысып, кең тарап, тамыр жаюуы сол замандармен тұспа-тұс келген тәрізді. Бұл ретте, түркі, оның ішінде қазақ мифологиясы, фольклоры мен этнографиясының материалдары көрсетіп отырғандай, түйеге қатысты ескі танымдардың жаңғырықтары – түйенің тотем, культ, оның аспан мен солярлық құдайлар Веретрагна және Вайомен байланысы – дәстүрлі мәдениетте қалыптасқан түйе мифологемасының идеологиялық негізін құрады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде (танымдар жүйесі, этнографиясы мен вербальды фольклорында) түйенің бірнеше маңызды қасиет/ерекшеліктері, функциясы анық көрініс тапты.

Бірінші. Арғы ата-бабаларымыздың санасында түйе жеке адамның да, ру/тайпаның да жебеушісі, қорғаушысы саналды. Түйенің желеп-жебеуші функциясының іздері мифтерде, аңыздарда және эпостық жырларда айқын көрінеді. Бурабай тауына арналған топонимдік аңызда түйе бейкам жатқан ауылға шабуыл жасағалы тұрған жау туралы хабар береді. «Абылай хан. Ақ атан» жырында Абылай хан сәуегей түс көреді: Ғайып Ерен қырық шілтен ақ сақалды қария бейнесінде келіп, ақ түйе оның қорғаушысы, қолдаушы, сақтаушысы болатындығын хабарлайды. Осындай ғажайып жолмен пайда болған ақ атан Абылайды төніп тұрған қауіптен арашалайды; және де ол ханның баратын бағытын белгілейтін, ханды табысқа жетелейтін, жорықтарды алдын-ала болжай білетін сәуегейлік, көріпкелдік қасиетке де ие екені анықталады.

Біз мұнан көне тотемдік көзқарастардан бастау алған ғажайып көмекшілер мотивінің кейінгі, өзгерген формасын көреміз. Байырғы адамдар елге қадірлі, белгілі тұлғалар, әсіресе, аруақты батырлар өзінің көкбөрі, барыс, бүркіт, жылан т.б. зооморфтық персонаждар бейнесінде көрінетін қорғаушы, қолдаушы, желеп-жебеушілерінің қамқорлығында болады деп сенген. Кейінірек тотемдік қолдаушыларды антропоморфтық, мұсылмандық әулие-әнбиелер ауыстырды. Демек, жырда түйенің ежелгі қорғаушылық, жебеушілік функциясы айқын сақталған, бұл оның тотем ретіндегі қызметімен байланысты. Сондай-ақ, ақ атанға көрегендік,

сәуегейлік қасиет те телінген (Әзібаева, 2014: 76-77; 324-325). Ақ атанның бұл кереметтілігінің де төркіні Веретрагна образына барып тіреледі. «Авестада» Веретрагна-түйенің басқа қасиеттерімен қатар, оның ақыл-ойы мен қырағылығына баса назар аударылады. Қырағылық, «мың көзді», «мың құлақты» және т.б.с.с. эпитеттер ғарыштың билеушілері мен күзетшілеріне тән. «Авестаның» мұндай эпитеттері қазіргі тілге аударғанда – бір уақытта мың адам сияқты көру және есту қабілетіне ие, соның арқасында болжау, көріпкелдік жасауға қабілеттілікті білдіреді.

Ш.Ш. Уәлихановтың көрсетуінше түйенің қорғаушы-ие ретіндегі мәні халықтың наным-сенімдерінде де сақталған, мәселен, көнекөз адамдар жас босанған әйелдің қасында түйе болса зиянкес күштер оған жақындамайды, қастандық жасай алмайды деп сенген (Валиханов, 2013: 48-70).

Екінші. Түйенің тағы бір маңызды қызметі белгілі: «Сондай-ақ, оған (түйеге – Б.Ә.) Аспан мен Жер арасындағы делдалдық миссиясы және адамдарды күнәлардан арылтудың ерекше функциялары жүктелген. Сондықтан түйе – жерлеу рәсіміндегі басты кейіпкер. Ол марқұмның күнәларын «жуып», оны мәңгілік мекеніне апаратын жануар» (Хазбулатов, Султанова, Шайгозова, 2017: 155).

Түйенің бұл функциясы ұлттық эпос, аңыз, хикаяттарда кең көрініс тапты. Мысалы, «Қисса Ер Қабанбай» жырында ардақты қолбасшы батыр жақында дүние салатынын болжап, туған-туыстарымен қоштасып, «Дүйсенбі күні өтпекпін, / Үш күннен соң Мекеден / Сүйегімді алуға / Ақбас атан жетпек күн» (Қисса Ер Қабанбай, 2009: 168) – деп, өсиет айтады. Мұнда батыр зиратқа мәйітімді ақбас атанға теңдеп апарыңдар деп нақты нұсқау береді. «Атан түйе шөккен жер» атты мифтік аңызда да түйенің осы функциясы анық көрінеді: «Соңғы шайқаста ауыр жараланған Райымбек батыр еліне: «Мені ана тұрған ақ атанға отырғызып, көштің басын Хан тәңірге түзендер. Жете алмасақ, дәмнің таусылғаны. Ақ атан шөккен жерге елді қондырып, менің де сүйегімді сол жерге табыс етіндер» – депті. Ел көшін тауға түзейді. Ұзақ жол жүріп, көш қазіргі Алматы қаласы, Тәшкен көшесі бойындағы Орталық зират орналасқан жерге түсіп, тоқтайды. Сол арада атан түйе шөгіп, ел жүгін жығып, қоныстанады. Көп ұзамай осы жерде Райымбек батыр дүние салады. Батырдың зираты сол жерде қаланады. Халық қазір де батыр зиратына мінәжат етіп тұрады» (Қазақтың мифтік әңгімелері, 2002: 121).

Ш. Керім діни тұлғаларға қатысты осы мазмұнды аңыз бен хикаяттарды қарастыру барысында түйенің діни тұлғалардың ғұмырында маңызды болғанына назар аударады. Ғалым «Ел аузындағы әңгімеге қарағанда, Қожа Ахмет Яссауи өлерінде өзін ақ бураға мінген кісінің келіп жуып, арулап қоятындығын ауызға алады» – дейді, және осы сарын Мұрын Әулиеге арналған, хорезмдік белгілі сопы шейхтары туралы хикаяттарда, маңғыстаулық Қамысбай туралы айтылатын аңыздарда қайталанып отыратынын жазады (Керім, 2020: 289-323).

Сонымен, Ер Қабанбай, Райымбек батыр, Қожа Ахмет Яссауи, маңғыстаулық Қамысбай т.б. ламиналды жағдайда [ламиналдылық, (лат., ағылш.) – шекті/өтпелі күй] түйе оларды соңғы тұрақ орнына апаратыны туралы хабарлайды; түйе марқұм болған кейіпкерлерді керек жерге апарды және сол сапарда олардың жерленетін орнын белгілейді. Яғни, түйе марқұм болған адам жанын о дүниеге апарушы, тасы-

малдаушы, алыс сапарға шығарып салушы. Жалпы, әртүрлі мәдениеттерде бұл рөлді жылан, құс, жылқы, ит т.б. атқарады. Ғылыми әдебиетте оларды психопомп (грек – рухты шығарып салушы) деп жіктейді. Олардың міндеті – марқұмды о дүниеге аман-есен жеткізу.

Үшінші. Су иесі туралы мифте XIX ғасырда Алтайда су құрылысын жүргізетін Кеншін деген қазақ болғаны әңгімеленеді: «Кеншіннің Ертіс өзенінен алған тоғандарының бәрі сәтті болып шығыпты. Мұны көрген жұрт «су иесінің киелі бұйдасы Кеншіннің қолында, ол өзеннің суын тіркеулі түйедей жетектейді» десіп жүріпті. Бір рет Ертіс өзенінің бір жерінен тоған алып, арық қазып жатқан он үш жұртқа Кеншін кенеттен кеңес айтып: «Біз жаңылыппыз, бұл тоғанға су шықпайды, енді әуре болмай жұмысты тоқтатайық» – депті. «Оны қайдан білдің?» – деп сұрапты жұрт. Кеншін оларға: «Маған су иесі аян берді, қазылып жатқан арыққа су иесі ақ бура болып келіп, көлденең жатып алды. Мен енді алатын ақымнан кештім» деп, кетіп қалыпты. Көп еңбек жұмсалған жұмысты тоқтатқысы келмеген жұрт арықты қаза беріпті, бірақ жер астынан көлденең ақ жартас шығып, ақыры арық қазуды тоқтатуға мәжбүр болған екен» (Қазақтың мифтік әңгімелері, 2002: 27-28).

Қытайдағы қазақтардан жазылып алынған мифтік аңыздан ерте кезде халық судың көбік атып буырқанған ағынын су иесі Ақбура деп атағаны белгілі (Қазақтың мифтік аңыздары. Құрастырған Н.Мыңжани, 1996). Қырғыз мифологиясынан мына мәлімет белгілі: «Қырғызда Ош өлкесінде Ақ-Буура деген өзен бар. Халық оның түбінде су иесі Ақ-Буура бар, ол басын төмен қаратып жатса, су тасиды, егер басын ағынға қарсы, жоғары қаратса, су тартылады» деп иланған» (Тойшанұлы, 2009: 43).

Қазақ пен қырғыздардағы су иесі түйе/бура деген түсінік те Авеста құдайларының бірі түйе-Веретрагна бейнесімен, оның найзағай мен жаңбыр, аспан суының құдайы ретіндегі қабілеттерімен тікелей байланысты. «Түркі фольклорында түйеге, көбінесе, «аспандық» деген эпитет тән (тэнгрин теме). Ол сондай-ақ «жаңбыр иесі» болып саналады және жерге қандай жаңбыр жаудыратынын да өзі шешеді. Әр жаңбырда аспан түйесі өзін өзі тежеп отырады, әйтпесе су тасқыны болады» (Хазбулатов, Султанова, Шайгозова, 2017: 151). Біздің мәтіндерімізде түйе – жер суының қожайыны, сақтаушысы. Яғни, біз мұнда да найзағай мен жаңбыр құдайы Веретрагна культінің елесін көреміз.

Төртінші. Желмая. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде бір өркешті ақ түйе Желмая ерекше танымал; ескі наным-сенімдер бойынша оның қанаттары бар. Ол белгілі тарихи және жартылай аңызға айналған тұлғалардың, мысалы, Мұхаммед пайғамбар, Қорқыт, Асан Қайғы, сондай-ақ Қабанбай батырдың мініс көлігі болған. Бір өркешті ақ түйе Азияның көптеген халықтарының мифологиясы мен фольклорында, әсіресе Үндістанның солтүстік-батысында аса киелі жануар болып табылады, бұл жағдай да зороастрлық діннің әсерімен байланысты. Сондай-ақ, ғалымдар мифо-фольклорлық мәтіндерде саяқ жүретін боталы түйенің образы жиі кездесетінің жазады. Қанатты түйе бейнесі мифо-фольклорлық мәтіндерден басқа, Сасанилер мен Соғды бейнелеу өнерінің үлгілерінде де байқалады (Воздиган, 2012: 73; сондай-ақ қараңыз: Авеста, 1990). Авестада түйе Веретрагна құдайының ғана емес, сонымен қатар Вайо құдайының да (Вайо – жел құдайы) аватарасы саналғаны белгілі.

С.Қондыбай *желмая* сөзінің этимологиясына тоқтала келіп, жел сөзі бұрынғы дәуірлерде тура «жел» мағынасынан басқа, жын (шайтан) мағынасында түсіндірілгеніне назар аударады. Бұл мағына желбуаз, желігу сөздерінде сақталған деген уәж айтады (Қондыбай, 2005: 117). Жел сөзінің екінші мағынасы қазір де өзекті екені мәлім. Ертеректе ежелгі түркі тілдерінде жел сөзі (көнетүркіше *йел*) авесталық жел құдайы Вайоның атауын білдірген әрі бұл сөзбен сыңар өркешті, желдей жылдам, жүйрік ақ түйенің лақап атына айналған *желмая* сөзінің шығу тегі тығыз байланысты деп болжауға болады. Исламдану дәуірінде, бұрынғы культтер мен наным-сенімдерден бас тарту кезінде Вайоның (жел құдайы) атауы болған *жел* сөзі ауамен ұшатын, жеткізбейтін, қолға түспейтін жын-періні білдіре бастағаны түсінікті. Алайда, бұл жағдайда да жел сөзінің алғашқы, – жүйріктікті, ептілік, сақтық, қырағылық, жылдамдықты білдіретін – семантикалық мағынасы сақталған. З.Наурызбаева былай деп жазады: «Якуттар шамандық күшті «тын-бура» деп атайды. «Тын-бураны» қазақтың «желмаясымен», яғни, шығармашылық күш пен шабыттың мифологиялық символы қанатты түйемен салыстыруға болатын сияқты. «Жел» – жел, «мая» – көптеген халықтарға ортақ «ме» праформасынан бастау алатын лексема, оның мағынасы «осы әлемді жасаушы өнер, күш, құдырет». Үндістердегі «майя», түркілердегі «Ұмай», ежелгі гректердегі «Майя» есімдері содан шыққан» (Наурызбаева, 2013: 80).

Бесінші. Бабаларымыз түйені малбасы, мал төресі, киелі мал деп қадірлеген. Ш.Уәлиханов түйені аса маңызды жағдайларда құрбандыққа шалатынын атап көрсетіп, «ақ түйенің қарны жарылды» дейтін мәтел жақын адамдар алыстағы өте қауіпті сапардан оралғанда, көптен күткен мұрагер дүниеге келгенде шалынған құрбандыққа қатысты пайда болғанын жазады (Валиханов, 2013: 81). В.В. Радлов та қазақтардың түйе малын ерекше қастерлейтінін айтады (Радлов, 1989: 286). Түйе жүнінен шұлық, алаша тоқуға болмайтыны белгілі, өйткені түйе жүнін басуға тиым салынған, сондықтан ол тек тұскиіз, шапан, көрпелерді, сырт киімдерді дайындағанда ғана пайдаланылады. Түйе культі қазақ ою-өрнектерінде де көрініс тапты, мысалы: «түйе табан», «түйе мойын», «түйе өркеш», «бота тірсек» т.б., түйе образымен байланысты музыкалық шығармалар да аз емес. Елімізде түйенің атауларымен аталған табиғи аймақтар: таулар, бұйраттар, өзен-көлдер, сайлар мен елді мекендер көп.

Демек, ел санасында, жадысында қасиетті түйенің желеп-жебеуші, қорғаушы, о дүниеге тасымалдаушы әрі су иесі қызметі жөнінде, оның киесі, адалдығы мен даралығы туралы идеялар мен түсініктер айқын сақталған.

Алтыншы. Түйе – дала бестиариясының құрамдас және семантикалық маңызды бөлігі. Көп ғасырлар бұрын Ұлы даланы мекендеген үнді-иран халықтарының мифопоэтикалық түсінігінде түйе аса қадірлі, қасиетті жануар болды. Түйе – тотем, арғы баба, қолдаушы, қорғаушы-ие және солярлық құдайлардың жердегі аватарасы саналып, аспан түйесі статусына ие болды. Және де ол біздің заманымызға дейінгі XII ғасырда қазақ жерін жайлаған тайпаларда құрбан малы болғаны археологиялық қазбалар нәтижесінде дәлелденген (Баринаова, 2009: 12). Ал, Е.Тұрсыновтың түркі-моңғол халықтарында өлілер елінің кіре берісін күзететін мифтік қаһарлы түйе туралы түсініктер сақталғаны туралы жазғандарын (Турсунов, 1973: 121) ескерсек,

көне мифологияда түйе жоғарғы, орта және төменгі әлемдердің бірлігін, ғарыштың кеңістіктік-уақыттық сипаттамаларының бірлігі мен үйлесімділігін бейнелейтін образ болған деп, қорытынды жасауға болады.

Жетінші. Жазба әдебиетте, мысалы С.Елубай (Ақ боз үй), С.Санбаев (Белая аруана), Т.Нұрмағамбетов (Шал, мая және жел), О.Бөкей (Бура) шығармаларында нар мен аруананың тамаша, шынайы бейнелері сомдалған (бұл образдар басқа авторларда да кездеседі). С.Елубайдың Шойынқарасы да, С.Санбаевтың Ақ Аруанасы да, Т.Нұрмағамбетовтың інгені мен О.Бөкейдің Қара Бурасы да – рухы өр, тәкаппар, асыл текті, еңбекқор жануарлар. Жазушылар олардың терең поэтикалық, ізгілендірілген бейнелерін жасады. Антропоморфизм қағидаты бойынша сомдалған оларға адамға тән ізгі қасиеттер телінді. Авторлардың ойына сәйкес нар мен аруана бейнелері бірнеше күрделі қызмет атқарады, мысалы, С.Санбаевтың Ақ Аруанасы – туған жерге деген сүйіспеншіліктің, махаббаттың, адалдықтың, мекеніне деген құштарлықтың символы, Т.Нұрмағамбетовтың «Шал, мая және жел» повесіндегі інген – аналық ұлы махаббаттың, ұжымдастыру, биліктің солақай саясаты құрбандарының символы, ал С.Елубай романындағы құдіретті Шойынқара мен О.Бөкейдің Қара Бурасы көшпелі қазақтың дәстүрлі өмір салтының, дала өркениетінің символы, терең мағыналы метафора болып табылады.

4 Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде бактриан/дромедар бейнесі ерте қола дәуірінің өзінде жерімізде өмір сүрген тайпа, этностардың назарында болғанына көз жеткіздік. Қалыптасу, даму, трансформациялану үдерісінің бірнеше сатысынан өткен нар/аруана образы қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен жазба әдебиетінде тұрақты әрі көркем персонаждардың біріне айналды. Ежелгі адамдар оларға антропоморфтық, мифтік және фантастикалық қасиеттер танды, кие тұтты. Бүгінгі әдебиетте нар/аруана бейнесі маңызды көркем образ функциясын атқарады.

Атап айту керек, құдіретті нар образында елестетілген үнді-ирандық күн құдайлары Веретрагна мен Вайоның культтері ата-бабаларымыздың мифологиялық түсініктеріне маңызды әсер етті.

5 Қорытынды

Түйе мифологемасының астарында көптеген ежелгі дүниетанымдық көзқарастар, концепттер мен идеялар жасырылған, кодталған.

Плиоцен дәуірінде Америка континентінен Еуразия құрлығына өтіп кең жайылған түйе образы еуроазиялықтардың мифтік санасына сіңіп, жартас өнерінде айтарлықтай көрініс тауып, авесталық күн құдайлары Веретрагна мен Вайоның жердегі аватарасы статусына ие болды, скиф-сақ аң өнерінде, фольклор мен жазба әдебиетте жиі кездесетін персонажға айналды. Атап айтқанда, әу баста тотем болып тағайындалған, кейін ежелгі күн құдайлардың реинкарнациясы – түйе туралы архаикалық көзқарастар мен танымдар жинақтала келіп космос символы – аспан түйесі туралы түсінік қалыптастырды. Халықтың ұжымдық бейсаналық және фольклорлық санасында аспан түйесі «барлық бастауларды біріктіретін, ғарыштың символы» ретінде, аспан мен жер арасындағы делдал миссиясын орындаушы, адамдарды күнәлардан арылтатын, ақтық сапарға шығарып салушы, қорғаушы, күзетші, сондай-ақ судың сақтаушысы/иесі ретінде қастерленді.

Ал бүгінгі әдеби шығармашылықта нар/аруана мифологемасы қазақ әлемі ұлттық бейнесінің белгілі бір бөлшегін айқындайтын, ғасырлық құндылықтарды тасымалдаушы, кешегі мен бүгінгіні байланыстыратын мәдени код мағынасында қолданылуда. Жазушылар жасаған шынайы, трагедияға толы нар/аруананың лирикалық бейнелері көркем метафора, символ мағынасында алынып, автордың көркемдік-эстетикалық, дүниетанымдық концепциясын айқындап, ұстаным, көзқарастарын білдіруге қызмет етеді. «Нар/аруана» мифологемасы авторлардың көркем мақсаттарын жүзеге асыру үшін, идеяларын, түпнегізгі ойларын оқырманға жеткізу мақсатында қолданылатын көркем бейне.

Бұл архетиптік образ-символ арқылы жазушылар маңызды ұлттық, түптеп келгенде, жалпыадамдық мән-мағынаға ие мәселелерді қарастырады, зерделейді.

Атап айту керек, еңбекте қарастырылған материалдар ғылымда «архетип» терминін жаңартқан К.Г. Юнгтің «мифологиялық архетиптер психикада сақтала отырып, мәдениетте қайта-қайта пайда болып тұрады» деген тұжырымды қорытындысын дәлелдеп отыр.

Әдебиеттер:

1. Акишев А.К. Образ верблюда в легендах Центральной Азии//Этнография народов Сибири. – Новосибирск, 1984. – С.69-76.
2. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алматы, 1984.
3. Әзібаева Б.У. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы, 2014.
4. Баринаева Е.Б. Поселения, жилища и хозяйство населения Северного Казахстана и Урала эпохи бронзы в свете решения проблемы этнической принадлежности андроновских племен // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. – 2009, №2. – С. 6-17.
5. Валиханов Ч.Ч. Труды по фольклору // Классические исследования. Том 12. Ч.Ч. Валиханов, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин. Труды по фольклору. – Алматы, 2013. – С.46-136.
6. Воздиган К.М. «Застывший миф»: образы животных и богов в настенных росписях племени рат-хва // Бестиарии II. Зооморфизмы Азии: движение во времени. Сб.статей. – СПб., 2012. – С.165-180.
7. Есин Ю.Н., Магай Ж., Монна Ф., Ожередов Ю.И. Изображения верблюдов эпохи палеолита с реки Томь в Западной Сибири // Проблемы истории, филологии и культуры. №2 (2019). – С.41-68.
8. Керім Ш. Мұсылмандық әулиелер және хикаят жанры//Қазақ фольклорының қастерлі әлемі. – Алматы, 2020. – Б.289-323.
9. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы, 2002.
10. Қисса Ер Қабанбай // Бабалар сөзі. Жүзтомдық. 58-том. Тарихи жырлар. – Астана, 2009. – Б.145-169.
11. Қондыбай С. Казахская мифология: краткий словарь. – Алматы, 2005.
12. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Петроглифы поздней бронзы и раннего железного века в урочище Ой-Джайляу – Алматы, 2008. Интернет ресурс.
13. Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы, 2013.
14. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – Москва, 1989.
15. Ремпель Л.И. Фрагмент бронзовой статуи верблюда из Самарканда и крылатый верблюд Варахши (к вопросу о природе согдийского искусства) // Средняя Азия в древности и средневековье. История и культура. – Москва, 1977. – С.95-101.
16. Рогожинский А.Е. Памятники наскального искусства Казахстана // Наскальное искусство Центральной Азии. – Алматы, 2011. – С. 207-246.
17. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. – Алматы, 2009.
18. Турсунов Е. Генезис казахской бытовой сказки. – Алматы, 1973.
19. Хазбулатов А.Р., Султанова М.Э., Шайгозова Ж.Н. Анималистическая Вселенная казахов в диаграмме эпох. – Астана, 2017.

References:

1. Akishev A.K. (1984) The image of a camel in the legends of Central Asia // Ethnography of the peoples of Siberia. - Novosibirsk, 1984. - P.69-76. (Russ.).
2. Akishev A.K. (1984) Art and mythology of the Saka. - Almaty, 1984. (Russ.).
3. Azibayeva B.U. (2014) Kazakh epic plots. - Almaty, 2014. (Kaz., Russ.).
4. Barinova E.B. (2009) Settlements, housing and economy of the population of Northern Kazakhstan and the Urals of the Bronze Age in the light of solving the problem of the ethnicity of the Andronovo tribes // Bulletin of the PFU, a series of General History. - 2009, No. 2. (Russ.).
5. Valikhanov Ch.Ch. (2013) Works on folklore//Classical studies. Volume 12. Ch.Ch. Valikhanov, V.V. Radlov, G.N. Potanin. Works on folklore. – Almaty, 2013. – P.46-136. (Russ.).
6. Vozdigan K.M. (2012) «Fixed myth»: images of animals and gods in the wall paintings of the Rathwa tribe // Bestiary II. Zoomorphisms of Asia: movement in time. Collection of articles. - St. Petersburg, 2012. - P.165-180. (Russ.).
7. Esin Yu.N., Magay Zh., Monna F., Ozheredov Yu.I. Images of the camels of the Paleolithic epoch from the Tom River in Western Siberia // Issues of History, Philology and Culture. No. 2 (2019). - P.41-68.
8. Kerim Sh. (2020) Muslim saints and the story genre //The sacred world of Kazakh folklore. - Almaty, 2020. - P. 289-323. (Kaz.).
9. Kazakh mythical stories. (2002) - Almaty, 2002. (Kaz.).
10. Qissa Yer Kabanbay (2009) // Words of ancestors. Hundred-volume edition. Volume 58. Historical songs. - Astana, 2009. - P.145-169. (Kaz.).
11. Kondybai S. (2005) Kazakh Mythology: A Short Dictionary. - Almaty, 2005. (Russ.).
12. Maryashev A.N., Goryachev A.A. (2008) Petroglyphs of the Late Bronze and Early Iron Ages in the Oi-Zhailyau tract - Almaty, 2008. Internet resource. (Russ.).
13. Nauryzbayeva Z. (2013) Eternal Sky of the Kazakhs. - Almaty, 2013. (Russ.).
14. Radlov V.V. (1989) From Siberia. Diary pages. - Moscow, 1989.
15. Rempel L.I. (1977) Fragment of a bronze statue of camel from Samarkand and a winged camel Varakhshi (to the question about the nature of Sogdian art) // Middle Asia in antiquity and the Middle Ages. History and culture. - Moscow, 1977. - P.95-101. (Russ.).
16. Rogozhinsky A.E. (2011) Monuments of rock art of Kazakhstan // Rock art of Central Asia. - Almaty, 2011. - P. 207-246. (Rus.).
17. Toyshanuly A. (2009) Turkic-Mongol Mythology. - Almaty, 2009. (Kaz.).
18. Tursunov E. (1973) Genesis of the Kazakh daily life tale. - Almaty, 1973. (Russ.).
19. Khazbulatov A.R., Sultanova M.E., Shaigozova Z.N. (2017) Animalistic Universe of the Kazakhs in the epoch diagram. - Astana, 2017. (Russ.).

FTAMP 17.09.09

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-02>

Н.Е. Усенова¹, З.Қ. Бисенғали², А. Якыжы³

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

³ Гази Университеті, Анкара, Түркия

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²zinolgabden@hotmail.com, ³yakici@gazi.edu.tr

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0003-1503-2737, ³0000-0001-9461-7324

«БАБЫРНАМА» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ НЕГІЗДЕР

Аңдатпа. Мақалада дәуірлер сабақтастығында орын алған рухани үйлесімдер сипатталады. Қазақ халқының темірқазығындай болған түркі дүниетанымы мен ұстанымдарының халық өміріндегі алар орны мен бағасын анықтау – қазіргі таңның өзекті мәселесі болып отыр. Түркі халықтарының мол байлығының жиынтығы саналатын қисса-дастандар, ғашықтық жырлар, батырлар жыры және т.б. әлемдік өркениетте де ерекше сипатқа ие. Олардың тарихи, құрылымдық сипаттын зерттеу барысында көптеген жаңалықтарға жолыққан бірқатар ғалымдар фольклорлық дәстүрлердің сабақтастығын, типологиялық ұқсастықтарына назар аудара бастады. Уақыт пен кеңістік мәселесінде біз аңғармай кететін сәттер көптеп кездеседі. Мысалы, осы мақалаға арқау болған Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасындағы бірнеше тарихи оқиғалардың логикалық байланысын орнату барысында, сол кездің халықтарының санасындағы өмір сүру салтын қабылдау керек боламыз. Мақаланың негізгі нәтижесі ретінде Бабыр заманындағы тарихи шындықтың реттілігі ұсынылуы тиіс. Мақалада қарастырылатын Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасындағы тарихи шындық пен халықтық фольклордың негізгі ұстанымдарының құндылығы – түркі халықтарының рухани қазынасы. Қазақтың сан ғасырлық тарихында орын алған оқиғалар келесі бір тарихқа әсер етпей қоймасы анық. Дастандағы негізгі оқиғалардың басталуы да осымен байланысты. Мақаланың негізгі бөлімінде «Бабырнаманың» зерттелуіне тоқтала отырып, өз пікірімізді ұсынамыз. Шығарманың қазақ даласындағы оқиғаларымен байланысын анықтаймыз. Шығармада жырланатын отырықшы халықтың өмірі мен түркі халықтарының арасындағы типологиялық байланысты сипаттаймыз. «Бабырнама» шығармасындағы кейіпкерлер образына талдау жасаймыз. Заман көрінісіне тоқталамыз. Бабыр шахтың өз заманындағы мәдениет пен әдебиетке жасаған ықпалына, қосқан үлесіне шолу жасаймыз. Сол замандағы ойшылдар мен ақын-жыршылардың Бабыр туралы қалдырған құнды деректерімен таныс боламыз. Қорытынды бөлімде түркі халықтарының фольклорлық дәстүріндегі діңгектің ортақ екендігі анықталады. Автордың көзқарасындағы дін мен мәдениеттің берілу формаларының қаншалық шеберлікке сүйенгендігі көрінеді. Қос өркениетті қоғамның арасындағы «алтын көпір» бола білген шығармалардың адамзат өміріне әкелген жаңалықтары мен пайдасының ұшан-теңіздігі айқын көрініс табады. Бірқатар зерттеушілердің пікірлері жинақталып, оған қосымша түсінік беріледі. Әлемдік ғылымның зерттеу нысанына айналған шынайылық пен көркемдіктің арасындағы байланыстың қаншалық тығыз орналасқанына қорытынды бөлім нақты анықтама береді. Ең бастысы, «Бабырнама» шығармасындағы фольклорлық дәстүрдің өз алдына жеке жанр болып, халықтың рухани байлығының бастауымен біте қайнасканы көз қуантады. Өйткені, қашан да дастанның негізін қалаушы тарихи оқиғалар халықтық дәстүрмен астасып жатады.

Кілт сөздер: Бабырнама, Кабул, Ферғана, Шайбани, Үндістан, тарихи шындық, фольклор, типология, жанр, ұқсастық, дәстүр.

N.E. Usenova¹, Z.K. Bisengali², A. Yakici³

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³ Gazi University, Ankara, Türkiye

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²zinolgabden@hotmail.com, ³yakici@gazi.edu.tr

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0003-1503-2737, ³0000-0001-9461-7324

Historical truth and folklore foundations in the work «Baburnama»

Annotation. The article describes the spiritual harmonies occurring in the succession of epochs. An urgent problem of our time is to determine the place and evaluation of the Turkic worldviews and positions of the Kazakh people in history. Kiss poems, love poems, heroic poems, etc., which represent the totality of the riches of the Turkic peoples, also have a special character in the world civilization. In the course of studying their historical, structural nature, a number of scientists who have undergone numerous discoveries began to pay attention to the continuity, typological similarity of folklore traditions. When it comes to time and space, we encounter many moments that we do not notice. For example, in the course of establishing a logical connection of several historical events, the study of Zahiriddin Muhammad Babur «Baburnama», which is the basis of this article, it is necessary to adopt a way of life in the minds of the peoples of that time. As the main result of the article, the sequence of historical realities of the Babur period should be presented. The value of historical realities and the main positions of folk folklore in the study of Zahiriddin Muhammad Babur «Baburnama», considered in the article, is the spiritual heritage of the Turkic peoples. The events that took place in the centuries-old history of the Kazakhs did not affect any of the following stories. This is connected with the beginning of the main events of the events. In the main part of the article, concerning the study of «Baburnama», we offer our opinion. Let's determine the connection with the events of the events in the Kazakh steppe. We describe the typological connection between the life of the settled population and the Turkic peoples, sung in the past. Let's analyze the image of the heroes in the study of «Baburnama». Let's focus on the modern look. We will give an overview of Babur Shah's influence and contribution to the culture and literature of his time. We will get acquainted with valuable facts left about Babur by thinkers and poets of that time. In the final part, it turns out that in the folklore tradition of the Turkic peoples, the cult is common. The author's presentation shows how many forms of transmission of religion and culture are based on mastery. The «golden bridge» between two civilized societies is what brings discoveries and benefits to the life of mankind. The opinions of a number of our researchers will be summarized and additional explanations will be given. The final part gives a clear definition of how close the connection between authenticity and artistry is, which has become the subject of world science research. The main thing is that the folklore tradition in the work «Baburnama» should become an independent genre and become a source of spiritual wealth of the people. After all, once the historical events of the founders intertwined the work with folk traditions.

Keywords: Babur-name, Kabul, Fergana, Shaibani, India, historical truth, folklore, typology, genre, analogy, tradition.

Н.Е. Усенова¹, З.К. Бисенгали², А. Якыжы³

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³ Университет Гази, Анкара, Турция

E-mail: ¹usenova_nur@bk.ru, ²zinolgabden@hotmail.com, ³yakici@gazi.edu.tr

ORCID: ¹0000-0003-2349-8166, ²0000-0003-1503-2737, ³0000-0001-9461-7324

Историческая правда и фольклорные основы в произведении «Бабырнама»

Аннотация. В статье описываются духовные гармонии, происходящие в преемственности эпох. Актуальной проблемой современности является определение места и оценки тюркских мировоззрений и позиций казахского народа в истории. Киссы-поэмы, любовные поэмы, героические поэмы и т.д., которые

представляют собой совокупность богатств тюркских народов, также имеют особый характер в мировой цивилизации. В ходе изучения их исторического, структурного характера ряд ученых, подвергшихся многочисленным открытиям, стали обращать внимание на преемственность, типологическое сходство фольклорных традиций. Когда дело касается времени и пространства, мы сталкиваемся с множеством моментов, которые мы не замечаем. К примеру, в ходе установления логической связи нескольких исторических событий проиведение Захир ад-дина Мухаммеда Бабура «Бабырнама», положенной в основу данной статьи, необходимо надо принять образ жизни в сознании народов того времени. В качестве основного результата статьи должна быть представлена последовательность исторических реалий Бабурского времени. Ценность исторических реалий и основных позиций народного фольклора в проиведение Захир ад-дина Мухаммеда Бабура «Бабырнама», рассматриваемой в статье, является духовным достоянием тюркских народов. События, имевшие место в многовековой истории казахов, не повлияли ни на одну следующую историю. С этим связано и начало основных событий проиведениях. В основной части статьи, касаясь изучения «Бабырнама», предлагаем свое мнение. Определим связь с событиями проиведениях в казахской степи. Описываем типологическую связь между жизнью оседлого населения и тюркскими народами, воспеваемую в проиведение. Проанализируем образ героев в проиведение «Бабырнама». Остановимся на современном облике. Дадим обзор влияния, вклада Бабырнама шаха в культуру и литературу своего времени. Мы познакомимся с ценными фактами, оставленными о Бабырне мыслителями и поэтами того времени. В заключительной части выясняется, что в фольклорной традиции тюркских народов культ является общим. В представлении автора видно, сколько форм передачи религии и культуры опирается на мастерство. «Золотой мост» между двумя цивилизованными обществами – это то, что приносит в жизнь человечества открытия и выгоды. Будут обобщены мнения ряда наших исследователей и даны дополнительные разъяснения. Заключительная часть дает четкое определение того, насколько тесна связь между подлинностью и художественностью, ставшая предметом исследования мировой науки. Главное, чтобы фольклорная традиция в произведение «Бабырнама» стала самостоятельным жанром и стала источником духовного богатства народа. Ведь когда-то исторические события основатели переплетаются произведение с народными традициями.

Ключевые слова: Бабурнама, Кабул, Фергана, Шайбани, Индия, историческая правда, фольклор, типология, жанр, аналогия, традиция.

1 Кіріспе (Усенова Н.Е., Бисенгали З.Қ.)

Әдебиетті күрделі өнер дейміз. Бүгін бір дәуірдің айнасы іспеттес. Осы өнерде еркіндікті сезінгендер және нәқталағандар бар болатыны заң. Қай қоғамда да, қай дәуірде де бұл болған құбылыс және бола беретін құбылыс. Оқырманға не болса соны беріп, талғамын төмендетіп, әдебиетті азрандатпауға, құнын түсірмеуге жанашыр жандардың бірі – суреткерлер. «Суреткер үшін ең үлкен бақыт – халық ұмытпайтындай, халықтың жадында сақталып қалатындай шығарма тудыру» деген екен (Қасқабасов, 1984: 131).

Еліміздің тәуелсіздік алуы, тәуелсіздіктен кейінгі қоғамның дамуының тың өзгерістерге ұшырауымен қатар оның адамдар тағдырына әсері әдебиетте көрініп қана қоймай, басты тақырыпқа айналды. Адам мен адам болмысының табиғатын түсіну, рухани дүние мен жан-дүниесіндегі қатпарлы қалтарыстардың сыр-құпиясын ашуға деген талпыныс ұстанымдары туды. Шығармалардың сюжеттік құрылысы ғана емес, даму заңдылықтары мен детальды элементтері салыстыра сипаттала бастады. Тәуелсіздіктен кейін келген зерттеушілеріміздің негізгі зерттеу объектісі ретінде ежелгі дәуір әдебиетінің болуы да тегін құбылыс емес. Кеңестік цензурадан қажыған әдебиетімізге жаңа серпіліс сыйлау және тарихымыз бен әдебиетіміздің шынайы бағасын беру басты назарда болды.

Қазақтың сан ғасырлық әдебиеті бүгінгі күнге дейін сан тараптан қарастырылып, оның ішінде ежелгі дәуір әдебиеті мен орта ғасырдағы қазақ әдебиеті тереңнен

зерттелініп келгенімен, олардың нақты бағасы жаңа кезең әдебиеттануында әлі де нақтылана қоймады. Мақала жұмысының нысаны болып отырған орта ғасыр әдебиеті кезеңі аясындағы тарихи шығармалар – адам әлемін тереңнен тануға деген талпынысымен ерекшеленетін туындылар. Қысқа әрі нұсқа келетін, тақырыптық-идеялық тұрғыдан жаңашыл көркем ізденістердің көрініс табуы, адам мен қоғам арасындағы мәселелер, мінез ерекшеліктері және де т.б өмірдің өзегіне айналған жайттар тарихи туындылар аясында көтеріліп келеді.

Орта ғасыр шығармаларының негізгі идеялық ерекшелігіне тоқталар болсақ, сол замандағы халық тұрмысымен тығыз байланысты екеніне көз жеткіземіз. Патша мен халық арасындағы рухани байланыстың көрінісі сюжет барысында көрініп отырады және ол заманның назирашылдық үлгісі де оны ұмыт қалдырмайды. Десе де, орта ғасыр туындыларының басты артықшылығы – тарихи шындықтың алдыңғы қатарға қойылуы. Патша мен падишахтар шығарманың тарихи шындығына аса қатты мән берген. Оны Тыныбек патшаға арналған «Хұсрау мен Шырын» дастанынан, Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінен, Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасынан және т.с.с. орта ғасыр туындыларынан байқай аламыз. Сөзімізге дәлел ретінде Бабырдың мына жазбасын келтірсек болады: «Ұшпу сөзді шағым жасайын немесе қайырымдылығымды бідірейін деп мақтан үшін жазбадым, шындықты, болған оқиғаны ешбір қоспасыз қағазға түсіріп отырмын. Естелікті жазуда алға қойған мақсатым — ақиқатты, қандай да болмасын істі сол қалпында баяндап жазу. Сондықтан тумаларымның, бауырларымның жақсы-жаман істерін, алыс-жақын адамдардың кемшілігін де, артықшылығын да бүкпесіз айтып отырмын. Жарандар, жамағаттар, меймандар кешірім етер деймін!» (Қожабекұлы, 1993: 234).

Орта ғасыр шығармаларының әлемдік рейтингте алдыңғы қатарға шығуының тағы бір себебі, ол – Ислам мәдениетімен байланысы болатын. Ол туралы деректер Алма Қыраубаеваның зерттеу еңбектерінде кездеседі. Ғалымның пікірінше, түркі жұртына имандық нұры Яссауи ілімімен келіп, әдебиетке ене бастаған. Расымен де, Ислам мәдениеті бірқатар шығармаларға әсер етті. Оның қатарына «Диуани Хикмет», «Мухаббат нама», «Жұмжұма», «Қисас и Рабғузи» сынды шығармаларды жатқызуға болады. Бұл пікірді Немат Келімбетов та жоққа шығармайды. Ол да орта ғасыр әдебиетінде Ислам мәдениетінің алар орны ерекше екенін айтады. Осылардың қатарына Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасын да жатқызсақ болады. Оған басты дәлел – шығармадағы кейіпкерлер образының тек діни сипатта көрсетілуі. Жоғарыда айта кеткеніміздей, уақыт пен кеңістік мәселесінде біз сол замандағы отырықшы халықтың өмір сүру салтын қабылдауымыз керек. «Бабырнама» шығармасында дін таратуды екіге бөліп қарастырады: бірі – матуридия, екіншісі – ашғрия. Оның үстіне, шығармада «құдайы таратты», «ас берілді» сынды тіркестер көптеп қолданылады.

Осы тектес шығармалардың өркендеуі мен шарықтау шегі әртүрлі кезеңдермен сәйкес келсе де, бір сарынды жүйеде жүруі мүмкін. Оған осындай тарихи оқиғалардың түрткі болуы әбден мүмкін деген қорынтындыға келеміз. Айта кететін жайт, тарихи шығармалардың атауы да өзге болып, оқиғасы ұқсас болуы мүмкін. Ол жазылған шығарманың ауқымдылығына байланысты.

«Бабырнама» шығармасының негізі ретінде тек діни сарындар ғана емес, сонымен қатар түркілік сарындар да кездеседі. Түркілік сарындардың шығармада кездесіп отыруының өзіндік артықшылықтар бар. Зерттеуші Ғабитов Тұрсынның ««Бабырнама» және тарих философиясындағы түркілік үдерістер» еңбегінде 5-ке бөліп қарастырады. Оған талқылануда кеңірек тоқталатын боламыз.

Осындай мәдениетаралық жетістіктерді кеңінен талдауға жету үшін мынадай негізгі міндеттер жүйесі жүйелі түрде қамтылған:

- Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасындағы Бабыр тұлғасын сол кезеңдегі басқа шығармалармен салыстыра суреттеу;
- ислам мәдениетінде пайда болған жаңа бағыттың әдебиетке әкелген әсерін анықтау және тарихи шындыққа анықтама беру;
- шығармадағы кейіпкерлердің психологиялық жағдайына, рухани әлеміне мәтін арқылы талдау жасау;
- қазақ әдебиетінің ислам дәуіріндегі шығармаларындағы эстетикалық өзгерістерге зерттеу жасау;
- орта ғасырдағы шығарманың көркемдік-эстетикалық құндылықтар жүйесіндегі халықтық дәстүрдің орны мен ролін анықтау.
- шығыстық кисса-дастандардың табиғатын, олардың зерттелуін негізге ала отырып, образдар жүйесін талдау;
- Бабыр бейнесін зерттеудің ғылыми маңызы мен жаңашылдық сипатын ашу;
- ғалымдардың тақырыпқа ұқсас еңбектерін талқылап, жұмыстарының мән-маңызын анықтау;
- Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасындағы тарихи оқиғалардың қазақ жерімен байланысын анықтау;
- шығармада сипатталатын Бабыр патшаның сол замандағы өркениеттің дамуына қосқан үлесін анықтау.

2 Материалдар мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері (Усенова Н.Е.)

Зерттеу жұмысының тақырыбын ашуда, оны зерттеуде, мәселенің шешімін табу-да және мақсатқа қол жеткізуде әдебиеттің өзекті мәселелері мен тарихын зерттеген, зерттеп жүрген білікті әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектері мейлінше кең пайдаланылды. Атап айтқанда, А. Қыраубаева, Н. Келімбетов, Ә. Қоңыратбаев, Ә. Дербісәлиев, Т. Қоңыратбаев, сынды ғалым-зерттеушілердің еңбектері және Б. Қожабекұлы аударған «Бабырнама» шығармасы басшылыққа алынды. Сондай-ақ әдебиет мәселелерін қарастырған орыс, қытай, түркі ғалымдарының зерттеулері пайдаланылып, тиісті тұстарда сілтеме жасалып отырды.

Орта ғасыр шығармаларының зерттелуіне үлес қосқан бірнеше қазақ және әр ұлттық ғалым-зерттеушілердің еңбектері жарық көрген. М. Әуезов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайылов, Б. Шалабаев, М. Ғабдуллин, Х. Сүйіншәлиев, А. Қыраубаева еңбектерінде орта ғасыр шығармалары туралы мәселелер сөз болса, оларды танып-білудің маңызы Б. Кенжебаев, З. Ахметов, М. Бөжеев, Ә. Қоңыратбаев, Ы. Дүйсенбаев, М. Ғұмарова, Р. Бердібаевтардың мақаласында кездеседі. Кейіннен Ш. Сәтбаева, С.Қасқабасов, Н. Келімбетов, Ә. Күмісбаев,

Б. Әзібаева зерттеулерінде жалғасын тапты. Сонымен қатар, бұл дәуірде қисса-дастандар жинағы да шыға бастаған-ды. Яғни, ескі мұраға деген көзқарас та біршама ғылыми бағытқа ауысып, түзеле бастаған болатын.

Орта ғасырдағы шығармалардың саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және кейіпкерлердің образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу. Бұл ретте Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасы мен сол заманда өмір сүрген тарихшы Бабырдың бөлесі, жырда кеңінен көрінетін Мұхаммед Қайдар Дулатидің «Тарих и Рашиди» еңбегі жақсы мысал болады. Бұл туралы «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері» кітабында былай келтірген: ««Бабырнамада» қазақтың алғашқы хандары Жәнібек, үш жүз мыңға жуық атты әскері болған қазақ ханы Қасым, ұлы жүздің Жетісудағы дулат тайпасынан шыққан тарихшы-ғалым әрі ақын Мұхаммед Хайдар Дулати, жалайыр руынан шыққан ақын Хасен Али жөніндегі нақты тарихи деректер берілген. Қазақ елінің руларына, қоғам қайраткерлеріне мінездеме берді» (Келімбетов, 2011: 386). Шығармалардағы басты ұқсастықтарға қазақ руларының көптеп кездесуі, діни тұрғыдағы ұқсас элементтердің мол болуы, Жәнібек хан мен Қасым хандардың образдарының кездесуі және Мұхаммед Шайбанимен болған арадағы жанжалдың шынайы көрінісі т.б жатқыза аламыз. Қазақ хандығының қалыптасып, енді даму жолына түсе бастаған кезін бұл шығарма толықтай көрсетеді. Тарихи шындықтың байланысын осы жерден байқауымызға болады.

2.2 Материалға сипаттама (Усенова Н.Е., Бисенғали З.Қ., Якыжы А.)

Жоғарыда көрсетілген шығармалардың өзіндік хронотоптық жүйесі бар екені анық. Уақыт пен кеңістіктің өзге формада жеткізілуінде үлкен мағына бар. Әр ғалым өз танымындағы ойды қоспай қоймасы анық. Десе де, белгілі бір деңгейде негізгі дінгектен қатты алысқа кете қоймайды. Орта ғасыр шығармалары түркі дүниетанымына қаншалықты үйлесетініне сол заманғы адамдардың ой жүгірткені мәлім. Мақаланың негізгі идеясы да осыған сәйкес келеді. Орта ғасыр халықтарының арасындағы фольклорлық байланыстың ерекшеліктері мен ұқсастықтарын қатар ұстай отыра, тарихи шындық арқылы халықтар арасындағы рухани байланысқа көз жүгірту. Шығармашылық тұрғыдан әлемдік әдебиеттанудағы даулы мәселелерге жауап іздеу және соған сай көзқарас таныту мақаламыздың басты мақсатына айналып отыр. Әдебиеттің кезең-кезеңдерінен сүзгіленіп өткен осы шығармаларға қазіргі таңдағы көзқарас сараланады.

Қазақ әдебиетіндегі тарихи шындықтың орны халықтың ежелден бергі келе жатқан таным-түсінігіне байналысты екені белгілі дүние. Тарихтың шынайы болмысының адам санасына орнығуына жылдар бойы адамзатпен бірге жасасып келе жатқан фольклорлық сарындар әсер етеді. Фольклорлық сарындар «Бабырнама» шығармасында көптеп кездеседі. «Құдайы тарату, «ас беру» сынды рәсімдер арқылы да біз шығармадағы түркілік сарындардың дінмен байланысын аңғарамыз.

Бұл түркілік таным-түсініктің ислам мәдениетіндегі шынайы көрінісі және діни рәсімдердің көптігі. Ол туралы атақты ғалым Ю.Б. Боревтің «Эстетика» кітабында былай делінген: «Мәдени тұрғыдан алғанда, мифтің шығу тегі рәсіммен тікелей байланысты, бірақ ол одан кейін де пайда болғандықтан, өз тегінен елеулі айырмашылығы бар» (Борев, 2020: 183).

Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасы туралы тың деректер ұсынған бірден-бір туынды, ол – Немат Келімбетовтың «Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері» еңбегі. Бұл туындыда зерттеуші «Бабырнама» шығармасындағы тарихи шындықтан бөлек, Бабырдың жеке көзқарастарына да тоқталған. Бабыр заманыныңдағы өмір сүру салты бізге фольклор болып жетіп отыр емес пе? Фольклор – бойына ұлттық құндылықтардың үлкен базасын жинақтаған құбылыс. Қазақтың сан ғасырлық тарихында ұлттық фольклорға деген көзқарас алдыңғы қатарда болды. Дегенмен, халықтық фольклор бойына тек ұлттық құндылықтар жинақтаудан аулақ. Оның ішіне жалпыадамзаттық құндылықтар да кіріп отырады. Оның басты себебі – қазақ тарихында түркі тектес халықтардың өмірі мен мәдениеті, руханиятында орын алған ұқсастықтар. Түркі даласында жазылған мыңдаған шығармалардың Орта Азия, Таяу және Қиыр шығыстағы халықтардың дастандарымен әлеуметтік факторлар тұрғысынан да, сюжет, кейіпкерлер образы тұрғысынан да үйлесіп отыруы осының басты дәлелі. Осындай қозғалыстар белең ала бастаған әдебиетте типологиялық ұқсастықтар кездесетін мыңдаған шығарма кездесті. Типологиялық ұқсастықтардың орын алуы да заңды құбылыс.

3 Талқылануы (Усенова Н.Е., Бисенғали З.Қ.)

Орта Азия халықтарының, соның ішінде орта ғасыр халықтарының арасындағы байланыс қатты жүзеге асты. Біріншіден, шекаралардық жақындығы деп қарастыратын болсақ, екіншіден, шаруашылық-тұрмыстық, мәдени-діни байланыс тұрғысынан да кем қалысып жатпады. Шекаралас, туыстас халықтардың әдебиетінің типологиялық ұқсастықтарға толы болатыны осында. Бұл өз тұрғысына халықтардың фольклорына жалпыадамзаттық реңк беріп отырды. Шығарманың әдеби дәстүрлеріне де кеңінен тоқталған. Зерттеушінің пікірінше, Бабырдың лирикалық поэзиясы адамзаттың бойындағы асыл қасиеттері дәріптеуге жұмсалады. Әділдік пен адалдықты ту етіп, зорлық-зомбылыққа қарсы шығады. Оны мына өлең жолдарынан көрсек болады:

«Әрқашанда таза болсын ар-ожданың, жүрегін,

Өзгелер де саған адал, әділ болар білемін.

Зорлық қылсаң өзгелерге – өзің жәбір көрерсің,

Қиянаттың құрбаны боп қорлықпен өлерсің» (Келімбетов, 2011: 382).

Ғалым херттеу еңбегінде Бабырдың «Бабырнама» шығармасынан бөлек поэзиялық туындылары да талданған. Сонымен қатар, Бабырдың өмірлік ұстанымдарына талдау жасаған. Ал Ғабитов Тұрсын ««Бабырнама» және тарих философиясындағы түркілік үдерістер» еңбегінде «Бабырнама» шығармасындағы бейнелеу ерекшеліктерін 5-ке бөліп қарастырған:

1. Бабырдың империясындағы ел басқаратын әулеттің адамдары тек бір ортақ тектен шығады деген ұстанымды жоққа шығарады. Елге үлгі боларлықтай, өнегелі әулеттің адамдары да таққа таласа алады. Бұл үрдіс Бабырдың өзінің бабасы Шыңғыс Хан мен Әмір Темірден қалған.

2. Шығармада Бабыр өзінің жаулап алған елдеріне өзінің ренессанстық жүйесін жүргізеді. Бұл тек шығармада ғана емес, шынайы өмірде де кездескен қағидалар. Ол туралы Н.И. Веселовский: «Бабыр батырлығының шегі жоқ деуге болады. Оның бүкіл ғұмыры батырлықтың үлгісі секілді. Тіпті ол Шайбанидің он бес мың әскері тұрған Самарқанды өзінің небәрі екі жүз кісілік отрядымен жаулап алуға тәуекел жасады ғой. Тек тәуекел жасап қана қойған жоқ, жауды шынында да қаладан қуып шықты» (Қазақтың тарих философиясы, 2006: 108). Бабыр ерліктің символы ретінде көрініп отырған. Жаулап алған елдеріне жеңімпаздық рухын танытып отырған.

3. Бабыр өзіне дейінгі патшалардың жеңісін есіне ала отырып, олардан асып түсудің түрлі амалдарын қарастырған. «Бабырнама» шығармасын жазу барысында оқиғаға қатысты адамдардың өзін емес, бірінші оның арғы тегін, ата-бабасын жазудан бастаған.

4. Бабыр өзі жаулап алған жерлеріндегі халықты өзінің ұлтының қатарына қосып отырған. Шыққан жері мен орналасқан аумағына қарамастан, заңы мен дінін қабылдаса, сол елдің азаматы деп есептеген.

5. Шығармада анық көрінетіндей, Бабыр патша мемлекетті құруды ислам дінін тарату мақсатымен байланыстырған. Бірақ кейіннен Бабыр дүниеден өткеннен кейін бұл үрдіс сан тарапқа кетіп, ислам дінін теріс бағытта пайдаланатын жоғары тап өкілдері елдің тас-талқанын шығарады. Зерттеушінің айтуы бойынша, Сұлтан Ахмет мырзаны бес уақыт намазын тастамаса да, күн құдайымен шарап ішетінін жазады. Бұл діни догмаларға жасалған үлкен опасыздық болып есептеген. Бұл түсініктердің шығармада кездесуінің өзі шығармадағы тарихи шындықтың дәлме-дәл жеткізілуінде.

Осындай ерекшеліктерді Ғабитов Тұрсын жазып өтеді. Зерттеу еңбектерінің басым көпшілігі Бабырдың шығармашылығы мен өмірінің арасындағы шынайы байланысқа негізделеді. Бабыр шығармашылығын жазу барысында мынандай ойға қаламыз. Бабырдың туған жерден жырақта өмір сүруінің өзі оны лирикалық толғаныстарға ұшыратқан секілді. Туған жерден жыраққа кетуінің бір себебі, Темір ұрпақтарының таққа таласындағы Бабырдың жеңілісі. Алайда Бабырдың ұлы империя құруына бұл кедергі бола алмады. Әбілқайыр (Өзбек) ханның немересі Мұхаммед Шайбанимен болған арадағы шиеленіс те бұған кері әсер етті. Шыңғыс ұрпақтары мен Әмір Темір ұрпақтарының бір қасіреті – таққа таласуында. Тұлғаның қызметі қоғамдағы кейбір жағдайларға байланысты кейде шектеліп, кейде егер ол тәуелсіз күшке ие болған жағдайда, күшейе түсу факторларын көрсетеді. Қоғамда басқа да балама күштер пайда болған кезде, тұлға әрекетінің өзгертіндігі соның дәлелі (Дәлелбекқызы, 2002: 143). Бабырдың аңсаған армандарының ішінде елге деген сағыныштың болғаны аңғарылады. Даңқты қолбасшының, күллі Мәуренахрды аузына қаратқан айбарлы патшаның, оның үстіне Темір тұқымының бұл тақырыпта осалдық көрсетпеуінің өзіндік сыры бар сынды. Ислам дінін кеңінен таратып, құдай жолын ұстанатындардың қатарын көбейте отырып, өзінің құдайына мұң шаққан тәрізді:

Аллаға алғыс айтам саған ұл берген!

Маған сүйікті немере беріп үлгерген (Қапасова, 2002: 52).

Осы жолдардың өзінен Бабыр заманындағы халықтың таным-түсінігі аңғарылады. Ислам мәдениетінің лебі сезіледі.

Бабыр падишахтың «Бабырнама» шығармасы – шағатай тілінде жазылып халыққа таралған тарихи шындыққа негізделген атакты шығарма. Шығарма негізі үш бөлімнен тұрады.

Бірінші бөлім – «Ферғана» деп аталады. Бұл бөлімде автор Мауренахрдағы саяси оқиғалар мен Темір әулетінің таққа таласын жазып қалдырады. Нағашысы Жүніс хан мен оның баласы Сұлтан Махмұттың билігі суреттеледі.

Екінші бөлім – «Кабул» деп аталады. Бұл бөлімнің негізгі оқиғалары қазіргі Ауғанстан аймағында өтеді. Ол жерді ертеректе «Кабул иелігі» деп атаған.

Үшінші бөлім – «Үндістан» деп аталады. Бұл жерде негізінен Солтүстік Үндістандағы саяси оқиғалар айтылып, елдің географиялық жобасы, табиғаты сипатталады.

Шығармада суреттелетін тарихи тұлғалардың ішінде орта ғасырдың атакты ақындарының бірі – Әлішер Науаи бар. Өз заманында Бабыр сұлтан осындай өнер иелерін көкке көтеріп, сый құрмет көрсетіп отырған. Ол туралы Әбдісаттар Дербісалиев «Қазақ даласының жұлдыздары» еңбегінде былай суреттейді: «Бүкіл шығысқа есімі аян Әбунәсір әл-Фараби, Әбуғали, Ибн Сина, Мұхаммед әл-Хорезми, Низами Ганжеби, Әлішер Науаи, Ұлықбек, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн, Әбу Райхан Бируни, Омар Хайям, атакты тарихшылар – Бабур мен Мұхаммед Қайдар Дулати сол дәуірдің көрнекті тұлғалары. Бұларды жергілікті мәдениеттің өрлеуі өмірге әкелген-ді. Осылардың арасынан ерекше көзге түсетін дарын иелерінің бірі – Әлішер Науаи» (Дербісалиев, 1985: 205).

Жалпы осы шығарманың негізгі идеясына тоқталар болсақ, ислам мәдениетінен ұзай алмаймыз. Исламдық құндылық анық сезіліп тұрады. Мысалы мына жолдар соның дәлелі:

«О, жаным, неге күнә алдында дәрменсізбін дейсің сен?

Тыйылу да, байқап қара, тәттіліктен емес кем.

Бұл өмірде күнәға батсаң егер қаншалық,

Тыйған істен ләззат алдым дей бер онда соншалық.

Өз ойыңа келгеніңді орындасаң жан қанша,

Зая етесің өміріңді сау-тамтығы қалғанша

Кірсең егер киелі зор соғысқа сен құлшына.

Ажал қабақ түйеді ылғи түсірмек боп уысына.

Өлімді кім көп ойласа, сен көңілге түйіп қой,

Сол тек тыйым салынған көп істерден тез тартар бой» (Ғабитов, 2006: 111)

Немесе: «Серттен тайған адам – өзіне қастық жасайды. Алла тағалаға берген сертінен қайтпаған адамға оның рақымы түседі.

Қайтсем екен, япырай, бұл тілімді,

Тіл үшін төс нысанаға ілінді.

Айтамын деп әзіл-қалжың, өтірік,

Басым қанша пәлелерге ұрынды.

Бұл күнәға егер күйгің келмесе,

Бұл алаңнан ат басын тарт ендеше.

О, әміршім, өзінді-өзің қорладың,

Пайда келмес, бұдан зиян келмесе (Қожабекұлы, 1993: 293).

Берілген үзінділерден байқалып тұрғандай, күнә жасамауға үгіт айтылып, ислами құндылықтар алдыға тартылады. Заманның қай кезі болмасын, ислам мәдениетінің халыққа берер пайдасы мол болған. Халықтың шынайы керегіне жаратар тұсын шығармада үгіт-насихат түрінде жеткізіп отырған. Шығарманың негізгі идеясы ретінде тарихи шындықпен қатар, ислам мәдениетінің таралуы да түсіндірілген жөн секілді. Өйткені, шығармаларды салыстыра суреттегенде исламға дейінгі және исламнан кейінгі мәдениет деп қарастырамыз. Исламнан кейінгі келген шығармалардың ба-сым көпшілігінде құндылық алдыға тартылып оқиға сюжеті екінші қатарға ығысады. Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасында да осы мотив анық көрінеді. Шығармадағы кейіпкер образын суреттеу барысында автор ислами құндылықтарға негізделген суреттеу жобасын жасайды.

Шығармадан үзінді келтіре отырып, сөзімізді дәлелдесек. Шығармада суреттелетін нағашысы Жүністің ұлы Сұлтан Ахмет мырзаның сырт келбеті мен мінезін, әдетін жазғанда автор діннің элементтерін көбірек қолданған. Мысалы, «Сырт келбеті: Ол ұзын бойлы, қою қара сақалды, қызыл шырайлы, етжеңді адам болатын. Шоқша сақалды, самайына қылпық бітпеген көсе еді. Әңгімешіл адам-ды. Сол кездегі әдет бойынша, сәлдесін төрт орап, алдыңғы ұшын маңдайына түсіріп қоятын. Мінезі, әдеті: Сұлтан Ахмет мырза діні жағынан ханифит те, дінге берік, бес уақыт намазын құр жібермейтін, шарап ішкен кезінде де намазын бұзбайтын. Қожа Убайдолланың мұридi еді, ал Қожа ағзам оны қамқорлыққа алып қолдап отыратын».

Жоғарыда келтірілген мысалдарға қарасаңыздар, сол кездегі салт-дәстүрді байқай аласыздар. «Сәлдесін төрт орау» сол кезгі рәсім болғанымен, біздің қоғамда да бар, ислам дәуірінің бір рәсімі. Тағы бір ерекшелік «Бабырнама» шығармасындағы сипатталған әр кейіпкер ата-бабасының байланысы арқылы суреттеледі. Бұл шығарманың бейнелеу ерекшелігі болып табылады.

Тағы бір ескере кететін жайт, шығармада жер-су атауларымен қатар, сол заманның атақты ғимараттары мен кереметтері суреттеледі. Мысалы, Ұлықбек обсерваториясы. Заманының озық үлгідегі ғимаратын шығармаға қосып суреттеген Бабыр: «Ұлықбек мырзаның келесі бір үлкен ғимараты – Құхак төбесінің етегіндегі обсерватория. Мұнда жұлдыз кестесін құрастыратын жабдықтар бар. Ғимарат үш айшықты. Ұлықбек мырза бұл обсерваторияда қазір дүние жүзі қолданып отырған «Гурган кестесін» жазды. Басқа кестелер сирек қолданылады» деп жазады (Қожабекұлы, 1993: 69).

Сондай-ақ шығарманың «Кабул» бөлімінде Бабыр патша Кабулдың сол замандағы үлкен сауда орталығы болғанын баяндайды. Сол арқылы Ферғана, Түркістан, Самарқан, Бұхара мен Балхы сынды аймақтардан тауар айналымдары жүріп отырды.

4 Зерттеу нәтижесі (Усенова Н.Е., Бисенғали З.Қ., Якыжы А.)

Тарихи шығармалардың қазақ әдебиетінде, түркі дүниетанымында орын алуы тек пен тамырдың алтын діңгегімізбен байланысын көрсетеді. Қазақ даласында орын алған, қала берді, дала дүниетанымен байланысты әр шығарма ұлттық калориттер арқылы бойымызға орныға түсуде. Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» тарихи дастанындағы ел мен жер ұғымдары мен Қазақ хандығы тарих сахнасында тарихи шындықпен үйлесіп жатты.

Ғабитов Тұрсынның «Бабырнама» туралы тың еңбектері қазақ әдебиетінде құнды зерттеу еңбегіне айналды. «Бабырмана» шығармасындағы тарихи шындық Мұхаммед Қайдар Дулатидің «Тарих и рашиди» тарихнамасындағы тарихи фактілермен үйлесім тапты. Қазақша сөйлеткен Ислам Жеменейдің «Тарих-и Рашиди» еңбегінде: «Бабыр Қазақ хандығын жақсы білген. Оған Қасым ханға берген бағасы дәлел. Бабырдың Қасым ханға ондай баға беруі – аса маңызды һәм шындықтың тарихи мәйегі. Өйткені, біріншіден, Бабыр патша – Қасым ханның замандасы, екіншіден, Бабыр негізін қалаған тарихта теңдесі жоқ ұлы империясы жүздеген жылға жалғасып, адамзат мәдениеті мен руханиятына баға жетпес жәдігерлер қалдырған тұлға ретінде Қасым ханға берген бағасының айрықша мәні бар» дейді (Жеменей, 2020: 10).

Ал, шығармадағы фольклорлық негіздерге келер болсақ, бұл терең зерттеуді талап ететін мәселе. Өйткені, уақыт пен кеңістік мәселесінде біз ескермей кететін жайттар өте көп кездеседі. Фольклорлық негіздер туралы тұшымды пікір айту үшін сол заманның тыныс-тіршілігін өз бойымызды өткізуіміз керек. Ислам мәдениетіне дейінгі әдебиет пен ислам мәдениетінен кейінгі әдебиеттің айырмашылығы нақ осы фольклорлық негіздерінде жатыр. Әдет-ғұрып, салт-дәстүрдің өзгерістері халық арасындағы жылдар бойғы ұзақ процесстің құбылуына алып келді.

Фольклор – бойына ұлттық құндылықтардың үлкен базасын жинаған құбылыс. Қазақтың сан ғасырлық тарихында ұлттық фольклорға деген көзқарас алдыңғы қатарда болды. Десе де, халықтық фольклор бойына тек ұлттық құндылықтар жинақтаудан аулақ. Оның ішіне жалпыадамзаттық құндылықтар да кіріп отырады. Оның басты себебі – қазақ тарихында түркі тектес халықтардың өмірі мен мәдениеті, руханиятында орын алған ұқсастықтар. Түркі даласында жазылған мыңдаған шығармалардың Орта Азия, Таяу және Қиыр шығыстағы халықтардың дастандарымен әлеуметтік факторлар тұрғысынан да, сюжет, кейіпкерлер образы тұрғысынан да үйлесіп отыруы осының басты дәлелі. Осындай қозғалыстар белең ала бастаған әдебиетте типологиялық ұқсастықтар кездесетін мыңдаған шығарма кездесті. Типологиялық ұқсастықтардың орын алуы да заңды құбылыс.

Енді біздің алдыға қойған мақсатымызға жақындай түссек. Шығарманың басқа шығармалармен ұқсастығы тек сюжетте емес, сонымен қатар фольклорында да жатыр. «Бабырнама» шығармасында түркінің фольклордан бөлек мифологиясы да өте жақсы суреттелген. Ф.И.Урманче түркі мифологиясындағы 10 элементке тоқталады және сол элементтердің түркі мифологиясымен байланысын көрсетеді (Урманче, 2015: 385). Негізінен алғанда, түркілердің Аспан, Жер, Жер астының пайда болуы туралы өз танымы бар екені бәрімізге мәлім. Олай болғанда, әлемде бір пікір болуы мүмкін емес. Түркілердің өз таным-түсінігі бар екені анық. Мысалы, Көк Тәңірісі деген ұғым аясындағы әңгіме бізді үлкен зерттеулерге әкеледі. Ислам мәдениетіне дейінгі уақытта ұғым кеңінен етек алды. Ал, біз аңғарғанымыздай біздің зерттеу объектіміз ислам дәуіріне тиесілі шығарма. Бабырнамадағы ислами көзқарастар шығарманың негізгі өзегіне айналған.

Түркі мәдениетіндегі фольклордың халықтық дәрежеге жеткенінің тағы бір көрінісі – халықтық психология сынға түсті. Жаугершілік заман ұлттың боздақтарын

ай қоймады. Соғыс заманында сатқындық сынды қасиеттер алдыңғы қатарға шығатынын ескерсек, Бабыр билеушілердің халыққа жасаған сан мыңдаған сатқындығын жырға қосады. Дүниеге алданған адамдардың бір-біріне деген сатқындығын да ұмыт қалдырмайды. Бұл түркі жұртының арасындағы әлі күнге шешілмей келе жатқан типологиялық ұқсастық.

Түркі халықтарының бойындағы рухани артықшылық олардың фольклорында толықтай жазылғаны бәрімізге мәлім. Шығармалардың арасында идеялық ұқсастықтар, мағыналық ұқсастықтар көптеп кездеседі. Ендігі кезекте, осыларды автордың халыққа қалай жеткізгені үлкен мәселе. Ол мәселелер «Бабырнама» шығармасын жан-жақты талдаған тұста толықтай ашылды.

«Бабырнама» тарихи туындысының зерттелуі мен талдануы ғылымның қай ғасырында болмасын өзектілігін жоғалтпайды деген сенім мол. Зерттеу нәтижесіне назар аударсақ, ғылымдағы «Бабырнама» шығармасының фольклорлық негіздері уақыт пен кеңістік мәселесінде талқылады. Тарихи шындықтың нақты бағасы берілді. «Бабырнама» тарихи туындысын сол заманның тыныс-тіршілігімен байланыстырып, нақты қазақ даласымен байланысын анықтадық.

5 Қорытынды (Усенова Н.Е., Бисенгали З.Қ.)

Қорыта келгенде, орта ғасыр халықтарының арасындағы әдеби-мәдени байланыстар ерте замандардан бастау алып, тарихпен бірге жасасып отырған. Ислам дәуіріне дейінгі және Алтын Орда дәуіріндегі халықтардың әдеби байланысы дәстүрлі тұрмыс-тіршіліктен бастау алғаны мақаламызда ашылып жазылды. Бірқатар ақындардың шығармалары әлі күнге дейін түркітөктес халықтардың ортақ қазынасы саналатыны жасырын емес.

«Бабырнаманың» халықтық дүниетаныммен, тұрмыс-тіршілікпен, мәдениетпен тығыз байланысты екенін ескерсек, түркі фольклорындағы типологиялық ұқсастықта толықтай негіз бар. Әдебиеттанушы ғалымдардың қазіргі таңдағы өзекті проблемасына айналып отырған екі халыққа да ортақ туындылар келер ұрпаққа мұра боп қалары сөзсіз. Шығыстық үлгінің жаңашыл моделін ұсынған орта ғасыр қаламгерлерінің шығармашылығындағы өзгерістер келер ұрпақтың әдебиетіне жол тартады. Ол замандағы уақыт пен кеңістік тұрғысынан алып қарайтын болсақ, қалыпты құбылыс ретінде санай аламыз. Белгілі кезеңдегі оқиғалар басқа уақыт пен кеңістікке өткенде міндетті түрде формалық болмасын мағыналық өзгеріске ұшырайды. Алайда аталған оқиғаны әр бағыттан көре алатын ақындар мен қаламгерлер де аз болмаған. Түптің түбінде, біздің зерттеу нысанымызға айналып отырған «Бабырнама» тарихи шығармасының басталуы мен заманмен біте қайнасан уақытындағы халыққа таралуы әрқалай болып отыр. Бұл екіаралықтың арасындағы тарих Орта Азия халықтарына ортақ мұра болып есептеледі. Мысалы, «На полет стрелы сзади посотенно выдвигались конные гуннские воинские тысячи» деген сөздер арқылы көрініс табады (Мадмарова, 2021: 1067).

Захир ад-дин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» шығармасы сөзсіз өз заманының озық туындыларының қатарына жатады. Шығарманың негізгі идеялық мазмұны тарихи шындыққа негізделгені мақаланың негізгі бөлігінде толығымен айтылды. Бабыр шахтың заманның бейнесін ашық көрсете білген құнды туындысының

арқасындағы Орта Азия халықтарының мәдениетімен танысып, сусындап келеміз. Шығармадағы адалдық мотиві, әділдік мотиві өскелең ұрпаққа өнеге. Бабыр образын талдауда шығарған шешімдеріне байланысты мінез ерекшеліктеріне назар аудардық. Ғалымдардың пікірлерін салыстыра отырып, өз жобамызды ұсындық. Әрбір шығарманы қайта оқыған сайын жаңа бір қырынан ашылып, адамға тың ой, жаңа сезім береді.

Көркемдік таным адамның көзқарас, ойымен сабақтас болады. Көркем шығарма арқылы адамның көркемдік танымы ұшталып, эстетикалық сезімі тереңдейді. «Бабырнама» шығармасы да сондай. Уақыт өте келе қайта айналып оқысаң, Бабыр шығарған шешімдер мен жасаған іс-әрекеттерге өзгеше баға береміз. Шығарманың құндылығының жоғары екенін осыдан-ақ аңғарсақ болады. Уақыт өте келе шығарманың құндылығы өсіп, келер ұрпаққа шындықтың символы ретінде жетеріне сенім кәміл. Түркі халықтарының бойындағы рухани артықшылық олардың фольклорында толықтай жазылғаны бәрімізге мәлім. Шығармалардың арасында идеялық ұқсастықтар, мағыналық ұқсастықтар көптеп кездеседі. Ендігі кезекте, осыларды автордың халыққа қалай жеткізгені үлкен мәселе. Ол мәселелер Бабыр шығармашылығын жан-жақты талқылаған тұста толықтай ашылды.

Әрбір суреткер белгілі ортада қоғамдық жағдайда өсіп жетіледі. Оның дүниетанымы, көзқарасы мен талап болмысы неғұрлым жетілген сайын, оның шығармашылық мұрасының да көкжиегі кең, мән маңызы да терең болады. Кез келген өнер адамы – өз заманының перзенті. Оның қалдырған мұралары өткен күндердің ізін айқындап, болашақтың соқпағын салады. Ал ол туындылардың бағасын беру ұрпақ еншісінде.

Әдебиеттер:

1. Боров Ю.Б. Эстетика. Оқулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
2. Ғабитов Т. Қазақтың тарих философиясы. Жиырма томдық, 6-том. «Бабырнама» және тарих философиясындағы түркілік үдерістер. Астана: Аударма, 2006. – 512 б.
3. Dalelbekkyzy, A., Yildiz, N. Гармония национального познания и мирового восприятия. Вестник КазНУ. Серия филологическая, [S.l.], v. 186, n. 2, july 2022. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014>.
4. Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары. Тарихи-филологиялық зерттеулер. – Алматы: Рауан, 1985. – 300 б.
5. Жеменей И. Мұхаммед Айдар Дулат. Тарих-и Рашиди. 2 кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. 1-кітап. – 367 б.
6. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Паритет, 2011. – 432 б.
7. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері: Хрестоматия/ Құрастырған Қ. Келімбетов. – Алматы: Паритет, 2019. – 904 б.
8. Қамзин К. «Бабырнаме» – түркіге ортақ мәдени жәдігер. Мәдениет журналы. №10 (26) қазан. – Алматы, 2008. 53 б.
9. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
10. Қапасов Б. Бабырнамадағы діни сарындар. Вестник КазНУ. Серия востоковедения. №2 (19). – Алматы: Қазақ университеті. 2002. 90 б.
11. Қожабекұлы Б. Бабыр Захир ад-дин Мұхаммед. Бабырнама. – Алматы: Ататек, 1993. – 448 б.
12. Қоңыратбаев Ә. Қоңырабаев Т. Көне мәдениет жазбалары: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 400 б.

13. Madmarova G.A., Abdykadyrova S.R., Ormokeeva R.K., Temirkulova I.A., Sagyndykova R.Z. (2021) Lexical Units Objectifying the Intercultural Concept in "Babur-Nameh", *Studies in Systems, Decision and Control*, 314, с. 1065-1070 <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014>.

14. Урманче Ф. Тюркский героический эпос / Фатых Ибрагимович Урманче; под ред. И.Г.Закировой. – Казань: ИЯЛИ, 2015. – 448 с.

References:

1. Borev Yu.B. (2020) [Aesthetics. Textbook]. Almaty: Ulttyq audarma byurosy. p. 408. (in Kaz).
2. Gabitov T. (2006) Qazaqtyn tarih filosofiasy. Zhiyrma tomdyq. 6-tom. «Baburnama» zhaene tarih filosofiyasyndagy turkilik udrister [«Baburnama» and Turkic processes in the philosophy of history. Kazakh philosophy of history. In twenty volumes. Volume 6] Astana: Audarma. p. 512. (in Kaz).
3. Derbisaliev A. (1985) Qazaq dalasynyn zhuldyzdary. Tarihi-filologiyalyq zertteuler [Stars of the Kazakh steppe. Historical and philological research] Almaty: Rauan, p.300. (in Kaz).
4. Dalelbekqyzy A., Yildiz N. (2022) Harmony of National knowledge and world perception. // *KazNU Bulletin. Philology series*, 186, n. 2, july. <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014>. (in Russ)
5. Kamzin K. (2008) «Baburnama» – turkige ortaq maedeni zhaediger [«Baburnama» is a cultural relic of Turkic origin]. *Maedeniet zhurnaly*. No. 10(26) qazan. – Almaty, p. 53. (in Kaz).
6. Kaskabasov S. (1984) Qazaqtyn halyq prozasy [Kazakh folk prose] Almaty: Gylym. p. 272. (in Kaz).
7. Kapasov B. (2002) Baburnamadagy dini saryndar [Religious motives in Baburnama] *Vestnik KazNU. Seria vostokovedenia*. No. 2(19). Almaty: Kazakh University. p. 90. (in Kaz).
8. Kelimbetov N. (2011) Turki halyqtarynyn ezhelgi adebi zhaedigerlikteri [Ancient literary relics of the Turkic peoples] Almaty: Raritet. p. 432. (in Kaz).
9. Kelimbetov N. (2019) Turki halyqtarynyn ezhelgi aedebi zhaedigerlikteri [Ancient literary relics of the Turkic peoples] *Hrestomatiya/ Qurastyrgan K. Kelimbetov*. – Almaty: Raritet. p. 904. (in Kaz).
10. Kozhabekuky B. (1993) Babyr Zahir ad-din Muhammad. Baburnama. [Babur Zahir ad-din Muhammad. Baburnama] Almaty: Atatek, p. 448. (in Kaz).
11. Konyratbaev A. Konyrabaev T. (1991) Koene maedeniet zhazbalary. Zhogary oqu oryndarynyn studenterine arналган оқу қуралы [Ancient records of culture: a textbook for students of higher educational institutions] Almaty: «Kazakh Universiteti», p. 400. (in Kaz).
12. Madmarova G.A., Abdykadyrova S.R., Ormokeeva R.K., Temirkulova I.A., Sagyndykova R.Z. (2021) Lexical Units Objectifying the Intercultural Concept in "Babur-Nameh", *Studies in Systems, Decision and Control*, 314, с. 1065-1070 <https://doi.org/10.26577/EJPh.2022.v186.i2.014>.
13. Uрманче F. (2015) Turki batyryk dastany [Turkic heroic epic] / Fatykh Ibragimovich Uрманче; ed. I.G. Zakirova. - Kazan: IYALI, p. 448. (in Turk).
14. Zhemenei I. (2020) Muhammed Aidar Dulat. Tarih-i Rashidi. [Mohammed Aidar Dulat. Tarih-i Rashidi] 2 kitap. Almaty: Kazakh University, 1 kitap. p. 367. (in Kaz).

IRSTI 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-03>

Z.H. Seitzhanov¹, R.Zh. Omarova²

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹akgylimkz@mail.ru, ²kazlit19@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-3196-9602, ²0000-0002-9834-5503

CIVIL LYRICIS OF TANZHARYK ZHOLDYULY

Annotation. The article is dedicated to the literary legacy of our ancestor Tanzharyk Zholdyuly in China. In general, we all know that in the (irrationally accused and misappropriated. Tanzharyk Zholdyuly is one of the largest representatives of our national literature in the Xinjiang region, and the aitys poet is known in the literature for his originality. The main theme of the poet's poems is the ideological purpose of the national identity. The main purpose of the article is to study the logic of the most productive creative epoch in the history of Kazakh literature in the XIX century in China. Poems, stories, aityses of the poet, who longed for independence and freedom, artistic power, theme, ideological content and depth of the plot, his skill in depicting the national identity were analyzed and studied in detail. The article analyzes several poems of the poet. As a result of the analysis, it was found that the work of the poet Tanzharik Zholdiuly depicts the sadness and lamentation of the whole century, the people, the history of the period. His poems depict the unbroken spirit of a citizen, and it is a great achievement that the poems have reached a high artistic level today, in spite of any difficulties. The results of the article can be used to analyze and evaluate the work of Tanzharyk Zholdiuly in lectures specially designed for teaching Kazakh literature abroad.

Keywords: national literature, improviser, style, oral literature, written literature.

З.Н. Сейтжанов¹, Р.Ж. Омарова²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹akgylimkz@mail.ru, ²kazlit19@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-3196-9602, ²0000-0002-9834-5503

Таңжарық Жолдыұлының азаматтық лирикасы

Аңдатпа. Мақала Қытайдағы қандасымыз Таңжарық Жолдыұлының әдебиетте қалдырған мұрасына арналған. Жалпы, қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде Қытайдағы қандастарымыздың шығармашылығын насихаттау, түсіндіру бағытындағы шығармалар ұзақ жылдар бойы қисынсыз айыпталып, шетқақпайланып, көркемдік өрістегі елеулі бағыт мәнінде ғылыми айналымға тартылмай келгені баршамызға мәлім. Таңжарық Жолдыұлы Шыңжаң өңіріндегі ұлттық әдебиетіміздің ірі өкілдерінің бірі, әрі айтыскер ақын әдебиетте өзіндік ерекшелігімен танылған. Ақын өлеңдерінің басты тақырыбы, идеялық мақсаты, ұлттық болмысы зерттеліп-зерделеніп, айшықталады. Ғылыми мақаланың басты мақсаты қазақ әдебиетінің тарихындағы мейлінше өнімді шығармашылық дәуір – XIX ғасырдағы Қытайдағы қандасымыз Т. Жолдыұлының әдеби мұрасын, дәстүрлі тарихи алғышарттар, көркемдік негіз, ұстанымдар ауқымында тануды ғылыми зерттеуге тарту қисындарын пысықтау бағыттарымен айқындалады. Тәуелсіздікті, азаттықты аңсаған ақынның өлең-толғаулары, қисса-дастандары, айтыстарының көркемдік қуаты, тақырыбы, идеялық мазмұны мен сюжетінің тереңдігі, ұлттық болмысты бейнелеудегі шеберлігі туралы талданып, зерттелді. Мақалада ақынның бірнеше өлеңі талданып жазылды. Талдау нәтижесінде ақын Таңжарық Жолдыұлының шығармаларында тұтас бір ғасырдың, халықтың мұны мен зары, сол кезеңнің тарихы суреттелетіні анықталды. Өлеңдерінде азаматтың мызғымас рухы суреттелсе, өлеңдерінің қандай қиындыққа қарамастан, бүгінгі күні биік көркемдік деңгейге жеткені үлкен жетістік. Мақаланың нәтижелерін Таңжарық Жолдыұлының қазақ әдебиетін шетелде оқыту үшін арнайы әзірленген дәрістердегі еңбегін талдап, бағалауға пайдалануға болады.

Кілт сөздер: ұлттық әдебиет, импровизатор, стиль, ауызша әдебиет, жазба әдебиет.

З.Н. Сейтжанов¹, Р.Ж. Омарова²

^{1,2}Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹akgylimkz@mail.ru, ²kazlit19@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-3196-9602, ²0000-0002-9834-5503²

Гражданская лирика Танжарык Жолдыулы

Аннотация. Статья посвящена литературному наследию Танжарык Жолдыулы. Известно, что при исследовании истории казахской литературы научные изыскания, пропагандирующие и изучающие творчество кандасов в Китае, незаслуженно обвинялись, игнорировались и оставались вне внимания научной общественности. Танжарык Жолдыулы один из выдающихся представителей казахской литературы в Синьзянь, поэт-импровизатор, отличающийся самобытной поэзией. В статье рассмотрены основные темы, идея национальная сущность гражданской лирики Танжарык. XIX век является продуктивным и богатым на поэтических талантов в истории казахской литературы. Основная цель статьи заключается в анализе гражданской лирики поэта XIX в. Танжарык Жолдыулы в свете исторических предпосылок и художественных средств. Также раскрыта глубина идейного содержания и сюжета, списано мастерства поэта мечтавшего о независимости и свободе. В статье сделан аналитический разбор нескольких стихов поэта. В результате анализа установлено, что в творчестве поэта Танжарык Жолдыулы изображена печаль и стенания целого века, народа, истории периода. В его стихи изображен несломленный дух гражданина и это большое достижение, что стихи высокого художественного уровня достигли сегодня, несмотря ни на какие трудности. Результаты статьи могут быть использованы для анализа и оценки творчества Танжарык Жолдыулы в лекциях, специально разработанных для преподавания казахской литературы за рубежом.

Ключевые слова: национальная литература, импровизатор, стиль, устная литература, письменная литература.

1 Introduction (Seitzhanov Z.H., Omarova R.Zh.)

The art of speech is a sacred treasure that does not fade away. Literature expands our understanding of cognition and influences the formation of our soul and morality. Deeply rooted rhetoric will glorify the spirit of the people and reflect the experience of life in the form of wisdom. At the same time, there is no doubt that Kazakh literature has a rich tradition. If we say that one of the branches of Kazakh literature in "Kara Shanyrak" is the literature of our compatriots in China, it is clear that one of the most important tasks is to analyze the works of artists in terms of today's scientific achievements.

In the last half of the XIX century and the first half of the XX century there was a group of poets who based their works on the fate of the people, the mood, the life of the country, the spirit of the times. Through this poetic channel, the literary environment of the Kazakhs, which is characterized by a unique character, was formed and developed.

It should be noted that the poet Tanzharyk Zholdyuly is unique in terms of the artistic power of his works, the breadth of themes, the depth of his ideological goals, his skill in depicting the national identity. He proved to be a talented representative of the national literature of one region (Xinjiang) through his poems, stories and aitys.

Tanzharyk Zholdyuly is a poet who came to literature with two peculiarities. The first is an improviser who pulls out a hand, and the second is an artist who writes and publishes a song. At the beginning, the presence of the peculiarities of oral and written literature – glorifies the poetic personality and reveals a different type of creativity. The richness of Tanzharyk's poetry in terms of genre search, the uniqueness of his artistic power, philosophical depth, the

ability to create an image enhances and individualizes his poetic art. His works created a new style, a new form of Kazakh poetry and raised it to a high level of content and ideology.

2 Research methods and materials

2.1 Methods (*Omarova R.Zh.*)

In the course of the article, a historical and literary description of the works of Tanzharyk akyn, one of the poets who sang the truth about the fate of the people and the breath of time in the first half of the XX century was made. A textual and substantive analysis of the works of the poet, a fighter who left a rich legacy in his short life, who sang the continuation of traditions with innovation, called to freedom from slavery, aimed at awakening the consciousness of the people.

2.2 Material description (*Seitzhanov Z.H.*)

The achievement of independence of our country greatly influenced the development and progress of our native literature. Scientists say about this: «Along with independence, local writers got the fullest liberty of speech. And the liberty of speech brought about the opportunity to touch on the topics that were restricted and prohibited during the Soviet years» (Orda, 2019). In addition, thanks to the independence of the country, the names of writers who were born and grew up in other countries and were recognized in that environment became known, and their creativity began to be recognized. One of such writers is Tanzharik Zholdyuly.

3 Discussion (*Seitzhanov Z.H., Omarova R.Zh.*)

Since 1930 T. Zholdyuly has been actively involved in social and political life. He is also very creative and writes many new works. Instead of thinking about the situation of the people, Shyn-Shysai, who came to power, strengthened his power. First of all, they organize underground workers in all parts of the region. Establishes security forces in all areas of the three regions, strengthens vigilance. Thus begins a difficult period. The poet aware of the plight of the country:

If he tells a lie and sells it,
He didn't believe the truth ...
That's why the light shines from the air
Not a drop fell on the Kazakh – he laments (translation by the author).

This is the purpose of how to bring to the minds of the people “to be a country and be free.” Because the superiority of the other pushed the head down, and the day passed with a sigh. The Kuomintang always treated the minority Kazakhs with suspicion and considered them second-class citizens. The poet, who thought about all this, always longed for freedom. What to do for this? It seems that Abay, Ahmet, Mirzhakyp are at a dead end, wondering what to expect from the people who did not understand what they wrote and said. “I’ll tell you when I die.” The poet, who does not shy away from facing the truth, comes to the following conclusion:

You almost stumbled and fell,
You need to know that now.
When you unite and unite, everything is smooth
The thick gray on the forehead goes away (Zholdyuly, 1992:255) (translation by the author).

He says it's time to draw a conclusion from "stumbling and falling". He explains that one of the ways to achieve freedom is the well-being of the people.

Addiction is impossible without a fist.

There is no doubt that the poet will not be able to get rid of the domination of the rulers if he does not focus on one goal in several poems.

I repeat, if you do not unite,
You are equal to that slave.

People believe that independence can be achieved only by acting together. The poet feels that "it's not just time to go to bed". That is why he is so restless. He considers it his duty to open the eyes and awaken the people. In the poem "Kaparga":

If we head together,
When the time comes,
The cut finger does not hurt (translation by the author).

The proverb "If the enemy does not explode", - urges to shake hands. One of the main conditions for a free country and a happy life of the people is prosperity and unity.

Now he is once again worried about the Kazakhs, blaming those who are especially active in "stealing and gossiping, lying, boasting" about the evil deeds that cause division in the country.

If you don't understand, the day has come, Kazakh,
Have you seen a country like yours...?
Let go of ignorance
As a country, remember, Kazakh (translation by the author).

What could be bolder and courageous? Have you ever looked at life in a country like yours? Get rid of ignorance and join the ranks. He noted that unity is one of the ways to become a free, civilized country, and the second condition is art and education. The days of dark forces are over. Now he knows that he should think about staying in a prosperous country.

Tanzharyk is a poet who regularly sang about the sufferings of the prison. He spent almost seven years in a narrow, stone-clad prison. That's why he wrote many poems in prison. For example, "Ili prison", "Arrested", "Exiled from Kulja", "On the road", "Farewell to the country, the land", "Who is in prison", "Sygai zangi", "Prayer", "I'm disappointed and tired" and others. Many of his poems were recorded in a dark, confined cell of the prison. Although he was in prison, he continued to tell the truth. The fact that he did not err in freedom of thought while imprisoned, that he spoke the truth, that he longed for freedom, shows the poet's perseverance and justice. We see his plight in his poem in the Ili prison.

Flies, fleas, caterpillars suck blood,
I'm not itching.
Eating meat, bones, sucking blood,
The rest of the skin becomes a crust (translation by the author).

This is the day when all those who suffered in prison saw it. The poet, sitting in such a state, gives himself strength. It gives strength to the will and does not give up. It was the constant law of poetry to see the light and the shadow of the whole as a whole, not to be hypocritical, to tell only the convinced truth (Berdibayev, 1980:236).

Hey, Daddy, listen to this word,
I'm not interested in that.

True justice is what you want,

I think there is no other dream (Zholdyuly, 1992:255) (translation by the author).

The poet also openly expresses his dreams. "What you want is true justice". The poet, who cares about the people and the future of his country, also describes the society in which he lives. In other words, it conveys the image of the times and the arbitrariness of the government that governs it. In the poem "The World":

All the words and deeds are false,

Persecution is a tor, for the meek – a dungeon the world.

Like a fox on a raven,

One day you will pour sand from the eyes, the world ...

Needless to say,

We are wheat, you are the threshing floor, the world! (Egeubayev, 2003:52) (translation by the author).

One of the tactics of the Kuomintang was to imprison and kill innocent people under various political circumstances. Repression in the Soviet Union during the 1930s continues in Xinjiang. "On the occasion of the campaign to clean up the enemies of the people, which began in 1937, a campaign was launched in Xinjiang called" Cleanse those who were sold to jihadists".... About 60,000 people were detained and about 12,000 were shot.

Tanzharyk could not have survived such a fate. How can a poet, who openly demanded freedom and liberty through his fiery poems, be spared? Such a person would be dangerous for the authorities if he was not handcuffed. So Tanzharyk was in a dark cell for a long time. Nevertheless, his voice never faded. Enduring the oppression of the Kuomintang, he called on the people to be free and to achieve the same goal.

«The history of each nation carefully preserves the memories of great people. Each era creates its own unique names and personalities, turning it into living symbols over time. Poets connect with the past, give a sense of admiration like heroes in a fairy tale» (Zhalgasbayeva, 2021). From the poems of the poet Tanzharyk, one can learn not only the appearance of the past and the internal situation of the neighboring country, but also human qualities.

The poet always tries to tell the truth, he appeals to the country. He does not even regret that he was innocently punished and imprisoned. "What is the dream if the truth dies on the way?" It is the word of a man who cares for his people. After six months in Kulja, he was transferred to Urumqi. He writes about the violence he saw in prison.

Bleeding, weight loss, exhaustion,

The back of the neck was a wooden shovel like soap.

The double board is like a double down under me,

I had boots and pillows, a dress and a blanket (translation by the author).

This is the day the inmates saw it. Such was the case with the bloody massacre, which was turned into a massacre by the Kuomintang authorities ruled by Ching Shisai. Instead of being crushed, the poet becomes proud. He boldly expressed his thoughts and zeal to awaken the people. That is why he wrote most of his works in a dark cell. He considered the distribution of his works in the country. Undoubtedly, his songs, inspired by the truth, mobilized the people with prisoners. In the poem "When I was expelled from Kulzha" the poet says:

The liver is intact, the head survives

There is no one who does not cry ...

My stomach is on fire ...

There is no cure for herpes (Zholdyuly, 1992:255) (translation by the author).

The poet accurately describes the fate of many. "The liver is intact, the head is intact", he laments.

One of the main features of the poet Tanzharyk is that he does not beat anyone. In any of his poems, he considered it his duty to express the people's dreams. Concerned about the fate of the country and the land. The brilliance and brilliance of his works stand out. The nature of the Urumqi prison:

A cave with a narrow mouth and a wide bottom,

Severe cough with sneezing, sneezing, diarrhea.

The ground is like a black horse

The bottom of the pot is muddy, - he says (translation by the author).

This is the essence of the poet's prison. One day, the inmates told me what their nationality was. It reveals that not all nations living in Xinjiang will succeed. Open-eyed people are especially prone to wakefulness.

"Who's in jail?" in the poem:

Guilty without guilt,

Everything is devoured by Shyn Shysai.

To be honest, I want to be released from prison.

They are deceived (Zholdyuly, 1992:255) (translation by the author).

Arresting innocent people as "guilty" was a clear truth. Tanzharyk aims to awaken the consciousness of the people by exposing the oppression of the Kuomintang. First of all, it is necessary to preserve the internal unity of the country and move forward, secondly, to equip young people with art and knowledge, and thirdly, to work in a profitable profession, thereby achieving the ranks of a civilized country.

The poet speaks out against the injustice done to the people. One of the reasons for the alienation is the ignorance of the people. In the song "Council":

Take a look around,

The soul of the Kazakh without success.

You are in the fire of ignorance (translation by the author).

It reminds that if you do not raise your head, the soul can not be a civilized country without education and science as a Kazakh. Encourages to jump, to wake up. He raises an important issue and openly expresses his grief. Tanzharyk "looked at literature in a completely different way than others. A new desire has placed a new task on literature. He wanted to attract people to culture, art and education through his works" (Auezov, 1991:238). The main theme of the poet's poems is a call from enlightenment to freedom, from freedom to freedom.

Early in his life, Tanzharyk was able to recognize the contradictions in social life. From the very first step, he cared about the people and defended justice. In an earlier poem, "Copper Cauldron," he denounced a drug addict who abused orphans and widows and trampled on their morals.

Look around you,

Is there a law that orphans should die?

The poet has the power of the country (translation by the author).

The poet considers it his duty to use violence to accuse and curse the wicked. The poet, who relied on the people, defended the common people and unequivocally denounced the actions of the apocalyptic akims. "Sold Deputy Law" in the poem:

Sold, you could have two faces.

People say that you have always wanted to eat. From time immemorial, he has been accused of bribery and corruption. The poet recited a number of such dedication poems ("Maksut", "Alpysbai akalakshy", "Ili's akalakshy zangileri", "Muka bolys", etc.). In these poems, he draws a lot of attention to the naughty actions of the general akims with a poisonous language. Maksut, who was given a Guandai (border guard) career by the government and held three hundred troops:

Your Majesty, what is your career like?

Is this career getting thicker every year? - he asks directly, "Will you not be asked in the hereafter when you cry in the name of the meek?" - he thinks involuntarily. He dislikes the mayor and intercedes for the bad. He tells the story of many. The task of poetry is to educate the mind, to teach, to guide, to think, to open the eyes, to awaken the country (Auezov, 1991:238).

In 1930, at a meeting of the Chinese leader of the Ili, Tanzharyk asked him to sing a song for them. Then the young poet, who is not yet thirty, recites his famous poem "The leader of the Ili Chinese". At that time, the population of each region was ruled by leaders, large and small, depending on the number of smokers. It is true that many of them are more concerned about the situation in the country. First, the poet draws the attention of the rulers of the country to himself, taking into account the fact that his words "do not bleed and do not get angry." Instead, instead of praising the country's rulers, they gathered and criticized them.

Greetings to Zholboldy Mazak,
Will you meet the cat,
To the sad death of a stray mouse.
That is the example of the people and MazeKem
Let's turn to the truth, - one pin and the other
Alimzhan attacked his village,
That is why his stomach is thick, - he says to the third:
The ghost of Darubai in Kyzy,
There are many proverbs on the word.
Thirty villages out of thirty

When it comes to the conflict (Zholdyuly, 1992:255), there are those who call for anger. But they have to listen to each other. Another:

By the way, Abdilda in the parade,

Still, they say don't beat me. The poet does not leave out one of the rulers of the country in the Ili region, but characterizes each of them individually. He conceals the atrocities he committed against the people and puts them on his face.

At the same time, he does not feel sorry for those who have become sympathetic to the people, dissatisfied with the authoritarian regime. Negative actions can be stopped by bitter anger. Hypocritical corruption, which violates justice is condemned as an immoral act. Relying on the people, the poet despite the fame of the country's rulers, sharpens the broad rulers of the country with sharp poisonous words. Reveals the social truth and mourns the loss of the people. He wants to defeat the tyranny and live a carefree life. There is no doubt

that the poem with a specific address is based on the realities of life. The poet's face-to-face poems turned out to be so convincing and impressive.

"A poem is a spirit, so its life is eternal. This knowledge can be understood from the image of the famous Kempirbai, "A blue-spotted duck flew from my chest saying goodbye", and from Mukaghali's song, "The sparrow poem did not die, it survived" (Aimukhambet, 2021:75).

The poet's voice is always bright and authoritative. Avoid weaving straw. The poet, who does not know how to smile, always tends to tell the truth. The poet proposed this meeting with a poem and demanded that "populism and equality go hand in hand."

Command your people,
Take things in stride and try not focus too much on the problem.
Various taxes
Drive to the bar without everything (translation by the author).

These roads are clearly the people's game. The poet, who mourned the loss of the people from the very beginning, did not deviate from this position until his last breath. In many of the poet's poems, I say this: to speak justice and demand it from others.

In 1943, the poet was released from prison to work in the fields. On the sign of the yard there is a picture of the head of the region Shyn Shasai. At that moment Tanzharyk:

You sit down and run away,
We're driving.
I would die without a dream.

In the poem "Picture of Shyn Shisai" he sharpened his teeth, saying that he would burn a single spoonful of blood. Against the tyranny of the Kuomintang, the poet did not hesitate to speak out and try not to give up. In the age when the tongue is closed, it is typical for Tanzharyk to support good and insult evil with such sharp words. He is not one of those people who eats and takes off his shoes. In another verse the following lines are encountered:

One bite, one bite is full of blood,
You lie and pretend to be fair (Zholdyuly, 1992: 255).

This is a song for a Kuomintang party. Even though he is lying on his back, he is not afraid. This song is a powerful word, like a sword to cut off the anger of all the people.

The poet did not stop writing fiery poems while in prison, but his sharp works, which were immersed in the truth, spread by word of mouth. "It's time to think about the time," he said. The fiery hymns that cursed the Kuomintang's rule of law will not go unnoticed.

Tanzharyk believed that one of the ways to become a country with an equal window was art and education. He wrote "Oner-bilim", "Kazakka arnau", "Zhastarga", "Oky zha-star", kalam al" and others. In his works, he warns both the individual and the public that it is impossible to be a civilized country without art and education. After all, "equality that leads, strengthens the country" is understood as art and knowledge. Requires others to understand. The poet appreciates art and knowledge.

The guy needs knowledge of etiquette,
Not ignorant.

A country without culture, art and education cannot be noticed. So, getting rid of ignorance is one of the most important social issues. That's why he writes the whole song "Dedication to the Kazakhs".

Follow the example of an artistic country,
Don't stay away from them.
Open a school and teach a child
Do not get tired of learning (Bazarbaev, 1997:501) (translation by the author).

His poems cannot be separated from life. For a real talent, life is not poetic art. Only the destiny of talent, whose life has become a song, a song, can be rich in the turmoil of time. There is no life without poetry for such a talent. Tanzharyk's life was not without poetry. The country is always singing about tomorrow.

Although small in number, it aims to achieve a healthy country and independence. He looks at the complexities of Kazakh society. It is time to move away from an ignorant person who cannot distinguish between friend and foe. He concludes that the main condition is education. Sets the necessary goals for the younger generation. Their education means that the country depends on the future. In his poem "Read, young people, take a pen", the poet considers it an art and knowledge that strengthens the country, gaining equality.

Read, young people, take a pen,
It's your birthday.
Now suffocate,
Dew was born (Zholdyuly, 1992:255) (translation by the author).

You can see that the lines He says that the "suffocating" day is over and urges to take action.

In general, the poet's poems are moving from enlightenment to freedom. No matter how many investigations, the brave poet does not shy away from telling the truth. Again, in his works, the dominance prevails. In many of his poems, Tanzharyk longed for the people (nation) to be freed from slavery, to be free, to be a free country. In this regard, he is in harmony with the leaders of Alash. The poems of the poet, who put his head in the race, sound like a great slogan. The civil music is full of energy.

Tanzharyk is a poet who sang about the sufferings of the prison. The harsh reality of the repression of the Kazakhs in Xinjiang is also true. At the same time, the tragic fate of thousands of prisoners is reflected in his works. In the poems of the epoch, which are intertwined with the tumult of guilt, there is a chronicle of the lives of those who suffered in prison. He is horrified by the tyranny of the authorities, who are slaughtering innocent victims as if they were "locked in frozen bread, frozen water." But revenge gets worse.

The brutal punishment of prisoners sharpened the poet's pen. He boldly and openly told the whole truth about the tragic life of the people and timely conveyed all the ills of social inequality. Demanding freedom while enduring suffering and ridicule is a powerful force of the poetic emotional heart. Tanjaryk brought a fighting spirit to Xinjiang Kazakh poetry.

The poet thinks for a long time, revealing the shortcomings that will attract the country later. If the mind overcomes laziness and ignorance, there will be little that will not shrink. Such a person does not see the need. Therefore, citizens are encouraged to do good deeds. It shows the way to become a developed country. At the same time, he thinks about the role model in life and looks at the behavior of many people. Looks for the cause of the breakdown of the internal unity. Lists the bad habits (deception, lies, pride, etc.) that have become a disease of his time, criticizes the bad habits that deceive people. We notice that goodness and morality were one of the most sung themes in the works of the poet.

4 Results (Seitzhanov Z.H., Omarova R.Zh.)

Tanzharyk was born in 1903 in the Kunes district of the Ili region. At first he recognized a letter from a village mullah. In 1917-1919 he studied Chinese in Kure. In 1922 he moved to Kazakhstan and came to his uncles in Narynkol. He studied at a school in this village. He returned home in three years. During the 1930s, the poet was actively involved in social and political life. Repression will soon begin in the country. Many people are arrested. Among them is Tanzharyk. He is imprisoned for about 7 (seven) years (six years and six months). The talented poet died on August 6, 1947.

O. Egeubayev a researcher of the poet's legacy, said: "But without one or two of their works, none of them could have written the secret of the prison on a piece of paper with thousands of verses, handcuffed to the depths of the prison" (Egeybayev, 2003:57). The pain and imprisonment of the prison did not dampen the poet's spirits. Instead of stifling his talent and stifling his voice, he became angry, and his works, which covered the effects of the times, never ceased. The Kuomintang's resentment against the evil forces of the government increased. His voice, which conveyed the truth of the time of wrath and curse in the most sincere way, was heard loudly and spread to the crowd.

Tanzharyk Zholdyuly is one of the poets who longed for independence and freedom. His voice resonates with time. In many of his works he is concerned about the fate of his people. His acquaintance with the works of Kazakh writers of the early twentieth century (Ahmet, Mirzhakyp, Shakarim, Magzhan, Sultanmakmut, etc.) also had a significant impact on his early awakening and formation as a fighter poet.

In the song "Oi tolgaу" Tanzharyk horizontally draws the precepts of the group led by Abai, and regrets that he did not pay attention to the words of sympathy. Because there is a strong unity between the lions who think about the freedom of the country and the thoughts of the poet. It was to change the destiny of a country with a bleak future, in other words, to turn it into an independent country.

Does not recognize friends and enemies,
What a wonderful way to screw people over!

It was a painless stomach

Goat meat is a dispute (Zholdyuly, 1992:255), which means sadness (translation by the author).

The indifference of the people who do not know the difference between friend and foe. The people are not satisfied with nothing, they think only of feeding their animals and burning firewood. He realizes the need to awaken their minds by saying, "This is an inner dream." The poet did not immediately think of this. First, he read the works of Abai, Shakarim, Sultanmakmut and Alash lions. They had a common goal and a common destiny. All of this helped him to keep his spirits up. So he prefers to be specific.

Insist, put your head down, eat your head,
He sat down and did not leave.

Like sour cream in a can

Others rubbed their mustaches and rubbed their hands (translation by the author).

This is the image of the people wearing the yoke of slavery. It aims to reflect on the darkness of the people, who are not shaken by the superiority of others. Depending on the jurisdiction of the three countries, the day and the state of the Kazakhs, who lost their free-

dom and the beauty of life, were similar. It focuses on the true depiction of the future. He does not shy away from speaking the shame of his people.

Otherwise, with others,
The head did not break the group.
Be a country, be free and be blessed
It is not a dream (translation by the author).

The saying "Let's be a country and be free" is very important. He regrets his country without his will and expresses his dreams. It seeks to show the way to freedom and liberty. To do this, the poet used a pen as a weapon. He wrote brilliant poems.

5 Conclusion (*Seitzhanov Z.H., Omarova R.Zh.*)

Tanzharyk first raises the idea of enlightenment with the aim of awakening the consciousness of the people. He turns art, knowledge, culture, prosperity, honest work into the basis of many of his works. It shows that this is a way to get rid of the person left behind. Gradually, he wrote poems exposing the hardships of the country, unjust punishment, and the suffering of the people. He wrote more revolutionary works and called for freedom. In prison, his winged songs, Since 1930 T. Zholdyuly has been actively involved in social and political life. written with enduring hardship, spread by word of mouth. His civil voice did not fade away. He boldly told the truth about the tragedy of the people and witnessed the tragedy of social inequality. It is a powerful force of the poet's heart, who endured suffering and truth, demanded freedom and turned to the truth. Undeterred, he wrote songs about society and time, and served to lift the spirits of his people. Thus, the spirit of struggle brought to the literature of the region. This is a great novelty of his masterpieces. In other words, it brought a new character to the literature of the region.

Tanzharyk wrote a number of epics ("Abdykerim", "Sanuar tsar", "Berdibek-Shahizat", "Nazigul", "Anuar-Kulanda") on the basis of many poems and oriental lines and developed the Nazir tradition. He is also an epic poet who wrote poems such as "Anar-Saule", "Sadyk and Salikan", "Nuptebek's food", "Abakty". T. Zholdyuly was also a poet who recited many epic songs, a singer-composer who sang his own songs, a real octagonal, one-sided person.

He competed with such poets as Ulzhalgas, Koidysh, Nurila, Aleken, Baimukamet. The poets not only criticized the country, but also enriched the art of aitys with new content. Tanzharyk created a socially significant public opinion, condemning the injustice, tyranny, exploitation, inequality, bigotry and calling for civilization and culture. He always spoke for the people and defended the good. Tanzharyk aitys has consistency, accuracy, ingenuity, eloquence, eloquence, logical depth. Linguistic clarity, vocabulary, vivid, figurative phrases abound. He even introduced a new form of aitys. "Kargys aitys", which has not been found in Kazakh aitys before, is a type of aitys that exists only in Tanzharyk's heritage.

Tanzharyk lived and studied in Kazakhstan for several years. This contributed to the expansion of the poet's knowledge of the social and intellectual scene, his creative maturity. Acquaintance of Alash activists with the heritage of such a poet as Abai played a significant role in his early awakening and formation as a fighter poet who cared about the people. He pays special attention to Abai. In one of his poems he speaks about Abai. Therefore, it is immediately obvious that there is harmony and irony between the two poets. This significantly contributed to the ideological and semantic deepening of the poems of Tanzharyk,

the transformation of the pattern of the poem. The poet already in search of ideas and aesthetics, has found a worthy, style, skill, artistic mastery. Thus, the lion of regional literature made a significant contribution to the development of Kazakh literature. He left a great legacy in his short life. Tanzharyk is a quick-witted poet who can feel the breath of life. He is a talented person who sings the continuation of the old traditions with innovation and realistically expresses the most pressing issues of the people.

References:

1. Aïmukhambet Zh., Aituganova S., Bekeeva N. (2021) Poetology of Mukaghalı Makatayev: poem and poet in verse. Keruen scientific journal 73 (4); pp. 75-88. (<https://keruenjournal.kz/index.php/main/issue/view/9/30>; <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-06> (in Kaz.).
2. Auezov M. (1991) Literary history. – Almaty: Ana tili. – 238 p. (in Kaz.).
3. Bazarbaev M. (1997) Literature created by the times. – Almaty: Gylym. – 501 p. (in Kaz.).
4. Berdybaev R. (1980) High duty: articles and studies. – Almaty: Zhazushy. – 236 p. (in Kaz.).
5. Egeybaev O. (2003) The bright star of Kazakh literature// Materials of the international scientific-theoretical conference dedicated to the 100 th anniversary of Tanzharyk. –Almaty. p. 52. (in Kaz.).
6. Zhalgasbaeva K., Dautova G. The poetic world of Zhambyl. Keruen scientific journal 73 (4), 2021, pp. 255-267. <https://keruenjournal.kz/index.php/main/issue/view/9/30>; <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-28>. (in Kaz.).
7. Zholdyuly T. (1992) Works: poems, sagas, stories. – Almaty: Zhazushy. – 255 p. (in Kaz.).
8. Zholdyuly T. (2002) Complete collection of works. – Astana: Elorda, T. 2. Legends and stories. – 391 p. (in Kaz.).
9. Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Z., Amanzhol S., Mursalimova N. (2019) The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. Opcion, 35(89), p. 177–194, <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24411/24858>. (in Eng.)

Әдебиеттер:

1. Аймақхамбет Ж., Айтуғанова С., Бекеева Н. Мұқағали Мақатаев поэтологиясы: өлеңдегі өлең мен ақын. Керуен ғылыми журналы 73 (4), 2021; 66. 75-88. DOI: <https://keruenjournal.kz/index.php/main/issue/view/9/30>; <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-06>
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі. 1991. – 238 б.
3. Базарбаев М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Ғылым. 1997. – 501 б.
4. Бердібаев Р. Биік парыз : мақалалар мен зерттеулер. – Алматы : Жазушы. 1980. – 236 б.
5. Егеубаев О. Қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы // Таңжарықтың 100 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы. 2003. 52-б. (қаз).
6. Жалғасбаева К., Даутова Г. Жамбылдың ақындық әлемі. Керуен ғылыми журналы 73 (4), 2021, 255-267 б. DOI:<https://keruenjournal.kz/index.php/main/issue/view/9/30>; <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-28>.
7. Жолдыұлы Т. Шығармалары: өлеңдері, толғау-дастандары, айтыстары. – Алматы : Жазушы. 1992. – 255 б.
8. Жолдыұлы Т. Шығармаларының толық жинағы. – Астана : Елорда, Т. 2 . Дастандар мен айтыстар. 2002. – 391 б.
9. Orda G., Khudaibergenov N., Sarsenbayeva Z., Amanzhol S., Mursalimova N. (2019) The December Revolt Statement (Description) in Kazakh Literature. Opcion, 35(89), p. 177–194, <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24411/24858>

ӨОЖ 8.82.03.

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-04>

Г.Ж. Пірәлі¹, Д.А. Қонаев², Ш.М. Әмірбаева³

^{1,2,3}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹piraliev58@mail.ru, ²diar.konayev@gmail.com, ³samirbaeva@gmail.com

ORCID: ¹0000-0003-2645-0918, ²0000-0003-0355-5514, ³0000-0002-3168-6020

РЕСЕЙ МҰРАҒАТТАРЫНДАҒЫ МҰХТАРТАНУ: ТАРИХ, ТЕОРИЯ, ҒЫЛЫМИ ДИСКУРС

Аңдатпа. Мақалада Мұхтар Әуезовтің өмірі мен көркем прозасының, әсіресе «Абай жолы» роман эпопеясының жазылу барысы, оның орыс тіліне аударылу тәжірибесінің ХХІ ғасырдағы Ресей әдеби, мәдени, көркем сынында көрініс табуы, оларды әлемдік және одақтық көркемдік кеңістікте насихаттау, жариялау, талқылау, таныту мәселелері қарастырылған. Көрнекті суреткер, академик М.Әуезов жазған «Абай жолының» орыс тіліне аударылып, жариялануы ресей әдебиеттануында қызу талқыға түсуі, оның әдеби және саяси себеп-салдарына, оларды ұйымдастырудағы көрші ел әдебиетшілері мен сыншыларының шығармашылық және ғылыми әдістеріне талдау жасалды. Сондай-ақ ұлы суреткердің Абай туралы философиялық ойлары, шығармашылық мақсаты, бейнелеу тәсілдері барысындағы ізденістері мен суреткерлік шеберліктеріне орыс әдебиеттанушыларының бүгінгі көзқарастарына, бағаларына түрлі мақсаттағы, саяси, әдеби, ғылыми танымдарына, арнайы, мақсатты түрде жүргізілген жүйелі жұмыстарына ғылыми, әдебиеттану ғылымының кәсіби талабы бойынша теориялық тұрғыдан интерпретация жасалды. Осы күнге дейін бұл тақырып жан-жақты әрі түбегейлі зерттеле қойған жоқ. Және соңғы жылдары, әсіресе тәуелсіздік тұстары орыс әдебиетінде көптеген жарық көрген ғылыми зерттеулер, тарихи танымдық туындылар, өзге де архивтік құжаттар негізінде тың материалдар табылып, бұрынғы мәтіндерге беймәлім мұралар қосылып, жаңа көзқарастар, тың сараптамалар жасалауға мүмкіндіктер ашылып отыр. М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығына қатысты тың тарихи және әдеби деректер табылып, үлкен мәдени, әдеби дискурстарға дәнекер болуда. Жазушының «Абай жолы» романының тағдыры бойынша көптеген ғылыми зерттеу жұмыстар, монографиялар, танымды туындылар, тарихи құжаттар т.б. жарық көрді. Қазіргі технология заманының талабына сай әр түрлі ақпараттық электрондық арналар мен порталдардағы ақын өмірі мен шығармашылығына қатысты сенімді-сенімсіз ресурстар мазмұны М.Әуезов негізін қалап кеткен абайтану саласындағы мәңгілік мәтіндермен, тұрақты канондармен, ғылыми тұжырымдармен, тарихи деректермен салыстырмалы аспектіде қарастырылды. Мақалада М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ақын бейнесінің көркем образына орыс әдебиетінде берілген бағаға бүгінгі көзқарас тұрғысынан салыстырмалы-салғастырмалы талдау жасалды. Нәтижесінде М.Әуезовтің ғылыми зерттеу еңбектері мен роман эпопеясындағы тарихи және көркем шындықтардың бір-бірімен тығыз үйлесімділігі, рухани үндестігі негізсіз еместігі, олардың орыс әдебиеттануында зерттелуінде, талқылануында саяси астар алып, ұлттық сөз өнеріндегі өнегелі тұстары өзгеше өң алып, көбінде бұрмаланып баға берілгені, талдаулардағы кеткен кемшіліктер бүгінгі ғылыми талап негізінде айқындалды.

Алғыс: Бұл мақала BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» атты нысаналы-бағдарламалық қаржыландыру аясында орындалды.

Кілт сөздер: әдеби байланыс, тарихи шындық, көркем шындық категориялары, мұрағат, Ресей, теория, тарих, дискурс.

G. Zh. Pirali¹, D.A. Kunaev², Sh. M. Amirbayeva³

^{1,2,3} M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹piralieva58@mail.ru, ²diar.konayev@gmail.com, ³samirbaeva@gmail.com

ORCID: ¹0000-0003-2645-0918, ²0000-0003-0355-5514, ³0000-0002-3168-6020

Mukhtar studies in russian archives: history, theory, scientific discourse

Abstract. Russian Russian literary, cultural, and artistic criticism of the XXI century, issues of their publication, discussion, and presentation in the world and union art space are considered in the article. The course of writing the life and fiction of Mukhtar Auezov, especially the epic novel «The Way of Abai», the reflection of the experience of its translation into Russian in the Russian literary, cultural, and artistic criticism of the XXI century. Translation into Russian and publication of «The Way of Abai», written by an outstanding artist, academician M. Auezov, actively discussed in Russian literary studies, analyzed his literary and political causes, creative and scientific methods of their organization by literary critics and critics of neighboring countries. As well as the philosophical thoughts of the great artist about Abai, the creative goal, searches and artistic skills in visual techniques were theoretically interpreted according to the professional requirements of scientific, literary science to modern views, assessments of Russian literary critics of various purposes, political, literary, scientific knowledge, special, purposeful systematic work. Until now, this topic has not been studied comprehensively and radically. And in recent years, especially on the basis of scientific research, historical and educational works, and other archival documents published in Russian literature, new perspectives and new opportunities for expertise have opened up. New historical and literary facts concerning the life and work of M. Auezov have been discovered, and he becomes a link with great cultural and literary discourses. According to the fate of the writer's novel «The Way of Abai», many scientific research papers, monographs, educational works, historical documents, etc. have been published. The content of reliably unreliable resources concerning the poet's life and work on various electronic information channels and portals that meet the requirements of modern technologies was considered in a comparable aspect with eternal texts, stable canons, scientific conclusions, historical data in the field of Abai studies, which were laid down by M. Auezov. The article makes a comparative analysis from the current point of view of the evaluation of the poet's artistic image in M. Auezov's novel «The Way of Abai» in Russian literature. As a result, M. Auezov's research works and historical and artistic realities in the Romance epic are unreasonable, spiritual harmony is unreasonable, political overtones in their study, discussion in Russian literary studies, moral aspects in the national art of words have received a different background, largely distorted assessments, missed shortcomings in the analysis are revealed on the basis of modern scientific requirements.

Acknowledgments: This article was carried out within the framework of the targeted financing of the BR18574216 program "Transit of cultural values in time and space".

Keywords: literary communication, historical reality, categories of artistic reality, archive, Russia, theory, history, discourse.

Г.Ж. Пирали¹, Д.А. Кунаев², Ш.М. Амирбаева³

^{1,2,3} Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹piralieva58@mail.ru, ²diar.konayev@gmail.com, ³samirbaeva@gmail.com

ORCID: ¹0000-0003-2645-0918, ²0000-0003-0355-5514, ³0000-0002-3168-6020

Мухтароведение в российских архивах: история, теория, научный дискурс

Аннотация. В статье рассматривается ход написания жизни и художественной прозы Мухтара Ауэзова, особенно эпопеи романа «Путь Абая», отражение опыта его перевода на русский язык в русской литературной, культурной, художественной критике XXI века, вопросы их пропаганды, публикации,

обсуждения, представления в мировом и союзном художественном пространстве. Перевод на русский язык и публикация «Путь Абая», написанного выдающимся художником, академиком М. Ауэзовым, активно обсуждались в российском литературоведении, анализировались его литературные и политические причины, творческие и научные методы их организации литературоведами и критиками соседних стран. А также философские мысли великого художника об Абае, его творческая цель, поисков и художественных умений в процессе изобразительных приемов, а также представления русских литературоведов о современных взглядах на различные цели, политические, литературные, научные познания, специальные, систематическая целенаправленная работа была теоретизирована в соответствии с профессиональными требованиями научной, литературоведческой науки. До сих пор эта тема не изучалась всесторонне и радикально. И в последние годы, особенно на основе научных исследований, историко-познавательных произведений, других архивных документов, опубликованных в русской литературе, открываются новые перспективы, новые возможности для экспертизы. Были обнаружены новые исторические и литературные факты, касающиеся жизни и творчества М. Ауэзова, и он становится связующим звеном с большими культурными, литературными дискурсами. По судьбе романа писателя «Путь Абая» опубликовано множество научно-исследовательских работ, монографий, познавательных произведений, исторических документов и др. Содержание ресурсов, касающихся жизни и творчества поэта на различных информационных электронных каналах и порталах, отвечающих требованиям современности технологий, рассматривалось в сопоставимом аспекте с текстами, устойчивыми канонами, научными выводами, историческими данными в области абаеведения, которые заложил М. Ауэзов. В статье сделан сравнительный анализ с сегодняшней точки зрения оценки художественного образа поэта в романе М. Ауэзова «Путь Абая» в русской литературе. В результате научно-исследовательские работы М. Ауэзова и исторические и художественные реалии в роман-эпопее неразумны, духовная гармония неразумна, в их изучении, обсуждении в русском литературоведении политический подтекст, нравственные аспекты в национальном искусстве слова получили различный фон, во многом искаженные оценки, упущенные недостатки в анализе выявлены на основе современных научных требований.

Благодарность: данная статья выполнена в рамках целевого финансирования программы BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: литературная коммуникация, историческая реальность, категории художественной реальности, архив, Россия, теория, история, дискурс.

1 Кіріспе (Пірәлі Г.).

М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы тек Қазақстанда ғана емес шетелдерде де кеңінен танымал туынды. Роман жазылып, жарияланған 1942-47 жылдарындағы алғашқы нұсқалары және тап сол кезеңдерде жазушының өзінің тікелей араласуымен, қадағалап бақылауымен орыс тіліне тез арада тәржімеленіп жариялануы, автор туралы аңызға бергісіз аңыз әңгімелердің әдеби ортада кеңінен орын алуы шын мәнінде өзге ұлттардың әдебиетіне шекеден қарайтын орыс сыншыларын елеңдетпей қоймады. Шетелдік әріптестері тарапынан бұл роман-эпопеяға жоғары баға берілуі де қазақ қаламгерлері мен қатар кейбір орыс жазушыларының да қызғанышын тудырғаны белгілі. Әсіресе 1950-2000 жылдар аралығында әлемдік баспасөз беттерінде М.Әуезовтің «Абай жолы» романы туралы көптеген мақалалар жазылды. Бір роман және бір ғана қазақ қаламгерінің туындысы жөнінде жылы пікірлердің жазылуы сол кезең үшін үлкен жетістік болатын. Мәселен, «Мир Ауэзова» (Маданова, Машакова, Кунаев, Салкынбаев, 2004: 212) деген жинақта жарияланған белгиялық жазушы Жорж Буйонның «Абай и Ауэзов, что есть в мире сильнее слов?», венгриялық Е.Фехер Палдың «Восток без мифов (Заметки по поводу пятой встречи афро-азиатских писателей), Йозеф Торманың «Серый лютый и образ волка в тюркский легенда», неміс жазушысы Альфред Курелланың «Судьба в сердце Азии», испандық

Федерико Майордың «Гений современности» т.б. деген еңбектеріндегі аса жоғары бағалаулар М.Әуезовтің әлем әдебиетіндегі алар тарихи орнын айқындары ақиқат. Шетелдік көркем сында М.Әуезов әлемдік әдебиеттің үздік үлгілерінің дәстүрін, көркемдік ерекшеліктерін терең игере отырып өзінің ұлттық табиғатын толықтай сақтап, қазақтың сөз өнерін жаңа биікке көтергені ерекше аталып өтеді. М.Әуезовті қазақ әдебиеті мен мәдениетінің шырқау биігіндегі көркем ойдың көрнекті өкілі және ұлттық әдебиеттану ғылымының іргетасын қалаушы ретінде таныған орыс ойшылдары мен ғалымдары, әдебиетшілері мен сыншылары шетелдік әріптестерінің пікірлерін жалғастыра білді. «Абай жолы» романында қазақтың қоғамдық, адамгершілік, эстетикалық, интеллектуалдық өмірінің көркем шежіресін суреткерлік шеберлікпен кәсіби деңгейде жазған М.Әуезовтің қаламгерлік қасиеті кімді де қайран қалдырмай қоймады.

2 Материалдар мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері (Әмірбаева Ш.).

Қазақ халқының рухани өмірінің, дала даналығының, философиясының, психологиясының энциклопедиясы атанған бұл кең ауқымды, терең мазмұнды шығармада М.О.Әуезов төл тарихымыздың көнеден келе жатқан мәдени құндылықтарын толықтай әрі кең ауқымда көрсете білуімен де ерекшеленді. Мақалада ғылыми-әдеби талдау, саралау, жүйелеу тәсілдері қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама (Пірәлі Г., Қонаев Д.).

Зерттеу жұмысында Ресей әдебиеттанушылары мен сыншыларының, журналистерінің тәуелсіздік тұсында жарияланған еңбектері негізге алынды. Бұрындары жазушы мұрағатында болмаған кейінгі жылдары ресей архивтерінен табылып, әдеби айналымға енген мәтіндер алғаш рет өзара салыстырылып, тарихи типологиялық әдістер арқылы айқындалды. Қазақ әдебиеттануындағы мұхтартану мәселесінің әлемдік және ТМД елдері әдебиеттануында қандай бағытта зерттеліп, бағаланып жүргені тарихи-салыстырмалы әдістері бойынша жүргізілді. Ғылыми зерттеуде М.Әуезовтің ғылыми, эстетикалық танымдары, көркемдік әлемі «Абай жолы» романының аударылу тарихы төңірегіндегі ресей әдебиетшілерінің бағалауы бойынша берілді. Мақалада тәуелсіздік кезеңінде ресей басылымдарында жарық көрген еңбектердегі жетістіктер мен кемшіліктер талданып, әдеби байланыс мәселелері кеңінен сөз етілді. Әуезов ең алдымен ұлттық сөз өнеріндегі барлық құндылықтарды терең мағыналық контекстерге, көркемдік сөзге, эстетикалық дискурске айналдыра алды. Бұрындары бұйығы, бөтен жұртқа ашыла қоймаған қазақ деген ұлттың бар екендігін, оның тамыры тереңге кеткен көркем сөз өнері, әдебиеті мен мәдениеті, өзіндік өрнегі жоғалмаған болмыс-бітімі, салт-дәстүрі бар екендігін айдай әлемге ашық және жоғары мазмұнда таныта әрі мойындата келуінің өзі үлкен құбылыс, рухани төңкеріс болғаны да мәлім. Ал әдебиеттің әлем халықтарының өзара түсінуінің алтын тетігі, маңызды кілті екендігін ескерсек, өзінің осы кезге дейін «жабайы» саналып келген халқын, оның өмірі мен тіршілігін, ең бастысы ішкі табиғатын танытып, әлемдік өркениетке жат еместігін бейнелеген бұл туындысы, ондағы кез келген ұлт әдебиетіндегі сөйлеу тәжірибесінен еш төмендігі жоқ бейнелеу, баяндау тәсілдері, т.б. бар екендігін танытты. Кеңестік кезеңдегі одақтық көркемдік шығарма

түрлерінің арасынан Әуезовтің шығармасы шоқтығы биік болып, көркемдік шеберлік шыңын танытуы да көптің көңілін еріксіз өзіне аударды. Әлем әдебиеттанушылары мен орыс сыншылары одақтық руханиятты бұзып-жарып шоқ жұлдыздай жарқырап көрінген бұл шығарма иесіне сондықтан да назар аударып, өздері үшін жат мәдениет саналған көшпелі халыққа сауалдар тастап, өз сұрақтарына жауаптар іздеп, қазақ халқының жаңа қырларын, жаңа мағыналық тұңғықтарын ашуға тырысып, суреткерге көркемдік эстетикалық, философиялық сауалдар тастап, әлемдік әдебиеттануда мәдени дискурстар жүре бастады. Әлемдік рухани кеңістік пен орыс оқырмандарын елең еткізген М.Әуезовтің «Абай жолы» романына сондықтан да сыни көзқарастар басым болды.

Төңкеріспен, азаматтық соғыспен және коммунистік идеологияның қатаң саясатымен байланысты кеңестік кезеңдегі зиялылардың бәріне белгілі қайғылы тағдыры М.Әуезовті де айналып өтпеді. Қиын кезеңдерді бастан кешсе де өзінің философиялық-шығармашылық ұстанымдарынан айнымаған көрнекті суреткер Әуезов қалай болғанда да ол өз кезеңінің, сол ұрпақтың атакты өкілдерінің бірі болған еді. Сондықтан да өз кезеңіндегі «Абай жолы» роман-эпопеясы төңірегінде туындаған сан алуан деңгейдегі сауалдарға жауап беріп, қыл көпірден аман өткен М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы туралы көптеген зерттеу еңбектер жазылып, әдеби, ғылыми айналымға түсті. Кеңестік, яғни өзі өмір кешкен заманның зары мен қаламгердің қасіретті тағдыры талай өзіміздің де, көршілес елдердің де әдебиетшілерінің, сыншы ғалымдарының еңбектеріне арқау болғаны да белгілі. Сол себепті де біз ол еңбектерді қайталап жатпай тәуелсіздік кезеңдерде жарияланған, бұрынғы мәліметтерге қосымша тың тарихи, әдеби, құжаттық деректермен толықтырылған жаңа зерттеулердегі көзқарастарға тоқталсақ дейміз. Кезінде орыс және батыс еуропалық әдебиеттерін терең білетін, эрудициясы жоғары, энциклопедист ғалым, суреткер, философ М.Әуезовтің биік интеллектісі кез келген сұхбаттасушысы мен, кез келген ұлт өкілін таңдандырып, еріксіз өзіне көңіл аудартатыны таңғажайып рухани құбылыс болуы бүгінгі ұрпақты да қайран қалдырары жасырын емес. Сондықтан ол туралы аңыз аралас әңгімелер әдебиетшілер, жалпы оқырман қауым арасында қай кезеңде де кеңінен өріс алып отырады. Кеңестік кезеңде тек М.Әуезовтің классикалық туындылары арқылы бүкіл Азия әдебиеті өркендеп өсіп, әлемдік контексте кеңінен таныла бастады десек артық айтқандық емес. Осы ретте сол кеңестік кезеңнен әлемдік рухани кеңістікте кеңінен танылған тарихи тұлға М.Әуезов шығармашылығына деген қызығушылық пен ынта, рухани қажеттілік әлі де толастай қойған жоқ. Бір ғана мысал бүкіл әлемдік 200 томдық «Дүние жүзі әдебиетінің кітапханасы» сынды серияда М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының 134, 135 томдар болып енуі. Осы әлемдік әдебиетте бүкіл адамзаттық рухани құндылық қатарына қосылған қазақ жазушысы М.Әуезовтің шығармашылығына соңғы жылдары өкінішке орай әділ берілмеген баға, таза кәсіби және әдебиеттанудың өз шарттары мен көркемдік талаптары тұрғысынан талданбаған еңбектердің көрініс табуын айта кеткен жөн. Біздің бүгінгі мақсатымыз – осы орынсыз, дәлелсіз берілген пікірлерге тоқталу. Өйткені ащы шындықты алға тартпай кемшіліктің жөнге салынуы кемде-кем. Мұндай олқылықтар, әсіресе

бүгінгі көзқарас тұрғысынан баға берген, талдаған ресей әдебиеттанушылары мен зерттеушілерінің еңбектерінде жиі кездесіп жүр. Мәселен ресейлік әдебиеттанушы, профессор, филология ғылымдарының докторы Николай Анастасьевтің «Молодая гвардия» баспасынан «ЖЗЛ» («Өнегелі өмір») сериясымен 2006 жылы жарық көрген «Мухтар Ауэзов» атты еңбегінде жазушының «Абай жолы» романы мен өзге де прозалық шығармаларының көркемдік құндылықтарын бүгінде биік ғылыми жетістіктерге жеткен әдебиеттану ғылымының талаптары мен шарттарына сай кәсіби және теориялық тұрғыдан баға берудің орнына тек шет елдік шығармалармен салыстырып, солардың деңгейімен ғана бағалау, жазушының суреткерлік шеберлігіне күмән келтіру сияқты кемшіліктер орын алған. Орыс әдебиетінде жазушының өзі өмір сүрген кеңестік кезеңде орын алған саяси астары бар күдікті пікірлердің бүгінде жалғасын тауып отырғаны жасырын емес.

3 Талқылануы (Пірәлі Г., Қонаев Д.).

Көрнекті ғалым Ш.Елеукуновтің «М. Әуезов шығармаларының Ресей және ТМД елдерінде бағалануы» деген зерттеуіндегі Н.Анастасьевтің «Абай жолын» махаббат романы, натуралистік роман, мифологиялық роман, шытырман оқиғалы, тіпті әскери роман ретінде сараланып, орыс және батыс шығармаларымен дәлелсіз салыстырылуын, романды « публицистика емес, дидактика, мораль оқу» деген сыңаржақ, жеңіл пікірлеріне өзінің кәсіби маман ретіндегі сыни көзқарастарын ескермеске болмас: «...Осылай әлем әдебиетін еркін шарлай отырып, ғалымның талдауы көп реттерде лирикалық толғауға айналады. Жалықпай оқи бересің. Әрине, салыстыру тек салыстыру үшін ғана жасалмауға тиіс. Оның мақсаты – ұлттық шығарманың ерекшелігін табу ғой. Міне, істің бұл жағы Анастасьев талдауларында жетісе бермейді...Міне мұндай салыстыруларда Әуезовті көтермелеу бар да, дәлдік жетімсіз» – деп орынды сынап кетеді (Елеукунов, 2017: 25).

Н.Анастасьевтің асығыстықпен ат үсті айтылған сындары оқырмандарға, әдебиетші ізденушілерге дұрыс пікір қалыптастырмайтыны, әрине, өте өкінішті. Қазақ елі өмірінің энциклопедиясы (Қ.Сәтбаев) атанған атақты романның ұлт әдебиеттану ғылымындағы зерттелу тарихына да терең мән бермей, оларды оқып сүзіп шығуды мақсат қоймай асығыстау, жалпылама пікір білдірген ресей ғалымы Н.Анастасьевке зерттеуші Ш.Елеукуновтің өкпесі де жоқ емес: «...Орыс ғалымы да өз тарапынан қазақ әдебиеттану ғылымының ізденістеріне бұрылмай кетуге тиісті емес еді. Өттегене, оған уақыт тапшылығы мүмкіндік бермеген тәрізді. Тіпті романның өзінің де қай тұсы ат үсті оқылған ба деп қаласың» – дейді (Елеукунов, 2017: 31). М.Бахтин айтқандай, мәтін болмаса қалай ғылыми талдау, зерттеу еңбек болмақ, кітапты терең талдап оқымаған ғалым қалай оны талдап, таразыламақ ? Осы асығыстықтың арты қандай адасушылыққа апарары анық емес пе?

Енді осы автордың тәуелсіздік кезінде жарияланған «М.Ауэзов. Трагедия триумфатора: Мухтар Ауэзов – судьба и книги» атты еңбегінде Ресей және әлем әдебиеті жазушыларының М.О.Әуезов шығармашылығына қатысты құнды пікірлері қазіргі әлемдік әдебиеттану контекстінде қарастырылғанын жан-жақты талдаған профессор А.Ісімақованың «Ресей әдебиеттануындағы қазіргі әуезовтану мәселелері. (Н.Анастасьевтің «Трагедия триумфатора» («Салтанат құрушының қасіреті»)

зерттеуі негізінде» деген еңбегіне тоқталуды жөн көрдік. Әдебиеттанушы ғалым А.Ісімақова бұл монографиялық еңбектің ғылыми қызметін былайша бағалап: «... зерттеудің басты өзегі – жазушы мен тоталитарлық билік, қазақ мәдениеті мен әдебиеті ерекшелігі, шығармашылық диалог; Ұлы дала елі мен Европа қарым-қатынасы: тарихы, саяси, мәдени, әдеби байланыс түрлері...» – деп атап көрсетеді (Ісімақова, 2017: 174). Зерттеуші А.Ісімақова Анастасьевтің еңбегіндегі көптеген жетістіктері мен кемшіліктеріне кеңінен тоқталып, талдай келе оның қазіргі мұхтартану саласына қосылған сүбелі еңбек екендігін де ескертіп: «Тәуелсіздік кезеңдегі Ресей әдебиеттанушысы Н.Анастасьевтің М.Әуезов шығармашылығына осылай әділ баға берумен келіскені де тегін емес. Әуезовті мойындау емес, оның көркемдік әлемін әлем классикасы негізінде талдап шығу тек тәуелсіздік кезде іске асуы заңдылық та шығар.

Н. Анастасьевтің зерттеу – эссесіндегі жоғарыда көрсетілген кемшіліктерін ескере отырып, бұл кітап әуезовтануға қосылған ресейлік әуезовтанудың құнды үлесі екенін атап кету қажет» – деп тұжырым жасайды (Ісімақова, 2017: 224). Бұл еңбектер туралы әлі де талдаулар жасалып, ондағы ресейлік әдебиеттанушылардың ұлы суреткер шығармашылығы жөніндегі ғылыми пікірлеріне келешекте әлі де тоқталатын боламыз.

Әдетте мұхтартану мәселесінің әлемдік және ТМД елдері мен ресей әдебиеттануында қандай бағытта зерттеліп, бағаланып жүргеніне зер салар болсақ, жалпы әрбір ұлт әдебиетіндегі классикалық туындылардың бүкіл адамзаттық ортақ рухани құндылықтар екендігіне кәсіби білгір мамандардың да кейде асқан жауапкершілікпен қарай қоймайтыны, ашық та еркін кәсіби сұхбаттан гөрі саяси астарға бейім бүкпе сыры мол мақалалар болып келуі қынжылтады. Айталық, «Литературная Россия» деген газеттің редакторы әрі «Чего мы не знаем об Абае и его великом певце», «Развенчивая мифы вокруг великой эпопеи Мухтара Ауэзова» деген сериялы мақалалардың авторы Вячеслав Огрызконың осы басылымда жарияланған сериялы мақалаларын көргенде шынында да қуандық (Огрызко, 2018: 6). Өйткені, кеңестік кезеңдегі жетістігі мен кемшілігін қатар көрсетіп, әртүрлі деңгейде баға беріліп жататын одақ көлеміндегі мақалалар мен зерттеулер саны «өзі жоқтың көзі жоқ» дегендей М.Әуезов өмірден озған соң сұйылып, көбінде мерей той кездерінде бір жарқырап жұлдызы жанатын мұхтартану саласының тәуелсіздік тұсында, әсіресе әдеби, мәдени байланысы сиреп, әр мемлекет өз қазанында қайнап жатқан кезде ұлы суреткер М.Әуезов, оның «Абай жолы» романының жариялану, орыс тіліне аударылу барысында кеңінен талдап жазылған еңбек кімді болса да, әсіресе қазақ оқырмандарын елендетпей қоймады. Әсіресе жазушының орыс әдебиетімен байланысы, романның ресей басылымдарында жариялануы, т.б. сынды көптеген тың материалдар, беймәлім мұралар, жаңа мұрағаттық деректер табылғанына куә болдық. Себебі, екінің бірінің қолы жете бермейтін Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер мұрағатынан (РМӨӨМ) табылған тарихи құжаттар расында да қазақ руханияты үшін үлкен олжа.

Алайда мақаланы оқи келе көптеген жетістіктеріне жүрек жылығанымен ондағы мысқыл аралас кейбір көңілге күмән ұялататын күдікті сөздер мен деректер, орын-

сыз кінәлар, жазғырулар еріксіз қынжылтады. Бұл зерттеу еңбек туралы арнайы тарау жазылатындықтан біз бұл мақаламызда тек қана бір дерекке, мысалға тоқталуды жөн көрдік.

Мақалада көбіне М.Әуезов пен аудармашылар, романның орыс тілінде жариялануына жағдай жасаған ресейлік басылым басшылары арасындағы түрлі түйткілді шаруалары, өкпе т.б., ұсақ шаруалар баяндалады. В.Огрызконың не ғылыми не әдеби талдауға келіңкіремейтін сөз тіркестері де ойландырмай қоймайды. «Абай жолы» романының орыс тіліне аударылу тарихы, оның Сталиндік сыйлыққа ұсынылуы, осы мақсаттағы түрлі ұйымдастыру, насихаттау жұмыстары, «Знамя» журналының мәжіліс материалдары, М.Әуезовтің хаттары, расында да қазақ әдебиеттануына қосылған мол қазына. Алайда, жаңадан табылған тың ақпараттардан автор тек жазушы шығармашылығын сынаған тұстарды ғана теріп бергені көңілге күдік ұялатады. Қолына түскен құнды құжаттарды «қазаншының өз еркі қайдан құлақ шығарсаға» салып өз мақсатына бейімдеген деуге болады. Осы ретте бір ғана мысалға тоқсалсақ.

В.Огрызконың «Как возникла связка Ауэзов – Соболев?» деген бірнеше топтама мақаласындағы : «...Повторю: Ауэзова от второго ареста спасло бегство из Казахстана. Но даже в Москве он не был уверен в том, что его тоже не бросят в застенки. Не удивительно, что писатель сразу стал искать в Москве влиятельных союзников. Правда, бросаться к большим политикам писатель не рискнул, ибо их в конце 30-х годов арестовывали одного за другим. Не нашёл казахский беженец поддержки и у больших учёных. Оставалась надежда на писателя Леонида Соболева.

Почему Ауэзов обратился за помощью именно к Соболеву? Ну хотя бы потому, что Соболев считался в Союзе советских писателей если не куратором, то опекуном казахстанских литераторов...» – деген сөзі расында да кәсіби маманның сөзі емес (Огрызко, 2018: 6). Ақиқатында 1953 жылы М.Әуезовке қыр соңынан қалмаған саяси жала «ұлтшыл» деген айып тағы да тағылып, Қазақ мемлекеттік университеттегі, ҚР ҰҒА-ғы жұмыстарынан босатылған болатын (Пірәлі, Құрманбаева, 2022: 67). Шара-сыз болған жазушы 1953 жылдың сәуірінде КСРО Жазушылар Одағының төрағасы А.А.Фадеевке, мүшелері А.А.Сурковқа, К.М.Симоновқа ашық хат жазғаны мәлім. Егер автор М.Әуезовтің сол жылдары жазылған эпистолярлық мұраларымен таныс болса мұндай біржақты, асығыстықпен атүсті пікір айтпаған болар еді.

Одан әрі М.Әуезов пен Л.Соболевтің адал да шынайы шығармашылық байланысына күдік келтіруі де көңіл толтырмайды. М.Әуезов пен Л.Соболевтің «Эпос и фольклор казахского народа» атты зерттеуі жөнінде : «...А что сделал Соболев? Казахским языком он не владел и лично в сборе фольклорных материалов на казахском языке участие не принимал. Проанализировать фольклорные тексты казахов ему было не по силам. Скорей всего Соболев лишь слегка причесал текст статьи да переставил пару запятых...» – деп өзінің жеке субъективті пікірін келтіреді (Огрызко, 2018: 7).

Н.Соболевтің қазақ әдебиетіндегі, әсіресе мұхтартанудағы еңбегі біле білген жанға аса зор. Оның 1935 жылы М.Әуезовтің «Крутизна» («Шатқалаң») деген әңгімесін, 1937 жылы М.Әуезовтің «Абай» романының үзіндісін («Как запела Татьяна в степи»), 1938 жылы «Очерки истории казахской литературы», «Эпос и фольклор

казахского народа» атты зерттеулері мен «Абай» либреттосын (1939), т.б. орыс тілді оқырмандарға жеткізуінің өзі неге тұрады? 1945 жылы «Абай жолының» 1-кітабы да Л.Соболевтің редакторлығымен жарық көргенін ресей әдебиеттанушылары да жақсы білсе керек.

Осы орайда филология ғылымдарының кандидаты Д.А.Қонаев «Роман-эпопея М.О.Ауэзова «Путь Абая» в русской литературной критике» деген мақаласындағы екі ұлт өкілінің достығы, оның әдебиеттегі шығармашылық байланысты нығайтудағы қызметі жөнінде: «... В творческом сотрудничестве М.О.Ауэзова с Л.Соболевым осуществлялось взаимодействие двух национальных культур, двух зрелых крупных индивидуальностей, несущих две различные традиции, два образных принципа мышления, два личные традиции, два образных принципа мышления, два языка...» – деп жылы лебізін кәсіби маман ретінде орынды атап өтеді (Кунаев, 2021: 108).

Расында да жазушы Абай туралы романын орыс тіліне аудартуға алғашқыда Анна Борисовна Никольскаяны таңдаған болатын. Алайда Н.Нұртазинның жолма-жол аудармасымен жұмыс істеген А.Б.Никольскаяның тәржімасы М.О.Әуезовті толық қанағаттандыра алмады. Сондықтан бұрында шығармашылығымен жақсы таныс, әсіресе Абай туралы пьесасын орыс тіліне өте жоғары сапалы деңгейде аударған, бұл салада бай тәжірибесі бар ресейдің атақты жазушысы Леонид Сергеевич Соболевті таңдайды.

Екі ұлттың көрнекті суреткерлерінің бірлескен шығармашылық байланысы жөнінде Л.Соболевтің өзі: «...При всей его удивительной образованности, эрудиции... он был человеком необычайно деликатным и чрезвычайно интересным в творчестве. Бывало, во время работы, что подстрочник... не всегда был удачно сделан, я его не очень понимал, что там было, что хотел сказать Мухтар...Мухтар часто приезжал в Москву, и я его просил эти страницы рассказать мне заново.

И он как бы преображался, он удивительным своим своеобразным русским языком переводил казахские образы: и оставалось это только ловить, для того, чтобы запечатлеть...на русском языке. И я думаю, что эти вот совместные страницы, которые мы делали, являются лучшими в русском переводе романа» – деп шығармашылық процесті жасырмай айтып береді (Кунаев, 2021: 114). Ал, Мұхтар Әуезов болса әріптесі Л.Соболевтің «Абай жолы» романын аударудағы еңбегі жөнінде: «...очень большие трудности были у Соболева в передаче этих особенностей. Масса реалий есть, особенно кочевого быта, которые трудно передать. Что помогло завершить творчески большую, дружную работу мою с Соболевым? Эту практику надо довести до сведения других переводчиков.

Он исследовательски вооружен, знает Абай и его творения, знает историю казахской культуры и литературы. Это общеисторическая, культурная вооруженность переводчика – самое главное условие, а так вообще в прозе не должно быть особых затруднений в точкой передаче стиля. Надо выразить пожелание, чтобы нас не улучшали, а точно переводили» – деген болатын (Кунаев, 2021: 114).

Шындығында да Л.Соболевтің «Песни степей» атты қазақ әдебиетінің алғашқы антологиясына (1940), «Лирика и поэмы» атты алғы сөздер жазып, ол «Поэт и мыслитель» деген атпен Абайдың 1945, 1954 жылдардағы жинақтарында

жарияланғаны да мәлім. Бір сөзбен айтқанда Л.Соболевтің Абай мен Мұхтар шығармаларының орыс тілді аудиторияларға кеңінен танылуына сіңірген еңбектері әрқашан құнды. Жоғары бағаға ие. Л.Соболев пен М.Әуезовтің өздері айтқан ақиқат сөздері сенімді ме, әлде өз ойынан шығарылған ешбір әдеби, тарихи фактісі жоқ, сілтемесі жоқ ресей журналисінің сөзі сенімді ме? Түйіндеп айтатын болсақ, В.Огрызконың тарапынан айтылатын жеңіл ойға құрылған орынсыз сөздері ресей әдебиетіндегі М.Әуезов шығармаларының бағалануына зор нұқсан келтіреті де сөзсіз. Дегенмен бұл пікірлер оның бүгінгі мұхтартану саласына әкелген тың материалдарын, құнды архивтік құжаттарының маңыздылығын жоққа шығармайды.

Жалпы әлемдік әдебиеттанудағы аударма теориясы мен тәжірибесіне сүйенсек, әрбір төл туындының өзге тілге аударылуы ол да бір жаңа бір шығарманың дүниеге келуімен тең еңбек емес пе? Ол турасында доктор PhD, Нидерландыдағы «Евразия перспектива» деген ғылыми-зерттеу орталығының профессоры Зифа-Алуа Әуезованың «Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной интерпретации: казахский – русский – английский» деген мақаласындағы мына пікірі біздің ойымызды нақтылай түседі: «Переоценка культурного наследия новых независимых государств Евразии в конце XX – начале XXI века приводит к переосмыслению их места в мировой интеллектуальной истории (Әуезова, 2018: 74).

Перевод и интерпретация литературы, созданной в Советском государстве на языках коренного населения, для современной международной-глобальной аудитории требует поиска и осуждения оптимальных подходов...

...Конечно, каждый перевод является интерпретацией. Переводчик становится в какой-то мере соавтором текста, передавая его содержание на язык новой аудитории, намеренно или подсознательно привнося свои акценты. В то же время читатель ожидает от перевода близости к оригиналу, ясности изложения, достигаемой, если нужно, при помощи примечаний и комментариев, объясняющих контексты...» (Әуезова, 2018: 74).

Әрине әрбір автор мен әрбір аударма жұмысының тәржімалық тәжірибесі өз алдына өзекті де күрделі мәселе. Оларға жеке-жеке ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізбей, әр автордың туындыларына түп нұсқамен тарихи салыстырмалы зерттеулер жүргізбей оның сапасы мен жетістігі немесе кемшілігі туралы толық мәлімет бере алмасыңыз нақты (Омарова, Казтуганова, Султанова, Таткенова, Қдырниязова, 2020).

Олай болса біз де В.Огрызконың бұл еңбегін біржақты сынамаймыз, өйткені мұндағы архивтік тың деректер бүгінгі мұхтартануға қосылған мол қазына екендігін де мойындағанмыз мақұл. Алайда архивтік деректерге мол мұрағат материалдарына тән ресми стиль, дәлелді деректер негізіндегі тарихи салыстырмалы талдаулар болғаны мақұл, асығыстық пен тақырыпты терең білмей субъективті пікірмен шектелу көптеген күмәнді ойларға жетелейді деген ойымызды білдіреміз.

4 Зерттеу нәтижесі (Пірәлі Г., Әмірбаева Ш.).

М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы ақын бейнесінің тарихи негіздері, орыс тілді нұсқасындағы өмірлік деректер тарихи танымдық тұрғыдан айқындалып, оларға нақты ғылыми дәлелдер келтірілді. Ғылыми ортада күрделі мәселе болып саналатын абайтану мен мұхтартануға қатысты өзекті жәйттер, бұрындары зерттеуге мүмкіндік

болмаған тақырыптардың зерттелу нысандары анықталды. Тәуелсіздік жылдары сан тарапта жүргізілген М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы, оның ішінде әсіресе абайтану саласы орыс зерттеушілерінің архивтерден тапқан құжаттары арқылы тың тақырыптармен толығып, қазіргі мұхтартану саласына жаңа деректер, тың фактілер қосылды.

Ғылыми мақалада ең бастысы Мұхтар Әуезовтің өмірі мен әдеби, ғылыми мұралары мен «Абай жолы» романындағы көркем әлем мәселелерінің бәрі орыс әдебиетінде, мерзімді басылымдарында, зерттеу еңбектерінде соңғы жылдары жарияланған мәтіндер сыни көзқараста, рухани сабақтастықта талданды.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романының қазақша және орысша нұсқалары, жазылу тарихы, сол кезеңдегі әдеби эстетикалық дискурстар күні бүгінге дейін құнын жоғалтпаған ғылыми зерттеу жұмысы болып табылады.

Алайда бір мақала көлемінде оларға кеңінен ғылыми талдау жасау мүмкін емес.

5 Қорытынды (Қонаев Д.).

Зерттеу барысында М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылығы, «Абай жолы» романының шығу, жазылу, жариялану тарихы туралы орыс әдебиетіндегі сол кезеңдегі одақтық әдеби процестегі жағдайлар, жарияланымдар жайы соңғы жылдары жарияланған әдеби мәтіндер мысалында жаңаша қарастырылып, тұтас алғанда бұл басылымдардың мұхтартанудың ғылыми тарихында ерекше орны бар, мәні зор еңбек екендігі қарастырылды.

М. Әуезовтің шығармашылығы жөніндегі соңғы жылдары ресей басылымдарында жарияланған еңбектерде берілген мәтіндер бұрынғы басылымдармен салыстырғанда көлемі арттып, қаншама құнды құжаттармен, тың тарихи, әдеби деректермен толыққаны айқындалды. Әуезов өмірбаянына қатысты құнды архивтік деректер орыс тілінде жарияланған еңбектердегі, нұсқалардағы өмірлік, тарихи, әдеби фактілермен салыстырылып, талданды. «Абай жолы» романындағы көркем образ шындығы нақты тарихи мәліметтер арқылы жүзеге асырылғаны дәлелденді.

Әдебиеттер:

1. Әуезова З.-А. Актуальность, опыты и проблемы историко-культурной интерпретации: казахский-русский-английский. М.О.Әуезовтің туғанына 120 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми симпозиум материалдары. – Алматы: Print express, 2018. – 492 б.
2. Елеукенов Ш. ТМД елдері ғалымдарының М.О.Әуезовтің шығармашылық мұрасын зерттеу мәселелері. Ұжымдық монография. – Алматы: Servise Press, 2017. – 384 б.
3. Кунаев Д. «Мухтар Ауэзов и взаимосвязь литератур». – Алматы, 2021 – 424 б.
4. Маданова М., Машакова А., Кунаев Д., Салкынбаев М. Мир Ауэзова. Құрастырушылар және редакторлары: М.Маданова, А.Машакова, Д.Кунаев, М.Салкынбаев. – Алматы: МКА, 2004. – 212 б.
5. Огрызко В. Чего мы не знаем об Абае и его великом певце». «Литературная Россия». №27. 20.07.2018. 6 б.
6. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdymiyazova Z. (2020) M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World// Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities, (Scopus) – Vol. 12. Doi: 10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5
7. Пірәлі Г.Ж., Құрманбаева А.П. М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы тарихи деректердің зерттелуі. «Керуен» журналы, №1 (74) 2022: 63-74. <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/356/130>

8. Ісімақова А. Ресей әдебиеттануындағы қазіргі әуезовтану мәселелері. Ұжымдық монография. – Алматы: Servise Press, 2017. – 384 б.

References:

1. Auezova Z.-A. (2018) Relevance, experiences and problems of historical and cultural interpretation: Kazakh-Russian-English. – Almaty: Print express, – P. 492 (in Russ)
2. Eleukenov Sh. (2017) Problems of studying the creative heritage of M.O. Auezov by scientists from the CIS countries. Collective monograph. – Almaty: Servise Press. – P. 384 (in Kaz)
3. Ismakova A. (2017) Problems of modern Auezov studies in Russian literary criticism. Collective monograph. – Almaty: Servise Press. – P. 384 (in Kaz)
4. Kunaev D. (2021) Mukhtar Auezov and the interrelation of literatures. – Almaty. – P. 424 (in Russ)
5. Madanova M., Mashakova A., Kunaev D., Salkynbaev M. (2004) Auezov's world. M.Madanova, A.Mashakova, D.Kunaev, M.Salkynbaev. – Almaty: MKA. – P. 212 (in Russ)
6. Ogryzko V. (2018) What we don't know about Abai and his great singer. // «Literary Russia ». №27. 20.07. – P. 6 (in Russ)
7. Omarova A., Kaztuganova A., Sultanova A., Tatkenova S., Kdyrniyazova Z. (2020) M.O. Auezov and Musical Art of Kazakhstan in the Coordinates of the Global World // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. – Vol. 12. Doi: 10.21659/rupkatha.v12n5.rioc1s24n5 (in Eng)
8. Pirali G.ZH., Kurmanbaeva A.P. (2022) STUDY OF HISTORICAL FACTS IN AN EPIC NOVEL «WAY OF ABAY» M.O. AUEZOV. // *The Scientific Journal "Keruen"*, 74(1), pp. 63-74. <https://keruenjournal.kz/index.php/main/article/view/356/130> (in Kaz).

UDC 811.162
IRSTI 07.17.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-05>

С.В. Ананьева

*Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова
Алматы, Казахстан*

E-mail: svananyeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7349-1590

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ КАЗАХСКОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация. Предметом исследования данной статьи избрана имагологическая проблематика русской литературы начала XX века. В советском литературоведении активно применялись термины «инонациональная тематика», казахская тема в русской литературе. На протяжении всего своего творческого пути обращались к казахской тематике Антон Сорокин и Павел Васильев, личности яркие, мастера слова талантливые. В последние годы в Алматы и Омске изданы их художественные произведения, сохранившиеся в рукописных фондах. Трижды арестовывали П. Васильева и трижды уничтожался его архив. Уважительное отношение к казахскому народу, хорошее знание казахского фольклора, обычаев, традиций, этнографических особенностей позволило А. Сорокину и П. Васильеву рассказать о жителях степи в контексте евразийства, в русле проблематики свой/чужой, свой/другой. Их сквозная мысль – «обнаружение и утверждение единства славяно-тюркских корней на примере истории и культуры казахов» (Н. Ровенский). Авторы и герои художественных произведений умеют встать на точку зрения людей другой национальности, так проявляется имагологический дискурс их творчества. Повести и романы русских писателей, сочетавшие аналитические и критические элементы, строились на интересе к частному бытию казахского народа с художественно выраженной философией и позицией наблюдателя. Психологизм А. Сорокина, П. Васильева проявился в воссоздании ими определенной структуры человеческой личности, которая находится в соприкосновении с иными мирами.

Благодарности: Исследование выполнено в рамках программно-целевого финансирования BR18574216 «Транзит культурных ценностей во времени и пространстве».

Ключевые слова: эстетика, действительность, славяно-тюркский дуализм, критика, проза, творчество

S.V. Ananyeva

*M.O. Auezov Institute of Literature and Art
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: svananyeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7349-1590

Aesthetic representation of kazakh realities in russian literature of the beginning of the 20th century

Abstract. The imagological problems of Russian literature of the beginning of the 20th century were chosen as the subject of research in this article. In Soviet literary studies, the terms «international theme» and Kazakh theme in Russian literature were actively used. Anton Sorokin and Pavel Vasiliev – bright personalities and talented masters of words, turned to the Kazakh theme throughout their creative journey. In recent years, their artistic works preserved in manuscript collections have been published in Almaty and Omsk. P. Vasiliev was arrested three times and his archive was destroyed three times. A respectful attitude towards the Kazakh people,

a good knowledge of Kazakh folklore, customs, traditions, and ethnographic features allowed A. Sorokin and P. Vasiliev to tell about the inhabitants of the steppe in the context of Eurasianism along the lines of own/foreign, own/other. Their through-and-through thought is «the discovery and affirmation of the unity of Slavic-Turkic roots on the example of the history and culture of the Kazakhs» (N. Rovensky). The authors themselves and their heroes are able to stand up to the point of view of people of another nationality, this is how the imagological discourse of their work is manifested. Stories and novels of Russian writers, combining analytical and critical elements, were based on interest in the private life of the Kazakh people with artistically expressed philosophy and the position of an observer. The psychology of A. Sorokin and P. Vasiliev was manifested in their re-creation of a certain structure of the human personality, which is in contact with other worlds.

Acknowledgments: The research was carried out within the framework of program-targeted funding in R 18574216 «Transit of cultural values in time and space».

Keywords: aesthetics, reality, Slavic-Turkic dualism, criticism, prose, Eurasianism, creativity

С.В. Ананьева

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: svananyeva@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7349-1590

XX ғасырдың басындағы орыс әдебиетіндегі қазақы болмыстың эстетикалық дамуы

Аңдатпа. Осы мақаланың зерттеу тақырыбы ретінде XX ғасырдың басындағы орыс әдебиетінің имагологиялық мәселелері арастырылады. Кеңес әдебиеттануында орыс әдебиетіндегі қазақ тақырыбы, «өзге ұлттық тақырып» терминдері белсенді түрде қолданылды. Антон Сорокин мен Павел Васильев өздерінің шығармашылық жолында қазақ тақырыбына бет бұрған жарқын тұлғалар, талантты сөз шеберлері. Алматы мен Омбы қаласының қолжазба қорларында сақталған көркем туындылары соңғы жылдарда жарық көрді. П. Васильев үш рет қамауға алынып, оның мұрағаты үш рет жойылған. Қазақ халқына құрметпен қараған, қазақтың фольклорын, әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін, этнографиялық ерекшеліктерін жақсы білген А. Сорокин мен П. Васильев дала тұрғындары туралы еуразияшылдық контекст негізінде және өзінің / бөтеннің, өзінің / басқаның проблематикасы арнасында қалам тербеді. Ондағы негізгі ой – «қазақтардың тарихы мен мәдениеті мысалында славян-түркі тамырларының бірлігін анықтау және бекіту» болып табылады (Н. Ровенский). Авторлардың өздері мен олардың кейіпкерлері басқа ұлттың адамдарының көзқарастарын ұстанады, сондықтан да, олардың шығармашылығынан имагологиялық дискурсты көреміз. Аналитикалық және сыни элементтерді біріктірген орыс жазушыларының повестері мен романдары – қазақ халқының жеке тұрмысына деген қызығушылыққа, көркемдік тұрғыдан айқын философия мен бақылаушының ұстанымына негізделген. А. Сорокиннің, П. Васильевтің психологизмі – басқа әлемдермен байланыста болатын адам тұлғасының белгілі бір құрылымын қайта құруды көздейді.

Алғыс: Зерттеу BR18574216 «Уақыт пен кеңістіктегі мәдени құндылықтардың транзиті» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру шеңберінде орындалды.

Кілт сөздер: эстетика, болмыс, славян-түркі дуализмі, сын, проза, еуразияшылдық, шығармашылық

1 Introduction

In modern humanitarian science, a rethinking of its development is taking place throughout the 20th century. In the 20s of the 20th century, social creativity developed, which objectively activated «the need for knowledge, skills, and culture as a whole as the most important prerequisite for the reorganization of the world... <...> ... The priority sphere of mass social creativity became, first of all, the sphere of culture» (Bulavka, 2008: 120). The phenomenon of Soviet culture is becoming an object of theoretical philosophical analysis today.

A. Sorokin created works of art, pamphlets, and essays in modern aesthetics. Born in Pavlodar, he «experienced the life of Kazakhs “autobiographically”» (Sagalovych, 1992: 67), spoke «about himself as a kyrgyz (kazakh. – S.A.) writer» (Sagalovych, 1992: 91). P. Vasiliev was born in Zaisan, East Kazakhstan region. The writer’s father was a mathematics teacher and transferred from school to school. «That’s how Atbasar entered P. Vasiliev’s life; Syndyktavskaya stanitsa; Petropavlovsk, where Pavel went to first grade; Pavlodar is the city of his childhood, where he wrote his first poetic lines; Omsk and Novosibirsk, Western Siberia, where the “hawk” pen of the young poet was sharpened; Moscow is the city of his creative rise and death in 1937» (Kashina, 2009: 7).

Art develops most intensively in periods of strong social upheavals, changes, and revolutionary events, when the past (lifestyle, people’s life) is replaced with the new. Poets, novelists, translators A. Sorokin and P. Vasiliev not only addressed the Kazakh theme in their works, but also sought to reveal national characters, the spiritual world of the Russian person in communion with representatives of other nations.

2 Materials and methods

2.1 Research methods

When studying the creative heritage of A. Sorokin and P. Vasiliev in the perspective of their disclosure of the Kazakh theme, comparative-historical methods (historical, historical-logical), objective-analytical, comparative methods of researching the specifics of the artistic works of famous poets and writers of the beginning of the 20th century were used. Staying in line with the realistic tradition, Russian authors of Kazakhstan paid increased attention to the portrayal of the characters of the main characters and acting characters, to psychologism, to the disclosure of their inner world. A comparative approach to the presentation of educational material for the course «Russian literature of Kazakhstan at school and university» for master’s students of KazNU named after al-Farabi, developed by the author of this article, contributes to the disclosure in the first three lectures of the course «Russian literature of Kazakhstan: from the history of study to the modern stage of development», «New theories of discourses, enrichment of the traditions of Kazakh literature as a leading trend of modern Russian literature of the republic» and «Kazakh theme as a form of expression of the Eurasian composition of Russian literature and culture of Kazakhstan» opposition of *own / other* and *own / foreign*. Thus, the national image and national sense of peace of the Kazakh people are more vividly depicted in the texts of Russian writers of Kazakhstan.

2.2 Materials

In the twenties of the 20th century, «Russian Soviet writers in their works about Kazakhstan’s reality to a certain extent captured that unique time, made their contribution to the education of working people in the spirit of inter-ethnic harmony, civic activism» (Rovensky, 1992: 4). Researching mastering the Kazakh theme in the works of A. Sorokin and P. Vasiliev and taking into account the recommendations for their «comprehensive and careful study» (Sagalovych, 1992: 90), we relied on A. Sorokin’s new collections «Voice of the Steppe Region», «King’s Manifesto», «Thirty-three scandals of Kolchak» and a two-volume collection written by P. Vasiliev.

3 Discussion

The purpose of our article is to identify, generalize and systematize the reflection of Kazakh reality in the Russian literature of Kazakhstan. The aesthetic representation of Kazakh reality included different directions, mainly based on the method of socialist realism. But each of the masters of the artistic word, publicists, capturing the events of the beginning of the 20th century and artistically depicting them in their texts, possessed original and unique stylistic techniques.

The tasks of the conducted research were to investigate:

- reflections of Kazakh motifs in the poetry of P. Vasiliev;
- peculiarities of poetics and style of P. Vasiliev's cycle «Songs of the Kyrgyz-Cossacks»;
- the uniqueness of A. Sorokin's artistic practice.

The figures of «great poets grew up in the aesthetic consciousness of the era» (Orlova, 2022: 194). Moreover, both P. Vasiliev and A. Sorokin in their works reflected the «narrative turn of autobiographical memory to lived experience», as K. Sultanov writes about the work of G. Gaydanov (Sultanov, 2022: 14).

Autobiographical memory to one degree or another is certainly present in the texts of Russian poets, natives of Kazakhstan. Thus, P. Vasiliev in the song «The rising sun» from the cycle «Songs of the Kyrgyz-Cossacks» greets the steppe like this: «Hello, morning steppe, as fresh as my childhood!». These words are repeated in a refrain.

P. Vasiliev's collection «Songs of the Kyrgyz Cossacks», included in the first volume of the collection composed by the poet, consists of self-compositions of Kazakhs from Pavlodar, Kzyl-Orda, samples of folk art and original works of P. Vasiliev. Such an unusual genre, synthetic education, certainly enriched the Russian poetry of Kazakhstan. New reality prevails in the lyrics of songs and self-compositions. Here is a paper with seals, which prescribes to teach literacy; cars, like birds, with people on their backs. The first movie screenings with a demonstration on the wall of the shop of the merchant Derov of the film «About the Battleship Potemkin». The church that became a club.

His poetry is strikingly attentive, and as a result, it is an artistic recreation of the details of the life of the Kazakh people, landscape sketches of the steppe. Where the yurt is placed, «the salt marshes did not break the horse's hooves» (Vasiliev, 2009: 344). And in the song «Dust», where the dust itself jumps on the tangled grass, suddenly there is a serious philosophical generalization: «A man is immortal as many times as he has met his death» (Vasiliev, 2009: 367).

Lomidze's point of view, who was a famous Soviet literary researcher, is fundamentally important for us: «The essence of the question is what aspects of national life the artist touches on, what he extracts from what he sees, to what height the talent and thought of the writer can raise the facts and phenomena of national reality» (Lomidze, 1969: 15).

P. Vasiliev lived in Russia. A. Sorokin – in Omsk, so home and love for his father's home were to some extent lost. E. Said believes that «it is the feeling of loss that testifies: they exist for you» (Said, 2003).

For P. Vasiliev, the poem «Asian» (1928) is programmatic, in the first lines of which the kinship of the Slavs and Turanians is proclaimed, which was also reflected in the concept of Eurasianism:

Although my hair is blond,

But you and I are similar in many ways (Vasiliev, 2009: 84).

The poet openly proclaims: I grew up among your steppes. In the steppe region, people obey a different law, «and happiness is not caught with a rope». In the poetry of P. Vasiliev, *thick* and *drunken* koumiss, *variegated* hair of the steppes, *fragrant* fields of wormwood, *hot* air (and only those who grew up in the steppes and / or visited there will be able to feel this air. – S.A.). The two-volume book of works and letters of P. Vasiliev cited by us is the most complete collection of the works of the poet, translator, who glorified Kazakhstan, which was published on the 100th anniversary of his birth.

«In fact, it is necessary to talk about the interaction of Russian literature with international reality ... <...>... One cannot discount such factors as the language of the original, artistic traditions, the way of national figurative thinking and perception» (Gabdyrov, 1982: 28). «The study of the spiritual image of the Kazakh people and culture in the perception of the international environment and multicultural space» is considered relevant and important (Ananyeva, Tattimbetova, Tattimbetova, 2023: 114). An important aspect in the interaction of Russian and Kazakh literature in the context of Eurasianism is highlighted by the modern researcher B. Zoldasbekova, who actively includes the term international themes in her works. «Russian literature in a certain period of its functioning became one of the components of Kazakh literature. This was facilitated by the spiritual kinship of Russian and Kazakh cultures that developed here over a long period of time» (Joldasbekova, 2008: 96).

They turn to Soviet culture and literature, to rethinking the works of Russian orientalists whose activities were connected with Kazakhstan and the countries of Central Asia, and foreign researchers. Among them is David Schimmelpennink van der Oye, professor of Russian history at Brock University in St. Catharines (Canada) and member of the Royal Society of Canada. In the monograph «Russian Orientalism. Asia in Russian consciousness from the era of Peter the Great to the White Emigration», a specialist in the field of cultural, intellectual, diplomatic and military history of Russia of the 18th – 19th centuries expresses the opinion that «Russian arguments about Asia often reflect more general thoughts about national identity» (Schimmelpennink van der Oye, 2019: 233).

A. Sorokin is a literary legend of Omsk. With his activity, A. Sorokin anticipated, as indicated in the annotation to A. Sorokin's collection «King's Manifesto», «many directions of avant-garde art of the 20th century: mail art (“the art of postal communication”), ready-made (the art of appropriating other people's texts), careful documentation and archiving of the artist's activities, performance art, “serial” art, etc.» (Sorokin, 2014: 2).

These and many other facts became known thanks to the publication in Omsk of A. Sorokin's books «Voice of the Steppe Territory», «Thirty Three Scandals of Kolchak», «King's Manifesto» for the 130th anniversary of the writer's birth.

The author of the introductory article «Defending Humanity's Interests» to A. Sorokin's book «Voice of the Steppe Region» is the director of the Literary Museum named after F.M. Dostoevsky in Omsk V. Vainerman calls his stories about the steppe unusually lyrical. «This is not just a stylization of legends handed down from generation to generation by local storytellers, not just a confident recitative reminiscent of an akin song. Each time it is an original plot, a story full of drama and compassion» (Vainerman, 2014: 9).

«Exclusive devotion to the non-national theme», S. Sagalovych notes (Sagalovych, 1992: 80). In 1913, in A. Sorokin's story «The smell of the Motherland, or the gift of the steppe – juusan grass», the defining concepts of the Motherland and memory appear. This story is an appeal of an elderly father to his son, asking him to remember his family and return home: «Even the smell of family does not reach a heart covered with dust from the streets of a big city. Who are you, terrible monster? Who is your father, who is your mother? I don't know you... I forgot you... how did you forget the smell of family – juusan grass» (Sorokin, 2014: 36).

A. Sorokin dedicated his stories to A. Bukeikhanov – «The Terrible Dance of Kuterme», to poets and writers – contemporaries. The Kazakh theme is reflected in the texts «Zarzaman», «The last bucks of Izhtar», «Song of Aidagan», «What Kenzhtai is crying about», «Robe and medal», «Song about the living mound of Azakh», «Death of aul Batyrbek» and others.

4 Results

The first decades of the 20th century, filled with many historical, including tragic events, artistically melting into the texts of poems, stories, novels, pamphlets, publicist essays, conveyed to the readers of the 20th century the most difficult years of the formation of the Soviet system, the struggle on the fronts of the civil war, the search for a national identity and ethnicity.

For the Russian poets and writers of Kazakhstan, P. Vasiliev and A. Sorokin, who are also known as translators from the Kazakh language of the works of domestic authors, who attracted attention with the translations of their works into the Kazakh language, the steppe brotherhood is as natural as the son's love for the steppe. Following I. Zhansugurov, P. Vasiliev, who translated the Kazakh poet's poem into Russian language, could rightly say: «Mother of the steppe, accept my steppe song...» S. Seifullin in the novel «The Thorny Path» writes about his acquaintance with A. Sorokin and that he shows concern for the Kazakh people, opposes Kolchak, the liberator of Siberia (Seifullin).

The plots of A. Sorokin's works, the choice of the place of action prove that the Kazakh theme was the leading one for the writer, and the original texts of the «genius of Siberia», as he himself proclaimed in the «Manifesto of Anton Sorokin», were of interest to Kazakh readers. In 1922, B. Kenzhebaev translated Saduakas into Kazakh language, I. Dzhanugurov translated «Iron Bird» («Temyr kus»).

In their works, masters of the word depart from the themes of the past, praising «personal and public interests, debt, rights, obligations – everything that is included in the framework of the competition, – P. Vasiliev writes in the essay «Aral» (Vasiliev, 2009: 400).

New editions of works by P. Vasiliev and A. Sorokin include photographs from family archives, with poets Ya. Smelyakov, A. Zhuchkov, N. Tytov, and others, illustrations, self-portraits, etc.

Literary education and the teaching of literature are recognized, in our opinion, as the basis of education at school and university, therefore, the teaching of Russian literature of Kazakhstan should certainly be both in high school and in the university course of literary disciplines. The work of P. Vasiliev and A. Sorokin is also of interest in the regional aspect as natives of East Kazakhstan and Pavlodar region.

5 Conclusion

Thus, Slavic and Turkic cultures have been developing in a close relationship since time immemorial, while preserving their originality. «Not a single criterion allows one to regard any culture as superior to another... <...> ...Cultures develop by borrowing from each other or by confronting each other. This is mutual enrichment and stimulation» (Levy Strauss, 2008). The creativity of P. Vasiliev and A. Sorokin in this regard is a vivid example of the enrichment of Kazakh and Russian literature, the exchange of aesthetic ideas and creative experience. The Russian poet, publicist, and artist did not simply interact with Kazakh culture, literature, and ethnography. For P. Vasiliev and A. Sorokin, the Kazakh theme was as organic as native Russian culture.

A. Sorokin, Don Quixote of Siberian literature (L. Martynov) does not use familiar images of an ethnographic essay. The style and poetics of artistic texts by A. Sorokin are individual and unique. P. Vasiliev, a poet of tragic fate, a subtle lyricist is also original in his creative manner. Images and motifs of Kazakh folklore became the plot basis of many of his works.

The creativity of P. Vasiliev, a major epic poet, and A. Sorokin, the king of writers, a candidate for the Nobel Prize, was aimed at the formation of a cultural environment and means of mass artistic education, and the involvement of the Kazakh population in active life-creating activities .

References:

1. Ananyeva S., Tattimbetova K., Tattimbetova Zh. (2023) CONTEMPORARY KAZAKH LITERATURE: POST-SOCIALIST CONTEXTS AND ARTISTIC TRANSLATIONS // Herald KazNU. Series Philological. Volume 189. 1 P. 114-123. DOI: 10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph12 (in English)
2. Vaynerman V. (2014) Otstaivaya interesy chelovechestva // Sorokin A. Voice of Stepnoy edge – Omsk: «Golden circulation» printing house. - P.7-11. ISBN 978-5-8042-0363-7 (in Russ.)
3. Vasiliev P. (2009) Sobranie composed. T.1. Poems – Almaty: Taugul print. – P.7-8. ISBN 978-601-280-000-5. (in Russ.)
4. Vasiliev P. (2009) Aral // Vasiliev P. Collected works. T.2. Poems. Prose. letters – Almaty: Taugul print. – P. 400-401. ISBN 978-601-280-001-2. (in Russ.)
5. Gabdyrov I.Kh. (1978) On national and international in Soviet literature. – Alma-Ata: Nauka. – 235 p. (in Russ.)
6. Zoldasbekova B. Russian literature of Kazakhstan. – Almaty: Kazakh University, 2008. – 358 p. ISBN 9965-30-706-7. (in Russ.)
7. Kashina L. (2009) The word about the poet // Vasiliev P. Collected works. T.1. Poems – Almaty: Taugul print. – P.7-8. ISBN 978-601-280-000-5. (in Russ.)
8. Levi-Strauss K. (2008) Race and politics. Conversation between Claude Levi- Strauss and Didier Eribon / Translation from Fr. I. Komarova // Inviolable reserve. 1. URL : <https://magazines.gorky.media/nz/2008/1/race-and-politics.html> (in Russ.)
9. Lomydze G. (1969) Unbreakable unity (On national and international culture) // Questions of literature. 12. P. 10-17. (in Russ.)
10. Orlova E.I. (2022) «The cry of the dragonfly», or B. Eichenbaum and Acmeism. According to the materials of the newspaper «Russkaya Molva» 1912-1913 years // Вопросы литературы. P. 179-196 DOI : 10.31425/0042-8795-2022-1-179-196 ISSN 0042-8795 (in Russ.)
11. Rovenskiy N. (1992) Introduction // Creativity of Russian writers of Kazakhstan. – Alma-Ata: Gylym. – P.3-13. ISBN 5-628-00274-7. (in Russ.)
12. Said E. (2003) Thoughts about exile / Translation from English. S. Silakova // Foreign literature.1. URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/2003/1/mysli-ob-izgnanii.html> (in Russ.)
13. Sagalovych S.A. (1992) Sorokin // Creativity of Russian writers of Kazakhstan. Literature-non-critical essays / Edited by I.Kh. Gabdyrova and Sh.R. Eleukenova. – Almaty: Gylym. – P. 57-90. ISBN 5-628-00274-7

14. Seyfullin S. (1975) Thorny path. – Alma-Ata: Zhaushy. – 432 p. (in Russ.)
15. Sorokin A. (2014) The voice of the Steppe region. – Omsk: «Golden circulation» printing house. – 156 p. ISBN 978-5-8042-0363-7 (in Russ.)
16. Sorokin A. (2014) Manifesto of the king. – Omsk: «Golden Edition» printing house. –128 p. ISBN 978-5-8042-0363-5 (in Russ.)
17. Sultanov K. (2022) Between the topical and the transcendental. Gaito Gazdanov: from autobiography to metanarrative // Questions of literature. 2. P.13-39. DOI: 10.314 25/ 0042-8795-2022-2-13-39 ISSN 0042-8795 (in Russ.)
18. Schimmelpenninck van der Oye D. (2019) Russian Orientalism. Asia in Russian consciousness from the era of Peter the Great to the White Emigration / Translation from English. PS Bavina. –M.: Political Encyclopedia. 287 p. ISBN 978-5-8243-2334-4 (in Russ.)

Литература:

1. Ananyeva S., Tattimbetova K., Tattimbetova Zh. (2023) CONTEMPORARY KAZAKH LITERATURE: POST-SOCIALIST CONTEXTS AND ARTISTIC TRANSLATIONS // Вестник КазНУ. Серия Филологическая. Том 189. 1 P. 114-123. DOI:10.26577/EJPh.2023.v189.i1.ph12
2. Вайнерман В. Отстаивая интересы человечества // Сорокин А. Голос Степного края. – Омск: Типография «Золотой тираж», 2014. – С.7-11. ISBN978-5-8042-0363-7
3. Васильев П. Собрание сочинений. Т.1. Стихотворения. – Алматы: Таугуль принт, 2009. – С.7-8. ISBN 978-601-280-000-5.
4. Васильев П. Арал // Васильев П. Собрание сочинений. Т.2. Поэмы. Проза. Письма. – Алматы: Таугуль принт, 2009. – С. 400-401. ISBN 978-601-280-001-2.
5. Габдиров И.Х. О национальном и интернациональном в советской литературе. – Алма-Ата: Наука, 1978. – 235 с.
6. Джолдасбекова Б. Русская литература Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 358 с. ISBN 9965-30-706-7.
7. Кашина Л. Слово о поэте // Васильев П. Собрание сочинений. Т.1. Стихотворения. – Алматы: Таугуль принт, 2009. – С.7-8. ISBN 978-601-280-000-5.
8. Леви-Стросс К. Раса и политика. Беседа Клода Леви-Стросса с Дидье Эрибоном / Перевод с фр. И. Комаровой // Неприкосновенный запас. 2008. 1. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2008/1/rasa-i-politika.html>
9. Ломидзе Г. Нерасторжимое единство (О национальном и интернациональном в культуре) // Вопросы литературы. 1969. 12. С. 10-17.
10. Орлова Е.И. «Крик стрекозы», или Б. Эйхенбаум и акмеизм. По материалам газеты «Русская молва» 1912-1913 годов // Вопросы литературы. 2022 1. С. 179-196 DOI: 10.31425/0042-8795-2022-1-179-196 ISSN 0042-8795
11. Ровенский Н. Введение // Творчество русских писателей Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – С.3-13. ISBN 5-628-00274-7.
12. Саид Э. Мысли об изгнании / Перевод с англ. С. Силаковой // Иностранная литература. 2003.1. URL: <https://magazines.gorky.media/inostran/2003/1/mysli-ob-izgnanii.html>
13. Сагалович С. А. Сорокин // Творчество русских писателей Казахстана. Литературно-критические очерки / Под редакцией И.Х. Габдирова и Ш.П. Елеукунова. – Алматы: Ғылым, 1992. – С. 65-92. ISBN 5-628-00274-7.
14. Сейфуллин С. Тернистый путь. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 432 с
15. Сорокин А. Голос Степного края. – Омск: Типография «Золотой тираж», 2014. – 156 с. ISBN978-5-8042-0363-7
16. Сорокин А. Манифест короля. – Омск: Типография «Золотой тираж», 2014. – 128 с. ISBN 978-5-8042-0363-5
17. Султанов К. Между злободневным и трансцендентным. Гайто Газданов: от автобиографизма к метанарративности // Вопросы литературы. 2022. 2. С.13-39. DOI: 10.314 25/0042-8795-2022-2-13-39 ISSN 0042-8795
18. Схиммельпэннинк ван дер Ойе Д. Русский ориентализм. Азия в российском сознании от эпохи Петра Великого до Белой эмиграции / Перевод с англ. П.С. Бавина. – М.: Политическая энциклопедия, 2019. 287 с. ISBN 978-5-8243-2334-4

УДК 82-31
МРНТИ 17.82.31

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-06>

С.Д. Абишева^{1*}, М.Е. Касымжанова², Е.А. Ломова³

^{1,3} *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

² *Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹s.abisheva@mail.ru, ²honey_marjan95@mail.ru, ³elena_lomova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4497-0805, ²0000-0002-3406-4016, ³0000-0002-4890-7715

ФОРМИРОВАНИЕ КОНЦЕПТА ПОЗИТИВНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ НА МАТЕРИАЛЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. В предлагаемой статье исследуется проблема формирования личностной идентичности на материале художественной литературы. Этот процесс включает в себя стадию восприятия литературного текста, траекторию его идентификации, фактор транзитивности, а также создание обобщенного типа положительного героя и образа своего идеального «я». В работе произведен анализ основных исследований, касающихся концепта идентичности – категории психологии и социального феномена, который рассматривается в трудах У. Джеймса, А. Краппмана, М. Ватермана, Ю. Хабармасса, Ф. Франка и других ученых, специализирующихся в этой области. Целью исследования является попытка анализа процесса формирования позитивной подростковой идентичности, а также предлагается методика его реализации на материале художественной прозы Марата Кабанбаева, которая изначально была ориентирована на юношескую читательскую аудиторию. Актуальность избранной темы определяется принципом гуманизации, заложенный в основу образовательной системы республики Казахстан. Исходя из концепта формирования позитивной идентичности, учитель литературы получает возможность его реализации с опорой на истинные национальные и морально-нравственные ценности казахстанского сообщества. Научная новизна предлагаемого исследования определяется тем, что проблема формирования концепта подростковой идентичности на материале рассказов М. Кабанбаева до сих пор не составляла предмет специального литературоведческого рассмотрения. В результате делается вывод о том, что литературное наследие казахстанского писателя дает широкие возможности для психоаналитического подхода к художественному тексту, позволяет эффективно использовать ресурс интроспективного анализа и прием имаготерапии в деле воспитания у подрастающего поколения высокой степени духовности, чувства любви к родной природе, своему дому и бережного отношения к национальным устоям и традициям. Все это в комплексе становится основой для формирования концепта позитивной идентичности в сознании молодого человека, гражданина Казахстана, который глубоко осознает свою личностную причастность к настоящему и будущему своей страны.

Ключевые слова: транзитивность, рассказ, литература, нарратив, идентичность, имаготерапия, идентификация.

S.D. Abisheva^{1*}, M.E. Kassymzhanova², E.A. Lomova³

^{1,3} *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

² *Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹s.abisheva@mail.ru, ²honey_marjan95@mail.ru, ³elena_lomova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4497-0805, ²0000-0002-3406-4016, ³0000-0002-4890-7715

Formation of the concept of positive identity of students on the material of fiction

Annotation. The proposed article explores the aspect of creation of personal identity on the material of fiction. This process includes the stage of perception of a literary text, the trajectory of its identification, the

factor of transitivity, and distinctive features of a generalized type of a positive hero and an image of his ideal "I". The paper analyzes the main works related to the concept of identity as a category of psychology and a social issue considered in the works of W. James, A. Krappman, M. Waterman, Y. Habarmass, F. Frank and other scientists specializing in this field. The purpose of the study is an attempt to analyze the process of forming a positive teenage identity, and also proposes a methodology for its implementation based on the material of Marat Kabanbaev's fiction, which was originally focused on the youthful readership. The relevance of the chosen topic is observed by the comprehensive humanistic approach based as crucial point of the educational system of the Kazakhstan community. Based on the concept of forming a positive identity, a teacher of literature is called upon to implement this principle and it based on the true national and moral values of the Kazakhstan community. The scientific novelty of the mentioned research is represented by the investigation of the concept of adolescent identity on the material of the stories of M. Kabanbaev has not yet been the subject of special literary consideration. As a result, the literary heritage of the Kazakh writer provides many opportunities for a psychoanalytic approach to a literary text, makes it possible to effectively use the resource of introspective analysis and the method of imagothrapy. In educating the younger generation of a high degree of spirituality, a sense of love for their native nature, their home and careful attitude to national foundations and traditions. All this together becomes the basis for the formation of the concept of positive identity in the mind of a young man, a citizen of Kazakhstan, who is deeply aware of his personal involvement in the present and future of his country.

Key words: short story, literature, narrative, identity, approach, identity, imagothrapy, narrative approaches

С.Д. Абишева^{1*}, М.Е. Касымжанова,² Е.А. Ломова³

^{1,3}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹s.abisheva@mail.ru, ²honey_marjan95@mail.ru, ³elena_lomova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-4497-0805, ²0000-0002-3406-4016, ³0000-0002-4890-7715

Көркем әдебиет материалында оқушылардың позитивті бірегейлігі тұжырымдамасын қалыптастыру

Аннотация. Ұсынылған мақалада көркем әдебиет материалында жеке тұлға бірегейлігін қалыптастыру мәселесі зерттеледі. Бұл процесс әдеби мәтінді қабылдау кезеңін, оны анықтау траекториясын, транзитивтілік факторын, сондай-ақ жағымды кейіпкердің жалпыланған түрін және оның идеалды болмысының бейнесін жасауды қамтиды. Осы мақалада У. Джеймстің, А. Краппманның, М. Ватерманның, Ю. Хабармасының, Ф. Франктың және де басқа да осы саладағы ғалымдардың еңбектерінде қарастырылатын психология және әлеуметтік құбылыс категориясы – сәйкестілік тұжырымдамасына қатысты негізгі зерттеулерге талдау жасалды. Зерттеудің мақсаты – жасөспірімдердің позитивті сәйкестігін қалыптастыру процесін талдауға тырысу, сонымен қатар оны бастапқыда жасөспірімдердің оқырмандарына бағытталған Марат Қабанбаевтың көркем прозасы негізінде жүзеге асыру әдістемесі ұсынылады. Таңдалған тақырыптың өзектілігі Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің негізін қалаған гуманизациялау қағидатымен айқындалады. Позитивті бірегейлікті қалыптастыру тұжырымдамасына сүйене, әдебиет мұғалімі оны қазақстандық қоғамдастықтың шынайы ұлттық және моральдық-адамгершілік құндылықтарына бағыттап отырып, жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Ұсынылған зерттеудің ғылыми жаңалығы М.Қабанбаевтың әңгімелері материалдарының негізінде жасөспірімдердің бірегейлік тұжырымдамасын қалыптастыру проблемасы осы уақытқа дейін арнайы әдебиет саласында қаралмағандығы анықталады. Еңбек нәтижесінде қазақстандық жазушының әдеби мұрасы көркем мәтінге психоаналитикалық көзқарас қалыптастыру үшін кең мүмкіндіктер береді, интроспективті талдау ресурсы тиімді пайдалануға және өскелең ұрпақты руханияттың жоғары дәрежесіне тәрбиелеу ісінде имаготерапия әдісін ұтымды қабылдауға, туған ел табиғатына, өз үйіне деген сүйіспеншілік сезімін және ұлттық негіздер мен дәстүрлерге ұқыпты қарауға мүмкіндік береді деген қорытынды жасалады. Мұның бәрі туған елінің бүгінгі мен болашағына өзінің жеке тұлға ретінде қатысуын мұқият ұғатын жастардың, Қазақстан азаматының санасында оң бірегейлік тұжырымдамасын қалыптастыру үшін негіз болады.

Кім сөздер: (транзитивтілік) өтпелілік, әңгіме, әдебиет, нарративтеу (баяндау), сәйкестілік, имаго-терапия, сәйкестендіру.

1 Введение (Абишева С.Д., Касымжанова М.Е.)

Современная действительность, ее проблемы, вызовы и противоречия в полной мере могут быть осознаны личностью с богатым творческим потенциалом и способной к креативному мышлению и верному принятию нестандартных решений.

Особая роль в личностном становлении подрастающего поколения нашей республики отводится преподаванию литературы как предмета, имеющего высокий воспитательный потенциал.

В силу своей специфики литература организует мировосприятие подрастающей личности, определяет её мировоззрение, гражданскую позицию и ценностные ориентиры.

Процесс формирования концепта идентичности в сознании подрастающего поколения средствами художественных произведений репрезентует приверженность определенной религиозной доктрине, предполагает сопричастность к своему роду и семье, позитивное либо негативное отношение к различным видам деятельности и вектору социализации в человеческом сообществе.

Траектория направленности идентичности подростка при соприкосновении с художественным миром литературных героев включает личностное осознание в категориях родственности, любви и дружбы, а также формирует индивидуальную позицию касательно творчества, искусства, науки и назначения человека в системе мироздания и смысла его земного бытия.

Цель предлагаемого исследования состоит в выявлении и обобщении возможных методов и приемов использования средств художественной литературы для формирования позитивной идентичности учащихся на материале рассказов М. Кабанбаева.

Обращение к творчеству М. Кабанбаева в связи с исследованием формирования концепта позитивной идентичности в подростковом сознании обусловлено тем, что сам писатель признавался в том, что делиться своими мыслями, впечатлениями, жизненным опытом и открытиями с юными читателями является для него подлинным счастьем. Круг его читательской аудитории составляют двенадцати-четырнадцатилетние юноши и девушки.

Детство Марата прошло в казахском ауле, вдалеке от шумного города у живописной горы Сайхан. В семье было восемь детей, когда скоропостижно ушел из жизни отец, и Марат воспитывался в теплой атмосфере любви и добра в доме бабушки и дедушки. Он расскажет о своем любимом деде, о своем коке в своих будущих книгах, и образ мудрого старика станет сквозным и очень значимым для всего его писательского творчества.

Писатель всегда помнил, каким в детстве был сам и какими были его сверстники, и всегда внимательно присматривался к подросткам, которые шагали вместе с ним по сельским проулкам и городским проспектам.

Актуальность предлагаемого исследования определяется знаковой особенностью современного развития, в котором прежде устойчивая парадигма усвоения и форми-

рования личностного опыта приобретает новый инструментальный характер благодаря все ускоряющейся смене источников получения информации из внешнего мира.

Казахстан издавна представляет собой сосуществование людей, принадлежащих к различным национальностям и религиозным верованиям. Без должной опоры на истинные национальные, гуманистические и морально-этические основы человеческого общежития массовое сознание может занять конфликтное маргинальное положение, и в том случае особую группу риска составляет молодежь, которая находится в самой активной стадии формирования личностной идентичности.

Научная новизна предложенной темы видится в том, что проблема формирования личностной позитивной идентичности до сих пор не составила предмет самостоятельного изучения на примере творчества М. Кабанбаева.

Художественная проза М. Кабанбаева не входит в обязательную школьную программу преподавания литературы, но может стать интереснейшим материалом для внеклассного чтения или предметом обсуждения в литературных гостиных и на литературных вечерах, а также может быть предложена в качестве темы научного проекта или выступления на юношеских научных конференциях, которые уже успешно проводятся в ряде школ Алматы и других городов Казахстана.

2 Материалы и методы (Абишева С.Д.)

2.1 Материалом настоящего исследования стали рассказы Марата Кабанбаева, посвященные проблемам юношества и обращенные к подростковой аудитории. В процессе работы использовались общенаучные методы, включающие анализ, синтез, структурирование и систематизацию научного материала.

2.2 Методы (Абишева С.Д.)

Среди частых методов следует назвать психоаналитический метод, который в области литературоведения предполагает активизацию субъективного опыта читателя, выделение доминантных личностных черт в характере героя художественного произведения, конструирование его психологического портрета и создание обобщенного образа своего соотечественника.

В ходе исследования применялся также метод интроспективного анализа, предусматривающий актуализацию морально-нравственной значимости поднимаемой автором проблемы, прием контраргумента, рефлексию прочитанного текста в устной и письменной формах, а также прием неоконченного предложения, когда читатели прогнозируют дальнейшую судьбу литературных героев.

Эффективным оказался также прием имаготерапии, позволяющий учащимся сконструировать собственный тип положительного героя и образ своего идеального «я».

3 Обсуждение (Абишева С.Д., Касымжанова М.Е., Ломова Е.А.)

Работа над литературным материалом прозы М. Кабанбаева позволяет активизировать те психологические механизмы, при помощи которых личностная идентичность учащихся получает позитивную направленность. Одним из таких эффективных механизмов при чтении рассказов М. Кабанбаева является психоаналитический метод, включающий активизацию читательского воображения.

Например, в ходе погружения в содержание рассказа «Пожар» перед глазами должна предстать картина раскаленной летним зноем казахской степи, уже потеряв-

шей надежду на спасительный и долгожданный июльский дождь. Учащиеся должны почувствовать, что авторское описание пейзажа сохраняет стойкое ощущение тревоги и затаившейся беды. Вдумчивое погружение в художественный мир произведения поможет им представить ослепительное солнце, которое больно ранит глаза, пожухлую траву, не вовремя намертво затвердевшие стебли карымсака, весь мир природы, который без живительной влаги стал мертвенно желтым, и почувствовать запах гари в горячем степном воздухе.

В процессе активизации субъективного опыта учащимся предлагается ощутить себя действующими лицами в ситуации, которую описывает автор. Они должны мысленно оказаться в эпицентре ужасного пожара, возникшего по вине нерадивого человека, почувствовать свое присутствие среди объятых пламенем муравейников, увидеть волчат, бегущих в страхе от опасности за своей матерью – волчицей, зримо представить круглые глаза испуганной рыси и погибающих в горящей траве птенцов, не ставших еще на крыло.

Их сердце должно быть рядом с людьми, их соотечественниками, которых большое несчастье толкнуло спешно бросить все дела и, сплотившись, отчаянно бороться с помощью воды, топора и лопат со смертельным огнем.

Другим значимым приемом формирования подростковой идентичности на материале художественной прозы М. Кабанбаева является совместное выделение доминантных черт во внешности и характере литературного персонажа.

В рассказе «Пожар» отдельными знаковыми деталями обрисовывается личность всадника – бездумного виновника лесного пожара, который принес другим людям столько бед. Спустившись с гор, он купил необходимые хозяйственные товары в сельском магазине, пропустил с продавцами «жуз грамм» и в праздничном настроении в полный голос затянул на степном просторе песню.

Вроде бы обычный скотовод, который возвращается на свое летнее пастбище. Но далее автор уточняет, что в голове всадника не было беспокойства и мыслей ни о жене, ни о детях, ни об оставленной отаре. Он привычным небрежным жестом стряхнул сигаретный окурочок, поленился искать его в сухой траве, потому что «не впервой бросал куда попало даже головешку от костра» (Кабанбаев, 2018: 225). Так в воображении учащихся формируется облик человека неотзывчивого, нечуткого сердцем, равнодушного к родной земле и своему дому.

Исходя из предположенного в рассказах М. Кабанбаева литературного материала, подросток учится конструировать психологический портрет персонажа, соизмеряя его со своим собственным.

Объективность полученного психологического портрета должна складываться не только из реплик самого героя и хода его мыслей в виде внутренней речи, но и предусматривать оценку глазами других персонажей, обращающими внимание на его внешность, поступки, манеру поведения.

В рассказе «Жизнь проходит» случайными попутчиками в железнодорожном вагоне оказались русский слесарь Савелий, который двадцать лет не вспоминал о матери и теперь ехал по полученной телеграмме в надежде увидеть её ещё живой, и молодой казах Аркалык, отправившийся в путь, чтобы вернуть из родного аула сбежавшую от

него жену. Рассматривая Савелия, Аркалык отмечает, что его спутник – человек среднего возраста с изнуренным лицом. Обращает на себя внимание сигарета в жилистых руках, добротный плащ с оторванной пуговицей, помятый и забрызганный грязью. Весь вид Савелия не сулит «в будущем ничего хорошего» (Кабанбаев, 2018: 234).

Бутылка красного вина, нехитрая закуска из портфеля Савелия и стук вагонных колес располагают к откровенности. Савелий с горечью рассказывает о своем непросном и несытом детстве и о матери, которая одна поднимала их с сестренкой, получив фронтную похоронку о муже.

Молодые читатели должны понять, что ради лучшей жизни и заработка, поддавшись уговорам жены, герой перебирается из родного поселка в город. Его бездетная семейная жизнь наполнена только заботами о материальных благах. В житейской суете он предает полному забвению свою мать, о которой напомнила лишь внезапная телеграмма. Читатели должны найти объяснение, почему Аркалык, забыв о собственных семейных неурядицах, уступает уговорам своего нового русского приятеля и решает переночевать в доме матери Савелия. Это решение связано с желанием поддержать своего случайного спутника в трудную жизненную минуту.

Оба попутчика гадают, жива ли еще мать Савелия, но путь к родному очагу лежит через шумное застолье в местном ресторане, мимо которого оба они не смогли пройти.

Оказавшись на родном пороге, Савелий засыпает в пьяном забытьи, а Аркалык, неожиданно проснувшись, видит ясные, отливающие голубизной глаза его матери, устремленные на спящего непутевого сына. Аркалык видит в них двадцать лет материнской тоски, страдание от старческой немощи и тень погибшего на войне мужа и осознает со всей остротой, что даже смерть милосердна к материнскому сердцу и оставляет силу, чтобы в последние минуты проститься с тем, кто был для нее самым дорогим и близким.

Глазами Аркалыка читатели-подростки должны представить себе образ забытого и брошенного материнского дома: убогую бедность, почерневший от копоти потолок и готовую отвалиться дверцу маленькой печки.

Учащимся должен быть до конца осознан финал рассказа «Жизнь проходит», в котором внезапно полученная телеграмма все же останавливает привычную жизнь Савелия. Его душу настигает, пусть запоздалое, но столь важное для него прозрение, когда отброшены в сторону прежние неотложные дела и заботы, а самым главным остаются ступени родного гнезда и последние часы земной жизни матери, которые он проводит у ее изголовья.

Процесс формирования позитивной идентичности при чтении и анализе художественной прозы М. Кабанбаева обуславливается тем, что в сознании молодого поколения Казахстана складывается собирательный образ своего соотечественника, живущего задолго до него или вместе с ним в едином историческом контексте, национальной культуре и ментальности.

Этот образ состоит из непростых судеб и жизненных историй многих людей. Это односельчане из рассказа «Пожар», которые не стали ждать, когда беда уйдет сама собой, а мужественно, сообща до победы боролись со смертельным огнем. Когда они с трудом добрались до своих домов, «волоча от усталости ноги, облепленные сажей и

грязью» (Кабанбаев, 2018: 239) на их «чёрных усталых лицах поблескивали белые зубы да красные от бессонницы глаза» (Кабанбаев, 2018: 240).

Это молодой казах Аркалык из рассказа «Жизнь проходит», который, испытывая острую пронзительную сердечную боль и растерянность, затаив дыхание, неистово молится «своему богу» (Кабанбаев, 2018: 279), чтобы русской художавой ветхой старушке хватило последних сил подняться с постели и дотронуться рукой до сыновьего лба.

В рассказе «Два сапога пара» даны образы отца и сына, живущих в одном ауле. Старик-отец уже вышел на пенсию, но без работы сидеть никак не мог. Безделье томило его, и со сверстниками, чья жизнь теперь сводилась к отдыху и вкусной еде, он не сошелся. Старик старательно косил траву в ложбине гор и с неудовольствием думал о своем сыне – сельском бригадире, который уже несколько дней лишь урывками появлялся в родном доме. Но затем он сам себе объясняет сыновьи заботы: встает затемно, весь день командует сельской работой и борется вместе с односельчанами со страшным пожаром в близлежащих горах. И отцовское сердце теплеет от того, что «сын его копия – ради общего дела готов издохнуть и отца забыть!» (Кабанбаев, 2018: 238).

В ходе чтения рассказов М. Кабанбаева позитивная идентичность возникает у учащихся с умением синтезировать в своем сознании литературные образы, которые приобретают в художественном мире писателя сквозной характер и символизируют его мировоззрение и отношение к окружающей действительности.

В произведениях казахстанского писателя воспитывается чувство единения человека с миром природы, с ее величием, гармонией и одухотворенной красотой. Сквозным для его творчества является образ медведя – хозяина хвойных лесов, окружающих казахские степные равнины, и жизнь лесного зверя ассоциируется с человеческой судьбой.

В рассказе «Нарушитель» образ убитого по ошибке медведя, которого лесной пожар внезапно вытеснил с гор и заставил приблизиться к людям, сопоставляется с жизненной историей умудренного годами охотника Кунафия, которого старческая немощ также заставила неохотно спуститься с гор и доживать свой век вблизи совхозного стана. Но здесь насильственная смерть настигает медведя в конце долгой и уже почти прожитой жизни, а в рассказе «Лакомка» пронзительное чувство жалости должно вызывать у молодых читателей убийство еще совсем маленького медвежонка, не удержавшегося от медового лакомства вблизи людского жилья. Жизнь малыша оборвалась после смертельного выстрела человека, но его «наивная душа потом всю ночь еще беззвучно бродила возле ульев, не в силах устоять перед сладким соблазном» (Кабанбаев, 2018: 234).

Острую жалость и сострадание должен вызывать в сердцах начинающих свой жизненный путь читателей и другой медвежонок из рассказа «Незванный гость», осмелившийся из детского любопытства приоткрыть войлок человеческой юрты.

Медвежонок становится у М. Кабанбаева символом детства и его наивной беззащитности. Облитый испуганной хозяйкой кипятком, он снова убегает в горы, «мотая головой и то и дело утирая мордочку лапой, и стонет так жалобно, что похож на обиженного аульного мальчишку» (Кабанбаев, 2018: 234).

Очень важным показателем учительского мастерства в деле формирования позитивной идентичности является способность научить подростков самостоятельно формулировать содержание нравственных понятий. В ходе этого процесса выясняется, какие ассоциации возникают в сознании учащихся и какими жизненными примерами, и литературным материалом они могут это проиллюстрировать.

Проза М. Кабанбаева должна помочь им ощутить чувство любви к окружающей природе, воспитать бережное отношение к родной земле и проникнуться недопустимостью душевной черствости и безразличия.

Процесс формирования позитивной идентичности сопряжен с тем, что в основе любого значимого в содержательном плане художественного произведения лежит драматическая история, взятая из реальной жизни. Как правило, это конфликтная ситуация интеллектуального или нравственного выбора.

В этом случае учитель должен использовать ресурс интроспективного анализа, и, опираясь на литературный материал М. Кабанбаева, организовать активную дискуссию и повернуть проблему так, чтобы она обрела актуальность и морально-нравственную значимость для учащихся сегодняшнего дня.

В рассказе «Свой чужой» главный герой – молодой ученый Манап в полной мере хлебнул и аульного сиротства, и студенческой нищеты. Мать умерла от рака, тяжело контуженный во время войны отец уже почти не вставал с постели. Чтобы спасти брата-мальша от голода и нищеты, пришлось сдать его в местный детдом. Там и затерялись его следы. Одиннадцать лет перед глазами Манапа стояло его заплаканное лицо в момент разлуки и безжалостно тревожило его совесть. С упорством Манап отбивал пороги начальственных кабинетов, просил, умолял, забыв о гордости и самоделии, и, наконец, нашел младшего брата в детдоме русского города Омска.

Двое суток Манап провел в пыльном вагоне, мечтая о долгожданной встрече, которая вышла поначалу очень неловкой. В юношески стройной, но уже по-мужски широкоплечей фигуре своего брата он вдруг увидел копию своего отца, оставшийся осколок своего выкошенного страшной войной рода, который в родном ауле искренне уважали за силу и добродушие.

Но мальчик смотрел на него чужими глазами. Русскоязычная среда и прошедшие годы вытеснили из его памяти всё, что было связано с родным домом, аульной жизнью, и он уже не помнил ни своего отца, ни внезапно приехавшего к нему старшего брата. И все же они делают шаг навстречу друг к другу.

Манап горько исповедуется о том, как тяжело жилось после смерти матери и как ему пришлось ухаживать за младшим братом, которого он любил и не задумываясь делился последним. Детдом был единственным шансом для спасения, там жилось посылней и возможностей для заботы было побольше. И подросток в ответ вдруг теплеет сердцем и сбивчиво начинает рассказывать о своих увлечениях, детдомовских друзьях и любви к животным. Два родных человека снова, с трудом обретают долгожданную дорогу к сердцу друг друга.

В ходе работы над рассказом М. Кабанбаева «Свой чужой» учитель может активно использовать методический прием контраргумента. А верным ли было решение отдать родного брата-мальша в детдом? Его вырвали из родного гнезда и оставили одного в чужих детдомовских стенах. Ведь сам Манап тоже провел собственную

жизнь без близких людей, когда никто не провожал его при поступлении в институт, не встречал и не поздравлял с его окончанием. Но все же круглого сиротства не было. Односельчане брали его к себе на каникулы, передавали посылки с мясом и сладостями, оторвав их от собственных детей. У Манапа всегда была возможность остановиться у кого-нибудь во время очередного приезда в родной аул.

В процессе размышления над конфликтной ситуацией в рассказе М. Кабанбаева у учащихся формируется способность сохранить свое убеждение или изменить свое отношение к ценностному ряду определенных явлений или фактов действительности. Тем самым обуславливается развитие процесса идентичности, которая как категория психологии включает в себя интерес подростка к своему внутреннему миру, а развитие внутренней рефлексии стимулирует процесс получения знания о собственной человеческой индивидуальности.

Интроспективный анализ художественного текста предусматривает запись своих мыслей в письменной форме или же использование приема неоконченного предложения, когда учащиеся пытаются додумать жизненную историю своего героя и его дальнейшую судьбу.

Работа с произведениями литературы на примере творчества М. Кабанбаева предполагает также прием имаготерапии, когда учащийся представляет образ своего идеального «я». Этот желаемый образ аккумулирует все нравственные, философские, моральные установки и принципы, которые подросток вынес для себя при чтении литературных текстов и которые должны впоследствии стать его привычным поведенческим стереотипом.

4 Результаты исследования (Абишева С.Д., Касымжанова М.Е., Ломова Е.А.)

Возникновение и развитие позитивной идентичности подростка связано с процессом идентификации, который «определяется основными механизмами личностного развития» (Каминская, 2021:359). При работе с художественным текстом, внимательном чтении и вдумчивом отношении к его композиции, образной организации и тематической направленности учащиеся выделяют особо значимые для них ситуации, события или черты характера персонажей. Таким образом, «идентичность возникает из качественного выбора особо значимых идентификаций для каждого учащегося» (Григорьева, 2007: 83) в отдельности и в силу этого имеет процессуальный характер.

Уровень идентификации учащихся при соприкосновении с литературным материалом обнаруживает степень их умственного развития, социальную и гражданскую зрелость и способность к эмоционально-эстетической восприимчивости.

Идентификация как подготовительная стадия к формированию идентичности связана с «транзитивностью психологического состояния и эмоционального настроения подростков» (Джакупов, 2002: 87). Транзитивность проявляется в неустойчивости подростковых вкусов и пристрастий и уязвимости со стороны как позитивных, так и негативных факторов.

Транзитивность влияет на изменения личностной структуры идентичности и ярко обнаруживается на современном этапе. Она проявляется в возникающих сложностях в коммуникации старшего и молодого поколений при передаче морально-нравствен-

ных ценностей и мировоззренческих понятий, основополагающих для определенно-го национального этноса или национальной культуры.

Особенная степень транзитивности подросткового сознания наблюдается в настоящий период вследствие влияния виртуального пространства и средств массовой информации, «способных изменить личностную и социальную траекторию развития молодого человека в ту или иную сторону» (Ванасше, 2015: 82).

Проблема идентичности как социального феномена исследовалась в работах российских, казахстанских и зарубежных исследователей. Особенности самоидентичности личности как многоуровневой системы стали предметом научного рассмотрения в работах Ф.Е. Василюка, М. Ватермана, В.Ф. Петренко, В. Франкле, М. Берзонского, Д. Гаугер и других исследователей (Белинская, 2013; Андреева, 2011).

Как психологическая категория идентичность впервые рассматривалась в работах У. Джеймса, который утверждал, что «многие аспекты человеческой личности не являются тождественными» (Солиман, 2012: 29). Наиболее стабильными представляются такие составляющие, как имя, национальная ментальность, врожденные способности и тип нервной организации. Американские ученые Ч. Кунг и Дж. Мид предложили концепт зеркальности, в основе которого «лежит способность отдельного человека воспринимать обобщенный образ другого» (Кунг, 2007: 263), в роли которого могут выступать его близкое социальное сообщество, с которым им осуществляется коммуникация, или персонажи литературных произведений. При этом различаются «неосознаваемая идентичность и идентичность, осознаваемая субъектом» (Ухтомский, 2008: 73). Неосознаваемая идентичность базируется на инструментальном аппарате, который функционирует в человеческом подсознании, а осознаваемая идентичность маркируется потребностью размышлять о себе самом, своих действиях, словах и поступках.

М. Уайт трактует феномен идентичности как «осознание и осмысление своеобразия единичного» (Уайт, 2001: 13), и в этом смысле каждое индивидуальное сознание конструирует воспринимаемую действительность, следуя своей уникальной индивидуальной модели. Окружающий реальный мир и субъективное «я» реципиента обеспечивают «синтез личностной и социальной идентичности» (Драндов, 2015: 27).

5 Заключение (Абишева С.Д.)

Становление личностной позитивной идентичности учащихся при соприкосновении с художественным миром значимого писателя происходит через восприятие литературного текста, его эмоциональную идентификацию, личностную рефлексиию и категорию транзитивности.

Чтение и анализ художественной прозы М. Кабанбаева дает возможность учителю-профессионалу активно управлять этим процессом, используя прежде всего прием активизации субъективного опыта учащихся, при котором они перевоплощаются в образ литературного героя, пытаются воспроизвести его чувства и эмоциональное состояние в момент конфликтной ситуации, а затем вербально передать их в процессе урока.

На литературном материале казахстанского автора учащиеся приобретают навыки и умения составлять психологический портрет художественного персонажа, выделяя

при этом доминантные черты его внешности и характера. Они учатся использовать цитатную характеристику определенного героя, представлять мотивы его поведения в различных жизненных ситуациях, чтобы в итоге прийти к определению содержания и ценности основополагающих нравственных понятий и сконструировать в воображении обобщенный образ соотечественника и своего идеального героя.

В ходе работы над литературными текстами М. Кабанбаева учащиеся синтезируют в сознании те художественные образы, которые приобретают в творчестве писателя сквозной характер и символизируют его метод воспроизведения действительности.

Формирование позитивной идентичности подростков средствами и возможностями качественной художественной литературы на примере рассказов М. Кабанбаева включает использование методики интроспективного анализа, который предусматривает рассмотрение и обсуждение проблем и вопросов, остро актуальных и лично значимых для самих учащихся. В этом случае используется глубокое погружение в драматизацию сюжетного действия и передается «атмосфера времени и оттенки семантики и стилистического рисунка художественного текста» (Сабыржанова, 2023: 56). Письменная запись своих мыслей и суждений по поводу главной идеи литературного произведения и системы его образов, а также прием неоконченного предложения, который позволяет передать

Применяемый метод имаготерапии дает возможность воссоздать в воображении подростка желаемый позитивный образ своей личности, который впоследствии будет определять его мировоззрение, жизненный выбор и гражданскую позицию.

Изученный литературный материал позволяет сделать вывод о том, что рассказы М. Кабанбаева, как и вся его художественная проза, воспитывают в подрастающем поколении чувство собственного достоинства, высокую степень нравственной ответственности за себя, своих близких и за свою страну, которая является для них самым любимым и единственным домом. Таким образом, художественная проза М. Кабанбаева является эффективным образовательным ресурсом при формировании концепта идентичности у юношеской читательской аудитории.

Литература:

1. Андреева Г.М. Психологические исследования 2011, No. 6 (20). <http://psystudy.ru>
2. Белинская Е.П. Психологические исследования 2013, 6 (30), <http://psystudy.ru>
3. Ванасше Э., Кельхтерманс, Г. Современное состояние самостоятельного изучения практики педагогического образования: систематический обзор литературы. Журнал учебных программ. № 47 (4), 2015. С. 508-528.
4. Григорьева Е.В. Идентичность личности как детерминанта смысло ценностных ориентаций и проблемной сферы / Е.В. Григорьева // Вестник интегративный журнал для психологов. Выпуск 5, 2007 – С. 80-87.
5. Джакупов С.М. Управление познавательной деятельностью студентов в процессе обучения. Учебное пособие. Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 117 с.
6. Драндров Г.Л., Богослова Е.Г. Формирование позитивной Я-концепции подростков средствами художественной ЛИТЕРАТУРЫ // Фундаментальные исследования. 2015 – С. 1761-1767
7. Кабанбаев М. Четыре времени родной земли. – Астана, 2018. – 304 с.
8. Каминская Т. Медиадискурс национальной идентичности: Россия и Германия. Восточноевропейское обозрение. ISSN 2081-1128, Том 12 №1, 2021.- С. 357-368.

9. Кунг Ч., Мид Дж. Я, создающий историю, создающий себя: модель процесса повествовательного саморазвития и взрослой жизни. Обзор психологии личности, 2007 № 11, С. 262-278.

10. Сабыржанова М.С., Ананьева С.В., Демченко Л.Н. Средневековый Восток в романе «Мамлюк» Е.Турсунова. Научный журнал «Керуен» №1, 78 vol, 2023 ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 DOI <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>

11. Солиман Н.А. Интеграция литературы и технологий в контекстах EFL/ESL. TESOL Arabia Perspectives, 2012 № 19 (2), С. 27-30.

12. Ухтомский А.А. Лицо другого человека. Санкт-Петербург: Издательство Ивана Лимбаха 2008. 10. – 2015. – №2 -8. – С.176,117,67; URL:<https://fundamentalresearch.ru/ru/article/view?id=37307> (дата обращения: 09.11.2022).

13. White M. (2001). Narrative Practice and Implications for the Unpacking of Identity Gecko: A Journal of Deconstruction and Narrative Ideas in Practice, no. 1, pp. 1-17. (In Eng)

References:

1.Andreeva G.M. (2011) Psychological Research, no. 6 (20). <http://psystudy.ru> (in Russ)

2.Belinskaya E.P. (2013) Psychological research, 6 (30), <http://psystudy.ru> (in Russ)

3.Drandrov G.L., Bogoslova E.G. (2015) Formation of a positive self-concept of adolescents by means of fiction//Fundamental research (in Russ)

4.Dzhakupov S.M. (2002) Management of cognitive activity of students in the learning process. Tutorial. Almaty: Kazakh University, - 117 p. (in Russ)

5.Grigoryeva E.V. (2007) Identity of a person as a determinant of meaning-value orientations and a problematic sphere / E.V. Grigoryeva // Bulletin of an integrative journal for psychologists. Issue 5, - S. 80-87. (in Russ)

6.Kabanbaev M. (2018) Four times of the native land. - Astana, - 304 p. (in Russ)

7.Kaminskaya T. (2021) Media Discourse of National Identity: Russia and Germany. Eastern European Perspective. ISSN 2081-1128, Vol. 12 No. 1, - P. 357-368. (in Russ)

8.Kung Ch., Mead J. I. (2007) making history, making myself: a model for the process of narrative self-development and adulthood. Review of Personality Psychology, No. 11, pp. 262-278.

9.Sabyrzhanova M.S., Ananyeva S.V., Demchenko L.N. (2023) Medieval East in the novel «Mamluk» by E. Tursunov. «Keruen» scientific journal №1, 78 vol, ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 DOI <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (in Russ)

10.Soliman N.A. (2012) Integration of Literature and Technology in EFL/ESL Contexts. TESOL Arabia Perspectives, No. 19(2), pp. 27-30. (in Russ)

11.Ukhtomsky A.A. (2015) The face of another person. St. Petersburg: Ivan Limbakh Publishing House, 10. – No. 2-8.–P.176,117,67; URL: <https://fundamentalresearch.ru/ru/article/view?id=37307> (date of access: 09.11.2022). (in Russ)

12.Vanasche E., Kelchtermans, G. (2015). The current state of independent study of the practice of teacher education: a systematic review of the literature. Journal of Curriculum. No. 47(4), pp. 508-528. (in Russ)

13.White M. (2001). Narrative Practice and Implications for the Unpacking of Identity Gecko: A Journal of Deconstruction and Narrative Ideas in Practice, no. 1, pp. 1-17. (In Eng)

A.E. Aitbaeva¹, N.B. Aqysh², Z.N. Ermaganbetova³

^{1,3}Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан

²М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹aiman_aitbaeva@mail.ru, ²babe8812@mail.ru, ³zuhra_9195@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2346-3211, ²0000-0002-9341-7512, ³0000-0003-4686-785X

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ КӨРКЕМДІК-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Аңдатпа. Мақалада Тәуелсіздік жылдары әдебиетімізде өнімді қызмет атқарып, түрлі жанр бойынша жазып жүрген әр түрлі буын өкілдерінің шығармашылығы сөз болады. Тақырыпты ашу барысында фэнтези жанрында жазып келе жатқан қаламгер Зәуре Төрехан, танымал қаламгерлер Әлібек Байбол, Елдос Тоқтарбай шығармаларындағы көркемдік және ғылыми ұстанымдарына назар аударылды. Зерттеуде жаңашыл қаламгер Зәуре Төреханның «Амина Туран в стране номадов», «Үй пірлері» ертегілеріндегі ұлттық құндылықтардың берілу жолдары, тілдік референциясына талдау жасалады. Автордың «Үй пірлері» ертегісінің бас кейіпкері - Айша бейнесі жан-жақты ашылады. Басқа мектеп оқушысынан артықшылығы жоқ оның бой түзеген сәттегі мінез-құлық ерекшеліктері айқындалған. Оның бойындағы ашушандығы - жақсы көру сезіміне, кінәмшылдығы - кешіре білуге, қорқынышты - батылдыққа айналдыра білудегі шеберлігінен үйренеміз. Әлібек Байбол - жиырма бірінші ғасырдағы қазақ балалар мен жасөспірімдер тақырыбын қаузап отырып, балалар драматургиясы мен әдебиетінде өнімді еңбек етіп келе жатқан талантты қаламгерлердің бірі. Оның «Теміржол вокзалы», «Құлдар патшалығы», «Ой ұшқындары», «Финаят», «Гүлдің аты – Махаббат» драмасы негізінде шеберлік қырлары айқындалады. Елдос Тоқтарбай – балаларға арналған «Ақ желкеннің ұлдары» (2015), «Жетісу аңыз-әңгімелері» (2020), «Тау құсы» (2021) әңгімелер мен хикаяттар кітабының авторы. Сондай-ақ алаштануға байланысты еңбектері де қарастырылады. Аты аталған жастар есімін бүгінгі сөз өнеріне қатысы бар оқырман білуге тиіс. Ғылыми зерттеу нәтижелерін қазақ драматургиясына байланысты зерттеу жұмыстарында талдап-таразылауға болады.

Кілт сөздер: фенетизм, фантастика, балалар драматургиясы, түрлі жанрлар, поэтикасы

A.E. Aitbaeva¹, N.B. Akysh², Z.N. Ermaganbetova³

^{1,3} Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

² M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹aiman_aitbaeva@mail.ru, ²babe8812@mail.ru, ³zuhra_9195@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2346-3211, ²0000-0002-9341-7512, ³0000-0003-4686-785X

Artistic and aesthetic features of kazakh literature in the years of independence

Abstract. The article tells about the work of our young writers who worked fruitfully in our literature during the years of independence and wrote in various genres of literature. During the opening of the topic, attention was paid to the artistic and scientific positions of the writer Zauze Torekhan, who writes in the fantasy genre, and famous writers Alibek Baibol, Yeldos Toktarbay. The study analyzes the ways of conveying national values and language references in the fairy tales «Amina Turan in the Land of Nomads» and «House Elves» by the innovative writer Zauze Torekhan. The image of Aisha, the main character of the author's fairy tale «House Elves», is revealed in many ways. The features of his behavior during the period of growth, which does not

have an advantage over other schoolchildren, are determined. We learn from his ability to turn anger into love, guilt into forgiveness, and fear into courage. Alibek Baibol is one of the talented writers who works fruitfully in children's dramaturgy and literature, paying special attention to the theme of Kazakh children and adolescents of the 21st century. His mastery is determined based on the dramas «Station», «Kingdom of Slaves», «Sparks of Thought», «Crime», «Flower Name - Love». Yeldos Toktarbay is the author of a children's book of fairy tales and stories for children «Child of the White Sail» (2015), «Legends of Zhetysu» (2020), «Mountain Bird» (2021). Works related to Alash studies are also considered. The name of the mentioned young man should be known to the reader who is involved in modern verbal art. The results of scientific research can be analyzed and weighed in research papers related to Kazakh dramaturgy.

Key words: phenetism, fiction, children's drama, different genres, poetics.

А.Е. Айтбаева¹, Н.Б. Ақыш², З.Н. Ермаганбетова³

*^{1,3}Қызылординский университет имени Коркыт Ата, Қызылорда, Қазақстан
²Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹aitman_aitbaeva@mail.ru, ²babe8812@mail.ru, ³zuhra_9195@mail.ru
ORCID: ¹0000-0003-2346-3211, ²0000-0002-9341-7512, ³0000-0003-4686-785X*

Художественно-эстетические особенности казахской литературы в годы независимости

Аннотация. В данной статье рассказывается о творчестве наших молодых писателей, плодотворно работавших в нашей литературе в годы независимости и писавших в различных жанрах литературы. В ходе открытия темы внимание было уделено художественным и научным позициям писателя Зауре Торехан, пишущего в жанре фэнтези, и известных писателей Алибека Байбола, Елдоса Токтарбая. В исследовании анализируются способы передачи национальных ценностей и языковых референций в сказках «Амина Туран в стране кочевников» и «Домашние эльфы» писателя-новатора Зауре Торехан. Образ Аиши, главной героини авторской сказки «Домашние эльфы», раскрывается во многом. Определены особенности его поведения в период роста, не имеющего преимущества перед другими школьниками. Мы учимся на его умении превращать гнев в любовь, вину в прощение и страх в мужество. Алибек Байбол – один из талантливых писателей, который плодотворно работает в детской драматургии и литературе, уделяя особое внимание теме казахских детей и подростков XXI века. Его мастерство определено по мотивам драм «Вокзал», «Царство рабов», «Искры мысли», «Преступление», «Цветок имя — любовь». Елдос Токтарбай является автором детской книги сказок и рассказов для детей «Дитя белого паруса» (2015 г.), «Легенды Жетысу» (2020 г.), «Горная птица» (2021 г.). Также рассматриваются работы, связанные с алашведением. Имя упомянутого юноши должно быть известно читателю, причастному к современному словесному искусству. Результаты научных исследований могут быть проанализированы и взвешены в исследовательских работах, связанных с казахской драматургией.

Ключевые слова: фенетизм, художественная литература, детская драма, разные жанры, поэтика.

1 Кіріспе (А.Е. Айтбаева)

Еліміз тәуелсіздік алғаннан бері де отыз жылдан астам уақыт кетті. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жас талапкерлер – бүгінгі таңда оқырмандар қауымына танылып үлгірген сақа қаламгерлер. Олардың әдебиеттің көркемдік әлемін қалай бағындырды, қойылатын ортақ эстетикалық талаптарға жауап бере алатын шығармалар жаза алды ма деген сұрақтар ол – өз алдына жеке әңгіме. Еліміз Тәуелсіздік алғаннан бергі уақытта жастар шығармалары әлі күнге толыққанды зерттелмеді. Олардың шығармаларының көркемдік-эстетикалық қуаты, көркемдік ізденістері ғылыми негізде сараланған да жоқ.

Осы кезеңнің ішінде әдебиетімізге жас қаламгерлердің бірнеше буыны келіп үлгірсе, ол – уақыт талабы. Қазіргі қазақ әдебиетінде әр түрлі эксперименттер жасалып жатыр десек, оның көшін жас қаламгерлер бастап отыр. Қалыптасқан дәстүрлі әдеби дәстүрге бүгінгі жастар шығармашылығы келіңкіремесе, біз оны құндылықтарды қайта қараудан туындаған қадамдар қатарында ескеруге тиіспіз. Жас қаламгерлеріміз күн санап көркемдік-эстетикалық қуатты шығармалар дүниелер әкелуде. Олардың көпшілігі соны форма табуы көздейтін, сонымен сюжеттен гөрі, идеялық концепсияға ерекше күш салады. Бұл өз кезегінде әдебиетіміздің интеллектуалдық тұрғыдан өсуіне әкеледі. Аға буын өткенге тарихи жанрды жаңарту арқылы баға беру ұмтылса, жас қаламгерлердің көпшілігі заманауи тақырыпта туындайлар жазып, бұрынна қалыптасқан көзқарасқа қарсы күш салуда. Жастар шығармашылығында стильдік-тілдік қыры сын көтере бермейді. Стиль шығарманың жаны, басты буыны. Бүгінгі әдебиет көп салалы, сан қырлы сипатымен ерекшеленеді. Кейіпкер жанының иірімдерін, ішкі сезім сырларын ашып, адам болмысының табиғатын танытуда жазушыларымыздың түрліше әдеби әдіс-тәсілдердің, формалық-идеялық машықтарының мүмкіндіктеріне жүгінетіндері де жетерлік. Бірақ әдебиетті авторлардың жас шамасына қарай сараптау аса дұрыс ұстаным емес деп пайымдаймыз. Жаңа түр, жаңаша мәнер табуда жастардың ізденістері ерекше. Көркемдік үрдістер өз кезегінде дәстүлі-архаикалық және маргиналды типтегі кейіпкерлерді біздер әдетте аты аталған жазушылар шығармаларынан кезіктірідік. Маргиналды мәдени кейіпкерлердің қалыптасуына нарықтық қоғамдағы экономикалық құндылықтардың үстем болуы және консюмеризмнің, яғни материалдық және рухани-идеологиялық тұтыну мәдениетінің әсері мол болды. Мәселен, небәрі 27 жасында өмірден озған Сұлтанмахмұт Торайғыров – қазақ классикалық әдебиетінің көрнекті тұлғасы. Бұндай мысалдар қаншама. Сондықтан қаламгерлердің жас мөлшерін басты кредо қылып алу – объективті көзқарасты қалыптастыра алмайды. Солардың ішінен біздің бүгін тілге тиек ететініміз – әр буын өкілдерінің осы көрсетілген кезең ішіндегі эстетикалық тұрғыдан алғандағы шығармашылық ізденістерінің сыр-сипаттарын айқындау. Олардың жастар мен балаларға арнап жазған туындыларындағы көркемдік табыстар мен жекелеген кемшіліктердің себептерін ашуға тырысамыз.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері (А.Е.Айтбаева)

Мақала материалдары ретінде қаламгерлер З.Төрехан, Ә.Байбол, Е.Тоқтарбай кітаптары нысанаға алынды. Мақала жазу барысында жалпы теориялық әдістер: талдау, салыстыру, қорыту әдістері қолданылды. Яғни ғылыми мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қаламгерлер шығармашылығы зерттеліп, ойды жеткізудегі көркемдік тәсілдеріне талдау жасалды.

2.2 Материалға сипаттама (А.Е.Айтбаева З.Н. Ермағанбетова)

Жиырма бірінші ғасырдың басында қаламына жел берген авторлардың бірі Б.Ыбырайымның ерекше атауға тұрарлық көркем туындыларының бірі – «Алтын қалам-2018» конкурсының балаларға арналған «Дарабоз» номинациясы бойынша бас жүлдені жеңіп алған «Аспандағы саяхат» (Ыбырайым, 2019:48) атты ертегі-хикаяты. Кіші жастағы бүлдіршіндерге арналған бұл шығарма қазылар алқасының

көңілінен идеялық бағытының айқындығымен ғана емес, жазылу шеберлігімен де шықты деуге болады.

Ең алдымен туындының тілі балалардың түсінігіне жақын әрі көркем әдебиеттің тиісті нормалары мүмкіндігінше сақталған. Қысқа да жатық сөйлемдер жас оқырманды шаршатып жібереді дей алмаймыз. Жұқалау жағылған бояулары да ұғымға ауыр тие қоймайтыны байқалады.

Ертегі-хикаяттың бас кейіпкері – Таймас атты кішкене күшік. Жалғыз өзі іші пысып, жабығып кеткен ол айналадағы ортамен танысуға ықыласы ауады. Алдымен өзінің шолтаңдаған құйрығын қуалап ойнаған ол үйдің шарбағынан сыртқа шығып, қоршаған ортамен жете таныса бастайды. Алдымен торғайларға, одан кейін лақтар мен бұзауларға кездесе келіп, Ардагер деген балабақша тәрбиеленушісімен ұшырасқаннан соң, тіпті батылданып алатыны қызық.

Оқиғаның қоюланып, жедел дами түсуіне түрткі болып тұрған да – осы Ардагер. Бұлар бірте-бірте желмен жақындасып алады да, жаңадан танысқан достарымен бірге аспанға ұшып шығады. Сөйтіп бұларға жер-әлемді танытатын да – осы аспандағы саяхаты.

Шындығын айтқанда, бұндай сюжетті тосын деуге болмайды, кейбір иірімдері басқа тілдерде жазылған шығармалардың бойынан табылып жататыны сезіледі. Бірақ автор қазақи түсініктің арнасына сала отырып, сюжетті қызық да тағылымды етіп өріп шыққан. Саяхатшылардың Айды іздейміз деп әр төмпешіктің астын бір қопаруы, бұлттардың үстімен жүруі және басқа да қызықты эпизодтары жас оқырманның көз алдында таңбаланып қалатындай сипатта. Осындай тірі суреттер оқып отырған жас бүлдіршіннің қиялана қанат бітіретіні де сөзсіз.

Ертегі-хикаяттың идеялық түйіні соңғы эпизодтардан анығырақ байқалады.

«Аспанды аралағанымыз жететін шығар, – Ардагер достарына жымия қарады. – Әрине, мұнда да қызық... Бірақ мұнда адамдар жоқ. Қалалар, ауылдар, үйлер бақтар жоқ. Бәрінен бұрын бір де бір балабақша жоқ. Іш пысады. Жерге қайтайық.

– Бәріміздің де қайтқымыз келеді, – достардың бәрі шулап қоя берді» (Ыбырайым, 2019:27) .

Бұл арада автор әлемнің таңғажайыптары жетерлік, бірақ қанша айтқанмен өз үйіндей, өз Отанындай болмайды. Сондықтан адамға да, жан-жануарларға да ең қымбатты нәрсе – өзінің туып-өскен ата-бабасының жері деген мағынадағы патриоттық идеяны нұсқап тұрғаны сөзсіз.

«Саяхатшыларды жерде күтіп тұрғандар көп еді. Балалар, ата-аналар, тәрбиешілер... Балапандар көңілденіп билей бастады, әтештер қуана шақырды, сиырлар сағынышпен мөңіреді. Иттер құйрықтарын дирижерлардың таяқшасы сияқты бұлғап тұрды» - деген сияқты жанды көріністердің көз алдымызда таңбаланып қалып қоятыны анық (Ыбырайым, 2019:28). Жалпы бұндай көркемдік өрнектер жас оқырманның жүрегіне жылы тие алады деп білеміз.

Бейсенбай Сүлейменовтің «Хан шатырындағы кездесу»деп аталатын тарихи-танымдық повесі жанрдың талаптарына толығымен жауап бере алатын, сюжетінің тартымдылығымен назар аударатын туынды (Сүлейменов, 2010). Бұнда ертегінің көркемдік атрибуттары айқын. Түрлі әдебиеттердегі кеңінен танымал персонаждардың

бастарын тоғыстырып, Қазақ елінің астанасындағы «Хан шатырында» бас қосуы – тың идеялық әрі көркемдік шешім.

Бір сөзбен айтқанда, тәуелсіздік жылдарындағы қазақ балалар әдебиетіндегі Астана бейнесі жекелеген көркемдік кемшілдіктеріне қарамастан, біршама сомдалып үлгірген, уақыт шындығына сай панорамалық келбеті суреттелген деп ойттынақтатуға әбден болады. Көпшілік қауымға сабақ болар оқиғалар арқылы баланың да таңдауымен санасу керектігі жөніндегі ұстанымы үлкендерге де ой саларлық.

3 Талқылау (А.Е. Айтбаева, Н.Б. Ақыш)

Тәуелсіздік кезеңі жарық көрген кітаптардың көркемдік ұстанымдары мен пішіндік сипаттары өзгеріске түсуде. Жас буын өкілдері тақпақ, санамақ, жаңылтпаш, мысал, жұмбақ түрлері, лирика, ертегі, хикаят, әңгіме, драма сияқты жанрлардың бәріне ат салыса бермейді.

Жастардың дүниежүзілік әдеби ағымға ілескісі келгендері құптарлық. Сонымен бірге көркем әдебиеттің ұлттық сипаты болуы керектігі балалар әдебиетіне тікелей қатысты. Ұлттық негізіміз ұмтылып қалмауы тиіс... Жас буын өкілдері тарапынан реалистік шығармаларды жазуға деген ықылас бәсеңсіп бара жатқаны байқалады. Бұл бағыттағы ізденіс олқы.

Жалпы балалар әдебиетімен айналысатын қаламгерлердің кейбір ескі сарыннан арылғаны дұрыс та болар. Жаңаша көркемдік талдаулар жасай алатын, креативті ойлауға бейім жас қаламгерлер өсіп келеді. «Балалар әдебиетін» трендке айналдырайық деп жүрген қаламгерлеріміз бар. Бірақ, жоғарыда айқанымыздай, жаңашылдыққа ұмтылуды желеу етіп, жаһандану заманында ұлттық ділімізден, салт-дәстүрімізден қол үзіп кетуге болмайды. Өйткені кейінгі буын өкілдері арасында ондай тенденцияның орын ала бастағанын жасырмағанымыз жөн.

Кейінгі жылдары жұрт назарын аударған кітаптардың бірі – Есболат Айдабосынның «Жетісу балалар кітапханасы» сериясы бойынша Алматы облысы әкімдігінің қолдауымен жарық көрген «Қызыл сақа» жинағы (Айдабосын, 2017). «Тоғанай» баспасынан 500 данамен шыққан жинаққа автордың «Қоңыр боти», «Сүлікқара», «Қызыл сақа», «Қамшыұстар», «Арасанға барғанда...», «Тепкі» деп аталатын алты әңгімесі енгізілген. Оларды балаларға арналған деуден көрі жасөспірімдерге, жеткіншектерге арналған деген дұрыстау шығар. Тіпті мұндағы дүниелерді оқырман таңдамайды десек те болар.

Себебі автор әңгіме жазып отырғанда мақсатты түрде бір аудиторияны көздемегені аңғарылады, сондықтан бұл кітапты әртүрлі жастарға оқырмандарға арналған десек те қателеспейміз. Жинақтағы алты әңгіменің бесеуі бір бөлек те, ең соңғы «Тепкі» деген эссе сипатындағы жазбасы бір бөлек. Онда автордың қытай астанасы Бейжінде көрген кембағал баланың көңіл-күйі, оның қоғаммен қарым-қатынасы баяндалады.

Ал қалған бес шығарма бір қолдың бес саусағындай өзара идеялық жалғастық тапқан. Бұл шығармаларда көркемдік басымдық ауыл баласының өмірі мен психологиясына, қазақы салт-санаға берілген. Оларды оқып отырып, автор бүгінгі балаларға ауылдың ұмытылып бара жатқан өмірін көрсеткісі келіп, әдейі сол тақырыпқа барғандай әсер береді. Мысалы, «Қызыл сақа» әңгімесінде асық ойынының ережесі мен қоса ауылдың тыныс-тіршілігі суреттелсе, «Сүлікқарада» қазақтың атбегілік өнері, асау үйретіп, тайға шапқан балаларды көреміз. Сол секілді «Қамшыұстар»

әңгімесінде қамшының жасалу техникасы, өрім өру, қамшысап қиюдың өзіндік тәсілдері айтылады.

Жалпы балалар әдебиетінде бұрыннан бар канондарды жаңаша дамыту, заман талаптарына сай ойлармен бірге жаңа детальдарды, штрихтарды енгізу уақыт талабы екендігі сөзсіз. Бірақ бұлардың бәрі әдебиеттің көркемдік талаптары шеңберінде, бай әдеби тіліміздің басты ұстанымдарын сақтай отырып жүзеге асырғанда ғана көркемдік өреден көрінбек.

Бүгінгінің оқырманы сонау өткен ғасырдың оқырмандары емес. Талап-тілектері де, рухани қажеттіліктері де басқаша. Жас қаламгерлердің жаңа ой, жаңаша идея айтуға деген ықыластары кейде оқырман қауымның рухани талаптарынан да туындап жататыны да сондықтан.

Шығармаларын орыс және қазақ тілінде жазатын қос тілді жазушы Зәуре Төрехан 2014 жылы ол «Алтын Қалам» ұлттық әдеби бәйгесінің «Жылдың үздік балалар әдебиеті» номинациясында жүлдегер атанды. Осы байқаудан соң «Алматы кітап» баспасы жас жазушыны бірлесе жұмыс істеуге шақырып, оның «Амина Туран в стране номадов» атты тұңғыш фэнтези романын шығару құқығын сатып алды (Төрехан; 2018). Біз тілге тиек етіп отырған З.Төрехан болса, оқырмандар назарына осы бағытта еңбек етіп келе жатқанымен ілінген қаламгер.

Басын ашып алатын нәрсе – З.Төрехан шығармаларын бірыңғай фэнтези жанрында жазып келе жатқан қаламгер. Енді осы арада фэнтези ғылыми жанрдың анықтамасының қандай екендігіне тоқталып кетуге тура келеді. Бүгінгі таңда көптеген адамдар, тіпті әдебиеттанушылардың өз де фантастика мен фэнтезиді шатастырып алады. Ол заңды да. Бұл екі жанрдың ортақ сипаттары болғанымен, айырмашылықтарының өзі де едәуір екендігін де ескеруіміз керек.

«Фантастика» сөзі грек тілінде «*phantaastike*», яғни, «елестете білу өнері» деген сөзден шыққан екен. Ал «фэнтези» болса ағылшынның «*phantasy*» деген сөзі. Сөзбе сөз тәржімалағанда «елестету, қиялмен шолып байқау» деген мағынаға жақындайды екен. Жалпы адамның шығармашылық қиялының шексіз екенін түсінсек, бұл екі ұғым да соны білдіреді деуге болады.

Қарапайым тілмен айтқанда, «Фантастика» дегеніміз – шынайы өмірдегі қоршаған ортаны шындық шеңберіне сыйыса қоймайтын көріністер немес құбылыстарды кіргізе отырып бейнелеу. Бұл бір жағы әдебиет теориясындағы классикалық түсініктің сәл өзгертілген ережесі деп танысақ та артық емес. Егер параллель өмір бар деген сөзге нанатын болсақ, екінші сөзбен айтқанда, фантастика сол параллель өмірді суреттеу деп білу керек деген түсінік те бар.

Фэнтези болса – біздің болжауымызша, фантастика жанрының құбылған бір түрі. Онда да фантастикадағыдай әлемдегі ойдан шығарылған құбылыстар суреттеледі. Айырмашылық – бұндай сипаттағы шығармалардың оқиғаларына логикалық қисындардың шеңберіне сия бермейтін мистикалық әрі иррациональдық ойлардың негіз болуында.

Осы екі ұғымның жалпы болмысы жайында зерттеуші А.Аханбайқызы былай дейді: «Әлем игілігіне айналған технология мен ғылым жетістігінің көпшілігі алдымен фантастикалық әдебиетте тұспалданып көрініс тапты. Фантастар бай қиялмен

көп нәрсені болжап кетті. Ал қазіргі әдебиетте ғылыми фантастика жанрының келмеске кеткенін, оның орнына ертегі іспетті ешқашан орындалуы мүмкін емес фэнтези жанры орныққаны жиі айтылады. Жүз, екіжүз жыл алға озып, елді елендеткізген жаңа оқиға табуы мүмкін емес» (Аханбайқызы, 2023).

Марат Ахмеджановтың: «Самый ожидаемый фэнтези роман года. Зауре Туреханова смогла совершить революцию в понимание того, что возраст автора и не традиционная для региона литература может быть успешной, как на родине, так и во всем мире. Через популярный во сем мире жанр фэнтези она ярко и необычно рассказывает об истории и культуре своей родины» деген пікірінің жаны бар (<https://adebiportal.kz/tu/news/view>, 2018).

2019-2020 жылдары З.Төрехан мажарлық (венгерлік) әріптесі Н.Майорош екеуі Мажарстан-Қазақстан балалар қаламгерлерінің екі жақты әдеби байқауын ұйымдастырды. Келіп түскен шығармалардың барлығы екі тілге аударылып, Мажарстанның Iro Simborak (Жазушы достар) онлайн блог платформасында жарық көрді. Қазір жазушы балалар әдебиетін дамыту, насихаттау бойынша Сөзотау (www.sozotau.com) атты қазақ сайт ашып, волонтерлік негізде модераторлық қызмет атқаруда.

2020 жылы «Үй пірлері» ертегісінің бас кейіпкері – Айша есімді қарапайым мектеп оқушысы. Ол өзінің сыныптастарынан еш ерекшеленбейді. Күнделікті сабағын оқып, кейде жақын құрбысымен кофеханаға барады және өмірінде алғаш рет балалық махаббат сезімін де бастан кешіреді. Ол көрінбейтін көршілері үй пірлері мен кесірлердің ортасынан табылады. Бұлардың арасындағы ежелден бері жалғасып келе жатқан текетіректің ортасында қалған Айша өзінше шешім қабылдамақшы. Оның осы жолдағы басты мақсаты – қалайда көзге көрінбес көршілері мен Өмір ағашын сақтап қалу. Кейіпкердің ең басты жеңісі өз бойындағы ашушандығын - жақсы көру сезіміне, кінәмшілдігін - кешіре білуге, ал қорқынышын - батылдыққа айналдыруды үйренуінде.

«А особой похвалы Зауре заслуживает за то, что ненавязчиво в общей канве повествования представляет обычай и быт казахского народа. Так что ко всему прочему роман несет большую познавательную нагрузку. Через драматично закрученный сюжет юные читатели исподволь будут постигать полнокрасочную палитру жизни номадов и проникаться еще большим уважением к родной культуре. Между прочим, такого эффекта не всякий учебник может достичь.

Новых творческих находок и удач, Зауре, и много-много благодарных читателей!» дейді Қазақстан жазушылар одағының мүшесі Александр Тараков (Тараков, 2018).

Соңғы онжылдық көлемінде көркем әдебиет пен әдеби сын саласында әмбебап жұмыс істеп, көзге түсіп жүрген жас таланттарымыздың бірі – Әлібек Байбол.

«Теміржол вокзалы», «Құлдар патшалығы», «Ой ұшқындары», «Ғинаят», «Ақын Төребай Есқожаұлы» атты 5 кітаптың, 15-ке тарта драмалық шығармалардың авторы, 9 ғылыми, әрі әдеби-көркем жинақтардың құрастырушысы. Оның «Гүлдің аты – Махаббат» драмасы Қазақтың М. Әуезов атындағы ұлттық драма театры ұйымдастырған Жас драматургтер байқауында 50 шығарманың ішінен үздік бестікке енді.

Әлібек Байбол – қазақ балалар драматургиясына тұрақты түрде қалам тартып жүрген санаулы авторлардың бірі. 2018 жылы «Әріптер әлеміне саяхат» (режиссеры – Сағызбай Қарабалин) пьесасы Қазақтың Ф. Мүсірепов атындағы Мемлекеттік

академиялық Балалар мен жасөспірімдер театрында, орышадан қазақшаға тәржімалаған ағылшын драмашысы Рэй Кунидың «Смешные деньги» («Туған күн») атты пьесасы 2018 жылдың желтоқсан айында Қазақтың Қ. Қуанышбаев атындағы Мемлекеттік академиялық музыкалық драма театрында (режиссеры – Болат Ұзақов), 2019 жылдың 5-6 сәуірінде «Жеті ойыншықтың жеңісі» атты ертегісі Қазақтың Ж. Аймауытов атындағы музыкалық драма театрында сахналанды (режиссеры – Әділет Ақан).

Жазушы шығармашылығы алғашқы қадамынан бастап-ақ әдебиет сыншылары мен жалпы оқырман қауымның назарын аударуда. Күн тәртібіндегі өзекті деген тақырыптарға қалам тартаны Әлібек Байболдың шығармалары шұбатылған ұзақ емес. фантастикалық реализмді, бейнелеу құралдарынан аллегорияны таңдап алған. Ол оқырманымен тікелей қарым-қатынасқа түсіп, жасырынбақ ойнайды, ребус, кроссворд ұсынып жататын тұстары да бар. Бұл түрлі формалық ізденістердің нәтижесі екендігі сөзсіз.

Осы арада әдебиеттанушы А.Ахметованың: «Әдебиеттегі қалыпты шеңберден шығу, стереотипті идеяларды бұзуға ұмтылу, адам қиялы жетпес эксперименттерге бару таланттылықты жоғары қоятын шығармашыл тұлғаға ғана тән құбылыс болса керек» пікірі еске түседі (Ахметова, 2017).

Елдос Тоқтарбай «Әдебиет порталында» жарияланған «Сүрлеуі бөлек туынды» деген мақаласында: «Бүгінгі әдебиетіміздің жас өкілдері туралы сөз қозғағанда, есіңізге ең алдымен түсетін алғашқы ондықтың қатарында жазушы, драматург Әлібек Байбол да бар. Алып шаһардағы алпауыт театрдың қасиетті сахнасының шымылдығын ашқан «Әріптер әлеміне саяхат» ертегі-драманы – жас жазушының драматургия жанрына ебі бар екендігін сезіндірген, адуынды да арынды талант-дарынының көкжиегін бағдарлаған туындысы ретінде қабылдадық» - деп тұжырымдайды (Тоқтарбай, 2018).

Арман Октябрь «Егемен Қазақстан» газетінің бетінде: «Жуырда жас драматург Әлібек Байболдың «Жеті ойыншықтың жеңісі» атты ертегісі Ж. Аймауытов атындағы Павлодар облыстық Қазақ музыка-драма театрында сахналанып, кішкентай көрермендерді үлкен олжаға кенелтті. Қойылымда ұлы көшпенділердің айрықша мәдениетті игеріп, адамзат тарихында өзгеше өрнегі бар өрелі өркениет қалыптастырғаны туралы баяндалады. Ерлік пен елдіктің еңселі үлгісі ертегідегі Сикыршы, Барысбай, Жылқыхан, Алмагүл, Темірғазы, Қызғалдақ, Құлтемір, Бөрібек пен Алтын адам секілді тоғыз кейіпкер арқылы өріліп отырады. Қазақы танымнан тамыр алып, тал шыбықтай ұл-қыздарды тағылымға тәрбиелейтін мұндай туындылар театр сахналарынан үзілмесе дейсіз. «Жеті ойыншықтың жеңісі» балалар драматургиясының мәуелі жемісі деп айтуға болатындай», - деп саликалы талдау жасаған (Тоқтарбай, 2018).

Бір сөзбен айтқанда, Ә.Байбол жиырма бірінші ғасырдағы қазақ балалар мен жасөспірімдер тақырыбын қаузап отырып, балалар драматургиясы мен әдебиетінде өнімді еңбек етіп келе жатқан талантты қаламгерлердің бірі. Оның шығармашылығының ерекшелігі – жаңа формалық түрлер табуға деген ізденістері.

Қазіргі жас қаламгерлердің бет алысы жайлы сөз қозғаған кезде тағы бір жас талант Елдос Тоқтарбайға тоқталып кетудің реті келіп тұр. Оның балаларға арналған «Ақ желкеннің ұландары» (2015), «Жетісу аңыз-әңгімелері» (2020), «Тау құсы»

(2021) әңгімелер мен хикаяттар кітабының авторы. Балалар мен жасөспірімдерге арналған әңгімелері мен хикаят, ертегілері «Кәусар бұлақ» (2012), «Балауса жырлар» (2014), «Аңсар» (2013), «Тәтті алма» (2015), «Жетісуға құйылған жылғалар» (2017), «Әдеби Қазақстан» (2018), «Тәтті алма» (2019) жинақтары мен «Құлыншақ» Жетісулық балалар жазушыларының антологиясы (2021), онтомдық «Қазақ балалар әдебиеті» (2021) антологияларына енген.

Оның шығармалары жеңіл оқылғанымен, жас оқырманның түсінігіне лайықты жеңіл философиялық түйіндеулерге ұласып жатады.

Жекелеген сыншылардың тұжырымына қарағанда, Елдос Тоқтарбай балалар әдебиетіне өз қолтаңбасын таныта келген дарын иесі. Елдостың балалар жазушысы екенін айғақтап, есімін әдебиет әлемінде танытқан шығармасы – «Өмір қандай керемет!» леп аталатын хикаяты. Сонан кейін назар аударған туындыларының бір парасы Алаш ардақтыларының өмір жолына арналған шағын әңгімелері. Олардың суреттеу арқылы ұлылардың айтулы өнегелерін көркемдік желіспен уағыздап отырады.

Нақтырақ айтқанда, оның осы тақырыптағы әңгімелерінен оқитынымыз – Алаштың біртуар перзенттері Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабай, Илияс Жансүгірұлы және тағы басқалардың балалық шағына байланысты қызықты эпизодтар мен деректер. Автор осынау керек деректерді жалаң баяндау арқылы емес, өзінің көркем баяндаулары арқылы жеткізуге тырысады. Және осы арыстардың өмір сүрген кезеңдері ортақ болғанымен, балаң кездері бір бірінікіне онша ұқсай да бермейді. Автордың ізденістері осындай сәттерде анық байқалады деуге болады.

Жас автор Елдос Тоқтарбайдың «Жетісу аңыз-әңгімелері» кітабы 2020 жылы «Баянжүрек» баспасынан жарық көрген болатын (Тоқтарбай, 2018). Бұл кітап, біріншіден, жаңа ғасырдағы өскелең ұрпақтың ұлттық санасын, дүние-танымын, туған жеріне, Отанына, ауыл-аймағына деген сүйіспеншілігін оятатын бірегей әрі заманауи мегажоба болады. Екіншіден, Жетісу аңыздары мен әңгімелеріне, жер-су аттарының атауларына қатысты әр жылдары жазылған көлемді еңбектердегі деректер мен мәліметтер бір ортаға жинақталған. Үшіншіден, Жетісу өңірінің көрікті жерлеріне қатысты қысқа да нұсқа жазылған тарихи кез келген оқырманның рухани қажеттілігін өтейді және білім көкжиегін кеңейтеді.

Жеңіл де түсінікті тілмен жазылған мұндай тақырыпты ересектер де, балалар да қызыға оқиды деп сенеміз.

4 Зерттеу нәтижесі (А.Е.Айтбаева, З.Н.Ермаганбетова)

Осындай ұнасымды қырларымен, көңілге қонымды ізденістерімен көзге түскен бұл қаламгерлердің шығармаларын мүлде кемшіліксіз деуге болмайды. Әсіресе олардың көркем образ жасау жолындағы ізденістерін әлі де тереңдете түсу керек екендігін жасырмай айтуымыз керек. Әдебиеттанушы ғалым С.Қалқабаеваның: «Суреткердің көркем ойлауы мен қиял ұшқырлығы көркем образды жасу шеберлігінен көрінеді» деген теориялық дәйек жас авторларды да қамшылауы тиіс (Қалқабаева: 2021: 61). Егер осы тұжырымға сүйенетін болсақ, жас авторлардың кейде олар осынау жауапты эстетикалық үдеріс барысында таптауырын шеңберден шыға алмай жататындығы байқалады. Жаңа буын өкілі жаңа, тың образдардың жасалуына жол ашса деген үмітіміз ақталса дейміз (Төлебаева, Айтимов, Оралова, Камишева, Сердәлі, 2019)

Тәрбиелік мәні бар әңгімелері қысқа болғанымен, тілі жеңіл болып келеді. Ауыл балаларының бастан кешкен қызықты оқиаларының беруде шағын штрихтар жақсы ұтымды қолданылады. Жазушы тарихи оқиғаны құрғақ баяндаумен әуестенбейді, жеңіл де тосын оқиғаларды ұсынуға бейім.

Балалар жазушысы Б.Ғұбайдуллиннің: «Балаларға жазу үшін жан дүниенізде ең болмаса бір сәтке болса да, мына у-шуы көп дүбірлі дүниеге, мынау кулық-сұмдығы таусылмайтын әлем-жәлем әлемге баланың бейкүнә көзімен, сәбидің періште пейілімен қарай алатындай балалық аңғалдық, яғни жан тазалығы сақталуы шарт» деген ойы заманауи көзқарастың шындығын жеткізетін пайымдау (Ғұбайдуллин, 2021).

5 Қорытынды (А.Е.Айтбаева)

Қазіргі қоғамда болып жатқан жаһандану мен интеграция үдерісі Қазақстан әдебиетінде модернистік және постмодернистік тенденциялардың таралуына әкелді. Прозашылардың шығармашылығында жазудың алуан түрін қолдануға қызығушылық байқалады (Темирболат, 2015:104).

Тәуелсіздік жылдарында жекелеген әңгімелерде формалық-мазмұндық ізденістер арқылы біршама жаңалықтар келді. Қаламгерлер З.Төребай, Ә.Байбол, Е.Тоқтарбай шығармаларында әлеуметтік-философиялық категорияларды шендестіре бейнелеген. Оқиғаларды қоюландыра, тоғыстыра келе, өзінің түпкілікті ойын әр оқырманына шешімін өзің тап дегендей ой қалдырады. Әңгімелерінде фон болып көрінетін категориялар қандай десек, олар негізінен жеке адам мен қоғам, интеллект пен қоғамдық сана, болмыс пен бітім, ұлттық болмыс пен ұлттық мұрат.

Осы айтылғандармен қоса эстетикалық көзқарастардың қақтығыстарынан келіп туындайтын жеке ойлардың қорытындысынан жазушының басты кредосы айқындалады. Жазылу жазығынан сипаттайтын болсақ, әңгіменің ішкі формасы мен мазмұн жағынан үйлесіп жатқандығын көруімізге болады.

Әдебиетімізге өз көзқарастарымен келген мұндай жастардан бұрынғылар да үлкен үміт күтетін. Біз де сондай көзқарастамыз. Мұндай ескі тәжірибелерді еске алатын болсақ, жарқырап шығып алып, сонан кейін жоғалып кететін есімдер кездескені әдебиет шежіресінен белгілі. Ал біздің бүгін шығармашылықтарынан хабар беріп, жекелеген ньюанстарын сөз етіп отырған жастарымыз ондай жолды ұстанбайды деп сенеміз. Өйткені қазірдің өзінде өздерінің көркемдік тұғырларын анықтап алған талант иелері.

М.Жұмабаевтың ел ауызына тарап, жиі айтылатын нақылға айналып кеткен «Біз жастарға сенеміз» атты тарихи қанатты сөзі осындайда айтылса керек.

Қорыта айтқанда, кейінгі буын өкілдерінің ішінен әдебиет босағасынан именбей, батыл түрде аттаған жекелеген дарын иелерінің көркемдік және ғылыми ұстанымдарында жаңашылдыққа ұмтылу нышандары бар екендігі байқалады.

Әдебиеттер:

1. Айдабосын Е. Қызыл сақа: хикаят, әңгімелер.— Алматы: Тоғанай Т, 2017. – 112 б.
2. Аханбайқызы А. Қиял хикаяттары // Егемен Қазақстан, 23 қаңтар 2023
3. https://adebiportal.kz/ru/news/view/evraziiskaia-tvorceskaia-gildii-marata-axmedzanova__20901
4. Ахметова А. ХХІ ғасыр әңгімелеріндегі көркемдік ізденістер.//Ұлттық әдебиет және еліміздің зияткерлік әлеуеті. – Алматы: Print express, 2017. – 492 б.

5. Ғұбайдуллин Б. Балалар әдебиетінің кредосы – шынайылық // Егемен Қазақстан, 27 мамыр 2021.
6. Ыбырайым Б. Аспандағы саяхат: ертегі-хикаят. -Алматы: Қоңыр, 2019. – 48 б.
7. Қалқабаева С. Әдебиеттанудың теориялық мәселелері. – Алматы: Қазығұрт баспасы, 2021.- 288 б.
8. Октябрь А. Жас оқырман олжасы. // Егемен Қазақстан, 11 қазан 2022
9. Сүлейменов Б. Күннен келген адам. – Астана: Педагогика-Пресс Баспа үйі, 2010. – 352 б.
10. Турехан З. Амина Туран в стране номадов. – Алматы: Алматы кітап баспасы., 2018. – 328 с.
11. Тараков А. // В книге:Турехан З. «Амина Туран в стране номадов», роман-фэнтези. – Алматы: Алматы кітап баспасы., 2018. - 328 с.
12. Тоқтарбай Е. Сүрлеуі бөлек туынды. 17 қазан, 2018. https://adebiportal.kz/kz/news/view/surleui-bolektuyndy__20729
13. Тоқтарбай Е., Толымбекұлы Е. Жетісу өңірінің аңыз-әңгімелері.-Алматы: Баянжүрек, 2020. -186 б.
14. Tolebaeva A.T., Aitimov M.K., Oralova G.S., Kamisheva G.A., Serdaly B.K. (2019) Philosophical worldview and pedagogical approaches: the poetry of Aral-Syrdaria poets. Volume 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn, pp. 256-274 DOI:10.22055/RALS.2019.14687 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196>
15. Темирболат А.Б. Трансформация жанра романа в современной казахской прозе // Вестник Каз-НУ. Серия филологическая. – Алматы, 2015. – No 2 (154). – С. 104-112.

References:

1. Ahanbaiqyzy A. (2023) Fantasy stories // Egemen Qazaqstan, 23 January (in Kaz)
2. Ahmetova A. (2017) Artistic searches in stories of the 21st century. // National literature and the intellectual potential of our country. – Алматы: Print express, 2017. – p.492 (in Kaz)
3. Aidabosyn E. (2017) Kyzyl saka: stories. – Алматы: Toganai T, 2017. – p.112.(in Kaz)
4. Gubaidullin B. (2021) The credo of children's literature is authenticity // Egemen Qazaqstan, 27 May (in Kaz)
5. https://adebiportal.kz/ru/news/view/evraziiskaia-tvorceskaia-gildiia-marata-axmedzanova__20901
6. Oktyabr A. (2021) Young reader's treasure // Egemen Qazaqstan, 11 October (in Kaz)
7. Qalqabaeva S. (2021) Theoretical problems of literary studies. – Алматы: Qazygurt baspasy. – p.288 (in Kaz)
8. Suleimenov B. (2010) A man from the sun. –Astana: Pedagogika-Press Baspa uyi. p-352(in Kaz).
9. Tarakov A. (2018) In the book: Turekhan Z. "Amina Turan in the land of nomads", fantasy novel. – Алматы: Алматы кітап баспасы. – p. 328 (in Russ.)
10. Tolebaeva A.T., Aitimov M.K., Oralova G.S., Kamisheva G.A., Serdaly B.K. (2019) Philosophical worldview and pedagogical approaches: the poetry of Aral-Syrdaria poets. Volume 10, Proceedings of the 6th International Conference on Applied Linguistics Issues (ALI 2019) July 19-20, 2019, Saint Petersburg, Russia, Summer and Autumn, pp. 256-274 DOI:10.22055/RALS.2019.14687 <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57205673196> (in Eng)
11. Toqtarbai E. (2018) It is a work of different design. 17 October. https://adebiportal.kz/kz/news/view/surleui-bolektuyndy__20729(in Kaz)
12. Toqtarbai E., Tolymbekuly E. (2020) Legends of Zhetysu region. – Алматы: Bayanzhurek. – p. 186.(in Kaz.)
13. Turekhan Z. (2018) Amina Turan in the land of nomads. – Алматы: Алматы кітап баспасы – p. 328 (in Russ.)
14. Temirbolat A.B. Transformacia zhanra romana v sovremennoi kazakhskoi proze // Vestnik Kaz-NU. Seriya filologicheskaya. – Алматы, 2015. – No 2 (154). – p. 104-112. (in Russ.)
15. Ybyraiym B. (2019) Journey in the sky: a fairy tale. – Алматы: Qonyr. – p. 48. (in Kaz.)

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-08>

Г.Ж. Орда*¹, Ж.Б. Сарсенбаева²

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²baden.zhansulu@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0000-0002-9554-163X

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «АЛТЫН ОРДА» ТАРИХИ ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҰЛҒА ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Ілияс Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи трилогиясындағы мемлекеттік идеяның көркем түрде көрініс табуы мен тарихи тұлғалардың бейнесін жасаудағы жазушының шеберлігі басты назарға алынған. Алтын Орда дәуіріндегі тарихи оқиғалар, саяси-әлеуметтік мәселелер, билеушілердің басқару шеберліктерін суреттеудегі ерекшеліктерге мән беріледі. Авторлар тарих бетіндегі айтулы кезең Алтын Орда дәуіріндегі Бату, Сартақ, Берке, Құбылай, Құлағу, Мөңке Темір, Өзбек, Құтлық Темір, Жәнібек, Келдібек, Наурызбек, Орыс, Тоқай Темір, Тоқтамыс, Мамай, Темір-Құтлық хандар мен Ақсақ Темір секілді кейіпкерлер төңірегінде өрбитін оқиғалар негізінде шығармадағы мемлекет ісіне байланысты детальдарды саралайды. Сондай-ақ шығармадағы оқиғалар хронологиясының сақталуына тарихи-функционалды шолу жасалып, шығармадағы өмір шындығы мен көркем шындықтың ара-жігі талданады. Көркем шығармадағы образдар мен оқиғаларды ашу мақсатында пайдаланылған көркем детальдарға мән беріледі. Романда ислам дінінің сол дәуірде таралуы мен дамуына да сипаттама беріледі. Зерттеу барысында роман трилогияның баяндау жүйесінде этнографиялық өрнектердің пайдаланылатыны көрсетіледі. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары турасындағы шежірелер мен тарихи деректерді пайдалану реті негізгі оқиғалардың тарихпен қандай үйлесім-сәйкестікте екендігіне мән беріледі. Шығармаға арқау болған оқиғалар мен тарихи дерек көздерінің дәлдігі, оқиғалар мен кейіпкерлердің нақтылығына назар аудартады. Трилогияда Алтын Орда дәуіріндегі көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық этнографиялық мәдениеті ұлттық бояуымен шынайы бейнеленген.

Кілт сөздер: тарихи роман, мемлекеттік идея, тарихи тұлға, кейіпкер, хронология.

Г.Ж. Орда*¹, Ж.Б. Сарсенбаева²

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²baden.zhansulu@gmail.com.

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0000-0002-9554-163X

Государственная идея и концепция исторической личности в исторической трилогии «Алтын орда» И. Есенберлина

Аннотация. Статья посвящена художественному воплощению государственной идеи в исторической трилогии «Золотая Орда» Ильяса Есенберлина и мастерству писателя в создании образов исторических личностей. Акцент сделан на исторических событиях золотоордынской эпохи, политических и социальных проблемах, особенностях описания управленческих навыков правителей. Авторы анализируют значительный период в истории Золотой Орды, а также героев, как Бату, Сартақ, Берке, Хубилай, Кулагу, Монке Темир, Узбек, Кутлык Темир, Жанибек, Келдибек, Наурызбек, Орыс, Тоқай

Темир, Тохтамыс, Мамай, Темир -Кутлык-ханы и Аксак-Темир, исходя из событий, разворачивавшихся вокруг него, он разграничивает в произведении детали, связанные с государственными делами. Также делается историко-функциональный обзор сохранения хронологии событий в произведении, анализируется отличие реальной жизни от художественной реальности в произведении. Акцент делается на художественных деталях, используемых для раскрытия образов и событий в художественном произведении. Роман описывает распространение и развитие ислама в ту эпоху. В ходе исследования показано, что в повествовательной системе романной трилогии используются этнографические выражения. Последовательность использования генеалогий и исторических данных о Чингисхане и его потомках придает большое значение гармонии основных событий с историей. Обращается внимание на достоверность событийно-исторических источников данных, событий и персонажей по произведению. В трилогии реалистично изображена бытовая этнографическая культура духовности кочевого народа эпохи Золотой Орды с ее национальным колоритом.

Ключевые слова: исторический роман, государственная идея, историческая личность, персонаж, хронология.

G.Zh. Orda*¹, Zh.B. Sarsembayeva²

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²baden.zhansulu@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0000-0002-9554-163X

The state idea and concept of historical personality in the historical trilogy «Altyn orda» by I. Esenberlin

Abstract. The article deals with the artistic embodiment of the State idea in the historical trilogy «The Golden Horde» by Ilyas Yesenberlin and the writer's excellence in creating images of historical figures. It emphasizes the historical events of the Golden Horde era, political and social problems, and features of description of the managerial skills of the rulers. The authors analyze a significant period in the history of the Golden Horde, as well as the heroes such as Batu, Sartak, Berke, Khubilai, Kulagu, Monke Temir, Uzbek, Kutlyk Temir, Zhanibek, Keldibek, Nauryzbek, Orys, Tokai Temir, Tokhtamys, Mamai, Temir-Kutlyk -khans and Aksak-Temir, based on the events which take place around him, in the work he distinguishes between the details related to the State affairs. A historical and functional review of the preservation of chronology of the events in the work is also made, the difference between real life and artistic reality is analyzed. The emphasis is on artistic details used to reveal images and events in the artistic work. The novel describes the spread and development of Islam in that era. The study shows that ethnographic expressions are used in the narrative system of the novel trilogy. The consistency in the use of genealogies and historical data about Genghis Khan and his descendants emphasizes the harmony of major events and the history. Attention is drawn to the reliability of event-historical sources of the data, events and characters in the work. The trilogy realistically depicts the everyday ethnographic culture of the spirituality of the nomadic people of the era of the Golden Horde with its national flavor.

Key words: historical novel, State idea, historical figure, character, chronology.

1 Кіріспе (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

Тарихи тақырыпты жете зерттеп, қазақтың арғы-бергі тарихы туралы көп жазған жазушы І.Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи трилогиясының бірінші кітабы Алтын Орда хандығының құрылу кезеңін, дәлірек айтсақ XIII ғасырдың 75-80 жылдарына дейінгі дамуын суреттесе, екінші-үшінші кітаптарда XIV ғасыр мен XV ғасырдың алғашқы ширегіндегі Дешті Қыпшақ тарихына қанығамыз. Аталған тарихи роман түрі жағынан роман хроникаға жататындығын әдебиеттанушы ғалымдар

айтқан болатын. Жазушы зерттеу мен шежірені бойына жинақтаған шығармасында аталған дәуір туралы көп ізденгені көрініп тұр. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары жөніндегі шежірелер мен тарихи деректерді сарқа пайдаланудың нәтижесінде негізгі оқиға тарихпен дәлме-дәл үйлесіп жатады. Шығармаға арқау болған оқиғалар мен тарихи дерек көздерінің дәлдігі, оқиғалар мен кейіпкерлердің нақтылығы ерекше көзге түседі. Трилогияда Алтын Орда дәуіріндегі көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық этнографиялық мәдениеті ұлттық бояуымен шынайы бейнеленген.

2 Материалдар мен әдістері (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала материалына жазушы І.Есенберлиннің «Алтын Орда» роман трилогиясы алынып, ондағы мемлекеттік идеялар мен тарихи тұжырымдардың көркемдік қызметін анықтау мақсатында жүйелеу, талдау, салыстыру, тарихи-функционалдық, әдеби герменевтикалық әдістер пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

Зерттеу мақаланың негізгі объектісі жазушы І.Есенберлиннің бұл «Алтын Орда» тарихи трилогиясында сол дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалар есімі көптеп кездеседі. Қаламгер әр кейіпкердің болмыс бітімін олардың сөйлеген сөзі, істеген ісі, таным өресіне сай көркемдік айналымға түсірген. Тарихи трилогиядағы мемлекеттік идея мен тарихи тұлғалардың образын ашуда пайдаланған негізгі көркемдік әдістерді бағамдау мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары негізге алынды. Зерттеу жұмысы барысында отандық ғалымдардан Р. Бердібайдың тарихи роман жанры жайлы тұжырымдары (Бердібаев, 1997), Ш. Елеукуновтің тарихи романдар жайлы зерттеулері (Елеукунов, 2004а), (Елеукунов, 2005б), А. Шамахованың тарихи романдар мен тарихи роман-эпопеялардағы дәуір шындығын суреттеудегі уақыт тынысы, сюжеттегі оқиғалардың сол заманға сай кескінделуі, кейіпкерлердің өз дәуіріне сәйкес бейнеде көрінуіне байланысты зерттеуі (Шамахова, 2015), шетелдік ғалымдардан орыс ғалымы Бахтиннің роман жайлы тұжырымдары (Бахтин, 2000), ағылшын ғалымы М. Стейннің (Стейн, 2004) роман жанрының ерекшелігіне байланысты теориялық ой-толғамдары романды талдау барысына басты бағдар болды. Сондай-ақ Абылай ханның тарихи романдардағы бейнесі туралы (Елеукунов, 2012), Е. Тұрсыновтың Бейбарыс Сұлтан жайындағы «Мамлұк» романы туралы (Сабыржанова, 2023), В. Янның «Шыңғыс хан» және Н. Санжардың «Алтын Орда жауынгерлері» («Күтпеген қонақ – Жошы», «Бату-хан») романдары зерттелген (Базылова, 2023) мақалалардағы ғылыми тұжырымдар мен тұлға дүниетанымындағы әдебиеттің рөлін негіздеген ғылыми зерттеулердегі (Ісмақова, 2019) пікірлер де зерттеу жұмысының ғылыми-материалдық әлеуетін арттырды.

3 Талқылануы (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

«Алтын Орда» тарихи трилогиясындағы басты кейіпкерлердің бірі – Алтын Орданың негізін қалаған хан, қолбасшы, Шыңғыс ханның немересі, Жошының екінші ұлы Бату хан. Тарихи мәліметтер бойынша ол 1227 жылы Жошы өлгеннен кейін Шыңғыс ханның ұйғарымымен әкесінің ұлысына хан сайланған болса, жазушы осы деректі сол қалпында өзгеріссіз пайдаланған. Оны жазушы кейіпкердің монологымен

былай жеткізеді: «Шіркін өмір! Қалай жылдам өтіп кеткенсің! Әкесі Жошы дүние салып, доңыз, яғни 1227 жылы бүкіл Жошының алып ұлысына бұл ие болғанда жиырма үште екен. Содан бері жиырма тоғыз жыл өтіпті! Жиырма тоғыз жылы жиырма тоғыз күндей-ақ қысқа көрінді оған» (Есенберлин, 1982). Русь пен Шығыс Еуропаға жорығына басқарған қолбасшының Жошы ұлысын Ертістен Дунайға дейінгі байтақ өлкені Алтын Орда мемлекетіне айналдырғаны тарихтан мәлім. Бірақ осының бәрі Батуға оңайшылықпен келген жоқ. Жазушы кейіпкер болмысын толықтыру мақсатында оның негізгі ерекшеліктеріне назар аударған.

Трилогияның бірінші тарауы жер әлемді дүр сілкіндірген Бату ханның үстінде кереге қанат дала бүркітінің қалықтап жүргенінен басталады. Көз алдында шегіртке қуып томпаңдап жүрген бес жасар Бараққа қарап отырып оның анасы туралы өткен өміріне шегініс жасайды. Өмірінде не қорқуды, не толқуды білмейтін Бату хан Харватты шауып келе жатқан жолында орман ішінде саңырауқұлақ теріп жүрген су перісі тәрізді ұзын қызғылт сары шашты жас қызды кездестіреді. Омарташы кемпір мен шалдың көздерінің қарашығындай жалғыз қызын ордасына алып келгенмен, қыздың көңілін өзіне аудара алмады. Барақ өмірге келгенде жолдасы түспей бір күн қиналып жатып дүние салғанын есіне алып тұр. Бала таппаған күншіл тоқалдың біреуі қолдан өлтіргенін кеш білді. Автор осы оқиға мен бараққа қатысты оқиғаны параллел суреттеу арқылы дала қыраны мен Батуды қарама-қарсы қойған. Бір кезде өзі де сол қызды шүйілген бүркіттей ықтиярынсыз жұлып алып кетсе, енді көз алдында жүрген Барағын дала қыранынан құтқарып ала алмай қалды. Бату оның себебін атасы Шыңғыс ханның өсиетін бұзғысы келген ойынан іздейді. «Атасы өзінің әйгілі жазысында: «Менің ұрпақтарым өздері жеңген, монғолдардан бөтен жұрттардан алған қатындарынан туған балаларын өз тақтарына мұрагер етпеулері керек. Адам қасиеті ана сүтімен келеді. Мұндай мұрагер әке тағына отырғаннан кейін, ана еліне тартып кетуі мүмкін» деген» (Есенберлин, 1982). Ата сөзіне құлақ түрмей баласы Барақты өз орнына сайламақ болып жүргенде оны қара бүркіттің тырнағынан арашалап ала алмады. Бату оның екінші бір себебін ата жолы бойынша балаға ат қою дәстүрінен іздейді. Оның атын Орусут, не Қыпшақ қойғанда ұзақ жасайтын ба еді деген де дұдамалы бар. Монғолдардың ұғымы бойынша балаға жеңген жауының атын қойса, баланың өз жасына әкесі жеңген жауының жасы қосылу тиісті. Баласының балдырған еті бүркіттің сар ауыз балапандарына жем болғанын ойласа жанын жанын қоярға жер таппайды. Кейіпкер жан дүниесінде жүріп жатқан осындай арпалыстарды суреттеуде психологиялық иірімдерді жақсы ойната білген.

Авторлық ұстаным Шыңғыс хан тәрізді Бату ханның да жауыздығына, адам баласын қырып жатқанда шімірікпеуіне назар аударған. Оны кейіпкердің өз өміріне жасаған лирикалық монологынан көруге болады. Тау елінің шағын бір бекінісі ұзақ қарсыласып, монғол кәшіктене (гвардия) қосынына қарсылық танытып, оларды біраз әлсіретіп ерлері түгел қырылса да әйелдері қақпаны бермегенде Бату «балаларыңа тимейміз» деп қақпаны аштырған болатын. Бірақ уәдесінде тұрмаған хан балаларды түгел аналарының көз алдында монғолдың имек жүзді алдаспандарымен шапқылап өлтірткен. Аналардың қайғысына, көл болып аққан көз жасына, өкіріп-ышқынған дауыстарына селт етпеген ол аналарды да шапқылап өлтірткен болатын. Міне

Барағынан кейін көз алдына осындай суреттер келіп оны мазалап отырғаны рас. Кезінде қанша ана мен баланың көз жасын арқалаған Бату бір Барағының жолында арпалысып отырғаны мынау.

Оқырман шығармада Батумен арпалысқа толы соңғы күндерінде кездескенмен оның өткен өмірінен толыққанды дерек алады. Баласы Ұлақшыға айтқан өсиеттерінде жеті жастан бастап атасы Шыңғыс ханның тәрбиесінде болғандығы, атасынан үйренген ұлағаттары туралы ұзақ әңгімесінен оның өмірімен толықтай танысады. Шыңғыс атасының осы мемлекетті құрудағы тактикаларының, оны сақтап қалу жолындағы әрекеттерінің бірі – «Тоғыз өрлік». Рим патшаларындай, Шығыс елінде болмаған дәстүрді енгізгенде тоғыз өрлікті бағанды ұстап тұратын тоғыз күміс уыққа балаған болатын. Ел басқару жүйесіндегі, мемлекет әскерін құру, оның күшқуатын, қару-жарағын толықтырып отыру, алыс-жақын елдермен қарым-қатынас, қол астындағы елдерге салынатын сан алуан салық түрлері – бәрі де атасының жолға салып бергені.

Ел басқару жүйесіндегі Бату ханның тағы бір әдісі – халықтың алдында әділетті хан болып көріну. Осындай оқиғаның бірі – Қара бұғыға байланысты оқиға. Алтын Ордаға көп жылдан бері адал қызмет етіп келе жатқан Қара Бұғыдан қорқып өлген орыс қыз баласының денесін батыр жауынгері қорлағаны үшін оны өлім жазасына кеседі. Қыз әкесі Святослав халықтың алдында Қолы байлаулы тізерлеп отырған Қара бұғыны бауыздап өлтіреді. Оны көпшілік қатысқан мына полилогтан көруге болады:

«Ол кенет Святославқа қарады.

– Болсын тілегің! – деді.

– Жұрттың түкпір жағынан әлдекімнің:

– Бәрекелді!

– Бату хан – әділетті хан! Саин хан! – деген дауыстары шығып қалды» (Есенберлин, 1982: 57).

Қырық жылға жуық шабуыл-ұрыстарында мың сан халықты қырған, жер әлемді қан сасытқан Батудың осылайша көп алдында болмашы ісімен әділетті болып көріне білетін тәсілі де бар еді.

Шығыс халқы, Кавказ, Рум елдері туралы баласы Ұлақшыға айтқан әңгімелерінің астарына үңілетін болсақ, жігіттері қойдай бауыздалған қалың қыпшақтың қойшы, жылқышыларының өзі қит етсе бүлік шығарып отыратындығына қарап отырып, «мен саған шөк дегенге шөге салатын түйе емеспін, жауыма тізе бүкпеймін!» дегені үшін қылышпен жарып өлтірген жігіттің азаттықты, бостандықты іздегені байқалады. Отар елге қол астындағы бағынышты елдің басы бүтін ел болмайтыны анық.

Батудың соңғы өсиеті – баласы Ұлақшыға айтқан үш ақылы. Біріншісі – соғыстың аты – соғыс, жаудың аты – жау. Жау қолына түспеймін деп найзаның сүйір ұшына кеудесімен құлап жан берген Құралай сұлудың басын кесіп алуы – соғыс заңы. Екіншісі – «жауды шапқан, жеңген ақылды емес, сол жауды өзінің дегеніне көндіре білген, ұстай білген ақылды. Саған айтар екінші ақылым: жеңілген жау сенің қасың, оны ұстай біл». Үшіншісі – «екі көзді біріне-біріне шоқытып қой. Орұсут секілді үлкен халықты, оның қол қусыратын адамдарын, онғыларын бірін-біріне қарсы

қоя біл. Бірін – Ордаға жақындат, екіншісін – алыстат». Батудың баласына айтқан осы өсиеті күні бүгінге дейін мемлекет басқару ісінде пайдаланып келе жатқаны дау туғызбайды.

Жазушы Батудың өзі мен баласын бүріп алып кеткен бүркіттің аяғындағы жібек баулы алтын балдақтан балапанынан өзі өсірген, сан мәрте қасқыр алған қыраны екенін таныды. Бірақ өштескен бүркіттің жауынан кек аларын білмеген еді. Бату қасқырға салған қыраны құсбегінің келуін күтпей, пара-парасын шығарып, қанын сорғалатып ыстық жүрегін жегені үшін тобылғы сапты қамшымен тартып-тартып жіберген еді. «Қастасқан досыңнан жаман жау жоқ» деген осы деп ойлағанмен баласы Ұлақшыға «Қоспен қастаспа, қаспенен достаспа» деп айтып үлгермеді. Қыраны өзіне шүйіліп түскенде ақ беренін бір-ақ сілтеуге шамасы келді. Екінші сілтеуге әлі жетпей өзі де, қанаты қиылып түскен бүркіт те саңқ етіп барып құлап түсті. Осы оқиға арқылы автор Батудың өмірде көп шатасқанына, көп адасқанына көңіл аударған. Оның баласы Барақ екеуіне де шүйіліп жүрген өз қолымен баулап өсірген қыраны еді.

Сонымен бірге автор монғолдардың дәстүрлерін де назарда ұстап отырған солардың бірі – өлікті жерлеу, марқұмды соңғы сапарға шығарып салу дәстүрі. Монғол хандары ата-бабасы туған, өсіп-өнген жерге қойылу керек болғанмен, Қарақорым мен Сарай арасы тым алшақ болғандықтан, оны Сарай төңірегіндегі орман ішіне қоюға тура келді. Монғолдардың жерлеу рәсімінен бүгінгі таңда археологиялық қазбалардан табылып жатқан заттарды көруге болады. Табытқа салынған Батудың денесінің жанына тірісінде ұстаған қымбат алдаспан-қанжарларын, торасұн-шарап, қымыз ішкен алтын, күміс ыдыстарын қоса қойды. Монғол тәртібі бойынша қабырына салынған қазына-мүлкіне қызығып, не болмаса жәбір көрген қастары өлі денені балағаттап жүрмесін деп оған мазар, не күмбез орнатпаған. Қабір үстіне жас талдар отырғызып, бойлай өсіп орманға қосылып кеткенше ол жерді күзетіп төлеңгіт жасағы тұрған.

Трилогиядағы орталық кейіпкерлердің бірі – Алтын Орданың келесі ханы, Батудың ұлы Сартақ. Хан сайлау жөнінде әдебиеттанушы ғалым Н.Ақыш: «Әр түрлі рулар мен тайпалардан құралған қазақ халқының саяси қоғамдық тарихына тән бір ерешелік – Шыңғыс хан заманынан бері қарай өздерін басқаратын ханды тек Шыңғыс тұқымынан ғана сайлау. Бастапқыда монғол империясының өкілдері байырғы жұртты билеуге өз адамдарын билеуші етіп қойған да, келе-келе бұл жағдай дәстүрге еніп, Алтын орда, Көк орда ыдырағаннан кейін де бұқара жұртшылық билеушіні Шыңғыс тұқымынан өздері сайлап алатын болған. Және оны халық өз ынталарымен емес, Шыңғыстың ел арасында жүрген басқа ықпалды тұқымдарының әсерімен сайлаған. Олардың ел арасында беделі түсе бастаған заманда да халық бәрібір осы тұқымнан жаңа адам іздеген. Сөйтіп бұл жазылмаған заңдылыққа, дәстүрге айналып кеткен», – деген болатын (Ақыш, 2009: 304). 1255 жылы Бату хан науқастан қайтыс болғаннан кейін Алтын Орда ханы болып сайланған Сартақ алды қыс болғандықтан күз түсе дін мәселесімен шұғылданған. Себебі, шыңғыс ханның ұрпақтарының өзі бірнеше дінге табынып, олардың діни көзқарастарымен бірге хандық пен Орда туралы ұстанымдары да бір-біріне қайшы келе бастады. Әйелдері мұсылман, будда, христиан дінінен болғандықтан, олардың ұстанған діндері де түрліше еді. Сартақтың

алты қатынының екі монғол руынан, үшеуі қыпшақтан, біреуі алан қызынан. Орда маңындағы мұсылмандардың «әйелдерінің үшеуі – мұсылман, екеуі – будда, өзі – христиан дініне кіріп шоқынды» деп сөз таратуы да тегін емес. Олардың ұғымында әкесі мен шешесі екі дінде болса, ондай адамдардың баласы тұрмайды. Алты әйелдің де тапқан балаларының тұрмауы екі дін құдайларының балаға таласуынан деп түсіндіреді.

Сартаққа қатысты есте қалатын оқиғаның бірі – Күйік пен Нуриддин Харазми арасындағы айтыс. Христиан тәрбиесін алған Күйік ислам дініне қарсы бірталай әрекеттер жасаған болатын. Олардың атысына Иса, Мұхамед, Дәуіт пайғамбарлардың өмірі негіз болумен бірге негізгі тартыс көп әйел алу, алмау төңірегінде жүреді. Сартақтың ондағы мақсаты – христиан дінідегі Наталия сұлуды шарифат жолы бойынша көп әйелдің бірі етіп алу. Бірақ Сартақтың алдын Берке хан орап кетіп еді. Ол Наталияны күштеп мұсылман дініне кіргізіп, жылатып отырып некесін қидырған болатын. Сартақ әкесінің інісі Беркемен осы Наталия үшін жауласуға барды. Беркенің мұсылман, Сартақтың христиан дінін ұстауы да олардың арасын алшақтата түсті. Христиан дінінің рухында тәрбиеленген Күйік хан болған 1245-1248 жылдары да мұсылмандардың халы қиынға түскен. Сол кездегі Орұсут елінің жай-күйі туралы жазушы мынадай дерек келтіреді: «Біздің әкелеріміз бен туған-туысқандарымыздың қанына жер лықылдап тойды. Тірі қалғандарын, адам баласы келе алмас, алыс жаққа құлдыққа айдап әкетті. Жермен-жексен етіп қиратқан, өртенген қала орындарын жусан мен алабұта жапты. Отанымыз жат жұрттың аяғының астында тапталды» (Ақыш, 2009: 49). Орұсут елінің көне шежіресінде көрсетілгендей монғол шапқыншылығы қандай ауыр тисе, олардың үстемдігін жүргізу одан да қиын болды.

Алтын Орданың негізгі тірегі – тегі мұсылман дінідегі құрт болғандықтан, арақ-шарап ішуді күнә санайтын. Сартақ орұсут елін өзіне бағындыру мақсатында Александр Невскийді қонақ еткенде оның шарабына уды кім салғанын білмеген Сартақ, оны мұсылман дініндегі Беркеден көрген болатын. Бұл жала қатты налыған берке «Уа алла-тағала, егер Мұхамед пайғамбардың діні адал дін екені рас болса, маған, дініме тілі тиген кәпір Сартақтың жазасын бере көр!» деп ағыл-тегіл жылап тілеген болатын (Есенберлин, 1982: 72). Алла тағала оны тілегін беріп, төртінші күні Алтын Орда ханы Сартақтың дүние салғаны туралы жаман хабар келді. Ағасы Қара бұғының өшін Сары Бұғыға осылай алдырғанмен, ол Беркенің құрығынан шыға алмады. Берке Сары Бұғыны өз сарайына шақырған болып алдаусаратып, отыз мың жылқысына таптатып өлтірді. Беркенің бұл қулығын тірі жан білген жоқ. Сары Бұғының да, оның қатын-баласының да денелері жермен-жексен болып, быт-шыты шығып әр асаудың тұяғының асытнда қалғанмен, оның айғағы ретінде жылқышы Сәлімгерей кішкентай алмас қанжарды «Хандарға лайық асыл берен екен, жылқыларыңыз өткен жерден тауып алдым» деп Беркеге тартқан.

Сартақтан кейін Алтын Орда тағына Батудың інісі Берке хан отырды. Таққа отырғаннан кейін жұмысты неден бастауын ойлады. Бірінші кезекте мешіт салмақ болып оған тездетіп кірісіп те кетті. Енді ол алтын, күміс зергерлерін жинап өнеркәсіпті көркейтпек болды, одан кейін сауда-саттықты жөнге салып, Бұлғар шаһарында ең алғашқы теңге шығармақ. Алтын ақша – Алтын Орда мемлекетінің негізгі белгісі

болмақ. «Демек, хандығым мешіт салу тәрізді жақсылықтан бастағаным дұрыс болды. Халық мұндай істі ұнатады» деп ойлаған Берке Сары Бұғының өлімін ұтытып халықтың көңілін жаңа мешітке бұрды. Мешітінің бас шебері Коломанға «Егер маған бір тамаша мешіт орнатып берсең, мен сені мүлдем босатам, еліңе қайтуға рұқсат етем» деп, ханның екі сөйлемейтініне сендірді. Батудың негізгі қызметі өнеркәсіп пен сауда-саттық ерекше көңіл бөлуі болса, Берке қала, қархана салу, егін егу, сауда-саттыққа, өндіріске назар аударды. Осы сәулетті мешіт арқылы Беркенің есімі сан ғасыр бойы жасамақ.

Мұсылман діні бойынша мешітке сурет салуға болмайтынын білген Коломан жаңа мешіттің оя-өрнегін ойлап жүргенде оған бір күні Құндыз кездеседі. Оны суретші былай суреттейді: «Бірақ қиялдың тұсалуы ұзаққа бармады. Бір күні тамыз айының бас кезінде, күн шыға жұмысқа келген Коломан әнеугі жоғалып кеткен қызды тағы көрді. Жоқ, түсі емес, бұл өңі еді. Астында күміс ер-тоқым, жүген, құйысқаны да қақтаған ақ күміс – қара-көк жылқы. Басында кәмшат бөрік. Тобылғы сапты қамшысын шықшытына сүйеп, мешіт қабырғасынжағы өрнектерді қарап тұр. Ойға шомып кеткен. Жанына келіп қалған Коломандарға тіпті көз аударар емес. Қабырғаға қараған түрі, өрнектерді көріп қуанған, рахаттанған пішіні, кімді болса да толқытып жіберердей...» (Есенберлин, 1982: 111).

Беркенің төрт қатыны да бала көтермегеннен кейін ол алдынан жалт етіп өте шыққан Құндызды көзінің астына басып жүрген. Оны Александр Невскийдің немере інісі Гаврил айттырып қойғанын есітіп бата алмай жүргенде мешіт қабырғасына Коломанның ат үстіндегі Құндыздың суретін салып қойғанын көреді. Мешітке сурет салғаны үшін шеберге жүз дүре соғып, өзі ат етіп тарттырып, содан соң қызға қоспақ. Мұның бәрі халық алдында орыналсын деп құлдарды жинағанда, құлдар қарсы шығып Сәлімгерейдің көмегімен Құндыз бен Коломан қашып кетеді. Бқарсылық танытып бас көтерген құлдарды атты әскер қылышпен кескілеп қырып салады. Қос аққуының бірі өлгенде оның басына ақ мәрмәр құлыптас қойған Берке, тау-тау болып үйіліп жатқан жазықсыз құлдардың моласына тас қоймақ түгілі, бұрылып та қарамаған. Бірақ өз атының сол құлдардың басына қойылған тастағы мына өлең жолдарымен тарихта қалатынын ол кезде білген жоқ:

«Қорлыққа шыдай алмай жанға батқан,
Көре алмай жарық күнді таң боп атқан.
Көп құлдар жатыр мұнда, қарғыс айтып,
Қолынан хан Беркенің қаза тапқан» (Есенберлин, 1982: 127).

Сыртқы жаумен алыса білген Берке хан Коломан, Құндыз, Сәлімгерей сияқты ішкі жауларын да ұмытпай олардың әрқайсысының басына мың теңгеден тігіп қойған. Кавказға қарай қашып Алтын-Ордадан бой тасалмақ болған олар Құлағудың қолына түскен. Хандарына, ел билеушілерге қарсы жұртты Құлағудың өлім жазасына кесетін әдеті. Ол Коломанға бес көмекші жігіт беріп, қалған бес қыпшақ жігітінің өлім жазасына кеспек болған. Коломан салып жатқан шіркеуі біткенше Құндыз ордада Тоғыз-қатынның қарамағында болатын болды. Керей Сариджаны іздеп келген Сәлімгерей сол жасаққа қосылатын болды. Тоғыз-қатын еркектердің көз құрты болып жерге сүйретіліп жатқан қос бұрымын жауырын тұсынан қиып тастады. Бірақ

Құндызды қос бұрымы алты ай өтпей тағы да жерге сйретіліп, беліне орап жүретін еді. Сүйгеніне тез қослу үшін шіркеуді тездетіп салған. Кіріп келгенде Құдай ананың суреті тұрса жоғарыдан бір нүктеден қараған Құндыздың суретін салған ол сйгеніне жете алмай шейіт болды. Шәркеуді бітіргені үшін илхан бір уыс ақша беріп, өзімен келген бес жігітке де үйлеріне қайтуға рұқсат берген. Бірақ сол түні Алтын Орда әскері қаланы өртеп, шіркеу, сұлу сарай дегеннің бәрін қирата бастағанда грузин, әрмян, әзербайжандар болып шапқыншыларға қарсы тұрған. Жанындағы жолдастарымен жаңа бітірген шіркеуін қорғаған Коломан да сол шайқаста қазақ тапты.

Сәлімгерейді жүзбасы еткен соң, ол тұтқындағы жігіттерді босатып алып тау ішіне қашады. Құндызды бір айналып келіп алып кетпек болады. Кейін Тоғыз-қатынды қолға түсірген Сәлімгерей жігіттері оны Құндызға айырбас жасайды. Сәлімгерейдің ойы – әкесін өлтірген Тайбулыны өлтіріп кегін алу. Коломан өлген соң Құндыз Сәлімгерейдің жігіттеріне қосылып жасақта қалған. Бір қошауда Құндыздың атына оқ тиіп қолға түседі. Тудай Мөңке сұлу қызды өзі иемденбек болғанда Ноғай оны Берке ханға тарту етті. Берке ханнан қанша қашса да құтылмаған Құндыз осылай тұтқын болып қайта келді. Берке жас тоқалы Ақжамалға Құндызды тапсырған. Шыңғыс ханның «Жауыңның қолынан дым келмейтін болса, оны өлтіргеннен гөрі қорлаған жөн» деген өсиетін ұстанған Берке Құндызды әйел етіп алмақ. Кезінде Ақжамалды күштеп алған Берке оның сүйген жігітін инақ етіп жіберген. Ол қорлыққа шыдамай жардан құлап өлген болатын. Ақжамал мұның бірін де ұмытпай Сәлімгереймен байланыс жасап отырған. Той жасап неке қиылған күні түнде шам сөнгенде алты жігіт кіріп келіп ханның қол аяғын байлап, өзін инақ етіп кетті. Жан білмейтін құпиясын білген дәруішті ешкімге айтпас үшін пышақтап өлтірді. Осылай сырын білетін ең соңғы айғағынан құтылды. Ақжамал мен Құндызды алып Сәлімгерей Еділ жағасындағы қалың тоғай арасына жасырынды. Ақжамалдың әкесі оларға Сәлімгерейдің жасағына жылқы жіберіп оларға жәрдем берген. Олардың қосынын білген Берке Тудай Мөңке мен Мөңке Темірдің аласы Тоқайға Сәлімгерейлер жатқан тоғайды жан-жағынан қоршап жер май құйып өртеуді тапсырды. Оттан қашып шыққан, суға секіргендерді Беркенің жасағы күтіп тұрып қырып салды. Қып-қызыл қан болып аққан Еділді жартастың үстінде тұрып көрген Беркенің беті бал-бұл жанып нұрланды. Ол осындай қырғынды Херман Кибе өртенгенде көрген болатын. Артында ұрпағы жоқ қу бас шал осылай адам өлімінен ләззат алатын, қос аққудың сыңсығанынан емес, сыңарынан айырылған аққуының мұнды әуенінен рахат табатын. Сәйгүлік мінген Сәлімгерейдің бір топ жігіті оттан қашып шығып, тау-тасқа тығылды. Сәлімгерей Беркені қуып жете алмады, оның астындағы Ақжамалдың жаратқан Ақтангері жеткізбеді. Есесіне Ақбақай атпен қуып келе жатқан Сәлімгерейді Берке атып түсіріп жер жастандырды.

1266 жылы Иранды жаулап алуға аттанған Берке Тбхиске бара жатқанда, кенет жүрегі қабынып Ширван өлкесінде Терк өзенінің жағасында дүние салды. Денесін Баку арқылы жеткізіп Сарайдың құбыла жағына қойды. Ол көзі тірісінде әскер басы әмірлеріне Шыңғыс ханның әскер тәртібін бұлжытпай орындатты. Ноғай тәрізді өзгеге оңай көнбейтін өркөкірек, әскери еңбегі көп сіңген әйгілі ұлыс басшылары да тырп ете алмаған.

Келесі жылдың басында Құрылтай шақырылып, Алтын Орданың келесі ханы Сол қанат ұлыстың ағасы Мөңке Темірді ақ киізге отырғызып хан көтерді. Ноғай бұл жолы да хандыққа таласа алмады.

Беркенің асы Сарай-Беркенің түбінде, Ақ Еділдің жағасындағы ақ жазық далада тамыздың орта тұсында берілді. Артында баласы болмаған соң, бұл асты Мөңке Темір өзі басқарған. Беркенің туған інісі Беркенжар – Жошы балаларының қалған ең ақырғысы, ол да осыдан үш ай бұрын, Қайду жерінде дүние салған.

Көшпенді дала өркениетін көрсететін этнографиялық суреттердің дені Берке асының үстінде жақсы көрініс тапқан. Көшпенді елдің салты бойынша ас үстінде қай жұрттың, қай рудың өскенін, күшейгенін байқауға болатын. Балуандар сыналаны күресте сұңғақ бойлы, мүшелері жолбарыстың мүшелерінде сом біткен, сұлуша келген, қара торы қыпшақ жігіті қарсы келгендерді арқасынан асыра жерге ұрып жеңіске жетті. Күрес салты бойынша үш балуанды жеңген жігіт жеңіске жетеі, оны өзгертуге ханның да құқұғы жоқ. Мөңке Темір осындайда әділетті хан көрініп, үш жігітті жеңген қыпшақ жігітіне бәйгесін берді.

Көшпенді елдің асы мен тойында айырма жоқ. Асты да той тәрізді өткізетіндіктен бұл аста бәйге, балуандар күресі, ақын-жыраулар айтысы өтті. Астау-астау ет желініп, и саба-саба қымыз ішілгеннен кейін екінші күні бесіндік жерге жарысқа бес жүздей ат айдалды. «Бұлардың ішінде арабтардың қазмойын жүйріктері, өгүздардың текежәуміт, ақалтеке бәйгі аттары, монғолдардың тоқпақ жал, шаршауды білмесақтанкер түрлпарлары, қыпшақтың бөкен сан сүйгүліктері бар» (Есенберлин, 1982: 215). Аталған ұлттық ойындардың барлығы дерлік ел аруағын қозғап, қандарын қыздыратыны белгілі. Бәйгеден кеуде жағы сала құлаш, ар жағы шөмшиген, құлағын жымырайта басып алған, қыпшақтың жабайы жылқысы зулап өте шықты. Айтыста Сүлеңгіт жыраудың баласы Тайжан жырау бас бәйгені алып, қыпшақтың мерейін бір өсірген. Осылайша бұл аста қыпшақтың беделі өсіп, даңқы асты. Кеше ғана ханның шапқыншылығынан тұралаған елдің бастарын көтеріп, қатарға қосылып қалғаны ханды ғана емес, асқа жиналғандардың таңдайын қақтырды.

Мөңке Темір Бату мен Берке салған жолдан шыға алмағанмен, өз тұсында оғұс князьдарын біріне-бірін айдап салып оларға «Оғұс князі» атын бермей кетті.

Мөңке Темірге қатысты қызықты оқиғаның бірі Бұқа Темірдің қызы он бес жасар Ұлжатайды күшпен алып кетуі. Нәзік денелі, сыпайы мінезді сйген жары Құтлыққа қашып кеткен Ұлжатай Мөңкеге: – мені алып кетсін, – депсәлем айтқанда, ол барып ешқандай жанжалсыз алып келген. Әлжуаз жігіттен, өзінің кәрі тарланын артық көрген Ұлжатай Мөңкенің ерекше сүйген тоқалы еді. Бұл оқиғадан ханның махаббат алдында дәрменсіздігін көрсек, сүйікті оқалы Ұлжатаймен ойнастық жасаған ұлы Абашыны өлтіруі – оның шеткен шыққан қатыгездігі, тіпті жауыздығы. Ол – сүйген сұлуын ешкіммен бөліспейтін, өз атына дақ түсірмейтін бірбеткей хан еді.

Мөңке Темір Құлағуды жақтаған Византия императоры Ласкариспен соғыспақ болғанда, ол бітім сұрап өзара келісім жасаған. Бұл кезде Ноғай Грузия, Молдаван, Либке тәрізді елдермен келісім жүргізе бастаған. Ноғайдың қалың әскерінен сескене бастаған Мөңке Оғұс елінің князьдарымен келісім жүргізіп жүргенде дүниеден өтті.

1211 жылы Алтын Орда тағына Тудай Мөңке отырды. Таққа отырған күннен бастап Тудай Мөңкенің бірінші айтқаны – баласын жарып өлтірген доңыздарды қыру болды. Тудай Мөкенің аузынан түсіп қалғандай, есімін атасының құрметіне қойған баласы Батуды өзен жағасындағы қалың қамыстың ішінде жабайы доңыздың жарып өлтірген болатын.

Әкесі Мөңке Темірдің өлгеніне он жыл толғанда, Алтын Орда тағына Ұлжатайдан туған Тоқтай отырды. Бұл кезде Алтын Орда мен Орта Әзия әміршісі Қайдудың арасы шиеленісе түскен. Алтын Орданың келешегі үшін жеті күнге созылған Тоқтай мен Ноғай арасындағы соғыста Ноғай жеңіліп башқұрт жеріне қарай қашқан. Хан өз жеңісін тойлап, Беркенің асынан кем түспейтін үлкен той берді.

Жауларынан құтылған Тоқтай Алтын Орда ісіне мықтап кірісті. 1304 жылы орұсут князі Михаил Ярославич «Владимирдің ұлы князы» атын алды. 1312 жылы Тоқтай хан өлгеннен кейін, Дешті Қыпшақтағы Өзбек, әз Жәнібек, Тоқтамыс хандар өмір сүрген көшпенділер патшалығының жаңа дәуірі басталды.

Романдағы тарихи тұлғалардың бірі – Шыңғыс хан әскери жасысының темір тәртібін бұлжытпай ұстаған, ұлы ханның ең соңғы шөбересі – Ноғай. Ол Шыңғыс хан мен Бату ханның мектебінен өткен, әскеріне темірдей қатты тәртіпті ұстанған жан. Орұсут елін күшпен басуды арман еткен Ноғай, орұсут жігіттерінің қолынан қаза тапты. Орұсут жаынгерлері Ноғайдың басын Тоқтайға алып келгенде, «Ханның басын қара алмас» деп оларды тегіс қылышпен шаптырды. Тоқтай жауы өлгенмен қуанған жоқ, ол Ноғайдың басын қадірлеп көмуге әмір етті. Мұның өзі – бауырын өкпеге қиса да, өлімге қимайтынын көрсетті. Себебі, Ноғай – Шыңғыс хан жасысын мықты ұстаған. Сол үшін қан кешіп, от жалаған ең ақырғы ұрпағы еді.

Келесі кейіпкер – бүкіл Кавказ, Иран, Рум, Бағдат, Шамның тең жартысын билеген Құлағу. Грузиннің бас көтерген үлкен және кіші Давид патшаларын жермен-жексен еткен ол Бейбарыспен алысып-жұлысып жатты. Христиан дініндегі Құлағудың Бейбарыспен алысуы жұрттың қанын бәлендей қыздырмайтын.

1258 жылы Құлағу бастаған монғолдың қалың қолы Бағдатты қоршап шаһарды алды. «Қарсыласпасаңдар, монғолдар сендерге тимейді» деген Халифтің сөзіне сенген қарулы қол қаруын тастап бағынғанмен, Құлағу оларды қырып салып, көздің жауын алар әсем қаланы тонады. Құлағу Халифаттың бес жүз жыл жинаған қоймасына кенеліп, алтынның астында қалды.

Тарихи кейіпкерлердің бірі – Қайду мен оның батыр қызы Құтлұн-Шаға. Монғолдар Ангриам (монғолша «айдай аппақ» деген сөз) деп атап кеткен қыз – ат жалын тартып атқа мінуге жарағаннан бері әкесімен бірге бірнеше ұрысқа қатысып көзге түскен батыр. Қайду – Батудың соғыс тәсілін білетін дарынды қолбасшы. Қайдудың қол астында бірнеше бұлұқ (монғолша «полк» деген сөз) болды. Оның басқа қолбасшылардан айырмашылығы – елді орынсыз талан-таражға салмай, халыққа тыныштық әкелуі. Ол да атасы Шыңғыс хан тәрізді бірнеше қосын жасап, әрқайсысының басына өз балаларын қойды. Әскердің қыпшақтың жеті мың жігітінен құралған найзагер жасағын қызы Құтлұн-Шаға басқарды.

Барақты өлтіріп, әскерін өзіне қосып алған Қайду бұрынғысанан да күшейе түсті. Мәуреннахр, Қаялық, Қорасан жерлеріндегі Алтын Орданың ықпалы жүріп тұрған

қалалардың өзіне қаратып алғанда да Мөңке Темір қан төгіске бармай жата берді. Бара қалғанда күшейіп алған Қайдуды жеңуі екіталай еді.

Құтлұн-Шағаға қатысты оқиғаның бірі – оң жақта отырып Әбдеқұлдан аяғы ауыр болуы. Қытай жерінде оқып, ұйғыр идикуттарынан шыққан Әбдеқұл бұл кезде кеңсе бастығы болатын. Ұзын бойлы, сұлу мұртты жігіттің әйел біткенге ұнайтыны өз алдына, одан Құтлұн-Шаға бала күтіп отыр. Оң жақта отырып бала табу – көшпенділер үшін өліммен тең. Өзі тірі масқара болып отырған осы қыздың Құндызды қорлауы – еркек біткенді өзіне қаратқан қызға деген өшпендік. Бұхарға бара жатқан керуенге ілескен Құндызды Құтлұн-Шаға беліне орған бұрымынан тани кетеді. Оны жазушы былай суреттейді: «Құндыз беліне орап қойған шашын қолымен ақырын босатып жерге тастай салған. Жуандығы білектей, тып-тығыз етіп өрілген бұрым, өлген қара жылан тәрізді ұп-ұзын боп жерге шұбатыла құлаған. Жұрттың бәрі таң қалған. Әсіресе Құтлұн-Шаға таң қалды. «Шіркін-ай, осындай шаша маған бітер ме еді!» – дегендей ол жерде шұбатылып жатқан шаштан көзін алмай біраз тұрды.

– Сен Құндызсың ғой? – деген әлден уақытта Құтлұн-Шаға.

– Иә, мен Құндызбын! – деді Құндыз амалсыздан.

– Бұрын Құндыз болсаң, мен енді сені көртышқан етем.

– Жазығым не? Бар күнәм шашымның ұзын болғаны ма?

– «Бәсе жазығы не! Рас шашының ұзын біткені ме! Бірақ бұл аз қылмыс па? Ондай шаша менде, өзге қатындарда неге жоқ? Өз обалы өзіне, аспасын жұрттан!».

Құндыздың бар оқиғасынан хабардар ол баласы Ақберен екеуін тұтқынға алып қамап қояды. Ақберен – Сәлімгерей мен Ақжамалдың баласы. Іке-шешесі Беркенің қанды қасабынан мерт болған соң, баланы өз бауырына басып өсірген. Арып-ашып күнін көрген Құндыздың өтініші бойынша керуен басы Бұхарға алып бара жатқан.

Құтлұн-Шаға әкесіне сыйға тартпақ болған Құндызға жаны ашыған керуен басы бес жігітіне сол жерден сәйгүліктер алып беріп тұтқындарды Бұхараға қарай қашырып жіберген. Жер сипап қалған Құтлұн-Шаға Алмалыққа бет түзеген керуенді қуып жеткенмен, онда мұның тұтқындары жоқ еді. Ұзақ та, ауыр сапардан арып-ашып Бұхараға жеткен Құндыз бен Ақберен Тамдам бастаған көтерілісшілерге қосылған.

Бір жағынан Мөңкенің, екінші жағынан Құбылайдың алым-салығынан тұралаған орұсұт шаруалары бас көтергенде Берке оларды шабуға, басып-жаншуға Сауықты жібереді. Әкесінің ескі кегін алудың жолы түсіп Сауық Алтын Орда ханының қалың қолын бастап жолға шығады. Қол бастаған Сауық ереуілшілерді басып, колардың басшысын қолға түсіргенде бір кезде Гаврилдермен бірге келген Святославты жазбай таниды. Святославқа інісін буындырып өлтірсе бостандық бермек болғанда, ол ат үстіндегі Сауықты жұлып алып, буындырып өлтіреді. Оларды арашалап үлгермей қалған Қаблан-нойан оны алмас қылышпен тартып-тартып жіберді. Сауық пен Святослав құшақтасқа күйі өмірден өтті. Ростов қаласының адамдарын қан-жоса қырған Қаблан-нойан Алтын-Ордаға қайтқанда, басқа қаладағы ереуілшілерді де өзге әскерлер осылай қырып атыр еді. Берке қол астынждағы құлдардың, шаруалардың өзіне қарсы шыққандарын осылай таптап, қырып отырды. Бұл – өзгелерді қорқытып ұстау үшін керек әдіс еді. Бұл кезде бәйбішесі қайтыс болған хан Берке Арғын

руының сегіз түмен жылқы айдаған бір бықыған байының ақ маңдайлы, бота көзді Ақжамал атты әнші қызын тоқалдыққа алған болатын.

4 Зерттеу нәтижесі (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

Трилогияның бірінші-екінші кітаптарына Бату, Берке, Өзбек, Жәнібек хандар тұсындағы Алтын Орданың күшеюіне, толысуына, куә болсақ, үшінші кітапта Әмір Темір, Тоқтамыс, Едіге сынды тарихи тұлғаларға қатысты негізгі оқиғалар екшеліп алынған. Алып мемлекеттің өсіп, халықаралық деңгейге көтерілуінің себептері – түрлі құрылыстар, сауда-саттық, мәдениет, отырықшылық, өнеркәсіпте жатқанын жазушы нақты мысалдармен көрсете білген. Ол жөнінде роман жанрын зерттеуші Р.Бердібай былай дейді: «Алтын Орда» трилогиясы – халқымыздың тарихына, тағдырына тікелей қатысты болған бір кездегі Алтын Орда мемлекетінің, оны басқарған айбарлы хандар мен атақты билердің, тарихтың қозғаушы күші бұқара халықтың басып өткен жолынан мол мағлұмат беретін тағлымды, тартымды шығарма» (Бердібай, 2005: 257).

Жаңа он төртінші ғасыр басталғанда, Шығыс ханның төрт баласынан кейін ата жасысын ұстанған – Бату, Мөңке, Құбылай, Құлағу, Орда, Қайду, сияқты немерешөбелері түгелдей өмірден өтті. Бір кезде Алтын Орда, Қытай империясы, Иран илхандығы, Орта Әзия (Жағатай ұлысы) болып төртке бөлінген Шыңғыс ханның ұлы мемлекеті енді немерешөберелерден кейін бөлшектене бастады. Шыңғыс хан ұрпағының жік-жік болып бөлінуі – Үгедейдің дүние салуы болса, Мөңкенің өлімі – патшалықтың бөлшектенуі еді. Мөңке Темір өлгеннен кейін жиырма бес жыл өткен соң, Тверь князы Михаил Ярославич Алтын Ордадан «Бүкіл Орұсут князі» деген атты алғаш рет алды. Мұның өзі Шыңғыс ұрпақтарының Ұлы империяның ұзақ жыл ұстап тұрғанын көрсетеді. Беркенің тұсында Алтын Орданың өз ақшасының шығуы, Арық Бұғы, Берке, Алғұйдың құйдырған ақшаларының жүруі – алып мемлекеттің өз валютасының болғанына мысал. Мөңке Темір Сарайшық қаласын салуы – өркениетке қарай бой бұруы. Беркенің бір түнде бекзадаларды қырып салуы, Қайдудың Барақты өлтіруі, Өзбектің немере інісі Елбасмыштың, Құтлық Темірдің бас әмірші Қадақтың басын алуы, Жекенші ханды Есен-Темірдің бауыздауы, Жәнібектің інісі Хызырбекті қызғанышпен, ағасы Тыныбекті шайқаста өлтіруі, Жәнібекті баласы Бердібектің, Бердібекті Келдібектің, Келдібекті Наурызбекті, Темір Құтлықты Едігенің буындырып өлтіруі – хан ұрпақтарының арасындағы таққа таластың көрінісі. Осы жөнінде «дебиеттанушы ғалым Ш.Елеуенов: «Тағы да хандар қырқысы... Жәнібек хан болған 1357 жылдан кейінгі алты жылдың ішінде Алтын Орданың сегіз ханы бірінің мойнын бірі үзеді», – деген болатын (Елеуенов, 2005: 371).

Қай дәуірде де атақ пен даңқ, тақ үшін бірге туған бауырын өлтірген қанішерлер, мансапқорлар болғанын әділ тарих жасыра алмайды. Жазушы осындай шындықтарды боямасыз қалпында көрсетуді мақсат еткені анық.

1312 жылы Алтын Орда ханы Тоқтай дүние салған соң, Өргеніштен Өзбек пен Құтлық Темір көңіл айта келген. Өзбек Тоқтайға бағыштаған, жаңа үйренген құранын аяқтай бергенде Құтлық Темір Қадақтың басын шауып түсіреді. Мұны көрген Өзбек жалма-жан немере інісі Елбасмыштың басын алды. Бар жазығы – бас әмір Қадақтың арқасында әкесінің алтын тағына отырып Алтын Орда ханы болуы. Өргеніштен

жауынгерлерімен келіп Алтын Орда сарайын қоршап алған Өзбекке ешкім қарсы тұрмады. Осылайша мұсылман дінін ұстаған Өзбек ақ киізге отырып Алтын Орда ханы болды. Замандастарының айтуына қарағанда Тоқтай ханның соңғы жылдары мен Өзбек ханның тұсы – Алтын Орда тарихындағы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болды. Бұл тұстағы Алтын Орда жері – күнгей-шығыс Жағропадан, Шығысқа дейін созылып жатқан кең байтақ дала еді. Бай мемлекетке айналуы – әскери күшімен бірге, жаңа салынған қалалар, қалалардағы қолөнер, егін егу, сауда-саттықтың бірізге түсірілуі еді. Бұл тұста Машрик (Шығыс) пен Мағрибтың (Батыс) саудагерлері Алтын Орда қалаларында түйісті. Сондықтан Өзбек хан Орда астанасын Сарай-Батудан, теңізге таяу Сарай-Беркеге көшірген. Жеті жылдан соң 1318 жылы ол қалың қолмен Иранға аттанды. Мұсылман дервиштерін тонау, өлтіру күшейіп тұрғанына Алтын Орда қатты ашуланды.

Негізгі оқиға Өзбек ханның өз түсінен шошып оянуымен басталған. Жазушы түсті көркем деталь ретінде пайдаланып, кейіпкердің жан-дүниесіндегі арпалысқа көңіл аударған.

Ел басқару ісіндегі Өзбектің негізгі жетістігі – қол астындағы халықтың оннан сегіз бөлігі мұсылман болғандықтан өзі де сол дінді қабылдауы. Ел басқару үшін, оның дінін білу де, басқару да керек. Сондықтан имам, мүфти, кәри, мүриттер, мұсылман саудагерлері Өзбек ханды дәріптеп, дәрежесі жоғарылай беруін тіледі.

Өзбек ханның бейнесін толықтыра түсетін бір сюжет – Ажар мен Ерке Құлан оқиғасы. Тоқ Бұқаның ортаншы баласы Жәдігер сұлтан Ажарды тоқалдыққа алар тұста өзі науқастанып жатады да, той болған күні жүрегі қабынып дүниеден өтеді. Оң жақтағы шымылдыққа кірген Ажар жар төсегін көрмей жесір қалады. Әділкерей оны тоқалдыққа алмақ болғанда, Жәдігер сұлтанның кенже баласы Ерке Құлан мен Ажардың арасындағы жақындық кедергі болады. Хан тұқымына тек хан ғана үкім айту керек болғандықтан бұл даудың төрешісі – Өзбек хан болады. Ислам діні бойынша тоқал шешесі мен баласының жақындығы – өлім жазасына кесетін күнә. Әділкерейдің талабы бойынша Ерке Құлан дарға асылып, тоқал шаирғат жолымен өзіне тиесілі. Бірақ Өзбек хан басқа шешім жасайды. Ерке Құлан үш рет Әділкерейдің алдынан атпен шауып өткенде оның садағынан аман қалса, екі жасқа бостандық бермек. Оған жаны ашыған бір замандасы аман қалсаң, әйгілі жүйрік ақ боз сәйгүлік сенікі деп атына отырғызады. Әділкерейдің құралайды көзден атқан мерген екені елге белгілі, бірақ оның садағының бірі ердің басына, екіншісі ердің артына, үшіншісі далаға кетіп Ерке Құлан аман қалды. Оның бір себебі – сарнаған, боздаған, құдайға жалбарынған қанжардың жүзіндей өткір Ажар даусынан Әділкерей селт ете қалғанда садағының сәл қозғалып кетуі. Қумақ болған қуғыншыларды «Алланың жазмышы солай болған екен, енді оны сұлтан бұза алмайды! Қумасын, күнәкарлар кете берсін!» деп тоқтатуы – Өзбек ханның әділ шешімі болса, бұл оқиға ханның халық алдындағы беделін арттыра түсті.

Өзбек хан өлгеннен кейін оның тағына үлкен баласы Тыныбек отырады. Жәнібек ағасы Тыныбек пен інісі Хызырбектен әлде қайда абыройлы болғанмен аға алдына түсе алмады. Жәнібектің жақсы көретін інісі Хызырбектің тоқалы Жанбике ханыммен жасырын кездескені үшін өлімге қиюынан – оның бойындағы қызғаншақтық

байқалады. Інісінің Жәнібектің жебесінен мерт болғанын білген Тыныбек қанда қанмен жумақ болып жолға шығады. Ақ Еділ мен Ақ Жайықтың ортасындағы кең даладағы шайқаста әскери дарыны артық Жәнібек ағасының қолын жеңіп, қансырап жатқан ағасын бауыздап өлтіруге бұйрық береді.

Осылайша 1342 жылдың күзінде әкесі Өзбек пен ағасы Тыныбек өлген соң, Алтын Орда ханы Жәнібек Сарай Беркедегі тағына отырды. Ағарту, өнер-білімге көңіл бөлгені үшін қыпшақ, ноғайлы елдері өз Жәнібек, данышпан Жәнібек деп атағаны тарихтан мәлім.

Романда кездесетін тарихи тұлғалардың бірі – Асан қайғы, Сыпыра жыраулар. Автор аталған жырауларды тарихтан белгілі істерімен алғандықтан, олардың бейнесі де тарихи шындыққа сай суреттелген. Атап айтатын болсақ, Асан қайғының жер ұйықты іздеп, қазақ даласын шолып келуі, Алтын Орданы Қорғалжынға қарай көшіру туралы ұсынысы.

Жыраудың:

Қаратас ұра берсе құм болады,

Замана жылдан-жылға сұм болады.

Жаман мен жақсыны хан айырмаса,

Маңына арам пейіл, жын толады....

Аңдып жүрген көп дұшпан

Елге жау боп келеді.:

Құладың қуды өлтірсе –

Өз басыңа келеді.

Құлың көп сені өлтірер

Мұны Асан біледі,

Өзің неге білмейсің? (Есенберлин, 1983: 112), – деген сөзінің астарына түсінбей, Сарай Беркеден кетсе Жібек жолынан айырылып қаламын деп ойлаған хан алты жылдан соң қасындағы құладының жүрегіне қадаған қанжарынан өліп бара жатып «Асан ата қандай данышпан едің!» деуге шамасы келмеді.

Көзі тірісінде өзіне мазар салдырған Жәнібек арада біраз жыл өткенде түсінен шошып сол мазарды бұздырды. Оған: «Бекер еткенсің, – деді Асанқайғы. – Әлде өзің өлген соң ұрпақтарың осындай бір тастарды үйе алмайды деп ойладың ба?» деген реніші де түрткі болған. Қанша сақтанса да өз баласы Бердібек буындырып өлтіріп тағына отырды.

Роман-хроникада ерекше көңіл бөлінген келесі кейіпкер – Ақсақ темір. Әңгімеші кейіпкер Шыңғыс дәуірінен бермен қарай қаншама тарихи оқиғаларға шолу жасап отырады. Осындай шолулардың ара-арасында Ақсақ Темір өмірі туралы новеллалар кездеседі. Солардың ішінде Бибі ханым мешіті мен Ахмет Яссауи кесенесінің тұрғызылуы туралы әңгімелер өте қызықты баяндалған. Тарағай бидің баласы Темірдің қарақшылықпен айналысып, көрші отырған түрікмен ауылдарын шауып, жылқыларын айдап әкеткенін қоймаған соң, аңдып жүріп соңына түскен түрікмен батыры жекпе-жекте атынан қақып түсіріп өлтіргелі жатқанда Бағдаттан келе жатқан екі үлем жігіт сауға сұрап құтқарып алады. Оның қайшылықты өмірі туралы

Ш.Елеукунов былай деген болатын: «Қарақшы кейін адам басынан мұнара жасауды ермек қылатын, жауыздығымен күлі әлемің жағасын ұстатқан ақсақ Темір Әмірге айналып, өзін құтқарушы Ардақ пен Асығатты өлтіреді. Бірақ үлемдердің жақсылыққа сенімін жоя алмайды. Ардақ арқылы роман үлкен пафосты ой толғайды» (Елеукунов, 2004: 197).

Ардақ пен Асығат: «Шамамыз келгенше бұны дұрыс жолға салуға тырысып кроейік. Көнбейді екен ажал бұны өзі іздеп табады. Ажал жамандықтың көлеңкесі! Жамандық істеуін қоймайды екен, одан бұл қашып құтыла алмайды!», – деп өлердегі сөзін айтып құтқарып алады (Есенберлин, 1983: 173). Бірақ «ауру қалса да, әдет қалмайды» дегендей Темір бұл әдетін қоя алмады. Түрікмен батыры сауғаларын беріп тұрып «Суықта қатып қалған жыланды кім қойнына алып жылытса, жан кірген жылан ең алдымен соны шағады! Жақсылыққа жақсылық қайтару үшін адам ең алдымен адам болып тууы керек. Ал мен бұны көптен бері білем, адамды білмейтін қанішер!» деген сөзі расқа айналып, Ардақ пен Асығат «Мені қарақшылықтан дұрыс жолға түсуіме себепкер болған бір үлем мен бір шейх» деп айтып жүрген, бірақ қанішерлігі мен жауыздығын қоймаған Ақсақ Темір қолынан қазақ табады. Самақант үшін болған үлкен шайқаста Темірдің қолына түскен екі тұтқын жігітті досым екен деп аямады. Осы оқиға арқылы жазушы оқырманға философиялық ой салып отыр. Ол – жақсылығынды білмейтін адамға жақсылық жасамау.

Алтын Орда мемлекетінің жаһанға танылуының бір себебі – Жібек жолы бойында сауда-саттық еді. Шығыс пен Батыстың қарым-қатынасы күшейген жылдар – Қытайда – Құбылай, Иранда – Құлағу, Сарайда – Бату отырған кез еді. Романда жүзбасы Сәлімгерей, сәулетші Коломан, Тамдам, Ақберен, орұсут шаруалары секілді халық өкілдерінің ереуілдері жеңіліске ұшырғанмен, олар азаттық, бостандық үшін ханға да қарсы шығуға болатынын көрсетті. Осындай халық өкілдері ретінде алынған – Құндыз, Ақжамал тәрізді көркіне ақылы сай қазақ қыздары қайсарлығымен, күрескерлігімен, бастарына бостандық іздеуімен танылды. Коломан мен Құндыз, Сәлімгерей мен Ақжамал, Ақберен мен Сақып Жамал арасындағы шағын новеллалар роман-хрониканың қызықты оқылатын тұстары. Ел мен жер мәселесіне қатысты халықаралық шайқастардың арасында өз басының бостандығын, бақытын іздеп, адамгершіліктерін таптап тізесін батырған хан тұқымына қарсы бой көтерген бұл кейіпкерлер өздерінің өр тұлғасымен оқырман ойында ұзақ сақталатыны рас.

5 Қорытынды (Орда Г.Ж.)

Шыңғыс хан негізін құрған Алтын Орда өзінің балалары, немерелі өмірден өткенше мызғымас қалпын сақтады. Шөберелерден кейін бақталастық пен қызғаншақтықтың құлы болған көп сұлтанның арасындағы таққа таластан алып империя күйрей бастады. Роман-хроникада өмірде болған тарихи тұлғалардың есімі көптеп кездесетін белгілі. Осылайша романда Бату, Сартақ, Берке, Құбылай, Құлағу, Мөңке Темір, Өзбек, Құтлық Темір, Жәнібек, Келдібек, Наурызбек, Орыс, Тоқай Темір, Тоқтамыс, Мамай, Темір-Құтлық хандар мен Ақсақ Темір тұсындағы Алтын Орда мемлекетінің көркем шежіресі жасалған. Жазушы алып империяның даңқы асқақтауы мен біртіндеп күйреуінің себептерін хронология бойынша шынайы суреттеген. Асан қайғы, Жиренше, Сыпыра жырауларды өз жырларымен, тарихтағы орнымен қолдану арқылы

сол тұстағы тарихтың көркем шежіресі жасалған. Халқына Жерұйық іздеп желмаясымен сағым қуып желіп жүрген Асан қайғы осы ісімен де ел есінде.

Трилогия «Едіге өлгенен кейін де тағы бес жүз жыл өтті. Ұлы Россия жаңа ел болды. Өзімен бірге қазақ жұртын да жаңа ел етті.

Кешегі Алтын Орда тұрған негізгі далада – Жаңа Қазақ Республикасы орнады.

Гүл шыққан жерге гүл шықты.

Жоқ, Алтын Орда тікенек еді ғой.

Бәрібір тікенектің орнына да гүл шықты.

Өйткені үстемдік хан, патшалардан халыққа көшкен. Ал халық тасы алтын, камысты қайың ете алады.

Ол тікенек орнына гүл өсіре алады», – деп аяқталады (Есенберлин, 1983: 479).

Иә Алтын Орда қазақ жерінде дүниеге келді, кеңестік дәуір тұсында Шыңғыс хан мен оның ұрпағын құбыжық етіп көрсету белең алды. Бірақ олар да ет пен теріден жаралған екі аяқты пенде еді. Өздері құрған алып империяны сақтап қалу, жер аясын кеңейту, экономикасы мен мәдениетін көтеру үшін талай шайқастарға барды. Қазақ халқы Алтын Орда ұрпағының біүгінгі мұрагері екенін тарихшылар айтып та, жазып та жүр. Кең байтақ жердің иесі болу қазақ халқына қандай қиын болса, Алтын Орданы ұстап тұру бұджан әлденеше есе ауыр еді. Жазушы қазақ халқының шаң басқан сан ғасырлық тарихын тарихи деректер негізінде хронология бойынша әңгімелеп берді. Бұл – қазақ кеңес әдебиетінің үлкен табысы еді. Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда шығармада біршама кемшіліктер болуы да заңды. Бірақ жазушы осындай тарихи шығармалар арқылы қазақ халқының көркем шежіресін жасағанын ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Ақыш Н. Қазақ тарихының көркем суреттері. Кіт.: Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
2. Bazylova B.K., Talgatbek A. The concept of the historical personality of the era of the golden horde. // «Keruen» scientific journal. No1, 78 vol, 2023. 66-76 p. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-06>
3. Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 301б.
4. Бердібай Р. Аңыздан романға. Кіт.: Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 448 б.
5. Бердібай Р. Тарихи роман : оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 333 б.
6. Елеукунов Ш. Илияс Есенберлин. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. Кеңестік дәуір әдебиеті (1956-1990). – 9-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 992 б.
7. Елеукунов Ш. Илияс Есенберлин. Кіт.: Ғасырмен сырласу. Астана: Елорда, 2004. – 482 б.
8. Елеукунов, Ш. Абылай хан тарихи роман айнасында: немесе өткеннен өнеге // Ақиқат. – 2012. – № 4. 56-64 бет.
9. Есенберлин І. Алтын Орда: тарихи трилогия. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1982. – 264 б.
10. Есенберлин І. Алтын Орда: тарихи трилогия. Екінші-үшінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1983. – 480 б.
11. Ismakova A, Piralı G, Begmahova B, Tanzharikova A, Oisylbay A. (2019) The role of literature in a personality's worldview. // Orcion, Ano 35, Especial No. 21 (2019): 599-614 бет. ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385
12. Сабыржанова М.С., Ананьева С.В., Демченко Л.Н. Средневековый восток в романе «Мамлюк» Е. Турсунова// «Керуен» ғылыми журналы. 2023. – №1. – Т.78. – 48-57 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>.

13. Stein M. (2004) Black British Literature: novels of transformation. – Огайо штатының университеті.
14. Шамахова А. Роман арқауындағы тарихи кезең шындығы // ҚР Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. Известия Национальной академии наук РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2015. – 305-310 бет.

References:

1. Akish N. (2009) Pictures of Kazakh history. Kit.: Kazakh novel: past and present. Collective monograph. – Almaty: «Almaty Publishing House». – 644 p. (in Kaz).
2. Bazylova B.K., Talgatbek A. (2023) The concept of the historical personality of the era of the golden horde. «Keruen» scientific journal. No1, 78 vol, 2023. 66-76 p. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-06> (in Eng).
3. Bakhtin M.M. (2000). Epic and novel. – St. Petersburg: Azbuka. – 301 p. (in Russ)
4. Berdibai R. (2005). From legend to novel. Kit.: Collection of works in five volumes. The third volume. – Almaty: “Kazygurt”. – 448 p. (in Kaz).
5. Berdibai R. (1997). Historical novel: educational tool. – Almaty: Sanat. – 333 p. (in Kaz).
6. Eleukenov Sh. (2005). Ilias Esenberlin. Kit.: History of Kazakh literature. 10 volumes. Literature of the Soviet era (1956-1990). – Volume 9. – Almaty: “Kazakhparat”. – 992 p. (in Kaz).
7. Eleukenov Sh. (2004). Ilias Esenberlin. Kit.: Dating the century. Astana: “Capital”. – 482 p. (in Kaz).
8. Eleukenov, Sh. (2012). Abylai Khan in the mirror of the historical novel: or from the past to the moral // Aqikat. –No. 4. Pages 56-64. (in Kaz).
9. Esenberlin I. (1982). Golden Horde: historical trilogy. The first book. - Almaty: “Zhazushi” publishing house. – 264 p. (in Kaz).
10. Yesenberlin I. (1983). Golden Horde: historical trilogy. The second or third book. – Almaty: “Zhazushi” publishing house, 1983. - 480 p. (in Kaz).
11. Ismakova A, Pirali G, Begmahova B, Tanzharikova A, Oisylbay A. (2019) The role of literature in a personality`s worldview. // Opcion, Ano 35, Especial No. 21: 599-614 бет. ISSN 1012-1587 / ISSSNe : 2477-9385 (in Eng).
12. Sabyrzhanova M.S., Ananieva S.V., Demchenko L.N. (2023) The medieval east in E. Tursynov’s novel “Mamluk” // “Caravan” scientific journal, No. 1, volume 78, 2023. pp. 48-57. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (in Russ).
13. Stein M. (2004) Black British Literature: novels of transformation. – Ohio State University. – 243 p. (in Kaz).
14. Shamakhova A. (2015) The reality of the historical period based on the novel // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series. Izvestia National Academy of Sciences RK. Series of social and humanitarian sciences. – pp. 305-310. (in Kaz).

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-09>

Ж.С. Рақыш

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: zhumashay19@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7574-072X

ҚАЗАҚ ПОСТФОЛЬКЛОРЫ: ЖАНРЛАР ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада постфольклордың отандық және шетелдік фольклортану ғылымында зерттелуіне шолу жасалып, ел ішіндегі қауесеттен бастап интернет-фольклорға дейінгі виртуалды коммуникацияны талдаудың қолданбалы аспектілері алғаш рет сараланды. Қазіргі таңда фольклордың статусы өзгеріп, көптеген фольклор жанрлары жаһандану жағдайына байланысты едәуір трансформацияға түскен. Зерттеу нысаны ретінде әлеуметтік желі арқылы таралған постфольклорлық мәтіндер (постфольклордың шағын жанрлары, аңыздар, ғибратты әңгімелер, баталар, жарапазандар, жұмбақтар, мақал-мәтелдер) қарастырылды. Оларды миллиондаған желі қолданушылар оқиды, көшіріп өңдейді, таратады және пікір жазады. Мақалада фольклор заңдылығымен дамиды, бірақ дәстүрлі фольклорға жатпайтын, күнделікті өміріміздің бір бөлшегіне айналған постфольклордың қолданыстық қызметі дәйектелді. Классикалық фольклордың жанрлар жүйесінің постфольклордағы өзгерістері сипатталды, ғұрыптық фольклордың трансформациялануына, бата-тілектердің көп-нұсқалығына, постфольклордағы шағын жанрларға, прозалық фольклорға талдау жүргізілді. Қазақ фольклорының интернет желісінде өмір сүру мүмкіндігі ғылыми тұрғыда зерделеніп, оған баға беру қажеттігі контент талдау барысында дәлелденді. Интернет желісіндегі фольклорлық мәтіндерді іздеу, жиналған мәліметтерді базада сақтау, жүйелеп өңдеу, big data мәліметтермен жұмыс, статистикалық талдау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында жүздеген адамға сауалнама жүргізілді, оның статистикалық нәтижесі сарапталды. Қазақ постфольклоры үлгілерін зерттеу бүгінгі күнге дейін фольклортанушы ғалымдардың назарынан тыс жатқан мәдени мұраны зерделеуде түбегейлі жаңа көзқарасты қалыптастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу отандық фольклортану тарихнамасы мен дерекнамалық базасын айтарлықтай кеңейтеді.

Алғыс: Ғылыми мақала AP14871567 «Қазақ постфольклоры: генезисі, семантикасы және жанрлар трансформациясы» атты гранттық жоба аясында дайындалды.

Кілт сөздер: постфольклор, интернет-фольклор, жанр, сюжет, нұсқа, мәтін, виртуалды коммуникация.

Zh.S. Rakysh

M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: zhumashay19@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7574-072X

Kazakh postfolklore: transformation of genres

Annotation. The article presents an overview of post-folklore studies in domestic and foreign folklore studies and for the first time considers the applied aspects of the analysis of virtual communications, ranging from household rumors to Internet folklore. Currently, the status of folklore has changed, and many folklore genres have undergone a significant transformation due to globalization. Post-folklore texts (small genres of post-folklore, legends, instructive stories, blessings, jarapazans, riddles, proverbs and sayings) distributed through social networks were considered as the object of research. They are read, copied, distributed and

commented on by millions of netizens. The article analyzes the function of post-folklore, which develops according to the laws of folklore, but does not relate to traditional folklore, which has become part of our daily life. The article describes the changes in the genre system of classical folklore in post-folklore, analyzes the transformation of ritual folklore, the multivariance of blessings, small genres, prose folklore in post-folklore. The possibility of the existence of Kazakh folklore on the Internet has been scientifically studied and proved during content analysis. The search for folklore texts on the Internet, storage of the collected data in the database, systematized processing, statistical analysis, work with big data data were carried out. During the study, hundreds of respondents were interviewed, the statistical results of which were analyzed. The study of samples of the Kazakh post-folklore allows us to form a fundamentally new approach to the study of cultural heritage, which still remains out of the field of view of folklore scientists. The study significantly expands the historiography and source base of Kazakh folklore studies.

Acknowledgements: The scientific article was prepared within the framework of the grant project AP14871567 «Kazakh postfolklore: genesis, semantics and transformation of genres».

Key words: postfolklore, Internet folklore, genre, plot, version, text, virtual communication.

Ж.С. Рақыш

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

E-mail: zhumashay19@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-7574-072X

Казахский постфольклор: трансформация жанров

Аннотация. В статье представлен обзор исследований постфольклора в отечественной и зарубежной фольклористике и впервые рассмотрены прикладные аспекты анализа виртуальной коммуникаций, начиная от бытовых слухов до интернет-фольклора. В настоящее время статус фольклора изменился, и многие фольклорные жанры претерпели значительную трансформацию в связи с глобализацией. В качестве объекта исследования рассматривались постфольклорные тексты (малые жанры постфольклора, легенды, поучительные рассказы, благословения, жарапазаны, загадки, пословицы и поговорки), распространяемые через социальные сети. Их читают, копируют, распространяют и комментируют миллионы пользователей сети. В статье анализируется функция постфольклора, развивающегося по законам фольклора, но не относящегося к традиционному фольклору, ставшего частью нашей повседневной жизни. Описаны изменения жанровой системы классического фольклора в постфольклоре, проведен анализ трансформации обрядового фольклора, многовариантность благословений, малых жанров, прозаического фольклора в постфольклоре. Возможность существования казахского фольклора в сети интернет была научно изучена и доказана в ходе контент-анализа. Проведены поиск фольклорных текстов в сети интернет, хранение собранных данных в базе, систематизированная обработка, статистический анализ, работа с данными big data. В ходе исследования были опрошены сотни респондентов, статистические результаты которых были проанализированы. Изучение образцов казахского постфольклора позволяет сформировать принципиально новый подход к изучению культурного наследия, который до сих пор остается вне поля зрения ученых-фольклористов. Исследование существенно расширяет историографию и источниковедческую базу отечественной фольклористики.

Благодарности: Научная статья подготовлена в рамках грантового проекта AP14871567 «Казахский постфольклор: генезис, семантика и трансформация жанров».

Ключевые слова: постфольклор, интернет-фольклор, жанр, сюжет, вариант, текст, виртуальная коммуникация.

1 Кіріспе

Өркениет дамыған сайын дәстүрлі фольклордың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру аясы тарыла бастайтыны белгілі. Аңыздардың, гибратты әңгімелердің, батаның,

жарапазанның, жұмбақтың, мақал-мәтелдердің әлеуметтік желі арқылы таралған нұсқалары миллиондаған желі қолданушылар оқитын, көшіріп, өңдейтін, тарататын және коммент жазатын интернет-порталдардың негізгі ақпаратына айналды.

Фольклор заңдылығымен дамиды, бірақ дәстүрлі фольклорға жатпайтын, күнделікті өміріміздің бір бөлшегіне айналған постфольклор жөнінде отандық зерттеулердің жоқтығы және генезисі, семантикасы мен жанрлар трансформациясын зерттеу қажеттілігі мақаланың өзектілігін анықтайды. Ел ішіндегі қауесеттен бастап интернет-фольклорға дейінгі виртуалды коммуникацияны талдаудың қолданбалы аспектілеріне ерекше назар аударылды.

Қазақ постфольклорының жанрлар трансформациясы, зерттеу тақырыбының шетелдік ғылымда зерттелу деңгейі сараланды. Постфольклорлық мәтіндерді және цифрлық контентті талдап, постфольклордың жанрлық құрамы мен түрлерін анықтап, классикалық фольклордың жанрлар жүйесінің постфольклордағы өзгерістерін сипаттап, ғұрыптық фольклордың трансформациялануына, бата-тілектердің көпнұсқалығына, постфольклордағы шағын жанрларға, прозалық фольклорға талдау жүргізілді.

Мақалада қарастырылатын мәселелердің өзектілігі жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарымызды, дәстүріміз бен ауыз әдебиетімізді тану, меңгеру, насихаттау қажеттігінен туындады.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысында тарихи-функционалды, салыстырмалы, кешенді зерттеу әдістері арқылы постфольклордың семантикасы айқындалды. Постфольклор феноменін зерттеуде жүйелі талдау әдістемесі, салыстырмалы-тарихи талдаудың түрлі формалары, әлеуметтік және этнографиялық сапалық және сандық әдістер (бақылау, контент-талдау, сауалнама) т.б. гуманитарлық ғылым әдістемесі пайдаланылды. Постфольклорлық жанрлардың мәдени-тарихи контекстін қарастырғанда қолданылатын салыстырмалы-тарихи әдіс; фольклор мен әдебиет жанрларын талдауда қолданылатын құрылымдық-типологиялық, текстологиялық, салыстырмалы-типологиялық әдіс; көркем мәтін интерпретациясында қолданылатын герменевтикалық әдіс, интертекстуалды талдау әдістері қолданылды. Интернет кеңістігінде қазақ фольклорлық мәтіндерінің электронды базасын қалыптастыру мақсатында жинақталған материалдарды жүйелеп, саралау үшін эвристикалық, герменевтикалық әдістер қолданылды. Қазақ постфольклорының жанрлық трансформациялануын анықтау кезінде базада сақтау, статистикалық талдау, интернет-контентпен жұмыс жасалды.

2.2 Зерттеу материалдары

Зерттеу жұмысының материалы ретінде интернет желісіндегі фольклордың көпнұсқалығын, ғұрыптық фольклордың трансформациялануын, постфольклордағы шағын жанрларды және прозалық фольклорды зерттеген шетелдік ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Қазақ постфольклорының үлгілері мен интернет желісіне жүктелген фольклорлық мәтіндер зерттеу нысанына алынды. Бұл жұмыстың нәтижесін сала мамандарына, отандық және шетелдік зерттеушілерге де пайдалы материал ретінде ұсынуға бола-

ды. Мақаланың маңыздылығы көпшілік оқырмандар мен мамандардың танымдық сипаттағы зерттеу еңбегіне деген қажеттілігінің молдығы тұрғысынан да айқын.

Зерттеу негізін отандық және шетелдік фольклортану ғылымының базалық теориялық және тәжірибелік зерттеу бағыттары құрайды. Қазақ постфольклорын жинау, жүйелеу, зерттеу мәселесі осы күнге дейін күн тәртібіне қойылмаған. Зерттеуге алынатын материалдар әлеуметтік желідегі, мессенджердегі жазбаларды тұтас жинау арқылы зерделенді.

3 Талқылау

Зерттеу әлемдік фольклортанудағы осы тақырыптағы ұқсас жұмыстардан тек қазақ постфольклоры тақырыбына қатысты мазмұнымен ғана емес, сондай-ақ алғаш рет қарастырылып отырған материалдың құрамы мен аясының ауқымдылығымен ерекшеленеді.

«Постфольклор» терминін алғаш рет профессор С.Ю. Неклюдов 1995 жылы «Живая старина» журналының № 1 санында жарияланған «После фольклора» деген мақаласында кейбір өзіндік белгілерін жоғалтқан қазіргі фольклорды белгілеу үшін енгізген (Неклюдов, 1995: 2-4). Постфольклорды фольклор заңдылығымен дамитын, дегенмен фольклордың ресми анықтамасына сәйкес келмейтін мәтіндер деуге болады.

Постфольклордың мынадай ерекшеліктері: авторының болмауы немесе ұмытылып, ұжымдық, бұқаралық сипат алуы, көп нұсқалығы, өзгергіштігі, мультимедиялық қасиеті оны дәстүрлі фольклорға жақындатады. Постфольклорға қазіргі кезеңдегі фольклор: өлеңдер, анекдоттар, аңыздар, қауесеттер, қорқынышты әңгімелер жатады. Постфольклордың дәстүрлі фольклордан айырмашылығы белгілі бір аймаққа тиесілі емес, жазба түрінде де, желі арқылы да белсенді түрде таралады. Осы тұрғыдан алғанда, постфольклор бұқаралық мәдениетке жатады.

Америка фольклортануында «фольклор» деген терминмен ертегі, жұмбақ, ойын фольклоры мен ғұрыптық фольклор т.б. жанрларды ғана емес, анасының қызына тоқыма өнерін үйретуі сияқты материалдық емес мәдени мұраны да атайтыны белгілі (Иванова, 1995: 237).

Постфольклордың пайда болуын өндірістік және постиндустриалды қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен ғана емес, коммуникация құралдары саласында технологиялық революция нәтижелерімен байланыстыра қарастыру орынды болмақ. Дыбыс жазу құралдары, кино мен теледидар, сосын интернет желісі фольклордың өмір сүру ортасының кеңеюіне әкелді, дәстүрлі фольклордан айырмашылығы да айқындала түсті.

Дәстүрге негізделген, прагматикалық мақсатта қолданылатын фольклор ауызша орындалған сәтте ғана өмір сүретіні белгілі. Қағазға түскен, дыбысы жазылып алынған, бейнетаспаға түскен фольклор туындысы дәстүрлі фольклордан алшақтайды. Қазақ қоғамында жыршы шығарманы орындап отырған сәтте тыңдаушының ынта-ықыласына қарай ұзақ айтуы немесе қысқа қайыруы нақты дәлелденген құбылыс. Яғни айтушы мен тыңдаушы бір мезгілде ауызша таралатын мәтіннің жасалуына ықпал жасай алады. Осы орайда фольклор заңдылығымен дамитын постфольклордың қалыптасу алғышарттары, даму жағдайлары, объективті және субъективті факторлардың әсері ғылыми дискурста саралауды қажет етеді.

2000 жылдардан бастап интернеттің кең таралуы мен Web 2.0 технологиясының жаппай қолданысқа енуі әлеуметтік желілерде интернет-фольклордың белсенді таралуына жол ашты (Грамотчикова, Хоруженко, 2017: 14). Қазіргі таңда жалпы көпшіліктің постфольклор мәтінін қолдануы, желі ішінде таратуы осыған байланысты. Фольклорлық шығарманың мәтіні әр орындалған сайын даралық сипатқа ие болады, сондай-ақ интернет желісінде таралған мәтіндердің де осындай феномендік белгісі көрінеді.

Постфольклор қазіргі мәдениеттегі жаңа фольклорлық құбылыс ретінде және қазіргі фольклортанудың ғылыми мәні жөнінде отандық ғылымда терең зерттеле қоймаған. Орыс және шетел фольклортануындағы осы мәселе жөніндегі зерттеулерге сипаттамалық-сараптамалық деңгейде жазылған қарағандылық фольклортанушы Сәуле Бралинаның бірнеше еңбектері жарияланған (Бралина, 2002: 67-71; Бралина, 2003: 99-103; Бралина, 2004: 86-90; Бралина, 2005: 44-46; Бралина, Демьянова, 2011: 36-43). Яғни осы мәселені күн тәртібіне қоюдың қажеттігі негізделген. Дегенмен онда қазақ тіліндегі постфольклорлық мәтіндер, қазақ тілді интернет-контент арнайы қарастырылмаған. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында дайындалған «Кибер әдебиет» атты ұжымдық монографияда желі арқылы таралған қазіргі әдебиеттің мәселесі қарастырылған (Кибер әдебиет, 2020).

Постфольклор АҚШ, Ресей, Бразилия, Эстония, Литва, Франция, Венгрия сияқты көптеген елдерде 1990 жылдардан бастап ғылыми тұрғыда қарастырылып, монографиялар мен мақалалар жарияланған (Алексеевский, 2010: 153).

Коммуникативті кеңістіктің өзгерістерін сипаттайтын терминдер орыс ғылымында интернетлор (Неклюдов, 2003), виртуалды фольклор (Рукомойникова, 2004; Лутовинов, 2009), желілік фольклор (Радченко, 2007; Розин, 2007; Фролова, 2007; Метальникова, 2009; Петрова, 2009; Джалилова, 2009), интернет-фольклор (Каргин, Костина, 2009; Ланская, 2009; Алексеевский, 2009; Власова, 2009; Сулова, 2009) деген терминдер қолданылады, мұның ішінде интернет-фольклор деген атау көбірек қолданысқа ие болып келеді. Ал алыс шетелде internet folklore, netlore, computerlore, computer folklore, virtual folklore, cyberlore, e-Folklore, digital folklore деген терминдер жиі пайдаланылады (Алексеевский, 2010: 154).

4 Нәтижелер

Постфольклор пандемия жағдайында қарқынды дамыды. Интернет-фольклорда желі немесе мессенджерлер арқылы келген мәтінді көшіруге, таралатын хабарламалармен танысып, оған редакция жасап, өзгерту, сақтау, жазып алу, ары қарай басқа біреуге тарату – желі қолданушылардың күзіретінде. Интернет-фольклор – жаңа формалар мен жанрлар, чаттар, блогерлердің парақшалары, форумдар, интернет-мемдер, әлеуметтік желілер. Интернет қолданушылар өз әлемі жөніндегі әңгімелерді оқып, танысып, өзгертіп, көптеген нұсқалар мен варианттарда көбейтіп таратады. Интернетте адамзатқа қарсы құпия одақтар туралы, өзге ғаламшар тұрғындарымен кездесулер, магиялық іс-әрекеттер ұсынатын (үшкіру, дуалау және өзіне қарату, кесапат немесе қастық жіберу, түс жору) сайттар пайда болып жатады.

Кез келген цифрлы әлемді меңгерген адам ғибратқа толы аңыздарды өз талғамына қарай жаңғырта алады, кейбір оқиғаларды қосып құрастырып, әсірелеуі немесе

сюжетті қысқартуы да мүмкін және интернеттегі бағдарламалар арқылы бөліседі. Киберкеңістік халықтың виртуалды зердесіне айнала бастады. Тарихи, жер-су, шежірелік аңыздар киберкеңістікте кеңінен таралып, белгілі бір интернет порталдың, сайттардың қызметінде (фото, видео, жарнама), әлеуметтік желілерде пайдаланылуда. Яғни аңыздардың ақпараттық немесе коммуникативті функцияларының белсенділігі артты.

Ал ән өлеңдері авторының ұмытылуы оның фольклорға айнала бастауын көрсетеді. Авторы ұмытылған, елдің есінде көше әндері ретінде сақталған әндерді қазіргі эстрадада танымал әншілер орындап келеді. Ән мәтінін жеткізуші оның авторын білмесе, ол постфольклорға айналады (Неклюдов, 1995: 2-4). Мектеп оқушыларының ән мәтіні де арнайы зерттеу нысанына алынуы керек.

Студент қатарына қабылдау рәсімі, оқу мерзімінің ортасын атап өту дәстүрі, студенттік немесе мектеп кезеңінде қыздар альбомы мен әскери қызметте болған солдаттың альбомындағы жазбалар, әскерге қабылданған мерзімнің басы-ортасы-соңы аталып өтуі постфольклордың жанрлық түрлеріне жатады.

Жасөспірім қыздардың альбомындағы «Гүлденген әлем, пәленшеден сәлем» деп басталатын жазбалар, «Роза гүлді аларсың, Оны суға саларсың. Оны суға салғанда Мені есіңе аларсың» деп жазып, астына гүлдің суретін салып мынадай мазмұндағы тақпақ жазылады: «Гүлді салған себебім, Гүлдей жайна дегенім, Жапырағын салған себебім. Жайнап өссін дегенім». Осындай мәтіндегі тақпақтар бір альбомнан келесі альбомға көшіріледі. Осыдан біршама уақыт бұрын 11-12 жастағы қыздардың үлкендерге еліктеп құпия түрде альбомға толтыратын тақпақтары көпнұсқалы болады, мысалы, «Қатем болса кешір, Өшіргішпен өшір, Өшіргіш болмаса, Жүрегіңнен өшір!» немесе «Қатесі болса кешір, Өшіргішпен өшір. Өшіргішпен өшпесе, Шын жүрегіңмен кешір». «Аққуды атпа, досыңды сатпа» немесе «Аққуды атқаның – досыңды сатқаның». Келтірілген мәтіндік мысалдар жекелеген информанттардан алынды.

Топонимдік постфольклордың бір түрі ретінде белгілі бір ескерткіштің орнатылуы туралы ресми мәліметтен өзгеше, басқаша түсіндіру баяны қарастырылады. Кейбір зерттеушілер интернет желісіндегі жанрларды фольклор деп санамайтын жағдайлар кездеседі.

Зерттеуші Дэниел ВанАрсдэйл «Шынжыр хаттардың эволюциясы» атты еңбегінде бақыт хаттарының бірнеше түрін бөліп көрсетеді:

- «таратпасаң бақытсыздыққа ұшырайсың» дейтін мазмұндағы хаттар,
- қайырымдылық жасауға өтініш айтылатын, ақша жіберуді ұсынатын хаттар,
- «таратсаңыз сәттілік әкеледі» дейтін хаттар,
- діни мазмұндағы хаттар,
- бұрын жазылған шынжыр хаттардың мазмұнына пародия ретінде жазылған хаттар,
- айырбас жасау, аса қымбат емес бір зат жіберу туралы өтініш айтылатын хаттар.
- әлемдік рекорд. Мұндай хатты алушыны неғұрлым көп адамға таратуға шақырады, өте көп тиражбен тараса, әлемдік рекорд орнатуға болады, ал таратқан адамдар осылайша белгілі болады деп ынталандырады.
- электронды хаттардың шынжыры.

Еңбекте негізінен, интернетте таралып жүрген электронды хаттарды да қарастыру қажеттігі айтылады. 1993 жылдан бері таралып жүрген электронды шынжыр-хаттардың тақырыптарын келтіреді. Олар: афоризмдер, сақтандыру, ескерту (достар алдындағы міндет), тұтынушылардың ескертулері, мистификация (вирустан сақтану, қайырымдылық, сыйлық жасау), жоғалған балалар туралы хаттар, пародия, патриотизм, петициялар, фотолар мен видеолар, саяси жағдайға қатысты комментарийлер және т.б. (VanArsdale, 2016).

Әлемде интернет фольклор контексінде сатира жанрындағы әңгімелер жиі кездеседі. Мысалы, әзірбайжан зерттеушісі Х.Гулиевтің пікірінше, Көрұғлы бейнесі виртуалды ортада трансформацияланып, әзіл-оспақ түрінде, пародия стилінде, ирониялық формада суреттеледі. Оның пародия кейіпкеріне айналуының әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-мәдени және философиялық аспектілері нақтыланған. Өртүрлі жастағы әлеуметтік топтар Көрұғлы тұлғасын әзіл-оспаққа, пародияға айналдыратыны анықталды. Зерттеуші мұны Facebook пен Twitter-дегі тегтерді қолдану арқылы зерделеген (Guliyev, 2022: 109-125).

Интернет фольклордағы бата жанры да дәстүрлі жанрдан өзгеріске түскені байқалады. Ғұрыптық фольклордағы бата сөзде бақ-дәулет пен ынтымақ тілеуден бақытты өмір туралы түсінік көрініс табады. Халқымыз көшпелі өмірінің мәні болған төрт түліктің көбеюін тілек еткен. Бата сөз жанрында бата берушінің «болсын!» деген егістікке аяқталып отыратын, формула түріндегі сөзге көпшілік «әумин» деп қолдап отырады. Сөз құдіретіне сену және сөз магиясын қастерлеу жөнінде көптеген ғалымдар атап көрсеткен (Howard, 2008: 192-218; Blank, 2009: 260; Hansen, 2009: 194–212; Howard, 2009: 159–174).

Жаңа жылдық құттықтаулар мен тілектер мәтіні тек бірыңғай дауыссыз «ж» дыбысынан қайталанып келіп отыруы айрықша үйлесімділікті көрсетеді: «Жылыстап жылжыған жылымызды жалғастырып, жарқырап жеткен Жаңа Жылымыз жағымды жаңалықтарымен жан-жүрегімізді жылытып, жансарайымызды жаздай жадыратсын! Жаңа жылда жақсылықтар жаңбырша жауып, жақындарымызға жүрекжарды жауһарларымызды жолдаудан жаңылмайық. Жұмысымыздың жемісін жеп, жаңа жобаларды жарқырата жариялап жүруден жалықпайық. Жаңа жылда жиһаз-жарақтарымызды жаңартып, жылы, жайлы жаңа жайымызға жайғасайық. Жанұямызға жамандық жуымай, жан-жағымызға жақсылар, жайсандар жиылып, жақсылықтарда жұбымыз жазылмай, жиі жолығып жүрейік. Жадымызды жарқын жақтарымыз жаңғыртып, жылдан жылға жетістіктерімізбен жетіп, жылы жүзбен жүздесуге жазсын! Жаңа Жылдарыңызбен!!!» немесе «Жаңа Жылдарыңызбен! Жылжыған жылдар жалынды, жайдарлы жастығымызды жылыстатқанмен, жора-жолдастарымызбен жүздестіріп, жақсылықтарға жалғастырып, желдей жүйткіді. Жанымыздағы жарымызбен жылдардың жалына жармасып, 100-ге жетейік! Жасаған жастарымызға, жақын-жуықтарымызға жамандықты жуытпасын! Жылы жүрекпен, жарқылдап жиі жүздесейік!» Бірінші мәтінде бірыңғай дауыссыз «Ж» дыбысынан тұратын жетпіс сөз болса, екінші мәтінде отыз сөз қамтылған. Осындай ерекше жаңа жылдық тілектердің белсенді таратылымда болуы желі қолданушылар арасында сөздің әуезділігі мен үйлесімділігіне мән берілетінін айғақтайды.

Заманауи бесік жыры да жанрлық трансформацияға ұшыраған. Жинақтарда негізінен дәстүрлі бесік жырлары жарияланса, әлеуметтік желілерде олар осы заманға сай түрленіп қолданылады. Бұрынғы бесік жырларында сол заманның тұрмысы көрініс берсе, қазіргі бесік жырлары заманауи ұғым-түсініктермен алмасты. Бұрын анасы баланың туған елін басқыншы, ел шегіне келген жаудан қорғауын арман етсе, қазіргі таңда қоғамда материалдық игіліктер басты мән иеленгені байқалады. Мысалы:

«Әлди-әлди, ақ бөпем,
Колясқаңа жат, бөпем.
Сен бизнесмен боласың,
Коттедж үйде тұрасың.
Айналайын қарағым,
Өскенде бізді бағасың!»

Фольклордың ірі жанрлары, әсіресе жырлар, дастандар постфольклорда бірте-бірте өмір сүруін тоқтатады, оның есесіне постфольклордың шағын жанрлары, аңыздар, қауесеттер, қорқынышты әңгімелер, ғұрыптық фольклордың наным-сенім үлгілері, нәресте туғанда, үйлену тойында айтылатын өлеңдер, кісі қайтыс болғанда орындалатын рәсімдер өміршеңдігін танытып келеді. Қазіргі үйлену тойында орындалатын ғұрыптардың бірі қаланың немесе сол өңірдің көрнекі жерлеріне бару үрдісі қалыптасқан болатын, COVID-19 індетінен кейін бұл үрдіске де біршама өзгерістер енді.

Постфольклордың өзгергіштігі байқалады, бір кезде жиі айтылған анекдоттар корпусы тез өзгеріп отырады. Жалпы саяси тақырыптағы анекдоттар көбірек айтылады, соңғы кезде коронавирустық инфекция пандемиясы, маска тағу ережесін сақтау туралы айту белең алған. Анекдотты қоғамдағы жағдайдың, мәдени-әлеуметтік мәселелердің ушығу деңгейін көрсететін барометр деуге болады. Онлайн білім алу жағдайында туындаған анекдоттар гаджетті актив қолданушы ұрпақтың белсенділігін көрсетті.

5 Қорытынды.

Виртуалды коммуникациядағы қазақ постфольклорлық мәтіндерінің электронды базасын қалыптастыру мақсатында жинақталған материалдар жүйеленіп, сараланды, фольклортану әдістемесімен зерттелді. Зерттеуден алынған нәтижелер ерекше әлеуметтік маңызға ие болады, өйткені бір жағынан, қазақ постфольклоры бойынша жаңа, бұрын жарияланбаған мәліметтерден тұратын бағалы мазмұндық және тақырыптық жағынан кең материалдар қоры жиналды; екінші жағынан, қазақ постфольклорының жанрлық өзгерісін таныту бағытындағы зерттеу гуманитарлық ғылым саласы мамандарына арналады. Зерттеу барысында алынған ғылыми нәтижелер филология ғылымының барлық бағыттарында, сондай-ақ жоғары оқу орындары мен басқа да білім беру мекемелерінің оқу процесінде қолданылады. Қазақ постфольклорының жанрлық трансформациялануы талданды, желілік жанрлар, сөйілдік мақсаттағы интернет-контент қарастырылды.

Әдебиеттер:

1. Алексеевский М.Д. Интернет в фольклоре или фольклор в Интернете? (Современная фольклористика и виртуальная реальность) // От Конгресса к Конгрессу. Навстречу Второму Всероссийскому конгрессу фольклористов: Сб. материалов. – М.: ГРЦФ, 2010. – С. 151-166. - URL: http://folk.pomorsu.ru/opensource/alekseevsky_folklor_vinternete.pdf (қаралған күні: 11.03.2022).
2. Бралина С. Альтернативные компоненты фольклорной идентичности // Идентичность в современном мире: Материалы Междунар. науч.-теор. конф. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – С. 67-71; Бралина С. Концептуальная сущность современного фольклора // Язык. Этнос. Картина мира: Сб. науч. трудов. – Кемерово: Комплекс «Графика», 2003. – С. 99-103; Бралина С. Научный статус современной фольклористики // Татищевские чтения: Актуальные проблемы науки и практики: Материалы Междунар. науч. конф. Ч. III. – Тольятти: Изд-во Волж. ун-та, 2004. – С. 86-90; Бралина С. Postfolklore как феномен современной культуры // Вестник КарГУ. Серия филол. – 2005. – № 4. – С. 44-46; Бралина С. Неофольклорные явления в современной культуре // Вестник КарГУ. Серия филол. – 2011. – № 1. – С. 36-43; Кибер әдебиет: Ұжымдық монография / Жауапты ред. Қалиева А.Қ. – Алматы: 2020.
3. Граматчикова Н.Б., Хоруженко Т.И. Постфольклор и интернетлор: учеб-метод. пособие. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017. – 62 с. – URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54011/1/978-5-7996-2180-3_2017.pdf (қаралған күні: 11.03.2022).
4. Иванова Т.Г. Американская фольклористика о русском фольклоре // Russian Studies: Ежеквартальник русской филологии и культуры. – СПб., 1995. – № 2. – С. 237.
5. Каргин А.С., Костина А.В. Научное осмысление интернет-фольклора: актуальные проблемы и опыт исследования // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 5-18; Ланская Ю.С. Американская «Bogus Warnings» («ложные предупреждения об опасности») и российские «письма счастья» // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 158-169; Алексеевский М.Д. «Что мне водка в летний зной...»: проблемы текстологии фольклора в Интернете // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 71-89; Власова Г.И. Интернет-поздравления как жанр постфольклора // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 294-301; Сулова Т.И. Интернет-фольклор как форма межкультурной коммуникации // Дефиниции культуры. Вып. 8. – Томск, 2009. – С. 286-297.
6. Неклюдов С.Ю. После фольклора // Живая старина. – 1995. – № 1. – С. 2-4. - URL: <http://www.folkcentr.ru/zhivaya-starina-1995-1>. (қаралған күні: 11.03.2022).
7. Неклюдов С.Ю. Фольклор современного города // Современный городской фольклор. – М.: РГГУ. – 2003. – С. 5-24; Рукомойникова В.П. «Виртуальный» фольклор: за и против. – Йошкар-Ола, 2004; Лутовинова О.В. Байка в виртуальном фольклоре // Русский язык за рубежом. – 2009. – № 2. – С. 77-82; Радченко Д.А. Сетевой фольклор как способ осмысления актуальной реальности // Folk-art-net: новые горизонты творчества. От традиции – к виртуальности. – М., 2007. – С. 63-75; Розин В.М. Феномен сетевого фольклора // Традиционная культура. – 2007. – № 3. – С. 15-22; Фролова О.Е. Визуальная специфика сетевого анекдота // Традиционная культура. – 2007. – № 3. – С. 30-36; Метальникова В.В. Байка об ащком баяне (Традиционные фольклорные жанры и их модификации в Интернете) // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 106-116; Петрова А.А. Язык и текст сетевого фольклора: сленг, анекдот и частушка // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 218-234; Джалилова Н.А. Виртуально-фольклорные формы презентации идентичности в Интернете // Интернет и фольклор: Сб. ст. – М., 2009. – С. 294-301.
8. Blank, T.J. (2009) (Ed.). *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World*. University Press of Colorado. 260 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5>
9. Daniel W. (2016) VanArsdale. Chain Letter Evolution. // URL: <https://carryiton.net/chain-letter/evolution.html> (in Eng.).
10. Guliyev, Hikmet. İnternet Folkloru Bağlamında Parodik Kahraman Algısı: Sosyal Protesto ve Yetişkinliğe Kültürel Geçiş // Millî Folklor. 2022, 136, 109-125. – URL: <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=136&Sayfa=111>
11. Hansen, G. (2009) Public Folklore in Cyberspace. In T. J. Blank (Ed.), *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World*. pp. 194-212. University Press of Colorado. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5.12>

12. Howard, R.G. (2008) Electronic Hybridity: The Persistent Processes of the Vernacular Web. *The Journal of American Folklore*, 121 (480), 192–218. <http://www.jstor.org/stable/20487596>

13. Howard, R. G. (2009) Crusading on the Vernacular Web: The Folk Beliefs and Practices of Online Spiritual Warfare. In T. J. Blank (Ed.), *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World*. pp. 159-174. University Press of Colorado. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5.10>

References:

1. Alekseevsky M.D. (2010) Internet in folklore or folklore in the Internet? (modern folklore and virtual reality) // From Congress to Congress. Welcome to the Second All-Russian Congress of Folklorists: Sat. materials. – M.: SRCRF. – P. 151-166. - URL: http://folk.pomorsu.ru/opensource/alekseevsky_folklor_viternete.pdf (accessed: 11.03.2022). (in Russ).

2. Bralina (2002) Alternative components of folklore identity // Identity in the modern world: Proceedings of the Intern. scientific-theor. conf. Karaganda: Publishing house of KarSU. pp. 67-71; Bralina (2003) Conceptual essence of modern folklore // Language. Ethnos. Picture of the world: Sat. scientific works. - Kemerovo: Complex «Graphics» S. 99-103; Bralina (2004) The scientific status of modern folklore // Tatishev readings: Actual problems of science and practice: Proceedings of the Intern. scientific conf. Ch. III. - Togliatti: Publishing House Volzh. university pp. 86-90; Bralin (2005). Postfolklore as a phenomenon of modern culture // Bulletin of the KarSU. Series of Philol. No. 4. S. 44-46; Bralin (2011). Neo-folklore phenomena in modern culture: // Bulletin of KarSU. Series of Philol. No. 1. S. 36-43.5. Neklyudov S.Yu. (2003) Folklore of modern city // Modern city folklore. – M.: RSUH. – P. 5-24. Cyber literature: Collective monograph / Responsible editor. Kalieva A.K.. – Almaty: 2020. (in Russ)

3. Gramatchikova N.B., Khoruzhenko T.I. (2017) Postfolklore and the Internet: a textbook. - Yekaterinburg: Izd-vo of Ural uni. – 62 p. - URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/54011/1/978-5-7996-2180-3_2017.pdf (accessed: 11.03.2022). (in Russ).

4. Ivanova T.G. (1995) American folklore about Russian folklore // Russian Studies: Quarterly of Russian Philology and Culture. - SPb., 1995. No. 2. S. 2372. (in Russ).

5. Kargin A.S., Kostina A.V. (2009) Scientific understanding of Internet folklore: current problems and research experience // Internet and folklore: Sat. Art. – M. – P. 5-18; Lanskaya Yu.S. (2009) American “Bogus Warnings” (“false warnings about danger”) and Russian “letter of happiness” // Internet and folklore: Sat. Art. – M. – P. 158-169; Alekseevsky M.D. (2009) «Что мне водка в летний зной ...»: Problems of textology of folklore on the Internet // Internet and folklore: Sat. Art. – M. –P. 71-89; Vlasova G.I. (2009) Internet congratulations as a genre of postfolklore // Internet and folklore: Sat. Art. – M. – P. 294-301; Suslova T.I. (2009) Internet folklore as a form of intercultural communication // Definitions of culture. Issue. 8. – Tomsk. – P. 286-297. (in Russ).

6. Neklyudov S. Yu. (1995) After folklore // Zhivaya Starina. – № 1. – S. 2-4. - URL: <http://www.folkcentr.ru/zhivaya-starina-1995-1> (accessed: 11.03.2022). (in Russ).

7. Neklyudov S.Yu. (2003) Folklore of the modern city // Modern urban folklore. – M.: RGGU. - P. 5-24; Rukomoinikova V.P. (2004) “Virtual” folklore: pros and cons. – Yoshkar-Ola; Lutovinova O.V. (2009) Fable in virtual folklore // Russian language abroad. – No. 2. – P. 77-82. (in Rus.). Radchenko D.A. (2007) Network folklore as a way of understanding the actual reality // Folk-art-net: new horizons of creativity. From tradition - to virtuality. – M. – P. 63-75; Rosin V.M. (2007) The phenomenon of network folklore // Traditional culture. – No. 3. – P. 15-22; Frolova O.E. (2007) Visual specifics of a network anecdote // Traditional culture. – No. 3. – P. 30-36; Metalnikova V.V. (2009) Байка об ащком баяне (Traditional folklore genres and their modifications on the Internet) // Internet and folklore: Sat. Art. – M. – P. 106-116; Petrova A.A. (2009) Language and text of network folklore: slang, anecdote and ditty // Internet and folklore: Sat. Art. – M. – P. 218-234; Dzhaililova H.A. (2009) Virtual-folk forms of identity presentations on the Internet // Internet and folklore: Sat. Art. – M. – P. 294-301. (in Russ).

8. Blank, T. J. (Ed.). (2009). *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World*. University Press of Colorado. 260 p. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5> (in Eng.).

9. Daniel W. VanArsdale (2016). Chain Letter Evolution // URL: <https://carryiton.net/chain-letter/evolution.html> (in Eng.).

10. Guliyev, Hikmet. İnternet Folkloru Bağlamında Parodik Kahraman Algısı: Sosyal Protesto ve Yetişkinliğe Kültürel Geçiş // Millî Folklor 136 (Kış 2022): 109-125. – URL: <https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=136&Sayfa=111> (in Turkish)
11. Howard, R. G. (2008). Electronic Hybridity: The Persistent Processes of the Vernacular Web. *The Journal of American Folklore*, 121(480), 192–218. <http://www.jstor.org/stable/20487596> (in Eng.).
12. Hansen, G. (2009). Public Folklore in Cyberspace. In T. J. Blank (Ed.), *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World* (pp. 194–212). University Press of Colorado. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5.12> (in Eng.).
13. Howard, R. G. (2009). Crusading on the Vernacular Web: The Folk Beliefs and Practices of Online Spiritual Warfare. In T. J. Blank (Ed.), *Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World* (pp. 159–174). University Press of Colorado. <https://doi.org/10.2307/j.ctt4cgrx5.10> (in Eng.).

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-10>

Ш.К. Жарқынбекова,¹ В.А. Вишницкая²

^{1,2}Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

E-mail: ¹zharkyn.sh.k@gmail.com, ²vik_va@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-4160-6215, ²0009-0003-3132-3857

КОНЦЕПТ «ПУТЬ» КАК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КУЛЬТУРНЫХ КОДОВ (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА Д. НАКИПОВА «КРУГ ПЕПЛА»)

Аннотация. Актуальность исследования определяется как обращением к проблемам концептуализации мира, так и необходимостью разработки такой проблемы современной лингвистики, как изучение особенностей реализации индивидуально-авторской картины мира в языковом творчестве художников слова. Статья посвящена описанию некоторых сторон языковой репрезентации концепта «путь», который является одним из значимых культурных, ментальных, языковых констант в национальной и художественной лингвокультурах разных народов. Особый интерес в этом плане представляют художественные тексты казахстанских русскоязычных писателей. Исследование проводится на материале романа Д. Накипова «Круг пепла». В работе используются концептуальный и дискурсивный методы анализа лингвокультурологических признаков исследуемого концепта. Авторы обосновывают тезис о том, что для лингвокультурологии важным представляется вопрос о механизме возникновения культурного образа, зафиксированного языковой единицей. Исследуется репрезентация мифологического (религиозного, футурологического, исторического, космического (природного), экзистенциального, социального кодов культуры, проводится анализ языковых средств их вербализации, показаны основные средства образной языковой репрезентации. Авторами обосновывается необходимость глубокого психологического, лингвистического, культурологического анализа авторского видения мира. Это позволяет показать взаимосвязь между художественным концептом и внеязыковыми факторами формирования индивидуально-авторской картины мира. Доказывается, что несмотря на то, что каждый культурный код полнокроен и самодостаточен, авторская индивидуальность, безусловно, накладывается на все его составляющие, способствуя появлению особых метафорических конструкций. Сделанные авторами выводы вносят вклад в понимание того, что представляет собой авторский (или, в другой терминологии, художественный) концепт, позволяя проникнуть в то, как протекает деятельность реципиента художественного текста по реконструкции такого концепта, как «путь».

Благодарности: Данная статья подготовлена в рамках проекта «Механизмы формирования коллективной идентичности казахстанской молодежи: социолингвистический и дискурсивный подходы» по грантовому финансированию МНВО РК на 2022-2024 гг. (ИРН AP14869030)

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, культурный код, индивидуально-авторская картина мира, образная репрезентация, путь.

Ш.К. Жарқынбекова¹, В.А. Вишницкая²

^{1,2}Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹zharkyn.sh.k@gmail.com, ²vik_va@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-4160-6215, ²0009-0003-3132-3857

Мәдени кодтардың көрінісі ретіндегі «жол» концептісі (Д. Нақыповтың «Күл шеңбері» романының материалы бойынша)

Андапта. Зерттеудің өзектілігін сөз шеберлерінің тілдік жасампаздығында әлемнің авторлық жеке бейнесінің жүзеге асуының ерекшеліктерін зерттеу үшін әлемді концептілеу мәселелеріне және осы

мәселелердің қазіргі тілтануда игерілу қажеттіктері белгілейді. Мақала әртүрлі халықтың ұлттық-көркем тілдік мәдениеттеріндегі елеулі мәдени, менталды, тілдік тұрақтылардың бірі болып табылатын «жол» концептісінің тілмен бейнеленуінің кейбір аспектілерін сипаттауға арналған. Бұл орайда орыстілді жазушылардың көркем мәтіндері ерекше қызығушылық тудырады. Зерттеу Д.Нақыповтың «Күл шеңбері» романы материалында жүргізілді. Жұмыста зерттелетін ұғымның тілдік және мәдени ерекшеліктерін талдаудың концептуалды және дискурсивті әдістері қолданылады. Авторлар лингвомәдениеттану үшін тілдік бірлікпен бекітілген мәдени бейненің пайда болу механизмі туралы мәселе маңызды деген тезисті негіздейді. Мәдениеттің мифологиялық (діни), футурологиялық, тарихи, ғарыштық (табиғи), экзистенциалдық, әлеуметтік кодтарының бейнеленуі зерттеліп, оларды вербалдаудың тілдік құралдарына талдау жүргізілді, бейнелі тілдік бейнелеудің негізгі құралдары көрсетілді. Авторлар жазушының дүниеге көзқарасын терең психологиялық, лингвистикалық, мәдени талдаудың қажеттілігін негіздейді. Бұл – жеке авторлық әлем бейнесін қалыптастырудағы көркемдік концепция мен экстралингвистикалық факторлардың арақатынасын көрсетуге мүмкіндік береді. Сонымен, әрбір мәдени кодтың толыққанды және өзін-өзі қамтамасыз ететіндігіне қарамастан, авторлық даралықтың мұның кодтың барлық құрамдас бөліктерімен қабысатыны сөзсіз ерекше метафоралық құралымдардың пайда болуына ықпал ететіні дәлелденді. Авторлар жасаған тұжырымдар автордың (немесе басқа терминологияда, көркемдік) тұжырымдамасын нені құрайтынын түсінуге ықпал етеді, «жол» сияқты тұжырымдаманы қайта құру үшін әдеби мәтінді алушының қалай жұмыс істейтініне енуге мүмкіндік береді.

Алғыс: Бұл мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2022-2024 жылдарға арналған гранттық қаржыландыру бойынша «Қазақстандық жастардың ұжымдық сәйкестігін қалыптастыру тетіктері: әлеуметтік лингвистикалық және дискурсивті тәсілдер» жобасы аясында дайындалды. (IRN AP14869030)

Кілт сөздер: лингвомәдениеттану, концепция, мәдени код, жеке дүниенің жеке авторлық суреті, бейнелі көрініс беру, жол.

Sh.K. Zharkynbekova¹, V.A. Vishnitskaya²

^{1,2}L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹zharkyn.sh.k@gmail.com, ²vik_va@bk.ru

ORCID: ¹0000-0002-4160-6215, ²0009-0003-3132-3857

The concept «way» as a representation of cultural codes (on the material of D. Nakipov's novel "Circle of ashes")

Abstract. The relevance of the research is determined by both the appeal to the problems of conceptualization of the world and the need to develop such a problem of modern linguistics as the study of the features of the implementation of the individual author's picture of the world in the linguistic creativity of the artists of the word. The article is devoted to the description of some aspects of linguistic representation of the concept "way", which is one of the significant cultural, mental, linguistic constants in national and artistic linguocultures of different peoples. Of particular interest in this regard are the fiction texts of Kazakhstani Russian-speaking writers. The study is conducted on the material of the novel by D. Nakipov's novel «Circle of Ashes». The work uses conceptual and discursive methods of analysis of linguocultural features of the concept under study. The authors substantiate the thesis that for linguoculturology the question of the mechanism of emergence of the cultural image, recorded by a linguistic unit, is important. The representation of mythological (religious), futurological, historical, cosmic (natural), existential, social codes of culture is investigated, the analysis of their verbalization means is carried out, the main means of figurative language representation are shown. The authors prove the necessity of profound psychological, linguistic and culturological analysis of the author's vision of the world. This allows us to show the relationship between the artistic concept and extra-linguistic factors in the formation of the individual author's picture of the world. Thus, it is proved that despite the fact that every cultural code

is full-fledged and self-sufficient, the author's individuality, of course, is superimposed on all its components, contributing to the emergence of specific metaphorical constructions. The authors' conclusions contribute to the understanding of what constitutes an authorial (or, in another terminology, artistic) concept, allowing us to penetrate into how the activity of the recipient of an artistic text on the reconstruction of such a concept as «the way» takes place.

Acknowledgments: This article was prepared as part of the project "Mechanisms for the formation of a collective identity of Kazakhstani youth: sociolinguistic and discursive approaches" on grant funding from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024. (IRN AP14869030)

Key words: linguoculturology, concept, cultural code, individual-author picture of the world, figurative representation, the way.

1 Введение (Жаркынбекова Ш.К.)

В современной лингвистической науке не теряют актуальности вопросы, касающиеся культурной специфики и самоидентификации личности. Такой интерес обусловлен антропоцентрической парадигмой, вектор внимания которой направлен на человека, с его стремлением познать самого себя. Лингвокультурология предлагает собственные ответы, исследуя «живые коммуникативные процессы и связь используемых в них языковых выражений с синхронно действующим менталитетом народа» (Телия, 1996: 218).

Цель исследования заключается в анализе культурных кодов, которыми представлен концепт «путь». В задачи исследования входит описание структуры концепта «путь» в его языковом выражении посредством метафоры. Метафорическое сравнение позволяет воссоздать незримый и хрупкий внутренний мир, как бы накладывая на него уже готовый шаблон давно известного и понятного внешнего мира. Такая способность человека – замечать сходства и соотносить друг с другом явления из разных областей, использовать лексические средства во вторичных значениях – включена в основу культурных кодов, образующих «систему координат, которая содержит и задает эталоны культуры» (Красных, 2003: 146). Нам интересно, к каким концептуальным метафорам обращаются современные казахстанские писатели, реализуя тем самым возможность представлять одно явление через призму другого. Применяемый в работе подход позволил выявить как универсальные, общенародные семантические компоненты концепта «путь», так и его специфические смысловые оттенки, свойственные казахской культуре.

2 Материалы и методы

2.1 Исследовательские методы (Жаркынбекова Ш.К.)

Ведущим методом исследования является метод концептологического анализа, реализующийся с помощью приёмов компонентного анализа лексических единиц, описания их парадигматических и синтагматических связей, семантического анализа словарных дефиниций и контекстуального анализа. Экспликация концептуальных характеристик, формирующих основные структурные элементы концепта, проводилась путем толкования актуальных речевых смыслов употребления конкретных лексем-репрезентантов. В работе также использован дискурсивный подход к анализу языковых явлений.

2.2 Описание материала (Вишницкая В.А.)

Материалом исследования послужил роман казахстанского писателя Д. Накипова «Круг пепла» (Накипов, 2005). Методом сплошной выборки из данного художественного произведения было извлечено более 150 контекстов употребления слов – репрезентантов концепта. В работе использованы следующие лексикографические источники: 1) Современный толковый словарь русского языка под редакцией Д.В. Дмитриева, который предлагает такие определения понятия «путь», как «полоса земли, которая служит для передвижения (езды и ходьбы); место для прохода, проезда куда-либо; расстояние, которое проходит или проезжает кто-либо; направление чьего-либо движения, маршрут; направление деятельности кого-либо, чего-либо; процесс интеллектуального, духовного постижения кого-либо, чего-либо; течение человеческой жизни» (Дмитриев, 2003); 2) Словарь русского языка под редакцией А.П. Евгеньевой (Евгеньева, 1999), Словарь русского арго В.С. Елистратова (Елистратов, 2002), Толковый словарь русского языка под редакцией Д.Н. Ушакова (Ушаков, 2007).

3 Обсуждение (Жаркынбекова Ш.К., Вишницкая В.А.)

Как известно, человек способен отражать и закреплять ощущения и знания об окружающей действительности в разных интерпретациях. Это умение формирует личность осознанную. Отсюда язык и культура предстают в качестве формальной выраженности сознания человека. При этом «культура – это, прежде всего, процесс и продукт его самосознания, нацеленного на установление идентичности субъекта культуры с тем, что выделено в культуре как мерило собственно человеческого в деятельности, т.е. как оценки ее окультуренной ценности» (Телия, 1996: 224).

К вопросам соотношения языка и культуры обращались такие исследователи, как В.Н. Телия (указывает на значимость особых «культурных ценностей» для языка), В.В. Красных (использует термин «лингвокультура»), С. Иванова (вложенную в информативное поле культурологическую языковую составляющую называет «культурологической компонентой»), А.В. Вежицкая (акцентирует внимание на «этнокультурном компоненте»), Д.Б. Гудков и М.Л. Ковшова (останавливаются на исследовании «лингвокультурного кода»). В исследовании концепта авторы статьи придерживаются сочетания лингвокультурологического и лингвокогнитивного подходов для получения достоверных данных о содержании и структуре концепта, поэтому теоретической основой исследования послужили теоретические и методологические идеи представителей лингвокогнитивного (Н.Н. Болдырев, Е.С. Кубрякова, З.Д. Попова, И.А. Стернин) и лингвокультурологического подходов (Н.Ф. Алефиренко, А.П. Бабушкин, Е. Бартминьский, Е.Л. Березович, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик, В.В. Красных, В.А. Маслова, Ю.С. Степанов, В.Н. Телия). В Казахстане значимый вклад в решение важных лингвокультурологических проблем внесли научные труды Ш.К. Жаркынбековой, В.С. Ли, М.Б. Нуртазиной, З.К. Сабитовой, А.Б. Тумановой и других.

Исследуя вопрос влияния культуры на язык, невозможно не задаться вопросом о том, каким образом это влияние осуществляется. Трудности понимания здесь обусловлены сложностью самого языка, его функционально-структурной неоднородностью: языку присуще нечто личностное и коллективное, субъективное и объек-

тивное, конкретное и абстрактное, не говоря ещё и о множестве интерпретаций. В качестве единицы ментальности выступает концепт, который можно представить следующим образом: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. И, с другой стороны, концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек, не «творец культурных ценностей» сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее» (Степанов, 1997: 40). Лингвокультурологический подход, отталкиваясь от имени концепта, направлен на исследование совокупности смыслов. При этом языковыми маркерами культуры могут являться и отдельные понятия, и сочетаемые единицы, и другие компоненты, включенные в структуру слова. Следует подчеркнуть и особую значимость контекста, учет которого позволяет расширить толкование слов, а в отдельных случаях полностью его изменить (Жаркынбекова, 2006: 298).

За сохранность полученных знаний отвечает картина мира, под которой стоит понимать всю систему представлений о мире. Когда мы произносим слово «картина», чаще всего мы говорим об изображении чего-либо на ней, но сочетание «картина мира» раскрывает новые грани этого понятия. Достаточно веско, опираясь на антропоцентрическую парадигму, определяет картину мира В.И. Постовалова, считая ее изучение важнейшим шагом, определяющим новый вектор науки: «Картина мира есть целостный глобальный образ мира, который является результатом всей духовной активности человека, а не какой-либо одной ее стороны», – считает Постовалова (Постовалова, 1988:19). Исследователь отмечает две процедуры, посредством которых создается картина мира: 1. Экспликация, экстрагирование, опредмечивание, объективирование и осмысление образов мира; 2. Созидание, творение, разработки новых образов мира (Постовалова, 1988: 24). Также она обращает внимание на функциональное предназначение картин мира, которые вытекают из природы человеческого мировидения. С помощью интерпретативной функции осуществляется видение мира, а вытекающая из нее регулятивная функция отвечает за ориентацию в мире. Таким образом, «картина мира – стержень интеграции людей, средство гармонизации разных сфер человеческой жизнедеятельности, их связи между собой. Картина мира как целостный образ действительности опосредует все акты человеческого мировосприятия и миропредставления. Она лежит в основе всех актов миропонимания, позволяя осмысливать локальные ситуации в мире, совершающиеся в нем события, помогая осуществлять построение субъективных образов объективных локальных ситуаций» (Постовалова, 1988: 25).

Картины мира различают по степени обобщенности. Если индивидуальная картина мира формируется под влиянием таких факторов жизнедеятельности как: врожденные психологические особенности, приобретенные, посредством воспитания черты характера и личный жизненный опыт, то национальная картина мира считается усредненной, так как в этом случае люди объединяются в группу по определенному национальному признаку. Здесь индивидуальные особенности человека отходят на дальний план, значимость представляют те общие черты одной группы, которые возможно противопоставить другой. Отметим, что результаты исследования «картины мира» могут считаться неполными без обращения к личности автора, который

является непосредственным носителем определенной культуры. Благодаря индивидуально-авторским творческим интенциям, картина мира получает свое воплощение в литературном произведении. Стоит отметить, что в тексте может быть не одна картина мира, а совокупность нескольких «картин» – это выбор художника слова. Конечно, сложно ответить на вопрос, в полной ли мере представлена языковая картина мира писателя в том или ином произведении. Наиболее показательным в этом случае является изучение тех концептов, которые способны отразить индивидуальный мир отдельного человека через призму культурного кода – системы знаков «(знаковых тел) материального и духовного мира, ставших носителями культурных смыслов; в процессе освоения человеком мира они воплотили в себе культурные смыслы, которые «прочитываются» в этих знаках» (Гудков, 2007: 9). Другими словами, объекты, обладающие культурным смыслом, превращаются в «знаки языковой культуры».

Таким образом, являясь важными элементами лингвокультурологии, коды культуры становятся в центре национального культурного пространства (Shamsutdinov, 2017; Shaiakhmetova 2017; Zharkynbekova 2022a, 2022b). Если говорить о функциональной составляющей этого явления, это один из способов описания мира, как духовного, так и материального, в культурном пространстве человека, как носителя языка. При этом стоит понимать, что те значения, которыми были наделены единицы культурного кода, могут быть и «ярко» выражены в произведении, и скрыты от читателя, представляя собой так называемые «лакуны», выявить которые возможно посредством сочетания лингвокультурологического и лингвокогнитивного анализов.

4. Результаты (Жаркынбекова Ш.К., Вишницкая В.А.)

Еще при жизни талант казахстанского писателя Д. Накипова был высоко оценен читателями и коллегами. О нем говорили такие признанные мастера слова, как Ч.Т. Айтматов, О.О. Сулейменов, А.А. Ким, М.М. Ауэзов, В.В. Бадиков, Г.К. Бельгер. Как утверждает А.К. Ишанова, «Дюсенбек Накипов – человек искусства. Много пережив, испытав, он останавливается на литературе не случайно. Это родовое, архаичное, изначальное искусство, способное пережить века и раскрыть сокровенное о человеке и бытии. С первых его сборников стихов, а особенно с появлением романа «Круг пепла» становится ясно, что это автор с неповторимым, уникальным стилем повествования, исследующий бытие на стыке реального и подсознательного, ирреального» (Курпякова, 2022). Критики отмечают стилевую особенность романа, которая выделяет его из представленных в отечественной литературе произведений: «Это многоплановый роман. Накипов едва ли не впервые создает образец прозы, где существует несколько планов – мифологический, футурологический, космический, социальный, исторический, экзистенциальный, реальный, и при этом ему удается выстроить единую, цельную нить повествования», – пишет А. Ишанова (Курпякова, 2022). Эти так называемые «планы» репрезентуют собой коды культуры. Обратимся к ним более подробно.

Религиозные мотивы пронизывают все виды искусства, а словесное творчество в особенности. Библия как памятник культуры определила путь развития художественной литературы и продолжает по сей день оказывать на нее влияние. В русской культуре, которая определяется как литературоцентричная, доверие к слову носит

непреложный характер, ему отводится основополагающая роль. Д. Накипов не раз в своих интервью комментировал Священное писание: *«Никто еще не оспаривал тезис, что вначале было Слово... И оно неразделимо с другим словом – Бог. Слово обладало божественной природой делиться на многие языки, а потом снова собираться воедино»* (Курпякова, 2022). Обращается к религиозной традиции он и в романе «Круг пепла», реализуя тем самым *религиозный (мифологический) код культуры* в тексте. У Слова в романе есть свой путь, который измеряется «шагами». Первый шаг начинается с мысли о слове. Способность человека мыслить, как промысел Божий, отличает человека от животного. Существо не говорящее – зверь, перед которым стоит выбор: *«...мой зверь ты вновь стоишь на перепутьях инстинкта перед предложением слова еще не произнесенного твоим несовершенным горлом...»* (Накипов, 2005: 6). О возможности выбора жизненного пути говорит лексема «перепутье», которая определяется следующим образом: *Перепутье – место, где скрещиваются и расходятся дороги; На перепутье – в состоянии сомнения, колебания при выборе дальнейшего пути* (Евгеньева, 1999). Выбор можно сделать в пользу «осмысленности», стать самой «дорогой», которая ведет не просто к человеку, а к постчеловеку, и это будет следующим шагом: *«могли бы мы стать связующей дорогой продолженья от розного утра просамиона к наполненным осмысленной беседой вечерам постчеловека»* (Накипов, 2005:7). «Дорога» (дорога – это путь, по которому происходит движение, сообщение) (Дмитриев, 2003: 6) здесь предстает в качестве средства для достижения высшей цели. Последний шаг Слова ведет к «смыслу»: *«вновь наступило утро дел и маленьких шагов от простобуквы к смыслу СЛОВА-ТАНЦА»* (Накипов, 2005: 7). Из представленных отрывков видно, что Слово подвижно, и путь этот – от простобуквы к смыслу – рождает «Слово-танец». Танец как репрезент концепта «путь» носит в себе динамический аспект и подтверждает вечное движение жизни и слова. Метафорически «путь» прочитывается и в подробном описании последовательности частей суток: утро (*«с утра займись делами солнца»*) – доневье (*«еще в доневье перемены свои занятия»*) – полудень (*«до наступления жестокого полудня»*) – зенит солнца (*«вошел в пылающий зенит в безжалостное сердце солнца»*) – вечер (*«наполненным осмысленной беседой вечерам»*) – ночь (*«друг мой упадем мы в ночь»*) (Накипов, 2005: 6). Это некая аллюзия жизненного пути, где утро – рождение, а ночь – смерть. Упоминание *подорожника* (*«попечалась чуть судьбою подорожника что расстается с поцелуем бытия»*) (Накипов, 2005:6) – неслучайно. Подорожник – сорная луговая трава с мелкими цветками, собранными в соцветия в виде колоса, растущая преимущественно около дорог (Евгеньева, 1999). В мифологической традиции это растение обладает исцеляющими, возрождающими свойствами. Во вторичном значении *подорожник* – это нищий, собирающий милостыню на дорогах, шоссе, автотрассах, перекрестках и т.п. (Елистратов, 2002). Также неслучайно последующее упоминание *пилигримов* (*«лечить идущих в небыл пилигримов, чьи ноги искривлены о корни древ»*) (Накипов, 2005: 6). *Пилигрим* – странствующий богомолец, паломник; странник, путник (Евгеньева, 1999). У каждого из них есть свой путь к «вечному пределу»: *«знаменье будет нам до вечного предела...»* (Накипов, 2005: 7). *Пределом* жизни называется чья-либо кончина, смерть (Дмитриев, 2003). Таким видится

автору путь жизни человека – тернистым, мучительным, но с надеждой на райское возрождение: *«от утр к вечерам от неба до земли от зверя к сапиенту-самиону... и потому мучителен так будет нам последний исход в холодные кочевья столь же нерадивых как и мы предтечей... но все же есть надежда что следующей будет просто ночь цикад»* (Накипов, 2005: 7).

Композиционно произведение делится на несколько частей, читателю предлагается возможность оказаться сразу в трех измерениях: прошлом, настоящем и будущем. Каждому временному пласту соответствует своя планета: планета пралюдей-самионов, планета Земля, а именно Алма-Ата XX века, населенная современными людьми, планета оносамов в созвездии Близнецов с признаками новой, хотя и человекоподобной цивилизации. Автор реализует идею безвременья: *«В прошлое надо уходить так же далеко, как в будущее. А то равновесия не будет, и настоящее покачнется, упадет, погибнет. Вон какая бездна, время-то»* (Накипов, 2005: 210). Очевидно, что в романе используются элементы антиутопии, Накипов пытается спроектировать будущее, основываясь на знаниях о прошлом и настоящем, опираясь на собственное мироощущение. Так каждая планета существует по принципу знакомого нам государственного строя, со своей конституцией, где расписаны законы, регулирующие права и обязанности ее жителей. *Футурологический код культуры* прослеживается в описании планеты будущего, там же наблюдаются утопические черты: *«Внешне всё было благополучно, всюду царил покой и порядок. Экология была спасена ценой колоссальных усилий предыдущих поколений... Почва, вода, воздух находились, теоретически, в «идеальном» состоянии... Всем всего хватало, в смысле пищи, ресурсов и предметов быта. Военные конфликты навсегда ушли в прошлое...»* (Накипов, 2005: 99). Это то, чего добились оносамы пройдя путь от *«сокрушительного периода прогресса»* (Накипов, 2005: 99) до нынешнего времени. При этом они признают, что их благополучие – иллюзорно, за постчеловеческой формой жизни скрывается генетическая катастрофа, «биодеграция» – онасомы больше не могут размножаться самостоятельно, их генофонд истощен: *«цивилизация оносомов (на голубой планете в созвездии Близнецов) вступила в стадию стагнации-застоя. Как будто что-то тихо лопнуло и стало истекать в никуда. В этой стадии-состоянии в «никуда развития» оносамы впали в уныние. Начался медленный неумолимый распад...»* (Накипов, 2005: 99). Таким образом, *«цивилизационному движению-прогрессу»* (прогресс – поступательное развитие, процесс постоянного совершенствования) (Дмитриев, 2003) противопоставляется состояние *«стагнации-застоя»* (стагнация – отсутствие развития (Ушаков, 2007); *застой* – отсутствие прогресса) (Ушаков, 2007). Единственное, что им оставалось – забирать умерших детей Земли, клонировать их и приобщать к своей культуре: *«иначе онасомы не смогли бы избежать трагедии медленного вымирания и бесцельного скитания во вселенной, пока не исчезнет последний оносам, схваченный безумием полного одиночества»* (Накипов, 2005: 101). Ничего не может быть хуже бесцельного скитания, это путь в пустоту (*скитание* – странствование, продолжительное хождение где-нибудь) (Ушаков, 2007). Так называемые клонатории не помнили своего прошлого, но были способны производить потомство, *«так был остановлен кошмарный процесс депопуляции»* (Накипов, 2005: 101). Путь оно-

самов продолжился. Мир жителей Голубой планеты полон правил и ограничений, нарушение которых карается изгнанием. Здесь появляется возможность говорить о перемещении между мирами: *«Говорят, что дух тех иккаррахов после изгнания достиг орбиты планеты Земля и там будоражит теперь сердца самионов-автохтонов. Кто знает? Но если мы найдем путь к спасению и совершим-таки исход на ту планету, то пусть эти иккаррахи безумствуют себе, как хотят и сочиняют свои высокие-пропасть-любящие оллен»* (Накипов, 2005: 169). Герои блуждают между добром и злом, между жизнью и смертью, надеясь отыскать путь к спасению. Спасение абстрактно, направлено в будущее, в конце пути ждет «исход» (исход – окончание, завершение, конец) (Евгеньева, 1999). Автор изображает общество, находящееся на грани исчезновения, несмотря на освоение величайших технологий. Оносамы не помнят своего прошлого, они бесплодны, а значит, лишены будущего, они отказались от своей веры: *«споры по конфессиональным разногласиям тоже давно утихли, ибо никакого присутствия бога во вселенной так и не обнаружилось, а все учения древних пророков были сведены в один «Букварь-заповедник», которым интересовались только специалисты»* (Накипов, 2005: 100). В картине мира писателя, выбор такого пути ведет к гибели не только цивилизационного общества, а мира как такового.

Исторический код культуры реализуется в обращении к трагическим страницам истории – голоду в Казахской степи в 1931-1933 гг. Это не просто часть индивидуально-авторской картины мира, это часть национальной памяти писателя. *«Их здесь не было. Все были мертвы и лежали там, где их остановила спокойная и несокрушимая воля голода; кто в войлочных кибитках, кто поодаль от них, а кто и вовсе в начале последнего пути – бегства из селения, непогребенные телесные знаки своего неудачного исхода, лежащие веером от своих еще недавно полных житейской заботой жилищ»* (Накипов, 2005: 198); в описании этих страшных событий можно заметить, как меняется коннотация «последнего движения». Если «последний исход» – знак смерти, то «последний путь», напротив, – символ жизни. *Бегство* (бегством называется такое действие, когда вы вынуждены быстро уходить или уезжать откуда-либо, чтобы избежать чего-либо) (Дмитриев, 2003) становится надеждой на выживание, иначе человека поглотит «недвижение», т.е. смерть: «недвижен я мама недвижен» (Накипов, 2005: 199). Спасаясь от голодной смерти, люди были вынуждены бежать из родных мест: *«Мальчик послушно побрел от мертвого аула, шел день за днем, понемногу отгрызая от куска непривычно желтого вяленого мяса, что дала ему мать в свертке, шел в полусне и ночами, пока не дошел до железной дороги на западе, медленно и неотвратно, с годами, начиная понимать, что спасший его кусок мяса был плотью его родной матери, которую она отрезала сама от себя для последнего, оставшегося в живых сына, чтобы он ушел от смерти и продолжил род свой на земле...»* (Накипов, 2005: 193). О вынужденности пути говорят сочетания: *«медленно и неотвратно»*, *«послушно побрел»* (брести – пойти меленно, с трудом переставляя ноги; поплестись) (Евгеньева, 1999), о длительности перемещения сообщают такие семантические компаненты как *«шел день за днем»*, *«шел в полусне и ночами»*. Спасение здесь выступает в качестве доминирующего понятия, является целью пути: *«ушел от смерти и продолжил род свой на земле...»* (Накипов, 2005: 193). Так появляется

особый метафорический элемент – путь-побег: *«Когда сын ушел в свой первый мужской путь-побег, мать осталась одна в полумраке опустошенной голодной смертью юрты»* (Накипов, 2005: 193). *Побег* (побегом называют внезапный или тайный уход, отъезд кого-либо откуда-либо) (Дмитриев, 2003), как единственная возможность выжить: *«и удары и пение это достигли уходящего в жизнь сына ее, слились в такт с его шагами, наполнили его такой силой, что он шел и шел, день за днем и, на седьмой, дошел до железной дороги на западе. И спасся»* (Накипов, 2005: 197). Еще одним репрезентом концепта «Путь» является железная дорога. Появление железной дороги резко поменяло картину мира целой эпохи. Человек как никогда стал близок к «пространству», а сам мир в пространственном эквиваленте стал намного меньше. У мотива железной дороги довольно сложный и, можно даже сказать, «двойственный» генезис: с одной стороны, у дороги есть характерные и неизменные признаки, с другой – привычная путь-дорога меняется, в силу результатов технического прогресса. Эти изменения, созданные усилием человечества, повлияли и на образный комплекс дороги в литературе. В произведении Накипова железная дорога становится не просто средством перемещения или местом действия («окопели у железной дороги...») (Накипов, 2005: 192), а символом спасения и начала новой жизни.

Как видим, смысловые поля концептов «путь», «спасение», «смерть» пересекаются в индивидуальной языковой картине автора. При этом они становятся предпосылкой появления космического кода культуры в произведении. Пройдя по следам истории своего народа, Д. Накипов описывает молитву матери о сыне, который навсегда покидает отчий дом: *«Женщина (мать-сама-ана) лежала у входа юрты и все продолжала глядеть туда, куда ушел ее последний сын и, угасая, посылала вслед ему безмолвные моления о добром пути к спасению, и вера ее была так велика...»* (Накипов, 2005: 193). Именно молитва должна сделать дорогу доброй, спасти героя от гибели. Как известно, «Тенгри в казахском традиционном синкретическом мировоззрении рассматривается как суть всей действительности. Тенгри – субстанция – то, что является всем и причиной всего. Тенгри – трансцендентный мир бытия, инобытие бытия» (Сабетказы, 2001). Тенгри – «вечное небо» – духовный стержень казахского самосознания способен защитить человека от злых духов и врагов, даровать жизнь и благополучие, наделить силой и удачей. От божества зависит, насколько тяжелым окажется путь: *«О, синий, высокий Тенгри, будь ясен в дни его дороги, не охмуряйся облаками, не пролейся дождем, а я до последнего часа своего не буду упрекать тебя за такую судьбу и устройство мира и отойду к тебе, благодарной»* (Накипов, 2005: 194). В казахской мифологии великие светила Луна и Солнце – глаза Тенгри, именно они освещают путь: *«Брат и сестра мои, солнце и луна, ...светите и торите путь сыну моему и откройте ему незримые тропы среди трав и безмерной равнины..., а я вам за то, спою все веселые и печальные песни...»* (Накипов, 2005: 194). Так незримые тропы становятся видимыми, и герой может продолжить свой путь. Молитва аурахам, в представлении казахов – умершим предкам, еще один показатель этнической памяти писателя: *«О, аурахи мои, слетайтесь, слетайтесь к сыну моему, дайте крылья ему и силы ваши, ведь мой ягненок, последний в нашем роду, а прерваться ему было б негоже и несправедливо, храните его от невзгод и болезни, и*

клянусь, ни словом, ни мыслью не упрекну вас, вынесу без стонов всю боль мою и горе, и умру, улыбаясь вам, аруахи...» (Накипов, 2005: 194). В лице писателя отражается народное сознание и в обращении к богине Умай – древнейшему божеству тюркских народов. Именно богиня-мать всех людей как воплощение женского начала в мире способна понять всю тяжесть пути «от любви до ребенка»: *«О, богиня, Умай, всей сутью женщины и матери молю, благослови каждый шаг моего жеребенка, ты ведь знаешь, как труден путь от любви до ребенка..., а в благодарность тебе... стану делать самый черный труд в твоих лонных великих владениях...»* (Накипов, 2005: 194). В канву космического кода вплетается код природный. Неслучайно следующая молитва обращена к Ветру, в степи ветер имел большое значение. Отмечается, что в казахском языке существует более семидесяти названий ветра, все они необходимы для различения погодных явлений, которые стремительно меняются. Мать желает свободного пути своему сыну: *«Ветер, ветер, не становись поперек его пути, не дуй ему на встречу..., и дам я тебе за это весь простор моего сердца после смерти»* (Накипов, 2005: 194). В качестве места, по которому осуществляется движение, нам представляется великая сталисто-серая равнина: *«... и дым... и океан покрыл великую равнину, словно и не была она никогда зеленой...и мальчик идет по сталисто-серой равнине... туда, где дымы уже напозадают на небо...»* (Накипов, 2005: 194). В сознании человека молитва – обращение к божественным светилам – является *«неким энергетическим потоком, которым она хотела оградить дитя свое и, одновременно, потоком мыслей-молений, сотворяемых ею, чтобы помочь и подтолкнуть сына в его тяжелой одинокой дороге...»* (Накипов, 2005: 194). Так «поток» как некое движение энергии, мысли, молитвы становится еще одним метафорическим репрезентом концепта «путь».

Дюсенбек Накипов, без сомнения, человек искусства. Прославленный артист балета по окончании хореографической карьеры продолжил творить через слово. Он осознавал великую миссию творца и считал, что «человеку мало трудиться в какой-то области. Это должно быть его призванием. Полагаю, если человек искусства (в частности, поэт) подходит к творчеству не как к способу заработка, достижения известности, а именно как к зову души, то он имеет право на звание творца. А что касается миссии искусства, то я вижу ее, прежде всего, в том, что художнику с выше дано право говорить за других. Но и спрос с себя должен быть строгим» (Джансова, 2021). Визуальность текста, цитация фрагментов из балетных произведений, синкретизм мотивов породили полифонию в произведении. А обращение к музыке, танцу, изобразительному искусству, описание одаренности и творческих метаний способствуют реализации в романе не только *эстетического*, но и *экзистенциального кода культуры*. При этом «смешение» разного рода искусств совершенно не воспринимается как что-то разрозненное, напротив, авторский взгляд гармоничен и целостен. Писатель представляет на суд читателю еще один мир – мир актерского мастерства, где за «игрой» актеров скрывается сама жизнь. На первый план здесь выходят экзистенциальные катаклизмы. Показательные вставки из балетных партий помогают показать «инаковость» персонажей. Так фрагмент из театральной постановки «Жизель, или Вилисы» не что иное, как инициация героини: *«Она боялась*

умирать, хотя бы как Жизель условно, понарошку... Всякий раз, спускаясь во время второго акта под сцену, по пути вживаясь в образ-дух Жизели-виллисы, она изо всех сил заставляла себя реально чувствовать дыхание «смерти – холод могилы», стать другой, духом умершей Жизели, найти то неуловимое состояние «недвижимости-омертвелости», а потом стать великим духом-любовью Жизели... она заставляла себя идти «туда», в мир мертвых виллис, безмолвно шепча-приказывая самому себе: - Не убегай!» (Накипов, 2005: 73). Путь Балерины от себя самой до той, в кого ей необходимо перевоплотиться наполнен экзистенциальным напряжением. Спуск под сцену (спускаясь во время второго акта под сцену) создает атмосферу тайны, говорит о существующей дистанции между актрисой и зрителями, это начало пути (по пути вживаясь в образ-дух Жизели-виллисы). Парадоксально, что для танца – движения необходимо принять состояние «недвижимости-омертвелости». Таким образом, в один и тот же момент сосуществуют два мира: «этот» и «тот» (идти «туда», в мир мертвых виллис), а «Жизель» становится проводником между ними. Переход из одного мира в другой дается с трудом (она заставляла себя идти) и сопровождается монологом (безмолвно шепча-приказывая самому себе: - Не убегай!»). Монолог этот исключительно внутренний, можно даже сказать интимный. Внутренняя надломленность Балерины проявляется в некой оппозиции: «Я» – «Она». Так автор в очередной раз поднимает вопрос самоидентификации. Принятие чужого облика, слияние искусства с жизнью – вынужденная мера. Акт самопротивопоставления говорит о желании сохранить собственное «Я», несмотря на полную самоотдачу. Эту ситуацию «перехода» можно назвать чем-то трансцендентным, выходящим за рамки человеческого бытия. Добиться гармонии – вот основная цель, особого, экзистенциального уровня.

Еще один культурный код, который заложен в концепте «путь» – социальный. Писатель обращается ко времени «Железного занавеса» в СССР, когда выезд из страны был запрещен, и порывы творческой интеллигенции приобщиться к западной культуре редко приводили к успеху: «В то законсервированное время никакие индивидуальные прорывы в «космос творчества» не могли заглушить мысли о том, что мечта о свободе, хотя бы в танце, была обречена изначально» (Накипов, 2005: 23). Мечта о свободе в танце – свободе движения – для многих так и осталась мечтой, но были и те, кто смог оказаться за «занавесом». Так общество поделилось на два лагеря: тех, кто «смог» и тех, кто «не смог»: «Когда он услышал о том, что «бешеный» Рудик рванул за кордон, то Дока внутренне рухнул и понял – мечта – о свободе танца улетела и ему осталось лишь дотлеть. (И Соловей?.. Он тоже. А Соловушка летал ведь высоко, выше танцующей птицы, летать выше казалось уже невозможно! А перелететь сетку-кордон не смог. Задохнулся в клетке. Не пережил и пуля оставила его в полете. То ли охота, то ли неволя. То ли свой путь к свободе? Эх-х...» (Накипов, 2005: 23). Здесь появляется такой особый семантический компонент как «путь-свобода». Свобода выступает неким культурным символом и определяет духовно-нравственное настроение героев. Тот, кто «смог» – рванул (рвануть – порывисто, резко тронуться с места, резким движением устремиться куда-либо) (Евгеньева, 1999), тот, кто «не смог» – рухнул (рухнуть – исчезнуть, перестать существовать)

(Евгеньева, 1999). Языковая репрезентация концепта «путь» осуществляется посредством метафорического сравнения движения с полетом: «мечта – о свободе танца улетела», «летал ведь высоко», «летать выше казалось уже невозможно», «перелететь», «в полете». При этом, сам герой предстает в образе свободолюбивой птицы – соловья (*И Соловей?.. Он тоже. А Соловушка*). Но, несмотря на, казалось бы, печальный исход событий (*перелететь* сетку-кордон не смог. ... и пуля остановила его в полете), все былое определяется как «свой путь к свободе» – свободе от собственных нереализованных желаний. И «освобожденность» эта – завершение творческого пути – символизирует «смерть гения»: «Сам дока спасся танцем, вернее, эхом танца – педагогией, и вскоре окончательно умер в учениках» (Накипов, 2005: 23).

Таким образом, мы видим, что несмотря на то, что каждый культурный код полноценен и самодостаточен, авторская индивидуальность, безусловно, накладывается на все его составляющие, способствуя появлению особых метафорических конструкций.

5 Заключение (Вишницкая В.А.)

В статье выявлено, что концепт «путь» в произведении Д. Накипова «Круг пепла» репрезентируется посредством мифологического (религиозного), футурологического, исторического, космического (природного), экзистенциального, социального кодов культуры. Религиозный код культуры обращается к «пути Слова» от Бога к человеку, футурологический актуализирует аппозицию «движение – неподвижение» через такие понятия как «цивилизация – прогресс – развитие» и «стагнация – застой». Исторический код представлен метафорой – «путь-побег», мифологический отражает – «путь-спасение», обе эти метафоры выступают символом победы жизни над смертью. Пролегающая через все произведение, но особо ярко выраженная через экзистенциальный код культуры метафора «путь-свобода» – основа индивидуально-авторской картины мира писателя. Неразрывное сплетение культурных кодов позволяет говорить о целом лингвокультурном мире, воссозданном автором с опорой на его личное мироощущение.

Литература:

1. Гудков Д.Б. Единицы кодов культуры: проблемы семантики // Язык. Сознание. Коммуникация.– М.: МАКС Пресс, 2004. Вып. 26. 168 с.
2. Гудков Д.Б. Телесный код русской культуры: материалы к словарю. –М.: Гнозис, 2007. 288 с.
3. Джансова З. Художнику свыше дано право говорить за других // Аргументы и Факты. 16 июня 2021г. (Электронный ресурс): https://kzaif.kz/society/hudozhniku_svyshhe_dano_pravo_govorit_za_drugih
4. Дмитриев В.Д. Толковый словарь русского языка / В.Д. Дмитриев. – М.: Астрель, 2003. (Электронный ресурс): <https://rus-dmitriev-talk-dict.slovaronline.com/>
5. Елистратов В.С. Словарь русского арго. – М.: Грамота.ру, 2002. (Электронный ресурс): <http://gramota.ru/slovari/argo/>
6. Жаркынбекова Ш.К. Языковое кодирование как способ хранения культурного знания // Мир Евразии: история, современность, перспектива: Труды Пятого Международного Евразийского форума. – Астана, 2006. С. 297-300.
7. Жаркынбекова Ш.К. Чернявская В.Е. Казахско-русская билингвальная практика: смешение кода как ресурс в коммуникативном взаимодействии // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер.: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2022а. Vol. 13, № 2. С. 468– 482. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-000-000>

8. Жаркынбекова Ш.К. Чернявская В.Е. Казахско-русское смешение кода: метакоммуникативная перспектива // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер.: Язык и литература. 2022б, 19 (4). С. 780–798. <https://doi.org/10.21638/spbu09.2022.408>.
9. Красных В.В. Предметный код культуры в русском культурном пространстве // Русистика на пороге XXI в.: проблемы и перспективы. – М.: ИРЯ РАН, 2003. С. 146-148.
10. Курпякова Н. Магический материализм: обзор творческого наследия Дюсенбека Накипова. Казахстанская правда. 4 февраля 2022 г. (Электронный ресурс): <https://kazpravda.kz/n/dyusenbek-nakipov-vospolnyaete-unesennoe-zlom-ne-skudeyte-lyubovyu/>
11. Накипов Д. Круг пепла. Роман интенций / Д. Накипов. – Алматы: Искандер, 2005. 226 с.
12. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. 216 с.
13. Сабетказы А. Древние культы и традиционная культура казахского народа. – Алматы: КазНИИ культуры и искусствознания, 2001. 363 с.
14. Словарь русского языка: В 4-х т. РАН, Ин-т лингвистич. Исследований / под ред. А.П. Евгеньевой. – М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. (Электронный ресурс): <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>
15. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. 825 с.
16. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. 346 с.
17. Толковый словарь русского языка: В 4-х т. / под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Терра, 2007. (Электронный ресурс): <https://ushakovdictionary.ru/>
18. Shamsutdinov R., Mukharlyamova L., Zharkynbekova, S. Shakirova, D. Ashrapova, A. (2017). Semantic Field of 'Wish/Desire' in the Tatar Language // Journal of History Culture and Art Research, 6(6), 117-124. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i6.1329> ISSN: 2146-5193
19. Shayakhmetova L., Mukharlyamova L., Zharkynbekova Sh. (2017). Lingvocultural concept "Fire" in the turkic language icture of the world // The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication TOJDAC April 2017 Special Edition DOI NO: 10.7456/1070ASE/110

References:

1. Dmitriev V.D. (2003). *Tolkovyi slovar' russkogo yazyka* (Explanatory dictionary of the Russian language). Moscow: Astrel. Retrieved from: <https://rus-dmitriev-talk-dict.slovaronline.com/> (in Russ).
2. Dzhansova Z. (2021). *Khudozhniku svyshe dano pravo govorit' za drugikh*. (The artist is given the right from above to speak for others). Argumenty i Fakty – Arguments and Facts. 16 iyunya. Retrieved from: https://kzaif.kz/society/hudozhniku_svyshe_dano_pravo_govorit_za_drugih (in Russ).
3. Elistratov V.S. (2002). *Slovar' russkogo argo* (Dictionary of Russian Argo). – Moscow: Gramota.ru. Retrieved from: <http://gramota.ru/slovari/argo/> (in Russ).
4. Gudkov D.B. (2007). *Telesnyi kod russkoi kul'tury: materialy k slovaryu* (The corporal code of Russian culture: materials for the dictionary). – Moscow: Gnozis (in Russ).
5. Gudkov D.B. (2004). *Edinitsy kodov kul'tury: problemy semantiki* (Units of culture codes: problems of semantics). – Moscow: MAKS Press (in Russ).
6. Krasnykh V.V. (2003). *Predmetnyi kod kul'tury v russkom kul'turnom prostranstve* (The corporal code of Russian culture: materials for the dictionary). – Moscow: Institut Yazykoznaniiya RAN (in Russ).
7. Kurpyakova N. (2022). *Magicheskii materializm: obzor tvorcheskogo naslediya Dyusenbeka Nakipova* (Magical materialism: an overview of the creative heritage of Dyusenbek Nakipov). *Kazakhstanskaya pravda – Kazakhstan truth*. 4 fevralya. Retrieved from: <https://kazpravda.kz/n/dyusenbek-nakipov-vospolnyaete-unesennoe-zlom-ne-skudeyte-lyubovyu/> (in Russ).
8. Nakipov D. (2005). *Krug pepla. Roman intentsii* (The circle of ash. A novel of intentions). – Almaty: Iskander (in Russ).
9. Postovalova V.I. (1988). *Kartina mira v zhiznedeyatel'nosti cheloveka* (The picture of the world in human vital activity). – Moscow: Nauka (in Russ).

10. Sabetkazy A. (2001). Drevnie kul'ty i traditsionnaya kul'tura kazakhskogo naroda (Ancient cults and traditional culture of the Kazakh people). Almaty: KazNII kul'tury i iskusstvovznaniya (in Russ).
11. Shamsutdinov R., Mukharlyamova L., Zharkynbekova, S. Shakirova, D. Ashrapova, A. (2017). Semantic Field of 'Wish/Desire' in the Tatar Language // Journal of History Culture and Art Research, 6(6), 117-124. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v6i6.1329> ISSN: 2146-5193 (In Eng.).
12. Shayakhmetova L., Liliya Mukharlyamova L., Zharkynbekova Sh. (2017) Lingvocultural concept "Fire" in the turkic language icture of the world // The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication TOJDAC April 2017 Special Edition DOI NO: 10.7456/1070ASE/110 (In Eng.).
13. Slovar' russkogo yazyka: V 4-kh t. pod redaktsiei A.P. Evgen'evoi (Dictionary of the Russian language: In 4 volumes, ed. A.P. Evgenieva). (1999). – Moscow: Rus. yaz.; Poligrafresursy. Retrieved from: <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp> (in Russ).
14. Stepanov Yu.S. (1997). Konstanty: Slovar' russkoi kul'tury. Opyt issledovaniya (Constants: Dictionary of Russian culture. Research experience). – Moscow: Yazyki russkoi kul'tury (in Russ).
15. Teliya V.N. (1996). Russkaya frazeologiya: semanticheskii, pragmaticheskii i lingvokul'turnyi aspekty (Russian phraseology: semantic, pragmatic and linguistic and cultural aspects). – Moscow: Yazyki russkoi kul'tury (in Russian).
16. Tolkovyi slovar' russkogo yazyka: V 4-kh t. pod redaktsiei D.N. Ushakova. (Explanatory dictionary of the Russian language). (2007). – Moscow: Terra. Retrieved from: <https://ushakovdictionary.ru/> (in Russ).
17. Zharkynbekova Sh.K. (2006) Jazykovoe kodirovanie kak sposob hranenija kul'turnogo znanija // Mir Evrazii: istorija, sovremennost', perspektiva: Trudy Pjatogo Mezhd. Evrazijskogo foruma. – Astana, 2006. - S. 297-300 (in Russ).
18. Zharkynbekova Sh.K., Chernyavskaya V.E. (2022a) Kazahsko-russkoe smeshenie koda: metakomunikativnaja perspektiva (Kazakh-Russian code mixing in metacom-municative perspective), *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Ser.: Jazyk i literatura* (Vestnik of Saint Petersburg University. Language and Literature), 2022, 19 (4), pp. 780–798, <https://doi.org/10.21638/spbu09.2022.408> (in Russ).
19. Zharkynbekova, Sh.K. Chernjavskaja, V.E. (2022b), Kazahsko-russkaja bilingval'naja praktika: smeshenie koda kak resurs v kommunikativnom vzaimodejstvii (Kazakh-Russian Bilingual Practice: Code-Mixing as a Resource in Communicative Interaction), *Vestnik Rossijskogo universiteta druzhby narodov. Ser.: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika* (RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics), 2022. Vol. 13, no. 2, p. 468–482, <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-2-000-000> (in Russ).

GTAMP 17.81.31, 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-11>

Н.Ж. Магазбеков¹, А.Қ. Қалиева², Ж.М. Әубәкір³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Абай академиясы»
ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru, ²almira_kalieva.8@mail.ru, ³kokwe75@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0003-2645-0918, ³0000-0003-1509-5287

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАЛПЫДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ «КЕМЕЛ ҰЛТ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа. Абайтану – отандық әдебиеттанудағы шексіз, шетсіз сала. Мұны кейінгі жылдары жүргізілген түрлі пәндер мен салалар аясындағы жаңашыл зерттеулер де айқындайды. Ақын мұрасын қазіргі таңда әр қырынан, жаңаша тұрғыда зерттеу ісі қолға алынып келеді. Абай Құнанбайұлы шығармашылығында қарастырылатын әр ұғым мен түсінік әр кезеңде өзінің өзектілігін, маңызын жойған емес. Себебі адамзат бойындағы қасиеттер мен ерекшеліктерді, мінез тақырыбын ақын философиялық тұрғыдан қарастырды. Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы мұрасының өзекті жақтары қарастырылды. Ақын толғамдары мен пайымдаулары нәтижесінде «Кемел ұлт» тұжырымдамасының негіздері айқындалып, құндылықтар жүйесі зерттелді. Сонымен қатар ақынның шығармаларындағы қоғам бейнесі, адамдар мінезі, топтық портреттер жүйесі нақты мысалдар негізінде жүйеленіп берілді. Сонымен қатар аталған зерттеулер негізінде «Кемел ұлт» тұжырымдамасының перспективасы, Абай шығармаларындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, Абай танымындағы ұлттық мінез типологиясы секілді өзекті тақырыптар талданып, ұлт мінезін түзеу, рухани кемелдендіру мұратының мәні, қыры айқындалады. Қазіргі уақытқа дейін Абайдың көптеген өлеңдері, қара сөздері зерттелді. Ғылыми еңбектер, мақалалар жарық көріп, әр қырынан талданды. Дегенмен Абай белгілі бір кезең зерттеліп, жауып қоятын тақырып емес. Ақын мұрасы әр кезең сайын, қайта зерделеп, зерттеп, жаңаша қырынан ашылатын өміршең тақырып болып қала бермек.

Алғыс: Мақала AP09259694 «Қазіргі әдебиеттану және когнитивтік парадигма» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: абайтану, кемел ұлт, толық адам, ар, ұждан, мінез, концепт

Н.Ж. Магазбеков¹, А.Қ. Қалиева², Ж.М. Аубакир³

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева научно-исследовательский
институт «Абай академиясы», Астана, Казахстан

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru, ²almira_kalieva.8@mail.ru, ³kokwe75@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0003-2645-0918, ³0000-0003-1509-5287

Общечеловеческие ценности и концепция «Идеальной нации» в творчестве Абая

Аннотация. Абаеведение – бескрайняя область отечественного литературоведения. Это также определяется инновационными исследованиями, проведенными в последующие годы в различных дисциплинах и областях. Наследие поэта в настоящее время изучается по-новому с разных сторон. Каждое

понятие и концепция, рассмотренные в творчестве Абая Кунанбайулы, не теряли своей актуальности и значимости в каждый период. Потому что поэт философский рассматривал качества и особенности человечества, предмет характера. В данной статье были рассмотрены актуальные аспекты наследия Абая Кунанбайулы. В результате размышлений и суждений поэта были определены основы концепции «Идеальная нация» и изучена система ценностей. Кроме того, образ общества, характеры людей, система групповых портретов в творчестве поэта были систематизированы на основе конкретных примеров. При этом на основе этих исследований анализируются проблематика понятия «Идеальная нация», система национальных и общечеловеческих ценностей в творчестве Абая, типология национального характера в знании Абая, смысл и аспект идеала совершенствования национального характера и духовного совершенства. До настоящего времени изучено много стихов, слов назидания Абая. Были опубликованы научные труды, статьи, проанализированы с разных сторон. Однако Абай не является предметом изучения и закрытия определенного периода. Наследие поэта будет оставаться жизнеспособной темой, которая будет открываться на каждом этапе, заново изучать, исследовать и открывать по-новому.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP09259694 «Современное литературоведение и когнитивная парадигма».

Ключевые слова: абаяеведение, идеальная нация, полный человек, честь, совесть, характер, концепт.

N.Zh. Magazbekov¹, A.K. Kaliyeva², Zh.M. Aubakir³

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³«Abay Academy» scientific-research institute at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru, ²almira_kaliyeva.8@mail.ru, ³kokwe75@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0003-2645-0918, ³0000-0003-1509-5287

Human values and the concept of the “Ideal Nation” in the work of Abai

Abstract. Abai studies is an endless field of in domestic literary studies. This is also determined by the innovative research carried out in subsequent years in various disciplines and fields. The poet's legacy is currently being studied in a new way from different sides. Each concept and concept considered in the work of Abai Kunanbayuly has not lost its relevance and significance in each period. Because the poet philosophically considered the qualities and characteristics of humanity, the subject of character. In this article, topical aspects of the heritage of Abai Kunanbayuly were considered. As a result of the poet's reflections and judgments, the foundations of the concept of a «Ideal Nation» were determined and a system of values was studied. In addition, the image of society, the characters of people, the system of group portraits in the poet's work were systematized on the basis of concrete examples. At the same time, on the basis of these studies, the problems of the concept of «Ideal Nation», the system of national and universal values in Abai's work, the typology of national character in Abai's knowledge, the meaning and aspect of the ideal of improving national character and spiritual perfection are analyzed. To date, many verses, words of edification of Abai have been studied. Scientific papers, articles were published, analyzed from different sides. However, Abai is not the subject of study and closure of a certain period. The poet's legacy will remain a viable topic that will be rediscovered at every stage, re-explored, explored and rediscovered in a new way.

Acknowledgements: The article was prepared as part of the project AP09259694 «Modern Literary Studies and the Cognitive Paradigm».

Keywords: Abai studies, ideal nation, a complete person, honor, conscience, character, concept.

1 Кіріспе (Мағазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ.)

Абай Құнанбайұлының әдеби мұрасының өміршеңдігін, негізінен ондағы адамзаттық мәңгілік құндылықтармен байланыста пайымдаймыз. Өйткені ақын тек бір дәуір ерекшелігін, белгілі бір заманға сай ұғымдарды талдап қана қоймай, әр кезең

үшін, әрбір адамзат өкілі үшін маңызды тақырыптарды қозғады. Сондықтан да Абай әлеміндегі уақыт пен кеңістік шексіз. Ол өз дәуірінің шындығын тап басып суреттеу арқылы ақиқат атаулының бұлтартпас жолын нұсқады. Оның шығармаларындағы қоғамның топтық келбеті, кез келген дәуірде өмір сүруі мүмкін. Ақиқат, иман, достық пен бауырмалдық, махаббат, жан азығы сынды адамзат бесігін тербеген мәңгілік құндылықтар – Абай поэзиясының арқауы, үзілмеген желісі. Осы бағытта төл әдеби мұраларымызбен қатар Батыс және Шығыс ойшылдарының шығармаларын зерделеді. Әлемдік ақыл-ой қазынасындағы мәңгілік ұғымдарды қозғау арқылы ақын қазақ танымын әлемге танытуға жол ашты.

Әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуқеновтің ақын ғұмыр кешкен заманға берген анықтамасына сүйенсек, «Абай дәуірі дегеніміз – XIX ғасырдың қорытындысы» (Елеуқенов, 1987: 172), – деп баға береді. Ғалым осы орайда ақын өмір сүрген кезеңнің қазақ тарихындағы тағдыршешті мәнге ие уақиғаларын, сол тарихи ситуациялардағы Абай ортасының жалпы ұлттық мәдени өмірдегі орны мен ролін саралайды. Дәуірлік мағынаға жиынтықтай жасалған пайымға назар аударсақ, Ш.Елеуқенов Абайдың тікелей қазақы болмыстың отарлық езгіден өзгеру, құбылу жағдайының куәсі әрі соларды өз шығармаларында бедерлеуші ретіндегі позициясына тоқталады. Абай өмір сүрген XIX ғасырдағы қазақтың әлеуметтік-мәдени өмірі патшалық саясатқа қатты тәуелді болды. Басқарушылық құрылым, жүзеге асқан реформалар қазақ танымына жат дүниелерді әкелді. Онсызда әлсіреп тұрған ұлт бірлігі, халықтың экономикалық жағдайы одан әрі ушыға түсті. Патша әкімшілігі сол кезеңдегі саяси-экономикасы мен мәдени-әлеуметтік мүмкіндігі тұралап қалған, азаматтық көзқарасы әлжуаз елдің жағдайын сәтті пайдаланып, басқару жүйесін асқан жымысқылықпен жүзеге асырды. Осындай оқиғалар тізбегінде бірнеше ғасыр бойында қалыптасқан ұлттық құндылықтар жүйесі өзінің маңызын жоғалта бастады.

Адамзат тарихындағы кез келген ұғымды ұлттық және жалпыадамзаттық деңгейде әр ұлттың танымына қарай талдауымызға болады. Сол арқылы ұлт ерекшелігі, танымы айқындалады. Абай өз өлеңдерінде көптеген ұғымдарды ұлттық және жалпыадамзаттық деңгейінде екі түрлі қараған. Осыған сәйкес біз мақалада ақын шығармаларын негізге ала отырып, «Кемел ұлт» концептісінің негізін, жан-жақты қағидаттарын кеңінен ашуды мақсат етеміз. Мақаланы жазу барысында Абай Құнанбайұлы шығармалары негізінде ақын ойы мен жеке тұлғаның рухани кемелдену жолы нысанға алынды. Бұл мәселелерді жеке-жеке тану арқылы «кемел тұлға» ұғымын «кемел ұлт» түсінігіне дейін жандандыруды негізге алуымыз қажет. Осы орайда «кемел ұлт» деген ұғымға нені жатқызамыз деген сұрақ туындайды. Кемел ұлт дегеніміз – белгілі бір даму процесін басынан өткізген, танымы, құндылықтар жүйесі қалыптасқан ұлт.

Әлемдегі кез келген елдің мәдениетін, әдебиетін, философиясын жоғары деңгейге көтерген оның ұлы тұлғалары болады. Ағылшын халқы Шекспир, Байрон, Диккенс секілді тұлғаларымен мақтанса, орыс халқы Пушкин, Лермонтов, Толстой сынды классиктерін үлгі тұтады. Сол секілді қазақ халқы да Абай мұрасы арқылы адамзаттың рухани жаңғыруына, ақыл-ойына олжа салып отыр. Демек, Абай Құнанбайұлы – қазақ

ұлтының ғана перзенті емес, адамзаттың өкілі. Бір ұлт шеңберіне сыймайтын тұлға. Адамзаттық дәрежеге көтерілген кезде Абай өз ұлтын қандай дәрежеде көргісі келді деген сұраққа жауап іздеуіміз қажет. Төңірегіндегі елдермен, ұлттармен салыстыру нәтижесінде «дамыған, кемелдікке жеткен ұлт» бойында болуы қажет ұғымдарды қарастырды. Әрине, мінін теру арқылы одан арылудың жолын іздестірді. Себебі кез-келген салада, оқиғада алға жылжу үшін орын алған мәселелерді шешу керек. Соларды шешкен бойда ғана арыға жылжуға болады. Сол секілді ұлт бойындағы жаман қасиеттер даму процесін артқа тартпас үшін оны алып тастау керек. Бұл мәселеде Абай өз шығармаларында ұлтының ерекшеліктерін, мінезіндегі өзгерістерді басқа халықтармен салыстыра отырып береді. Бұл анықтаманы Абай қалай жаңғыртқан деген мәселеге тоқталайық. Абай пайымдаулары терең талданатын қара сөздерінде «ұлт», «кемел ұлт» болудың алғышарттары жазылған. Қазақтың басқа ұлттардан айырмашылығы деген тақырып бойынша екінші сөзінде салыстырыла айтылады.

2 Материалдар мен әдістер.

2.1 Зерттеу әдістері (Магазбеков Н.Ж.)

Мақалада талдау жүргізу барысында Абай Құнанбайұлы шығармаларының академиялық толық жинағы, ҚазҰУ-нің «Абайтану» орталығы шығарған «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» және Абай академиясының құрастыруымен жарыққа шыққан көп томды еңбектер, әр түрлі ғылыми мақалалар негізге алынды. Сонымен қатар мақалада:

- Ұлттық сана-сезім, болмыс, мінез мәселелерін дәуірмен сабақтас зерделеу үшін мәдени-тарихи;
- тікелей шығармашылық зертханада шығарманың дүниеге келуіне қатысты мәселелерді пайымдау үшін психоаналитикалық;
- Абай шығармаларындағы әлеуметтік, мәдени, философиялық мәселелерді жаңаша зерделеу үшін әдеби-герменевтикалық әдістер қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама (Қалиева А.Қ.)

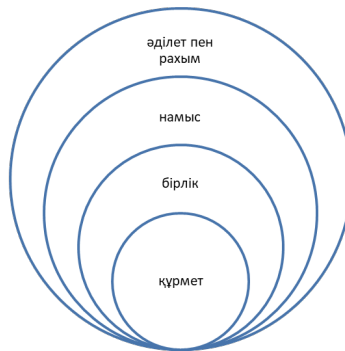
Бұл мақалада Абай шығармашылығының өзектілігі және ондағы құндылықтар жүйесі кеңінен көрініс табады. Абай Құнанбайұлы кемеліне жеткен ұлт ұғымын қарастыру барысында ең алдымен өзінің ортасынан бастады. Отбасынан бастау алған жүйе ру іші, ел, адамзат болып жалғасын таба берді. Яғни бір сатыдан келесі сатыларға өсу кезінде құндылықтар, ойлар одан әрі тереңдей берді. Ақын өлеңдерінде тек белгілі бір топқа ғана емес, барша қазаққа тән мінез ерекшеліктерін сынға алды. Мінездердегі ерекшеліктерді бағалау арқылы мәні мен мағынасын жан-жақты ашты. Абай шығармаларындағы бағалау мәселесі жөнінде ғалым А. Салқынбай: «Адамның айналасындағы болмысқа, жалпы әлемге қарым-қатынасы бағалаудан басталады дедік. Өзі, өз үйі, өз отбасы, өзі тұрған жері, өз елін бағалаудан басталған рухани өсу оны өзге, өзгенің үйі, өзгенің отбасы, өзгенің туған жері, өзгенің елі, т.б. деп бағалауға дейін жеткізеді. Адам өзін, өзін қоршаған ортаны танып қана қоймайды, сонымен бірге бағалайды да» (Салқынбай, 2015: 96), – деген пікір білдіреді. Сол бағалаудың нәтижесінде «кемелденген ұлт» тұжырымын танытып отыр. Осы айтылған мәселелер мақаламызда кеңінен қарастырылады. Абай өзінің шығармашылық мұрасында осы уақытқа дейін қалыптасқан жүйелерді өзінше дамыта түседі. Абайша пайымдап,

Абайша түсіндіреді. Ақынның жаңалығы осында. Өйткені Төл, Шығыс, Батыс ақыл-ойларының ұрықтары Абай болмысына келгенде жаңа түрленіп, қазақы болмыспен жаңғырды. Себебі жартастың шетінде тұрған қазақ қоғамы соған зәру еді. Ендігі кезекте Абайдың «Кемел ұлт» тұжырымдамасының негізгі ұғымдары жайын талқылайық.

3 Талқылау (Мағазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ., Әубәкір Ж.М.)

Абай Құнанбайұлы жеке тұлғаның рухани кемелдену жолын сөз еткен кезде «толық адам» ілімін негізге алды. Аталған ілім жүйесін тарқатуда адам бойындағы қасиеттердің тарихи-мәдени мәнін ашу арқылы маңызын түсіндірді. Сол секілді «кемел ұлт» туралы пайымында адамға тән қасиеттерді ұлт дәрежесіне көтеріп, сол деңгейде бағалайды.

Абай – адамзатқа ортақ тұлға. Ұлы ақын шығармаларында айтылатын, қозғалатын тақырыптар барлық адамзатқа ортақ мәселелерді қамтиды. Дегенмен, ең алдымен Абай – қазақ халқының ұлы. Абай шығармаларында өзі өмір сүрген ортасы, көрген тарихи кезеңдері сөз болады. Жалпы Абай Құнанбайұлының кез-келген шығармасы адамзатқа керек асыл ұғымдарды сипаттайды. Сол жерден әр адамға керекті қасиетті жан-жақты талдап, мағынасын ашып көрсетеді. Ұлттық құндылықтар жүйесінің негізінде қалыптасатын «кемел ұлт» тұжырымдамасы өз бойына бірнеше категорияларды жатқызады. Бұл категориялардың әрқайсысы адам мен қоғам байланысының негізінде жүзеге асып, талап пен талғамның ең үздік нұсқасын білдіруі шарт. Сол себепті әр ұғымға, оның беретін мағынасы мен маңызына айрықша назар аударуымыз қажет.

Сызба – 1

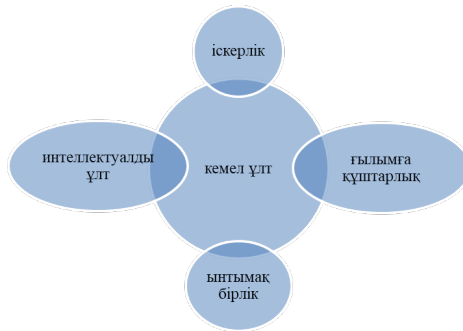
Мысалда көрсетілген тізбектер шеңберінде «Кемел ұлт» болмысында табылуы қажет қасиеттер көрсетілген. Адамды құрметтеу, бірлікте болу, намысқа тырысу жалпы адамзат, әсіресе қазақ үшін өте өзекті. Алда қанша уақыт өтсе де өзекті болып қала береді. Әділет пен рахым – қай қоғамның болмасын рухани азығы. Әділет пен рахымды ұстанған адам адаспасы хақ. Абай бұл туралы:

«Ғадәләт пен мархамат – көп азығы,

Қайда көрсең, болып бақ соған көмек» (Абай, 2020: 291), – дейді. Түптеп келгенде, бұлардың барлығы мінезден шығады.

Профессор Ж.Дәдебаев Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ел бірлігі туралы ойы жөнінде: «Ақынның елдің ынтымағы мен бірлігі туралы сөзі жүйелі, ойы көп құрамды, күрделі. Бір ойдан келесі ой, бір тұжырымнан келесі тұжырым туады. Алдыңғы тұжырым кейінгі тұжырымның алғышарты, негіздемесі қызметін атқарады» (Абайтану, 2017: 15), – деген ойды білдіреді. «Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» деп өмір сүрген ақын өз шығармаларында адамзатқа қажетті ұғымдарды жүйелей береді. Аталған мәселелерді талдау барысында ол кезеңдегі өмір сүру формасы, ерекшеліктерін қоса қамту қажет. Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі мәтіннің берілуі, автор ойы, уақыт пен кеңістік, дискурс мәселелерін кеңінен қараған кезде жан-жақты түсіне аламыз. Өлеңнің берілу, баяндау формасы арқылы шығарманың мәнін, автор ойын байқауымызға болады (Seisenbiyeva, Begmanova, Aitova, Tulebayeva, Madibayeva, 2022: 34)

Абай ілімінің негізгі ұғымдары ретінде «кемел ұлт» концептісінің аясын кеңінен қарастыруға болады:

Сызба – 2

Сызбада көрсетілгендей қазіргі таңда дамыған, мақсаты айқын ел болу үшін өз бойына бірнеше қасиеттерді сіңіру қажет. Білім мен ғылым жарысқа түскен заманда ұлттың әр тұлғасы Абай айтқан жақсы қасиеттерді бағдар етіп ұстанып, сол бойынша әрекет етуі керек. Міне, осы тұрғыданалғанда ынтымақ бірлігі жарасқан, ғылым мен білімді дамуының өзегі ретінде ұстанған ұлт белгілі бір деңгейде даму үдерісін өткереді. Мұның барлығы Абай дамытқан жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жүзеге аспақ.

«Мінез» ұғымының Абай көзімен екіжақтылық сипатта өрілуі еріксіз санамызға ой ұялатады. Ақын ұлттық болмыс пен мінездегі бұл жат қылықтарды қара сөздері арқылы жеткізе отырып, жақсы адам мен жаман адам арақатынасында ашады. Данышпан Абай мінез сипатын ашуда алдымен жүрек ісіне тоқталады: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап бере алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі демек, бұлар жүрек ісі» (Абай, 2 том, 2020: 64). Осылай жүрек ісін талдайды да, қазақтың жүректі кісі деген ұғымын теріске шығарады. «Жүректі» деген сөзді біз тек бір

мағынада түсінбеуіміз қажет. «Жүректі» деп жақсы мен жаманды таразылай алатын, жамандыққа ермейтін, ақылменен батырлықты бірге ұстаған адамды айта аламыз. Абайдың «жүректі» деп отырғаны осы. Бұл – жақсылықтың өлшемдері. Ақынның бұл ойы «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» деп аталатын өлеңінде одан әрі жалғасын табады:

«Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл - күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі» (Абай, 2020: 378).

Сонда достық, қастық бар жақсы және жаман қасиеттер жүректен шығады. Бәрін реттеуші – жүрек. Ақын ойы қара сөздерінде де одан әрі талданған. Ал ақыл – ар мен ұяттың күзетшісі болып өзге қылықтарды реттеп тұр екен. Ар мен ұяттың сынбауы өзге мінездердің бір орында тұрып, басқа арнаға кетпеуінің негізгі мысалы. Жүректің көзі ашылу мәселесін Абай көп толғаған. Оған мына өлең жолдарын мысалға келтіре аламыз:

«Жүректің көз ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі,
Іштегі кірді қашырса
Адамның хикмет сәулесі» (Абай, 2020: 180).

Ақиқаттың сәулесі түсу үшін «жүректің» көзі ашылуы керек екен. «Іштегі кір» деп отырғаны сол жүректің көзін жауып тұрған жаман қасиеттер. Олар: надандық, білімсіздік, ашкөздік. Міне, осылардан арылу, қашыру арқылы ғана адамның ішіндегі даналық, білім жарқырап алдыға шығады. Ақын өлеңдеріндегі «жүрек» ұғымы «хақтықтың сәулесін ашатын» негізгі категория. Ақынның жүрек туралы ойы жөнінде ғалым М. Мырзахметұлы: «Абай жүректі – рахым, шафағаттың қайнар көзінің баламасы ретінде қарайды. 1886 жылдан бастап жүректің сырына үңіліп, ол жайлы таным-түсініктерін жыл өткен сайын тереңдетіп, шығармаларында жүйелі түрде насихаттап таратып отырады» (Мырзахметұлы, 2014: 235), – деп аша түседі.

4 Зерттеу нәтижесі (Мағазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ., Әубәкір Ж.М.)

Қазақ бойындағы ұлттық мінездер мәселесін қарастырған кезде ақынның отыз тоғызыншы қара сөзі бірден еске түседі. Бұл қара сөзінде Абай: «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық» (Абай, 2 том, 2020: 119), – дей келе, сол екі мінезге тоқталады. Бұл мінездердің бірі – ел басы, топ басы деп аталатын кісілерге сену, артынан еру. Екінші жоғалтып алған мінез ретінде – намысқойлықты келтіреді. Қазақтың жалпы тарихына мән беріп қарайтын болсақ, кезінде әр тараптан шапқыншылық жүрген кезде Қазақ хандығының әр өлкесіндегі басшылары осыған дейінгі болған өкпе-

ренішті қойып, бір ту астында жиналған. Бірігуінің арқасында жауына тойтарыс беріп жеңіспен оралған. Сол кезеңдегі секілді XIX ғасыр көрінісінде қазаққа бірігу қажет болды. Бұл жерде тек бірігіп қана қоймай, жаңа заманға тән білімді игеру қажеттілігі бірінші орында тұрды. Алда бәсеке, конкуренция заманы келе жатты. Осы бәсеке мен жарысты қоғамдық дамудың негізі ретінде алып соған ыңғайлану арқылы ғана тықырықтан шығу керек болды. Осы айтылған ойлар мен тұжырымдар Абай ілімінің негізгі өзегі болды. «Абай ойлары мен пікірлерін, қағидаларын адамзаттың, адам баласының адамдық мәні, адамдық қасиеті туралы әлеуметтік-этикалық, философиялық көзқарасынан таратып айтты және солардың бәрі дәлелді, тиянақты негізделді. Адамзаттың, адам баласының адамшылығы, адамдық қасиеті туралы мұндай кемел ілім Абайдың заманында бір-ақ адамда болды. Ол – Абайдың өзі. Ақын ілімі адамзат ақыл-ойының кеңістігінде өмірлік мәні мен мағынасы зор айрықша ұстанымдар мен қағидалардың біртұтас жүйесін қалыптастырды. Абай ілімінің жүйесіндегі қағидалар жалпыадамзаттық рухани құндылыққа айналды» (Дәдебаев, 2016:262). Ж.Дәдебаев еңбегі арқылы тәуелсіздік кезең жемісі – ақын пәлсапасының зерттелуін деңгейін пайымдай аламыз.

Өлеңдері мен қара сөздерінде олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, философиялық тұрғыдан жауап іздейді. Сол арқылы адамзат қауымын алға жетелеудің негізгі тіректерін іздеуді мақсат етеді. Осы тұрғыдан ақын шығармашылығына мән беріп қарайтын болсақ, «ақыл», «қайрат», «жүрек», «толық адам» секілді концептілерге назар аударамыз. Олардың әрқайсысының жан-жақты талдануына қарай ұлттық құндылықтар иерархиясын құрастыра аламыз.

«Абай поэзиясында тұлға концептінің ішкі мазмұны халық, ел, жұрт ұғымдарымен тығыз байланыста зерделенеді. Ақын шығармашылығының жалпы бағдарын танытатын сыншыл көзқарас қоғамның барлық жағымсыз мінез-қылығын әшкере ете отырып, сол олқылықтармен күресетін, игі өзгерістерге себепші болатын қаһарман образын жүйелі түрде дамытып отырады. Бір ерекшелігі, ақын шығармаларында аталмыш кейіпкердің нақтытұлғасы жоқ. Поэтикалық сөз саптау, ой қорытулар автор/заман/қоғам сондай көшбасшы тұлғаны іздеу үстінде екенін аңғартады» (Қалиева, 2021).

Абай Құнанбайұлы шығармаларында сипатталған құндылықтар жүйесіне талдау жасау арқылы адам жан-дүниесін терең түсінуге мүмкіндік береді. «Ақын өлеңінің мәтініндегі мән мен мағынаның тамыр тартқан тереңіне екінші бірі бойлай алмайды. Онда бірнеше деңгей бар: Абайға дейінгі дәуірден басталатын сарындар; Абайдың дәуіріндегі әлеумет өмірінің шындықтары; Абайдан кейінгі дәуір шындықтарымен үндесіп жатқан сарындар. Бұлардың әрқайсысының құрылым жүйесін, ерекшеліктерін анықтаудың маңызы жоғары. Бірақ оларды бір-бірінен жеке дара бөліп алып қарастыру қажетті нәтижеге жеткізбейді. Көрсетілген сарындарды тұтас қамтитын мағыналық-құрылымдық жүйенің өзегін табу, зерттеу нысанының заңдылықтарын сол өзекті желі бойынша таратып талдау аса маңызды» (Баязитов, Дәдебаев, Жусанбаева, 2021: 30).

Поэтикалық жағынан ұлттық болмыс пен мінезді сипаттаған туындыларының негізгі ерекшелігі – ақынның топтық портреттерді сомдауға ден қойғандығында.

Бірінші жақтан айтылатын өлеңдердегі ақын «мені» де, үшінші жақта бейнеленетін топтық суреттемелер де Абай дәуіріндегі ұлт болмысын танытады.

Хақім Абайдың түсінігінде білім мен ғылым – адамзат руханиятының негізі. Ой-шыл әрқашан ғылым мен білімге адамды тұлға ретінде қалыптастыратын ақиқат деп қарады. Абай қара сөздерінде қазақтың өмір салтын басқа халықтармен салыстыра келіп, өз жұртындағы дел-сал қалыпты мінейді. Ақын еңбек туралы да жаңа сөз айтып, қазақ қоғамында еңбек хақында жаңа түсінік қалыптастырды. Ол еңбекті жай ғана қызмет емес, адам болмысының басты қағидасы ретінде қарастырып, оның қоғамды дамыту мен тұлғаны қалыптастырудағы елеулі орнына ерекше мән береді. Еңбектің тұлғаны қалыптастырудағы орасан ықпалын айтып, ғылымды игеру, таза білімді болу ерен еңбектің арқасында ғана іске асатындығын атап өтті. Сол себепті ол әрқашан еңбек пен мақсатты қызметті өлеңдерінде асқақтата жырлады. Абай өз еңбегіне сүйенген жанды толық адам деп пайымдап, жалқаулық психологиясын сынады. Тек сынап қана қоймай адам хақында өзіндік ой-толғам қалыптастырды. Абайдың пікірінше, нағыз адам – оқыған, білімге ынтық жан. Оның ақылы толық, ойлауы терең. Нағыз адам өзіне жағдай, бостандық сыйлайтын еңбекке сүйенеді, оған жұмыссыздық, жатыпшіерлік, алаяқтық т.б. жат. Абай нағыз адам мұратын қалыптастырып қана қойған жоқ, осы мақсатқа жетудің шынайы жолдарын көрсетіп берді.

5 Қорытынды (Әубәкір Ж.М.)

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы мұрасының өзекті жақтары қарастырылды. Ақын толғамдары мен пайымдаулары нәтижесінде «Кемел ұлт» тұжырымдамасының негіздері айқындалып, құндылықтар жүйесі зерттелді. Сонымен қатар ақынның шығармаларындағы қоғам бейнесі, адамдар мінезі, ұғым-түсініктер жүйесі анықталды. Ақын шығармаларындағы айтылатын ар, ұждан, еңбек, ғылым мәселелері бүгінгі күн тұрғысынан қаралып, ерекшеліктері жан-жақты талданды. Гуманитарлық ғылымда бұған дейін негізделген «толық адам» тұжырымдамасы негізінде «кемел ұлт», «кемел адамзат» ұғымдарын зерттеудің маңызы зерделеніп, перспективасы айқындалды. Осы уақытқа дейін Абайдың көптеген өлеңдері, қара сөздері зерттелді. Ғылыми еңбектер, мақалалар жарық көріп, әр қырынан талданды. Дегенмен Абай белгілі бір кезең зерттеліп, жауып қоятын тақырып емес. *Абай шығармаларының идеялық лейтмотиві – ұлт бірлігі.* Осы мәселе тұрғысында да Абай мұрасы – қазіргі әлеуметтану, психология, мәдениеттану, саясаттану, дінтану салалары үшін ізгі идеялардың қайнар көзі. Жеке тұлғаның өмірлік бағдар таңдауы, өмір бойы үйреніп-білуден жалықпау, сана мен ар тазалығын сақтау, тұлғалық коммуникациядағы мәдениет пен парасат, білім беру, ғылым игеру істерінің қоғам игілігіне бағытталуы, діни сауаттылық сынды сан салалы ой-толғамдар зияткер қоғам қалыптастырудың базасын құруға негіз болады.

Жүргізілген зерттеулер негізінде Абай Құнанбайұлы өлеңдері әр заман үшін, әр адам үшін керекті дүние екендігіне көзіміз жетеді. Ақын творчествосындағы ұғымдар, айтылатын философиялық ойлар жалпы адам баласының азғындықтан арылып, кемелдікке жетуіне көмегін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Т.1. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
3. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXII том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 294 б.
4. Баязитов Б., Дәдебаев Ж., Жусанбаева С. Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі. «Keruen» ғылыми журналы, 73 (4) 2021. – 374 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-02>
5. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы // Абайтану. Таңдамалы еңбектер, X том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 291 б.
6. Елеуқенов Ш. Ұлы суреткер роман жанры хақында // Мұхтар Әуезов тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 б.
7. Қалиева А. Абай мұрасындағы рухани көшбасшы тұлғасы. Современники и наследники Абая. Материалы Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения поэта. – Нур-Султан, 2021. – С.139-143.
8. Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өнд., толықт., 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
9. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвоэтикасы: монография / Салқынбай А.Б.. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
10. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4), pp. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03

References:

1. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Vol. 1. – Алматы: Publishing house «Zhazushy». – p 604. (in Kaz.)
2. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Volume 2. - Алматы: Publishing House «Zhazushy». – p 604. (in Kaz)
3. Abai studies. (2017) Selected works. Volume XXIII. Thoughts and reflections. - Алматы: Kazakh University. – p 294. (in Kaz)
4. Bayazitov B., Dadebaev Zh., Saule Zhusanbaeva S. (2021) Semantic and Structural System of Abay's Works. «Keruen» scientific journal. Volume 73, Number 4 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-02>
5. Dadebaev Zh. (2016) Anthropologism of Abai // Abai studies. Selected Works, volume X. Thoughts and reflections. - Алматы: Kazakh University. – p 291. (in Kaz)
6. Eleukenov Sh. (1987) the genre of the novel of the great artist // lessons of Mukhtar Auevov. - Алматы: writer. – p 432. (in Kaz)
7. Kalieva A. (2021) The personality of the spiritual leader in the legacy of Abai. Contemporaries and heirs of Abai. Materials of the International Scientific Conference dedicated to the 175th anniversary of the poet's birth. - Nursultan. – pp. 139-143. (in Kaz)
8. Myrzakhmetuly M. (2014) Abai study: book 1. Edit., complete., 2nd ed. - Astana:»Interactiv Kazakhstan». – p 432. (in Kaz)
9. Salkynbay A. (2015) linguopoetics of the word Abai: monograph / Salkynbay A. B. - Алматы: Kazakh University. – p 242. (in Kaz)
11. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4), pp. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03 (in Eng)

FTAMP 17.71.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-12>

Н. Набиолла^{1*}, Е.К. Карбозов², Қ.Ө. Тамабаева³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
³Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Тараз, Қазақстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²e.karbozov76@gmail.com, ³karakoz14@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0001-7909-1299, ³0000-0001-6734-9635

ЕР ЖӘНІБЕК ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАР МЕН АҢЫЗДАРДЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Ер Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен аңыздарға талдау жасалады. Ер Жәнібек батыр – Абылай хан тұсында жасаған әйгілі батырлардың бірі, Абылайдың оң тізесінен орын алған тарихи тұлға. Ел арасында батыр атына байланысты жырлар мен аңыздар көптеп таралған. Онда баяндалатын оқиғалар қазақ пен жоңғар арасындағы соғыстарды арқау етеді. Тек бір жырда ғана қазақ-қырғыз арасындағы қақтығыс айтылады. Аңыздарда Ер Жәнібектің туғанынан қартайған шағына дейінгі өмір жолы толық баяндалған. Батырға байланысты туған тарихи аңыздар мен жырлар Қазақстанмен қатар, Моңғолия, Қытайдағы қазақтардың арасында да кең жайылған. Осы фольклорлық мұралар арасынан мақалаға өзек болып отырған төрт жыр мен сюжеті біршама күрделі төрт аңыз сараланып алынып, мақалаға негіз етілді. Зерттеу барысында жырлар мен аңыздардың жариялануында жариялаушылар мен құрастырушылар тарапынан мәтіннің алғашқы нұсқасын негізге алмай, кейбір сөз сөйлемдер мен шумақтарды, олардың тарихи мән-маңызына мән бермей өз ыңғайларына қарай өзгертіп жариялағанына назар аударылды. Сонымен бірге кейбір фольклорлық мотив сюжеттердің де бірнеше батырға, айталық: Жәнібек, Тұрсынбай, Көбеш батырларға байланысты айтылатынына көз жеткізілді. Бұндай мотив, сюжеттердің әр батырға байланысты туған аңыздарда айтылуы фольклорлық заңдылықтарға сай, бір-бірінен көшірме емес, қайта фольклордың табиғатына келетін ортақ дүниелер екеніне ғылыми тұрғыдан тұжырым жасалды. Сонымен бірге Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен аңыздардың да кейбір ортақ мотивтер мен сюжеттерді арқау еткеніне де сараптаулар жасалды. Мақалада Жәнібек батырдың өмір тарихын, күрес жолын арқау етіп жазылған, тарихи аңыздар мен жырларды арқау еткен романдар туралы да қысқаша мәліметтер берілді.

Кілт сөздер. Жәнібек, тарихи аңыз, тарихи жыр, сюжет, мотив, жанр.

N. Nabiolla¹, E.K. Karbozov², K.U. Tamabaeva³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
³International Taraz Innovation Institute named after Sherkhon Murtaza
Taraz, Kazakhstan

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²e.karbozov76@gmail.com, ³karakoz14@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0001-7909-1299, ³0000-0001-6734-9635

Textology of the historical epic and the legend about Yer Zhanibek

Abstract. The article analyzes the poems and legends associated with Yer Zhanibek batyr. Yer Zhanibek batyr is one of the famous batyrs created during the reign of Abylay Khan, a famous person who took the place of the right tribe of Abylay. Many songs and legends are associated with the name of the hero. The events described in it refer to the wars between the Kazakhs and the Jungars. Only one poem describes the conflict

between the Kazakhs and the Kyrgyz. The legends fully describe the life path of Yer Zhanibek from birth to old age. Historical legends and songs associated with the hero are widespread among the Kazakhs of Kazakhstan, Mongolia, and China. Among these folklore legacies, four songs and four legends, which are the subject of the article, with a rather complex plot, were selected and formed the basis of the article. During the study, it was confirmed that when publishing poems and legends, publishers and compilers did not take the first version of the text as a basis, but changed some words and phrases and published them at their discretion, not paying attention to their historical significance. At the same time, it was noted that some folklore motifs are associated with several heroes, for example, the heroes Zhanibek, Tursynbay, Kobesh. From a scientific point of view, it is concluded that such motives are told in legends associated with each hero in accordance with the laws of folklore, they are not copies of each other, but are common worlds that correspond to the nature of folklore. At the same time, it was analyzed that the songs and legends associated with Zhanibek batyr have some common motifs and plots. The article also provides brief information about novels based on historical legends and poems written on the basis of the life story and struggle of Zhanibek batyr.

Keywords. Zhanibek, historical legend, historical poem, plot, motif, genre.

Н. Набиолла¹, Е.К. Карбозов², К.У. Тамабаева³

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы Тараз, Казахстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²e.karbozov76@gmail.com, ³karakoz14@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0001-7909-1299, ³0000-0001-6734-9635

Текстология исторического эпоса и легенды о Ер Жанибек

Аннотация. В статье анализируются поэмы и легенды, связанные с Ер Жанибек батыром. Ер Жанибек батыр – один из известных батыров, созданных в период правления Абылай-хана, известного человека, занявшего место правого колена Абылай. С именем богатыря связано множество песен и легенд. События, описанные в ней, относятся к войнам между казахами и джунгарами. Только одно стихотворение описывает конфликт между казахами и кыргызами. В легендах полностью описан жизненный путь Ер Жанибека от рождения до старости. Исторические легенды и песни, связанные с героем, широко распространены среди казахов Казахстана, Монголии, Китая. Среди этих фольклорных наследий были отобраны и положены в основу статьи четыре песни и четыре легенды, являющиеся предметом статьи, с достаточно сложным сюжетом. В ходе исследования было подтверждено, что при издании поэм и легенд издатели и составители не брали за основу первый вариант текста, а изменяли некоторые слова и словосочетания и публиковали по своему усмотрению, не обращая внимания к их исторической значимости. В то же время замечено, что некоторые фольклорные мотивы связаны с несколькими богатырями, например, богатырями Жанибек, Турсынбай, Кобеш. С научной точки зрения сделан вывод о том, что такие мотивы рассказываются в легендах, связанных с каждым героем в соответствии с законами фольклора, они не являются копиями друг друга, а являются общими мирами, соответствующими природе фольклора. В то же время было проанализировано, что песни и легенды, связанные с Жанибек батыром, имеют некоторые общие мотивы и сюжеты. В статье также приводится краткая информация о романах, основанных на исторических легендах и стихах, написанных на основе истории жизни и борьбы Жанибек батыра.

Ключевые слова. Жанибек, историческая легенда, историческая поэма, сюжет, мотив, жанр.

1 Кіріспе (Набиолла Н.).

Жәнібек Бердәулетұлы Абылай хан заманында өмір сүрген қас батырлардың бірі. ХІХ ғасырда өмір сүрген қазақтың әйгілі ғалымы Ш.Уәлиханов Абылай ханға қатысты зерттеуінде ХVІІІ ғасырдың қазақ тарихы үшін аса бір ауыр кезең

болғандығын, қазақты қан жылатқан «Ақтабан шұбырынды» жылдардың халық есінен көтеріле қоймағынын да тілге тиек етеді.

Қазақ халқы үшін қатерлі сын-сағатта Абылайдың хан тағына мініп, халықты ұйымдастыра білуінің арқасында, анталаған жауға тойтарыс бере алғаны да тарихтан белгілі (Abdasadyk, 2021: 325-336). Әрине, Абылайдың қарсы келген жауына қарсы тұру үшін де оның қасында ұлы билері мен батырларының болғаны шындық. Оны тарихи құжаттармен қатар, ел арасында кең тараған тарихи жырлар мен аңыздар да аңғартып отыр. Сол кезеңдегі Абылайдың ұлы батырлары Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Баян, Тұрсынбай, Малайсары, Райымбек, Наурызбай, Бармақ т.б. батырлар мен Төле би, қаз дауысты Қазыбек би т.б. билер туралы туған жырлар мен аңыздардан XVIII ғасырдағы қазақ халқының қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткеріп жатқан тарихи жағдайының сүрлеуін аңғаруға болады. Жоғарыда аты аталған батырлардың қатарында «Ер Жәнібек» батырдың да орны айрықша, оны Абылай дәуірінде жасаған Үмбетей жыраудың толғауларынан да көруге болады:

Аруағыңа болысқан,
Әділ билік қылысқан.
Қашпаған қандай ұрыстан
Керейде батыр Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек,
Қу дауысты Құттыбай,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай -
Абылай сенің тұсында,

Сол бесеуі болыпты-ай! (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 77-78). Абылайдың ақылшыларының бірі болған, жырау Үмбетейдің жырларынан Жәнібектің де орын алуы, оның сол кезеңдегі орынының да айқын екенін көрсетеді.

2 Материалдар мен әдістер (Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө.).

Жәнібек батыр туралы М.Әуезов те өз зерттеулерінде сөз етіп, мақалаларында тоқталып отырған. Айталық 1922 жылғы жарық көрген «Шолпан» журналының №2-3 сандары мен 1923 жылы шыққан осы журналдың №4-5 сандарында жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдеби сын)» атты мақаласында «Жәнібек батыр» туралы жазады. Кейіннен осы мақала М.Әуезовтің 1991 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан «Әдебиет тарихы» атты кітабының соңында берілген. Бұл мақалада фольклордың әртүрлі жанрына тоқталып, Абайға дейінгі қазақ фольклоры мен авторлық ауыз әдебиетіне талдаулар жасай отырып «ескі әдебиетімізде ескі қазақ өмірінің әрбір дәуірі, әрбір мезгілі және әрбір жеке-жеке суреттері де айтылған» дейді. Сонымен бірге Абылай дәуіріндегі Бұқар жырау мен керей Жәнібек айтты дейтін жырлар мен бата сөздеріне де тоқталады. Онда Жәнібек батыр туралы мынадай үзінділер келтіреді: «Ол замандағы қазақтың өміріндегі кез келетін қиын асу, тар кезеңде жорыққа аттанып, жасанған жаудың қарсысына бару болса, Абылайдың үлкен соғысының біріне бара жатып, керей Жәнібектің өзіне берген батасы мынау:

Құрулы мылтыққа жолықтыр,
Құрсаулы жауға жолықтыр,

Ел сасқандай,
Етек басқандай

Абылайдың сарт... ашқандай күнге жолықтыр,... – деген. Бұл асау қанды батыр, тайғақ кешу, тар жолда еліне еңбек сіңіруді қиял қылған елшіл аламан сөзі» (Өуезов, 1991: 226) дегенді айтады.

«Ер Жәнібекке» байланысты туған, халық арасында тараған, жырлар мен аңыздардың шоғырының молдығы, онда Жәнібектің асқан батырлығымен қоса, тілге шешен, ойға көсем алымдылығы, би болғандығы да айтылады. Жырлар мен аңыз мәтіндерінде көбіне сөз болатыны, жоңғар шапқыншылығы мен қазақ батырларының оған жасаған зілді тойтарысы жырланады.

2.1 Негізгі зерттеу әдістері (Тамбабаева Қ.Ө.).

Мәтіндерді талдауда негізінен салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Сонымен бірге мәтінде кездесетін тарихи, этнографиялық сөз-сөйлемдер де басты назарға алынды. Мақалада зерттеу нәтижелері мен тұжырымдардың ғылыми мәнін жоғарлату басты мақсат болып саналды. Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен аңыздардың жиналуы, жариялануы мен зерттелу тарихынан құнды мәліметтер алуға болатыны нақтылы мысалдармен берілді.

2.2 Материалдарға сипаттама (Набиолла Н., Карбозов Е.К.)

Ғылыми нәтижелерді фольклортанушы, әдебиеттанушылармен қатар, жоғары оқу орындарының әдебиеттану, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын студенттерге тарихи аңыздар мен жырларды арнаулы курстарда, семинарларда пайдалануға болады. Сондай-ақ, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын тереңдетіп оқытатын мектептерде де пайдалануға болады.

Ер Жәнібек есімімен байланысты қазақ тарихында бірнеше ұлы тұлғалар болған. Олар: Өз Жәнібек, Қошқарұлы Жәнібек және біз қарастырып отырған Ер Жәнібек Бердәулетұлы. Ер Жәнібек Бердәулетұлының қабірі қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Қалбатаудың баурайында жатқаны туралы кезінде тарихшы ғалым Ахмет Тоқтабай өз зерттеу мақаласында жазған. Мақалада арғын Шақшақ Жәнібектің балалары, өз атасы екен деп, жаңылысып оған ескерткіш тақта қойғанын, алайда А.Тоқтабайұлы тарихи құжаттар негізінде нақтылы дәлелдер ұсынып, Қошқарұлы Жәнібектің Түркістанда жерленгенін айтады. Ал, Шығыс Қазақстанда жатқан Жәнібектің Бердәулеттің баласы екенін сол елдімекенде өмір сүріп жатқан халықтың айтуы негізінде дәлелдегенін жазады. Кезінде Ө.Марғұлан осы өңірге ғылыми экспедиция ұйымдастырып, Жәнібектің астауын көргенін жазады. Бұл астау қазір Алматыдағы Орталық музей қорында сақтаулы тұр. 2014 жылы батырдың ұрпақтары бабаларының басына ескерткіш қойып, ас беріп, ат шаптырған. Батыр басына қойылған ескерткіш те зерттеушілердің назарына ілінген (Ермағамбетова, 2022: 327). Сол жылдары Жәнібек батырдың 300 жылдығына арналған халықаралық конференция болып, сонда жасалған баяндамалар, конференция материалдары жинақ боп шыққан. Ж.Шәкенұлының «Ер Жәнібек» деректі зерттеуі де жарық көрген. Батырдың құрметіне оған байланысты туған жырлар мен аңыздар топтастырылып жеке жинақ болып та жарық көрген.

Ер Жәнібек туралы бірнеше тарихи романдар да жазылды. Қытайдағы қазақ жазушысы Шәмис Құмарұлы «Жәнібек батыр» романын жазса, Монғолиядағы қазақ

жазушысы Сұлтан Тәукейұлының «Ақыр Жәнібек» романы бар. 2023 жылы Жәди Шәкенұлының «Жәнібектің соңғы күндері» атты тарихи романы оқырман қауыммен қауышты.

Жәнібек батырға байланысты ел арасында бірнеше жыр мәтіні тараған. Олар Ақыт Үлімжіұлының жырлауындағы «Жәнібек батыр», Ыбырай Ботайұлының айтуындағы «Ер Жәнібек», Мағауия Сұлтанияұлының жырлауындағы «Жәнібек батыр», авторы белгісіз «Жәнібек» қатарлы тарихи жырларды атауға болады. Сонымен бірге батырдың есімі әр дәуірде өмір сүрген ғұламаларымыздың еңбегінде де ерекше ыждағаттылықпен көрсетіледі. Бұлардың қатарында Құрбанғали Халид, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Ақыт Үлімжіұлы, М.Әуезов, Асқар Татанайұлы қатарлы тұлғалардың кітабында да аталып өтеді. Қазір де Жәнібек батырды тарихи тұрғыдан, фольклорлық жырлар мен аңыздардың кейіпкері ретінде ірілі-ұсақты еңбектер жазылып, кең көлемде зерттелу үстінде.

3 Талқылау (Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө.).

Ер Жәнібек батыр есімімен байланысты халық арасында көптеген аңыздар мен жырлар тарап күні бүгінге дейін айтылып келеді. Олардың дені Қытайдағы қазақтар арасында сақталған болса, біразы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорындағы 547, 849, 901-бумаларда, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры: 280, 914, 991, 1004, 1124-бумаларда сақтаулы тұр.

Бұнда біз алдымен Жәнібек батырға байланысты туған тарихи жырлардың жиналуы мен жариялануына тоқталамыз.

1. Жәнібек батыр. Бұл жыр ең алғаш 1980 жылғы «Алтай аясы» журналының №2 санында (19-26-беттерде) жарияланған. Кейін осы мәтін Пекиндегі «Ұлттар» баспасынан 1982 жылы «Қазақ қиссалары» деген сериямен шыққан көп томдықтың 2 томының 3-27-беттерінде еш өзгеріссіз қайта басылған. Сонымен бірге 1992 жылы жарық көрген «Қаба ауданының қисса-дастандары (1-кітап)» атты кітаптың 86-107-беттерінде де дәл осы мәтін жарияланған. 1991 жылы жарық көрген «Буыршын ауданының қисса-дастандары (1-кітап)» деген кітапта осы жырдың қысқартылған нұсқасы басылған. Ал 2006 жылы Шәміс Құмарұлы мен Ақын Байбосынұлы құрастырған «Ер Жәнібек» атты кітапта мәтін өзгеріске ұшыраған. Осы жырдың алғашқы төрт жарияланымында кездесетін, Жәнібектің жорығы қырғыз-қазақ ортасындағы соғысты бейнелейтін жыр нұсқасы екенін көрсететін «қырғыз» деген атауды «қалмақ» деген атумен алмастырып, мәтіннің барлық жерлерінде кездесетін «қырғыз» сөзінің орнын саналы түрде «қалмақ» сөзіне ауыстырған. Ал 2008 жылғы Жәди Шәкенұлы құрастырған «Ер Жәнібек» кітабы мен 2009 жылы Т.Тынысбекұлы, С.Қорабай, Т.Шаңбай құрастырған «Ер Жәнібек» кітабы, 2011 жылы қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы сериясымен шыққан «Ер Жәнібек» кітабында (Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы, 2011: 1-19) 2006 жылғы басылымның ізімен кеткен, яғни 2006 жылғы жарияланымды еш өзгеріссіз жариялаған. Бір ескере кететін жағдай «Жәнібек батыр» жырының осы нұсқасын сақтап, ұсынған Мәукеш Долбашұлы (1908-1987) Қаба ауданы Көлбай ауылдығы Қарашілік қыстағының тұрғыны, сауатты адам. «Қаба ауданының қисса-дастандарына (1-кітап)» жинап, реттеп, бастырған қазақтың белгілі ақыны, фольклор жинаушысы Шәмен Исаұлы. Ал «Ер Жәнібек»

деген атпен Шыңжаң халық баспасы мен Іле халық баспасы бірлесіп шығарған 25 томдық «Қазақ ауыз әдебиеті қазынасы» сериясының 3 томында жарияланған мәтін 1982 жылғы шыққан «Қазақ қиссалары» деген кітаптан алынған.

2006 жылғы жарияланымда мәтінді саналы түрде өзгертушілер «Жәнібек батыр» жырын қазақтар мен қалмақтардың (жоңғарлардың) арасындағы қақтығыс негізінде туған жыр. Жырлаушы тарапынан қателіктер жіберген деген тұжырым жасаса керек. Екіншіден, «Жәнібек батырға» байланысты туған басқа жырлар мен аңыздарда қазақтар мен қалмақтардың (жоңғарлардың) соғысы бейнеленгендіктен сол нұсқаларға да негізделген болса керек. Алайда, қазақ пен қырғыздар арасында да бірнеше рет соғыстар болғаны тарихтан белгілі. Абылай бастаған қазақ қолының Жетісуды басып алған қырғыз манаптарының бетін қайтарып, жерімізді азат еткені де тарихи шындық. Сондықтан бұл жырдың алғашқы жарияланымындағы қазақ пен қырғыз арасындағы соғысты жырлауы орынды деп қабылдағанмыз дұрыс. Уақыты анық көрсетілмесе де жырда сол бір тарихи жағдайдың көрініс тапқанын ескергеніміз абзал. Бұрын-соңды ғалымдарымыздың зерттеулерінде «жырлардан тарихты іздеу үлкен ағаттық, алайда сол тарихи оқиғалардың сұлбасы көрініс табады» деген тұжырымын еске алсақ, бұл жырдан да сол кездегі қоғамдық жағдайдың жүз беріп отырғандығын байқаймыз.

Бұл жырдың 2006 жылғы және одан кейінгі басылымдарында жырда кездесетін сөз сөйлемдерді ыңғайына қарай өзгерткен. Алғашқы жарияланымдарында кездесетін «Көбеш» деген адамның атын «батырлардың бірі» деп өзгерткен. Оның да өзіндік себебі бар. Өзгертушілердің пайымдауынша бұндағы «Көбеш» Қотырақтың немересі «Көбеш батыр» деген түсінікте болса керек. Көбеш батыр XIX ғасырда жасаған, сондықтан бұл жырға сәйкесімсіз деген ой қорытатын секілді. Алайда жыр мәтініндегі «Көбеш» жас жағынан Жәнібектен әлде қайда үлкен болып келеді, соған қарағанда батыр Көбештен бұрын да Көбеш есімді кісінің болғанына ешкім күмән келтіре қоймас, Көбеш батыр болса Жәнібектің тұсындағы жас батыр Қотырақтың немересі болып келетіні шежіреден белгілі. Сондықтан да жырдағы Көбеш, Көбеш батыр емес екендігі түсінікті. Тарихта аттас адамдырдың көп болғанын да ескергеніміз жөн.

Жыр мәтінінде кездесетін сөздерді өз еркімізбен мағына, мазмұн қуып өзгерте беруге де болмайтынын, жыр шумақтары дәлелдеп берді. Өйткені әрбір сөздің мағына беретінін ескерсек, сылдыр сөзден гөрі, белгілі бір ой айтып тұрған сөздерге баса мән бергеніміз абзал. Әуелгі жыр шумақтарында кездесетін «соғыста» шошиды да өледі ақыр, – деген тармақты, «онан соң» шошиды да өледі ақыр, – деп өзгерткеннің жыр шумақтарын әлсіретпесе, күшейтпейтінін байқаймыз. Әр сөздің өз орыны, өз мағынасы бар екендігін ескеруіміз керек.

2. *Ер Жәнібек.* Бұл жырда Жәнібекке Шақшақұлы Жәнібектің өз атын қоюуы, Жәнібектің нағашысы Досымбек пен Өмірді іздеп, Алатау, Талас жаққа ат басын бұрғаны, Жәнібекке бұйырған көк дөненді жүген-құрық тимеген шу асау күйінде жүргені айтылады. Сонымен бірге басқа жырларға қарағанда бұнда көк дөнenniң бітім-болмысы, ат сыны біраз айтылады. Құрық тимеген асау дөнenniң жиырма бес бұғалықпен, отыз жігіт ұстаса да, ие болмай оларды сүйреп кетеді. Жәнібек болса

жалғыз өзі ұстап, жүген салып, ерттеп мінгені айтылады. Бұнда да Жәнібектің бір бойында отыз адамның күшінен артық қайрат бар екендігі көрсетілген. Бұл жырдан назар аударып, зерттеуге негіз ететін жағдай, Жәнібектің ауылы «Қаратау», «Аршалысай» деген жерде отырған деген мәлімет береді. Бұны алдағы уақытта ғылыми тұрғыдан қарастыру керек деп білеміз. Анасының айтуы бойынша қаракерей Соқыр абыздан бата алғаны да жыр жолдарынан кездеседі (Шақшақ Жәнібекке байланысты аңыздарда да қаракерей Соқыр абыздан Шақшақ Жәнібек бата алады деп те айтылады). Керей Жәрке абыз (он екі абақ керейдің бірі шыбарайғыр руынан) туралы да осы жырда Соқыр абыздың аузынан беріледі. Жырда жас Жәнібектің Қабанбай мен Бөгенбай батырларға ілесіп жауға ойран салғаны, керейлердің бірнеше көшінің (Сырдан Орға қарай көшуі, Ордан Есіл, Нұраға қарай көшуі) жайы да айтылып кеткен. Осы жырды сақтап, ұсынған: Құмар Серікбайұлы. Жыр, 2006 жылы Шыңжаңда шыққан «Ер Жәнібек» атты кітапта жарияланған (Ер Жәнібек, 2006: 102-119).

3. *Ер Жәнібек*. «Шіңгіл ауданының қисса-дастандары» жинағынан алынған, Ыбырай Ботайұлы жырлады деген нұсқа («Бабалар сөзі» сериясының 27 томына енген) мен осы жыршының өз аузынан жазып алған, Тарбағатай аймағы Толы ауданының азаматы Ақын Байбосынұлы жариялаған нұсқаны салыстыра отырып талдау жүргізбекпіз. Екі нұсқа да Қытайда жарық көрген. Шіңгіл ауданынан шыққан «Ер Жәнібек» жырынан көптеген шумақтар түсіп қалған, кейбір шумақтардың тармақтары ауысып араласып кеткен, тіпті шумақтарының да орналасуында бір ізділік жоқ екенін байқаймыз. Айталық жырдың басталуындағы жыршының кіріспе сөзі Шіңгіл ауданындағы жарияланымда жоқ, Тікелей батырдың шежіресін тарқатудан бастап кеткен. Төменде жоқ шумақтарды келтіріп көрелік.

Ақын Байбосынұлы жариялаған нұсқа:

Иә, Алла тілегімді бере көр деп,
Осы іс тоқтатпады ойды кернеп.
Жаранлар құлақ салып аңласандар,
Жазбақпын Жәнекемнен қалам тербеп.

Ойымнан жатсам-тұрсам бір кетпейді,
Ісі емес қолы бостың еткен ермек.
Ұзын жыл жаза алмадық сәті түсіп,
Ұрпақтар және созсақ қашан көрмек.

Кетпекпін көз тіріде жазып мұны,
Басыңа бір келеді қашанда өлмек.
Тағдырдан ажал жетіп келген күні,
Біліңіз нарт қызыл жүз болар шөлмек («Мұра» журналы, 1989. №2: 36-37)

Көптеген батырлық эпостар мен тарихи жырларда жырлаушының жырлағалы отырған жыры туралы түсіндірме бере кететін формулалы үлгісін қолданатыны түсінікті. Жоғарыдағы кіріспе ретінде келген шумақтар «Шіңгіл ауданында

жарияланған «Жәнібек батыр» жырының нұсқасында жоқ. Сонымен бірге батырдың ата-тегін тарқатуда да төмендегі шумақтар түсіп қалған:

Сүйіншәлі, Сүйіндік пен Сүйімбайды,
Деп айтады үш Жәнтекей осыларды.
Қысқартып айтпақ болсам арғы жағын,
Абақтың бірі болып қосылады («Мұра» журналы, 1989. №2: 36).

Бұл шумақтың түсіп қалуы ойды айқындауға үлкен кедергі келтіріп отырғанын байқаймыз. «Шіңгіл ауданының қисса-дастандары» деген кітапта жарияланған «Ер Жәнібек» нұсқасында «Жәнтекейден үшеуміз» деп айтады да, Соның ішінде Сүйіндікпіз деп төтесінен бастап кетеді. Үш Жәнтекейдің кім екені ашып айтылмайды. Ал бұл нұсқада олар анық көрінеді.

Жоғарыдағы шумақтарды салыстыра келе ешқандай өзгерісі жоқтығын назарда ұстай отырып, «Шіңгіл ауданының қисса-дастандары» кітабына енген нұсқаны көшірме нұсқа деп айтуға болады. Ол нұсқа Ақын Байбосынұлы жазып алып жариялаған нұсқадан 132 тармаққа кем. Жәнібек батырдың Садырмен айқасын суреттейтін әсерлі шумақтар түсіп қалған.

4. Жәнібек Батыр. Мағауия Сұлтаняұлы жырлаған бұл жыр ең алғаш Моңғолияда шығатын «Шұғыла» журналының 1992 жылғы №3 санында жарияланған. Кейін Моңғолияда 1995 жылы шыққан «Ақ бата» деген кітапта қайта жарияланған. Осы жырдың ішіндегі «Қотырақ батырға» байланысты шумақтардан үзінді алып, 1997 жылы шыққан «Көбеш батыр» деген кітапта жариялаған (Көбеш батыр, 1997: 90-96). «Жәнібек батыр» жырының 1992 жылғы жарияланымы Қытайда 2006 жылы жарық көрген «Ер Жәнібек» кітабында жарияланған. Осы нұсқа кейін 2008 жылы Алматыда шыққан «Ер Жәнібек» кітабында да қайта басылған (Ер Жәнібек, 2008: 159-212), сонымен бірге Семейден шыққан «Ер Жәнібек» кітабында да жарық көрген.

4 Нәтижелер (Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө.).

1997 жылы Өлгейден шыққан «Көбеш батыр» атты кітаптың «Батырлар туралы өлең-жырлар» деген III тарауында «Жәнібек батыр» жырының Қотырақ пен Қондыбай батырлардың есімі кездесетін жерлерінен үзінді берген. Бұл үзінді жырдың 1995 жылы Өлгейде шыққан, «Ақ бата» деген кітапқа енген «Жәнібек батыр» жырынан алынғандығын айтады.

Моңғолияда жарияланған Мағауия Сұлтаняұлының «Жәнібек батыр» жырының кейбір шумақтары Қытайда, Қазақстанда (2008, 2009) жарық көрген осы жыр мәтінінен түсіп қалған. Төменде түсіп қалған шумақтарды беріп отырмыз.

Қотырақ пен Қондыбай,
Ер жаралған соңғым-ай.
Зейінді туған оңдым-ай,
Бек ойланбай қоймашы, -
Деп кезекпен қарады.

... Сөйлемеші едің мұндай жай,
Сөйлеші қане, бұлданбай,
Деп Қотырақ қарады. (Көбеш батыр, 1997: 90).

Ерекшелеп берген бұл шумақ соңғы үш басылымда (2006, 2008, 2009) жоқ екенін ескергеніміз жөн.

Жыр «Жәнібек батырдың балалық шағы», «Қазыбек би мен анасынан бата алып алғашқы жорыққа аттануы», «Абылайдың оң тізесінен орын алуы», «Жыланның басын қыршып бүркіп жіберуі», «Батырдан сауға» (Қабанбай мен Жәнібек), «Жәнібектің тұңғыш рет мойынсал болуы» (қайын жұртына ұрын баруы), «Жәнібек асуы», «Жәнібек бастаған керей елінің Алтайға көшуі» қатарлы аңыздардың сюжетінің жыр түрінде циклденген үлгісі деуге болады.

Жәнібек батырдың Абылайдың оң тізесінен орын алуы. Бұл аңыз ел арасында көп тараған. Аңызда кездесетін Жәнібектің Абылай ханнан сұраған үш тілегі «оң тізесінен орын алуы», «өз руынан сарбаз жасақтауды өтінуі», «төбеге тігетін туды белгілетіп алуы» Жәнібек батырға байланысты жыр мәтіндерінен де кездеседі. Жәнібектің Абылайдың назарына іліну барысын бірде Абылайдың атының болдырып, жау қоршауында қалған жерінен Жәнібектің құтқаруы айтылса, бірде Абылайдың астындағы атына оқ тиіп, жаяу жау ортасында қалғанын көрген Жәнібектің астындағы атын ханға түсіп беріп, ханды аман-есен қоршаудан құтқарғаны туралы айтылады. Аңыз Асқар Татанайұлының «Тарихи дерек келелі кеңес» деген кітабында жарияланған (Татанайұлы, 1989: 16-23). Онан кейін «Жұлдыз» журналының 1995 жылғы №3 санында басылған. 2008 жылғы жарық көрген «Ер Жәнібек» кітабында да жарияланған. «Бабалар сөзі» сериясының 87 томында қайта жарық көрген. Сонымен бірге осы томда жарияланған «Жәнібек би» деген аңыз да жарияланып отырған осы мәтінмен үндес.

«*Жәнібек би*» аңызы Т.Кәкішев құрастырған «Билер сөзі» кітабында жарияланған, мазмұны осы аңызбен бірдей.

Осы аңызбен ұқсас мәтін «Жәнібектің Абылайдың оң тізесінен орын алуы» деген атпен «Шіңгіл ауданының аңыз-ертегілері» деген кітапта жарық көрген. Аңызды ел аузынан жинаған – Қуанған Әбдікәрімұлы. Аңыздарды реттеген – Дәлелбек Қинаятұлы.

Шыңжаңда шыққан «Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы» сериясының аңыздарға арналған екінші кітабында да, 2011 жылы Шыңжаң халық баспасы мен Іле халық баспасы бірлесіп бастырған 25 томдық «Қазақ ауыз әдебиеті қазынасы» деген сериямен шыққан кітаптың «Аңыз-ертегілер» атты 13 томында да қайта жарық көрген.

Жәнібек батырдың бес ерлігі. Аңызда Жәнібектің бес ерлігі айтылады олар: «Жәнібектің Бөрілі сайда қаптаған қалың шүйебөріні шауып өлтіруі», «өзін арнайы іздеп келе жатқан дәу қалмақ батырын алып ұрып бауыздауы», «ешкі қотыр денесіне қаптағанда, бір рет тырнақ тигізбей бір ай шыдап, соңында киімін шешкенде бір қабат терісімен қоса сыпырып тастауы», «Абылайдың жұмсауымен бейіт ағашын алып келуі», «Жыланды қыршып бүркіп жіберуі». «Абылайдың сынауы (бейіт ағашын алып келуге жұмсауы)» балта керей Тұрсынбай батырға байланысты аңыздарда да кездеседі. Бұл аңыз Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің 20 томдық шығармалар

жинағының 8-томында «Қырғызға жорығы, Тұрсынбай батыр» деген тақырыппен жарияланған аңызда «бейіт ағашын алып келуге жұмсау» сюжеті бар. Және де осы жиырма томдық шығармалар жинағының 9-томында да «Балта керей Тұрсынбай батыр» деген аңызда айтылады.

Моңғолияда 1997 жылы жарияланған «Көбеш батыр» атты кітапқа енген «Көбештің үш ерлігі» деген мәтінде «Жыланның басын қыршып жұлып алу» мотиві бар. Онда да Көбештің батырлығын баяндау Жәнібек батырға байланысты айтылып отырған осы аңыздағы мәтінімен үндес. «Ешкі қотыр денесіне қаптағанда, бір рет тырнақ тигізбей бір ай шыдап, соңында киімін шешкенде бір қабат терісімен қоса сыпырып тастауы» Көбеш батырға байланысты аңыздарда кездеседі.

Шақшақ Жәнібек пен Бердәулетұлы Жәнібекке байланысты айтылатын аңыздардың да кейде екі батырға да телініп жүргенін байқаймыз. Оның нақтылы мысалы «Қошқарұлы Жәнібек» атты аңыз. Аңызды талдай келе бұл аңыздың Ер Жәнібек Бердәулетұлына қатысты туған аңыз екендігі анықталды. Бұл М.Әуезовтің М.Сильченконың «Шоқан Уәлиханов» туралы «Қазақ әдебиеті тарихының» 2 томына жазған еңбегіне айтылған пікірінен айқын көрінеді. Онда «Шоқан Уәлиханов жазған аңыздарда жаңсақтық кеткен, негізі ол аңыз Шақшақ Жәнібекке емес, керей Жәнібекке байланысты туған аңыз» деген ой айтады. Онда М.Әуезов былай деп жазады: «62-бетте, Шоқан келтірген тарихи әңгімеде, Шақшақұлы Жәнібек турасында жаңылыс сөйленген. Бұл әңгімедегі батыр – Керей Жәнібек болу керек. Себебі Шақшақұлы Жәнібек батыр емес, би ғана болған. Ал, керей Ер Жәнібек Шоқанның әңгімесіне қисыны келетін, анық Абылайдың батырының өзі болған. Осы ретте Шоқанның жаңсақ жазғанын айтып, сноска беру керек сияқты» деген пікір айтады (Әуезов, 2011: 266-267).

5 Қорытынды (Набиолла Н., Карбозов Е.К.).

Сонымен Ер Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен тарихи аңыздардың арасынан көлемді, сюжетті, мотивтері біршама көп деп сараланған нұсқалары зерттеуге алынып, арнайы қарастырылды. Негізі Жәнібек батырға байланысты қазірге дейін сегіз жыр мен қырық үш аңыз белгілі болып отыр. Олар Қазақстанмен қатар, алыс-жақын шетелде орналасқан қазақтар арасында да белгілі. Еліміздегі Орталық ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақталған қолжазбалар таяу жылдары ғана ғылыми айналымға түсті. Жәнібек батырға байланысты дүниелердің біразы кезінде Қытайда төрт топтама атымен белгілі болған, қазақтар шоғырланып орналасқан аудандардан жиналып, баспа бетін көрген жинақтарда да басылған. Оларды салыстыру барысында басым бөлімінің мазмұны бір-біріне өте жақын екені анықталды. Географиялық жағынан Жәнібекке байланысты аңыз-әңгімелер мен жырлар Іле Қазақ автономиялы облысының Алтай аймағы мен Тарбағатай аймағындағы, соның ішінде Алтай аймағының алты ауданы (Көктоғай, Буырылтоғай, Буыршын, Қаба, Жеменей, Шіңгіл) мен Тарбағатай аймағының екі ауданы (Толы, Сауан аудандары), Санжы дүңген облысына қарасты Мори ауданында, сондай-ақ, Баркөл қазақ автономиялы ауданында жарық көрген топтамаларда кездеседі. Осы зерттеу барысында фольклорлық мәтіндерді жинау мен жариялаудың әдіс-тәсілдері мен талаптарына сай келмейтінін, кейінгі жарияла-

ушылар тарапынан кеткен қателіктер мен кемшіліктер ашып көрсетілді. Сондай-ақ, Қытайдағы қазақтар арасынан жиналып, жарияланған фольклорлық басылымдардың тек ел аузынан не жиналды, соны жариялау мәселесін қолға алғаны дәлелденді. Тағы бір айта кететін жағдай халық мұраларын жинап, жариялаушылардың кәсіби маман емес, мұғалімдер мен мәдениет саласының мамандары, сондай-ақ осы салаға қызығатын қалың халықты аттанысқа келтіре отырып жинағанына, сонымен бірге фольклорлық мұраларды жинап, жариялауда бір орталықтан басқару, нұсқаулар жасау, басшылық ету болғанымен, әр ауданнан осы салаға атсалысқан мамандарда бір-бірімен тереңдей байланыстың болмағандығына куә болдық. Қалай болғанда да кезінде ел арасынан жиналып, жарық көрген бұл дүниелерді қазақ руханиятына қосылған қомақты дүние деп бағалауға толық негіз бар. Оған Ер Жәнібек батырға байланысты ел арасынан жинап, жарияланған жырлар мен аңыздарға байланысты текстологиялық жұмыстар жүргізу барысында көз жеткізілді.

Әдебиеттер:

1. Abdasadyk, A.A., Isenov, O.I., Taskuzhina, A.B., Kulbayeva, M., Mukhitov, K.S. (2021). Abylai Khan: A historical figure and a folklore character (Case study of legends about the orphanage of the ruler) // *Astra Salvensis* this link is disabled, pp. 325–336.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы, 1991. – 240 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 50-т. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 472 б.
4. Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. 1-том. Құраст.: М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
5. Ер Жәнібек. Құраст.: Ақын Байбосынұлы, Шәмсі Құмарұлы. – Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 2006. – 240 б.
6. Ер Жәнібек. Құраст.: Жәди Шәкенұлы. – Алматы, 2008. – 320 б.
7. Ермагамбетова К.С., Оразбаева Д.Е. Шығыс Қазақстан өңірінде батырларды мемориалдау үрдісі: мәдени антропологиялық талдау // «Керуен» ғылыми журналы No1, 74-том, 2022 // ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-25>
8. Көбеш батыр. Құраст.: Мағауия Сұлтаняұлы, сарапшы Қаржаубай Сартқожаұлы. – Өлгей, 1997. – 134 б.
9. Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Ер Жәнібек. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2011. – 324 б.
10. Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Жиырма бес томдық. 3-том. Дастандар. – Үрімжі, 2011. – 470 б.
11. «Мұра» журналы. – 1989. – №2.
12. Татанайұлы А. Тарихи дерек келелі кеңес. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1989. – 205 б.

Literature:

1. Abdasadyk, A.A., Isenov, O.I., Taskuzhina, A.B., Kulbayeva, M., Mukhitov, K.S. (2021). Abylai Khan: A historical figure and a folklore character (Case study of legends about the orphanage of the ruler) // *Astra Salvensis* this link is disabled, pp. 325–336. (in Eng.).
2. Auezov M. (1991) Literature`s history: For students of higher educational institutions. – Almaty,. – 240 p. (in kaz).
3. Auezov M. (2011) Fifty-volume complete collection of his works. No. 50. – Almaty: Zhibek zholy. – 472 p. (in kaz).
4. Five centuries sing: Two volumes. Volume 1. (1989) Creators: M.Magauin, M.Baydildaev.– Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in kaz).
5. Yer Zhanibek. (2006) Creators: Aqyn Baybosynuly, Shamis Qumaruly. – Urimji: Shing Zhang Halyq baspasy – 240 p. (in kaz).

6. Yer Zhanibek. (2008) Creators: Jadi Shakenuly. – Almaty. – 320 p. (in kaz).
7. Ermagambetova K.S., Orazbaeva D.E. The process of memorialization of heroes in the East Kazakhstan region: cultural anthropological analysis] // «Keruen» scientific journal No1, 74 vol, 2022 // ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-25> (in kaz).
8. Kobesh batyr. (1997) Creators: Magauiya Sultaniyauly, Qarjaubay Sartqozhauily. – Olgey. – 134 p. (in kaz).
9. A treasure of Kazakh oral literature: Yer Zhanibek. (2011) – Urimji: Shing Zhang Halyq baspasy. – 324 p. (in kaz).
10. Treasure of Kazakh oral literature: twenty-five volumes. Volume 3. (2011). – Urimji, 2011. – 470 p. (in kaz).
11. «Mura» magazine (1989). – №2. (in kaz).
12. Tatanayuly A. (1989) Historical data is a useful tip. – Urimji: Shing Zhang Halyq baspasy. – 205 p. (in kaz).

GTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-13>

Н.Д. Худайберген

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

Алматы, Қазақстан

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2482-0524

ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ІЗДЕНІСТЕР

(А.Асылбек шығармаларының негізінде)

Аңдатпа. Мақалада қазақ балалар әдебиетінің ірі өкілі Абдрахман Асылбектің шығармашылық әлеміне шолу жасалып, ақынның қаламгерлік қолтаңбасы айқындалады. Автор А.Асылбектің лирикалық туындыларына, ән өлеңдері мен ертегілеріне, сатиралық шығармаларына және балалар поэзиясының үздік үлгісі саналатын басқа да таңдаулы туындыларына талдау жасап, олардың көркемдік қырларына, тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне тоқталады. А.Асылбектің өлеңдері туралы баспасөз беттерінде жылы пікірлер айтылғанымен, оның шығармашылық портреті әдебиеттану ғылымының аясында жазылған емес. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ балалар поэзиясы – көп зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі. Ал осы бағытта қалам тербеген ақындардың шығармашылық лабораториясына үңіліп, сол арқылы қазіргі балалар поэзиясының беталысын бағамдау, көркемдік үрдістер туралы тұжырымдар жасау әдебиеттану ғылымының алдындағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Мақала авторы А.Асылбектің шығармашылығын толық қамтуға тырысып, сол арқылы оның өзіне тән ақындық машық-мәнеріне, қаламгерлік әлеуетіне, моральдық-этикалық нормаларды балаларға лайықтап жеткізудегі шеберлігіне және мысал жанрындағы көркем туындыларының тәрбиелік мәніне баға береді. Сонымен бірге, А.Асылбектің қазақ балалар әдебиетіне қосқан үлесін саралап, оның ақындық кредосын зерделейді.

Алғыс: Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP13067896 гранты).

Кілт сөздер: қазіргі әдебиет, балалар әдебиеті, поэзия, тәрбие, құндылықтар, поэтика.

Н.Д. Худайберген

Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова

Алматы, Казахстан

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2482-0524

Художественные изыскания в современной детской поэзии

(По произведениям Асылбека А.)

Аннотация. В статье дается обзор творческого мира крупнейшего представителя казахской детской литературы Абдрахмана Асылбека, раскрывается писательская сторона поэта. Автор анализирует лирические произведения А. Асылбека, песенные стихи и сказки, сатирические произведения и другие избранные произведения, являющиеся лучшими образцами детской поэзии, останавливается на их художественных аспектах, тематико-идейных особенностях. Хотя стихи А. Асылбека получили теплые отзывы в прессе, его творческий портрет не был написан в рамках литературоведения. Казахская детская поэзия в период независимости является одной из малоизученных тем. Одна из главных задач литературоведения заключается в том, чтобы заглянуть в творческую лабораторию поэтов, писавших в этом направлении, и тем самым оценить тенденции современной детской поэзии, сделать выводы о

художественных тенденциях. Автор статьи пытается в полной мере охватить творчество А. Асылбека, тем самым оценивая его характерные поэтические навыки, писательский потенциал, умение адекватно донести до детей морально-этические нормы и воспитательную ценность, заложенных в басенных произведениях. Вместе с тем, автор анализирует вклад А. Асылбека в казахскую детскую литературу и изучает его поэтическое кредо.

Благодарности: Исследование было профинансировано Комитетом по науке Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант *AP13067896*).

Ключевые слова: современная литература, детская литература, поэзия, образование, ценности, поэтика.

N.D. Khudaibergenov

M.O. Auezov Institute of Literature and Art

Almaty, Kazakhstan

E-mail: nqudaibergen@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2482-0524

Artistic research in modern kazakh children's poetry

(Based on the works of A. Asylbek)

Abstract. The article gives an overview of the creative world of the largest representative of Kazakh children's literature Abdurakhman Asylbek and reveals his writing features as a poet. The author analyzes the lyrical works of A. Asylbek, song poems and fairy tales, satirical works and other selected works of children's poetry, focusing on their artistic aspects, thematic and ideological features. Despite the warm comments on A. Asylbek's poems in the press, his creative portrait was not written in the framework of literary studies. Kazakh children's poetry during Independence is one of the most unexplored topics. And to look into the creative laboratory of poets who wrote in this direction and thereby evaluate the trends of modern children's poetry, draw conclusions about artistic trends is one of the main problems for literary studies. The author of the article tried to tell in detail about the work of A. Asylbek. He assesses the poet's inherent poetic skills, style, penmanship potential, skill in appropriately conveying moral and ethical standards to children and the educational value of his works of art in the genre of examples. Also he analyzes the contribution of A. Asylbek to Kazakh children's literature and studies his poetic credo.

Acknowledgements: The research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant *AP13067896*).

Keywords: modern literature, children's literature, poetry, education, values, poetic.

1 Кіріспе

Абдрахман Асылбек – жан-жақты талант иесі. Ол – әдебиеттің эпикалық, лирикалық және драмалық жанрларында қатар қалам тербеген ақын. Өлеңдері, ертегілері мен поэмалары, ойындары мен жұмбақтары, жаңылтпаштары мен аудармалары осының айғағы. Ол лирикалық шығармаларын ғана емес, эпикалық сарындағы ертегілерін де өлең тілімен, өлең түрінде жазды. Сонымен қатар, Абдрахман Асылбек халыққа ән өлеңдерінің авторы ретінде де кеңінен танымал. Мысалы, жас жұбайлардың әнұранындай болып кеткен «Жар-жар», қасіретті Желтоқсан көтерілісінің ұранындай болған «Желтоқсан желі», халықтың жүрегіне қозғау салған «Бозторғай» әндері – А.Асылбектің қаламынан туған туындылар.

Абдрахман Асылбектің шығармаларын ересектерге арналған туындылар және балаларға арнап жазған көркем шығармалар деп бөліп қарастыруға болады.

Дегенмен, ақынның бүлдіршіндерге арнап жазған шығармалары анағұрлым басым түседі. Екі бағыт та қалам иесінен әдеби-поэтикалық заңдылықтарды терең білуді талап еткенмен, балалар әдебиетінің талап-шарттары біршама күрделі екені түсінікті. Балалар әдебиетінің өкілдеріне әдеттегіден екі-үш есе көп жүк түседі. Ал Абдрахман ақын осы ауыр да абыройлы міндетті өз деңгейінде арқалап ғұмыр кешкен классик ақындардың санатына кіреді. Ақынның ересектерге арналған туындылары талдау нысанымызға кірмейтіндіктен, біз оның балаларға арнап жазған көркем шығармаларына тоқталмақпыз. Оның ересектерге арналған шығармаларының дені махаббат лирикасы мен азаматтық лирикаға жатады. Өйткені, ақын қашанда ішкі сезім-сырын қағазға қондырып, қоғамдағы ірілі-ұсақты өзгерістерге үн қосып, өлеңмен өрнектеп отырған. Ал балаларға арнап жазған шығармалары, негізінен, балабақша жасындағы және бастауыш сынып жасындағы бүлдіршіндерге арналып жазылған көркем туындылар деуге болады. Баланың жасы қанша кіші болса, оған арнап көркем әдеби туынды жазу да соншалықты қиын, соншалықты күрделі болмақ. А.Асылбек осының үдесінен шыға білген. Содан да болар, оның көптеген өлеңдері бастауыш сынып оқушыларының оқулықтары мен оқу құралдарына енген. Әдебиеттанушы Е.Хуатбекұлы көрнекті балалар жазушысы Ә.Балта туралы: «Цензура автор қиялына тұсау салып тұрған ХХ ғасырдың екінші жартысында әдебиет майданына араласып, ұлттың рухын оятатын, кеңестік идеологияға жат тіркестерді сүзгіден өткізбейтін уақытта қарапайым ғана баланың тілінде ұлттық болмыс пен құндылықтарды орайын келтіріп жазған, елеусіз болып көрінген мәтіннің астарына бір халықтың салт-дәстүр, жөн-жоралғысын сыйғыза білген автордың қаламынан туған әр туындының өз ерекшелігі бар», – дейді (Хуатбекұлы, 2022: 139). Біз осы бағаны оның замандасы, мақаламыздың нысаны болып отырған А.Асылбектің тұлғасына қарата да айта аламыз. Ол – тәуелсіздікке дейін де ұлттық құндылықтарды бала тілімен шебер жеткізе білген.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Абдрахман Асылбектің шығармашылығындағы көркемдік-идеялық ерекшеліктерді анықтап, поэтикалық ерекшеліктерін көрсету үшін салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-функционалды, көркемдік талдау, жүйелілік-құрылымдық сынды тәсілдер пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама

Абдрахман Асылбектің әр жылдары жарық көрген жыр жинақтары, әдебиеттану саласындағы ғылыми-теориялық еңбектер мен интернеттегі материалдар зерттеу жұмысының материалдары ретінде алынды. Атап айтқанда, А.Асылбектің әр жылдары жарық көрген «Балам туралы баллада», «Әлемге үні тараған», «Түрлі-түрлі бала бар», «Ғажап бала», «Балғын балалық», «Ақ тілек», «Сиқырлы сыбызғы», «Ерден атайдың ертегілері», «Ұр, тоқпақ!» жыр жинақтары, А.Әлтайдың «Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму», Л.Қоныстың «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ балалар лирикасы (1991-2005)» атты диссертациялық еңбектері және балалар әдебиетіне қатысты басқа да зерттеулер негізге алынды. Сонымен

қатар, осы бағытта ғылыми еңбектер жазған Б.Ыбырайым, К.Матыжанов, Г.Орда, А.Ақтанова т.б. ғалымдардың ой-тұжырымдары басшылыққа алынды.

3 Талқылау

Абдрахман Асылбек, ең алдымен, лирик ақын. Әдетте, оның өлеңдерінің лирикалық қаһарманы автордың ұлы болып келеді. Біз ақынның лирикалық шығармаларына талдау жасағанда, әуелі «Балам туралы баллада» деп аталатын жинағынан бастауды жөн көрдік.

«Балам туралы баллада» жинағында ата-ананың, әсіресе әкенің жүрегін жарып шыққан ыстық сезімдері, ықылас-пейілі, үкілі үміті, арман-мұраты – бәрі көрініс табады. Шап-шағын жинақта әкенің басынан кешетін алуан түрлі сезімдер сөзбен суреттелген. Жинақта ақын Арман деген ұлының тәтті қылықтарын сөз етеді. Өсіп келе жатқан баласының әрбір сәтін бейнелейді.

Ақынның аталмыш жинағы өзінің көркемдік қуатымен ғана емес, сол арқылы қазақтың ұрпақ тәрбиесіндегі принциптерін көрсете алғанымен де құнды. Ақын баласының атын неге Арман деп қойғанынан бастап, әр ай сайын жетіліп, өсіп отырған ұлының қылықтарын жырға қосады. Содан кейін есті әке баласына үйретуге тиіс тағылымдарды, шежірені, жеті атасын, жақсы мен жаманды, ең негізгі моральдық-этикалық нормаларды қарапайым тілмен жеткізе білген. Жинақта көбіне-көп балаға арналған өлеңнен гөрі, өсіп-жетіліп келе жатқан баласының бойындағы әрбір өзгеріске таңғалған ақынның ішкі сезімдері мен күйі айқын көрініс тапқан. Мысалы, ақын жаңа туған баласының өсіп келе жатқанын былай суреттейді:

Екі айыңда күлімдеп,
Жүрегіме от үрдің.
Төрт айыңда мығым боп,
Төр алдында отырдың (Асылбеков, 1970: 6).

Ақын, осылайша, әр айдағы жаңа қылықтарын шын құштарлықпен жырға қосады. Баласының болашағынан үлкен үміт күтеді:

Әке сірә баласын
Жасық болсын дей ме екен,
Пасық болсын дей ме екен.
Шалқар теңіз айдындай
Ашық болсын дейді екен (Асылбеков, 1970: 7).

Бұл – кез келген ата-ананың ең үлкен тілегі. Өйткені, бауыр-еті баласы, өзінің ізі саналатын ұрпағы өмірінің өзегі секілді. Осыны ақын былай деп көрсетеді:

Сені көрсем көңілдің
Көтерілер түндігі.
Өйткені, өзің өмірдің
Секілдісің кіндігі (Асылбеков, 1970: 27).

А.Асылбек үшін бала – тіршіліктің тірегі. Содан да болар, оның көңіліне үміт пен үрей қатар қонақтап, баласының болашағы жөнінде күні-түні толғанады. Тіпті ақын ұлын өзінің жыр жинағына балайды:

Өмірге келіп, жан Арман,
Өмірлік шабыт сыйладың.
Оқыған сайын жаңарған
Өзіңсің жақсы жинағым (Асылбеков, 1970: 8).

Ақын соған дейін жарық көрген онға жуық жыр жинағын ысырып қойып, туған баласын ең жақсы жинағына теңейді. Абдрахман Асылбек баласын осылай жақсы көрмесе, бір жинаққа жүк болатын өлеңдер тумас еді. Өйткені, ақын өлеңді қаламын жүрек-сиясауытына батырып отырып жазады. Онсыз шынайы өлең тумайтыны анық. Балалар ақыны поэзияның ғана емес, педагогиканың да басты принциптерін жетік білуге тиіс десек, педагогиканың басты шарты – баланы жақсы көру. Онсыз жас өскінге оң әсер етіп, бір нәрсе үйрету мүмкін емес. Әйтпесе, әрекетінің бәрі құр әурешілік болып қана шықпақшы. Баласын шын сүйетін ақын ұлы ауырса жүрегі жұлым-жұлым болып қиналады, ал ұлы күлсе әлемнің бар қуаты бір бойына құйылғандай күй кешеді:

Төксе көзің нұр ұшқын,
Мен де төгем жыр ұшқын.
Күлімдесең күн болып
Қайыспайтын құрышпын (Асылбеков, 1970: 9).

Жалпы, балалар әдебиетінде өзінің баласына ғана арнап бір жинақ жазған ақындар некен-саяқ. Ақынның балаға деген қарым-қатынасын мына өлеңінен айқын аңғаруға болады. Ол баланы бауырына басу арқылы бақыт сыйлаймын демейді, қайта балаға жылылық көрсету арқылы бақыт табамын деп санайды:

Бала – өмір, бала – бақыт, бала – гүл,
Бала – көңіл, бала – шабыт, бала – жыр.
Баулып бағып, бауырыңа бас тағы,
Бойындағы бар бақытын ала біл (Асылбеков, 1971: 86).

Бұл өлеңді ақынның шығармашылығының кредосы деуге негіз бар. Өйткені, оның қайсыбір шығармасын алсаңыз да, балаға деген көзқарасы, ішкі сыры аталмыш өлеңде айтылған принциптерге келіп тоғысады.

4 Нәтижелер

Әдебиеттанушы-ғалым А.Әлтай балаларға арналған поэзиялық шығармаларда табылуға тиіс өлшемдер туралы айта келіп былай дейді: «Балаларды қызықтыратын поэзия – тілі түсінуге жеңіл, сезімге әсерлі, естуге де, айтуға да ыңғайлы; интонация-

сы әуезді де ырғақты; көркем бейнелер мен суреттердің бояуы қанық; көлемі ықшам; тақырыбы таныс та тосын; кейіпкерлері ішкі болмысы, сыртқы бітімі жағынан өзіне ұқсас үлгіде жазылған көркем шығармалар» (Әлтай, 2009: 20). Осы тұрғыдан алғанда, А.Асылбектің поэзиялық мұрасының дені аталмыш талап-шарттарға сай деуге негіз бар. Ақын балалардың психологиясын танып, кейбір жағымсыз мінездерді мақтамен бауыздағандай етіп жырлайды. Сондай өлеңдерінің бірі ретінде біз оның «Сегіз қырлы, бір сырлы» деп аталатын шығармасын айта аламыз. Ақын бір іске тұрақтамай, әр нәрсенің басын бір шалатын баланың бейнесі арқылы жас оқырманды табандылыққа, еңбекқорлыққа баулиды:

«Мен, мен едім, мен едім»,
Менменсіген ер едім.
Сегіз қырлы, бір сырлы
Жігіт болсам деп едім (Асылбеков, 1974: 6).

Лирикалық қаһарман осылай бекініп, 10-ға жуық спорт түрімен айналысады. Боксқа да, күреске де, допқа да, шаңғыға да, биіктен секіруге де, ауыр атлетикаға да – бәріне барады. Бірақ бірден жеңімпаз болып кетпейді. Соңында ақын:

Дей алмаймын жарыттым,
Әй, одан да жалықтым.
Сөйтіп жүріп көп күнді
Текке өткізіп алыппын.

Бәрі шебер достардың,
Өзім солай бос қалдым.
Тұрақсыздық сор екен,
Жалқаулықты қоштар кім? (Асылбеков, 1974: 7).

Ақын осылай түйіндейді. Еңбекқор бол, жалқау болма деп ашық ақыл айтпайды. Олай айтса, бала қайта сол істен суып кетуі де мүмкін. Балаға әсер етудің жолдары көп, әрине. Бірақ солардың ішіндегі ең қуатты қару – баланың өз бетімен әрекет етуіне итермелеу. Яғни, сыртқы стимулден емес, ішкі уәждемеден туған әрекеттің ғана ғұмыры ұзақ болады. Балаға «мынаны істе», «мынаны істеме» деген құрғақ ақыл айтқаннан гөрі, өзі сияқты бір баланың басынан кешкен оқиғалар мен сезімдерді көрсете алса, кішкентай оқырман өзі-ақ оң қорытынды шығарып алады.

Ақын, осылайша, балаларды жақсылыққа үйір болып, жамандықтан жиреніп жүруге баулиды. Онысын, жоғарыда айтқанымыздай, ашық айтпайды. Астарлап, емеурінмен, жанамалап айтады. Мұнысы ашық айтқаннан әлдеқайда әсерлі болатыны белгілі. Біз осы принципті көптеген өлеңдерінен байқаймыз. Бәрінде дерлік автор өз ойын шағын сюжетті өлең түрінде жеткізеді. Әдетте, балалар кез келген құндылықты оқиғалық баян (сторителлинг) арқылы жақсы қабылдайды. Ал оқиғада,

сюжетте, сторителлингте эмоция да, ой да болады. Оның жарқын мысалын «Жіктеу есімдігі» деген өлеңінен байқаймыз. Ақын қазақ тілінің грамматикалық категорияларын өлеңмен өрнектеп, ұйқаспен ұғындырады:

Мен,
Сен,
Ол,
Інім, таныс бол.
Жіктеліп жүреді,
Бар айыбы сол .
Мен дейді,
Сен дейді,
Бір-біріне сенбейді.
Ол дейді,
Олға көңіл бөлмейді.
Түштеп келгенде,
Тірліктері өнбейді.
Біз,
Сіз,
Олар,
Көпке таныс болар.
Қимылына қарасаң,
Көңілің толар.
Біз дейді,
Сіз дейді,
Бірлігін үзбейді.
Бір нәрсе іздесе,
Бірігіп іздейді (Асылбеков, 1969: 26).

Әдетте, абстрактілі ұғымдарды балалар бірден қабылдай алмайды. Ал енді қарапайым грамматикалық ұғымдардың өзіне жан бітіріп, сол арқылы бірлік пен ынтымаққа шақыру дегеніңіз ақынның шеберлігінің көрсеткіші бола алады. Осы стильмен ақын сөз таптарына да түсініктеме береді.

Абдрахман Асылбектің «Балалар үйіндегі баланың арманы» деген монологі оқырманды бейжай қалдырмайды. Балалар үйіне түскен баланың мұң-шерін, арман-мұратын дәл суреттей алған. Бәрін жетім баланың өз аузына салып суреттейді:

Әлде, бірден асқанмын,
Әлде, екі жастамын.
Шыға келдім шырылдап,
Құшағынан басқаның (Асылбек, 2015: 136).

Осылайша, «жұмбақ жайға тап болған» бала «мүлдем бөтен баспанаға», өзіндей жас балалардың ортасына түседі. Тірідей жетім қалған бала бір-ақ нәрсе іздейді, бір-ақ нәрсені армандайды – өз ата-анасын көргісі келеді.

Болса туған анашым,
Аймаласа баласын.
Болмас еді өмірде,
Одан артық жан асыл.

Болса туған әкешім,
Әке деген – шат есім.
Тәрбиелеп баласын,
Берер еді мәпесін (Асылбек, 2015: 140).

Оқырманның жүрегін қозғайтын өлең. Өнердің мақсаты – адамның жүрегіне қозғау салып, жанын ізгілендіру. Асқар Сүлейменовше айтқанда, «жүректің соғысы – физиология, ал жүректің не қуаныштан, не үрейден барып бас алатын лүпілі – эстетика, өнер, өмірге бергісіз қайран сөз» [Сүлейменов, 2017]. Абдрахман Асылбектің «Балалар үйіндегі баланың арманын» оқыған адам еріксіз өнердің құдіретіне бас иеді. Өзі де сол баланың қасында отырғандай күй кешіп, шын ниетімен тілекші болады. Қайғысына ортақтасып, бір қажетіне жарағысы келіп тұрады. Бұл – өнердің құдіреті.

Ақынның көпке белгілі, көркемдік қуаты күшті өлеңдері аз емес. Олардың біразы ән болып та ел ішіне кеңінен таралған. Мысалы, «Әдептілік әліппесі» деп аталатын өлеңі өзінің поэтикалық һәм моральдық-этикалық құндылығымен оқырманға ой салады. Ақын, әдеттегідей, жақсылықтың жаршысы, рухани көсем рөлін атасына береді. Жол көрсетуші, жол нұсқаушы – ата бейнесі.

Атам менің әманда
Мейірімді бол деген.
Ақыл сөзі санамда –
Жасы үлкенге жол берем.

Атам менің әманда
Бол дейтұғын бауырмал.
Мынау байтақ ғаламда
Қаншама дос, бауыр бар (Асылбеков, 1985: 11).

Ақын тілге жеңіл, ойнақы тармақтармен бала бойына жалпы адамзаттық құндылықтарды сіңіреді. Кейін аталмыш өлеңге М.Әубәкіров ән шығарып, жалпы халыққа таралғаны мәлім. Дегенмен, ән түріндегі нұсқасы біршама қысқарғанын байқадық (Асылбек, 2015: 219). Әдебиеттанушы А.Ахметова қазақ мемлекеттілігінің тарихына тоқтала келіп, үлкенге құрмет, кішіге ізет, бейбітшілік пен бірлікті сақтау сынды жалпы адамзаттық құндылықтар ел болып ұйысып отырудың негізгі шарттары екенін айтады (Ахметова, 2022: 87). Демек, А.Асылбектің аталмыш өлеңі жақын туыс-жақындар арасындағы күнделікті қарапайым қарым-қатынас жүйесін реттеуші қызметін ғана емес, елдікті сақтаудың, тәуелсіздікті нығайтудың түп өзегінде жатқан құндылықтар болып саналады.

Абдрахман Асылбек – тақырыптық әліппе өлеңдердің де шебері. «Алфавитті танып ал» деген сериямен шыққан өлеңдер топтамасы осының дәлелі. Ақын «Қанатты қатарлар» топтамасында әр әріпке бір-бір құсты мысалға келтіре отырып сипаттаса, «Аңдар алфавитінде» аңдарды, «Жасыл жапырақтарда» өсімдік атауларын суреттейді. «А» әрпінен басталатын қос қатарларды мысалға келтірейік:

Аққу құстың төресі,
Ақ ұлдай денесі (Асылбеков, 1969: 32).
(«Қанатты қатарлар»)

Аң патшасы арыстан,
Аюмен де алысқан (Асылбеков, 1969: 34).
(«Аңдар алфавиті»)

Алматының аймағы
Алмасымен жайнады (Асылбеков, 1969: 36).
(«Жасыл жапырақтар»)

Бір қарағанда, тым қарапайым қатарлар болып көрінгенмен, бала танымына лайықты, бала талғамына сай туындылар деуге негіз бар. Бала бір топтаманы оқып шыққанда әріптер әлемімен ғана танысып шықпайды, сонымен қатар, белгілі бір тақырып бойынша да жалпылама ақпарат алып шығады.

А.Асылбектің баланың танымын кеңейтіп, өмірлік қағидаларды үйретуге арналған кезекті туындысы «Байқа, балақай» деп аталады. Аталмыш еңбегі басқа жинақтарына ұқсамайды. Ақын бұл кітабында балаларға жол жүру ережелерін үйретуді мақсат еткен. Балалар кітаптан бағдаршамды, транспорт түрлерін, жолдағы таңба-белгілерді танып біледі. Жинақ балаларға ғана емес, тәрбиешілерге, ата-аналар мен мұғалімдерге де таптырмас құрал бола алады. Жол жүру ережелері туралы ойындар, қысқа әңгімелер, ертегілер, жұмбақтар – бәрі де бір мақсатқа жұмылдырылған.

Абдрахман Асылбектің шығармашылық мұрасының елеулі бөлігін оның балаларға арналған ертегілері құрайды. Ақын қысқа сюжетті ертегілердің оқиғалық желісін өлеңмен өрбітіп, шығарма соңын тағылыммен түюге машықтанған. Ол кейде 1 шумақ, кейде 2 тармақ болып шығады. Бірақ сюжеттің нүктесі сол жерде қойылады. Мысалы, «Ақымақ қасқыр» деген өлеңмен жазылған ертегісін алайық. Қысқаша фабуласы мынадай: қасқыр көжеккі ұстап алып жей бергенде, көжек өзін жемеуін өтініп, ана қырда қоян бар дейді. Қоянға барса, ол қозыға, қозы – қошқарға, қошқар – құлынға, құлын айғырға сілтейді. Қомағай қасқыр айғырға келіп жеймін дегенде, айғыр тұяғыма қолтаңбанды қалдыршы деп сұрайды.

Қасқыр мұны мақұлдап,
Артқы аяққа жақындап
Барған шақта,
Шекеге
Бір-ақ теуіп қатырды ат (Асылбек, 1988: 12).

Шығарманың ең нәрлі тұсы да осы шумақта жатыр. Динамикалық сипатта дамып келген сюжеттік желі соңғы шумаққа барғанда бір-ақ тоқтайды. Оған дейін оқырман енді не болады екен деген ойдың жетегінде отырады. Ақын, осылайша, барға қанағат етуді, адалдықты, тапқырлықты ұлықтап, тойымсыздықты, жалқаулықты, ашкөздікті сынға алады. Осы секілді аллегориялық ертегілердің неше түрлі үлгілерін Абдрахман Асылбек шығармашылығынан көптеп кездестіруге болады. Мысалы, «Сикырлы сыбызғы» жинағына енген ертегілердің ішінде «Тәкаппар тышқан», «Қу Қоян», «Көжек пен тиінтай», «Қотыр торғай», «Аңқау апай, қу Қасқыр және Шал» т.б. ертегілерінің көркемдік, тағылымдық салмағы күшті дер едік. Бәрі де жануарлар туралы болғанымен, адам бойындағы әртүрлі жағымсыз мінездерді мінеуге, түзеуге бағытталған туындылар болып саналады.

Ақынның «Ағаштардың айтысы» деген ертегісінің жөні бөлек. Бір күні ормандағы ағаш біткен айтыс-тартысқа түсіп, бәрі өзінің мықтылығын айтып, өз алдына жеке-дара бөлініп кетуге бекінеді. Терек – кең далаға, қарағай – шың басына, қайың – қыр басына, жөке – алқапқа, шырша жалпақ жонға кетем дейді. Оған емен, тобылғы, шілік т.б. қосыла кетеді. Сонда көпті көрген тораңғы келіп, бәріне басу айтып, бірлікке шақырады.

Тоқсан түрің бірігіп,
Бір ұяға кірігіп,
Орман болып тұрсындар,
Танытып шын ірілік (Асылбек, 1988: 50).

Ормандағы ағаштарға басқа емес, жапанда жалғыз өсетін тораңғының келіп ақыл айтқаны нанымды шыққан. Ол дауылдарда бір өзі қасірет көргенін айтып шағымданғанда ағаш біткен райынан қайтып, есін жияды.

А.Асылбектің «Кіп-кішкентай тышқанның таңғажайып ерліктері туралы ертегі» деген ертегісін де шебер жазылған шығармалар қатарына қоса аламыз.

Кіп-кішкентай Тышқан,
Іші әбден пысқан.
Жолға шықты,
Ерлік

Жасамақ бір тұстан (Асылбеков, 1980: 8), – деп басталатын өлең-ертегі градациялық сипатта үздіксіз дамып, оқиға желісі күшейген үстіне күшейе береді. Бұл да әрнеге бір назар аударғыш балалардың зейінін ұстап тұру үшін жасалған қадам деп топшыладық. Тышқан әуелі көлге түседі, тауға барып, алысып жатқан аюларды ажыратады. Сөйтіп, үлкен ерлік істерді істегенін айтып әжесіне келіп айтқанда, әжесі оның бәрін басқаша түсіндіреді. Көл дегені – қақтағы су, тау дегені – шөптің түбірі, аю дегені шіркей мен шыбын болып шығады. Өлең:

Кіп-кішкентай мықты
Қателігін ұқты.

Мақтаншақтық деген

Теріс екен тіпті (Асылбеков, 1980: 12), – деп аяқталады.

Әдетте, бала, жоғарыда айтқанымыздай, кез келген ұғым-түсінікті жанды кейіпте, оқиғалық баянмен, жеңіл әрі ойнақы түрде қабылдағанды артық көреді. Осы тұрғыдан алғанда, Абдрахман Асылбектің ертегілері балалар әдебиетінің талап-шарттарына толық сай деуге болады. Абдрахман Асылбектің қай ертегісін алсақ та, сюжеті қысқа, тілі қарапайым, 7-8 буынды және ойнақы тіркестерге құрылғанын байқаймыз. Әрбір ертегісі өнегелі, тағылымды оймен аяқталады. Кейде оны автор ашық айтса, кейде оқырманның еншісіне қалдырады. Ақынның «Ерден атайдың ертегілері» деп аталатын жинағының беташарындай болып тұрған мына өлеңі оның ертегілерінің табиғатын толық ашып тұрғандай:

Түрлі-түрлі ертегі,

Тұла бойды ерітеді.

Ертеде өткен ерлердің,

Ерлік ісін шертеді (Асылбеков, 1980: 5).

Ақынның ертегілері «ертеде өткен ерлердің» де, жан-жануарлар мен өсімдіктердің де әлемінен хабардар етіп, тағылым сыйлайды. Аталмыш өлеңі кезінде ән болып, әйгілі әнші Роза Бағланованың орындауында күллі қазақтың құлағына жеткен болатын.

Абдрахман Асылбек сатира жанрында да жемісті еңбек етті. Біз автордың 2011 жылы жарық көрген «Ұр, тоқпақ» деп аталатын жинағын қолымызға алдық. Бұл жинақтың бір ерекшелігі, ақынның шығармашылық ғұмырында жазған сатиралық шығармаларының дені топтастырылған. Бұған дейін ақынның «Туысыңды таптың ба?» (1976), «Сауысқанның сәлемі» (1986) деп аталатын сатиралық жинақтары жарық көрген болатын. Ал «Ұр, тоқпақта» бұған дейінгі сатиралық шығармалары ғана емес, кейінгі жылдарда жазылған туындылары да қамтылған. А.Асылбек сатираның бірнеше жанрында қалам тербеген. Аталмыш жинағына пародиялары, әзіл-сықақтары, көріністері мен мысалдары енген. Дегенмен, жинаққа енген шығармалардың бәрін біз балалар әдебиетінің туындылары дей алмаймыз. Өйткені, жинақта жекелеген тұлғаларға, замандастарына арналған пародиядан бастап, қоғамдық-саяси оқиғаларға деген ақынның өткір сын-көзқарасы көрініс тапқан туындылары да жиі кездеседі. Дегенмен, жинақта балаларға лайық туындылары аз емес. Әсіресе, ақынның мысал жанрындағы сатиралық туындылары кемшілік атаулыны келеке етіп, сын тезіне алуымен де құнды дер едік. Жас оқырманды, жасөспірім оқушыларды жақсылыққа баулуда мысал жанрының атқарар қызметі орасан зор. Балалар әдетте хайуанаттар туралы оқиғалық мысалдарды жақсы қабылдайды. Мысалы, «Қарғаның кеңесі» деп аталатын мысалын алайық. Қырғиға қарға аға боп ақыл айтып, торғай құмай, қасқырдың соңынан түс деп кеңес береді. Сонда қырғи профессор қыраннан дәріс тыңдағанын, күшің жетпейтін нәрсеге ұмтылма деп айтқанын жеткізеді. Ақын мысалдың түйінін:

Танып алмай маңайды,
Кейбіреулер тәкаппарсып қарайды,
Басқаларды білімсіз деп санайды, – деп аяқтайды (Асылбек, 2011: 20).

Ал «Меңгеруші қоян» деген мысалында тамыр-таныстың қолдауымен бастық болған қоян қол астындағыларға сөзін өткізе алмай қор болады. Ит, түлкі, аюлар өз бетімен кетіп қалады. Шарасыз қоянның мысалын келтіре отырып ақын:

Ұқ мысалдың мәнісін,
Болса да мың танысың,
Қолдан келмес билікке
Қоян болып килікпе (Асылбек, 2011: 73), – деп түйіндейді.

«Тәкаппар теректегі» дос-жаранын көзге де ілмей, тәкаппарлыққа салынған теректі ақыр-аяғында дауыл жұлып әкетеді:

Менменсіген Терекке

Сондай жаза керек те (Асылбек, 2011: 89), – деп аяқталады өлең.

Бала мысал өлеңдерді оқып отырып ақ-адал кейіпкерлерге болысып, озбыр, тойымсыз, тәкаппар, мақтаншақ кейіпкерлерге жирене қарайды. Өзі де жақсылыққа қарай бет бұрып, жамандықтан теріс бұрылады. Асылы, балалар әдебиетінің ең негізгі міндеті осы болса керек.

5 Қорытынды

Балаларға арналған өлеңнің өлшемі ересектер әдебиетінің өлшемінен әлдеқайда күрделі болып саналады. Өйткені, балалар поэзиясында тек поэтикалық талап-шарттар ғана емес, педагогикалық һәм психологиялық заңдылықтар да ескерілуге тиіс. Әрі көркемдік, әрі педагогикалық талаптары толық сақталған шығармаларды дүниеге әкелген көрнекті қаламгерлердің арасында А.Асылбектің орны алабөтен. Жарты ғасырға жуық балалар әдебиеті саласында еңбек етіп, қазақтың мәдени ғұмырнамасында классикалық туындыларымен із қалдырған ақынның шығармалары тақырыптық тұрғыдан да, жанрлық тұрғыдан да өте бай. Өсіресе, оның тәуелсіздік тұсындағы шығармашылық әлемі жаңа реңк алды. Ұлттық құндылықтарды жаңғыртып, қазақтың төл мәдени-рухани қазынасын жас оқырмандарға танытуда А.Асылбектің қызметі орасан. Қазақтың тарихын, дәстүр-салты мен ата дінін танытатын туындылары осының айғағы болса керек. Дегенмен, ақынның шығармашылық мұрасы ғылыми тұрғыдан сараланып, жан-жақты зерделеніп, қаламгерлік қол-таңбасы әдебиеттану ғылымының аясында айқындалмағаны белгілі болды. Осы орайда, қазіргі балалар поэзиясының беталысын көрнекті балалар қаламгерлерінің шығармашылық мұрасын зерделей отырып бағамдаудың маңыздылығы артып отыр.

А.Асылбектің шығармалары көркемдік-эстетикалық тұрғыдан ғана емес, тәрбиелік-педагогикалық тұрғыдан да аса құнды. Оның абстрактілі ұғымдарды кейіптеп, жан бітіріп суреттеуі, өсімдіктер мен жануарлар әлемін аксиологиялық тұрғыдан танытуы, әр өлеңге мән үстеп, жалпы адамзаттық құндылықтарды насихаттауы және

соның бәрін баланың танымы мен талғамына, жасы мен психологиясына сай етіп жеткізуі ақынның шеберлігін көрсетеді.

Әдебиеттер:

1. Асылбеков А. Балам туралы баллада. Шағын дастандар. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1970 жыл. – 77 б.
2. Асылбеков А. Әлемге үні тараған. Шағын дастандар мен балладалар. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1971 жыл. – 104 б.
3. Асылбеков А. Түрлі-түрлі бала бар. Өлеңдер. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1974. – 103 б.
4. Асылбеков А. Ғажап бала. Ертегілер, аңыздар. «Жазушы» баспасы, Алматы. – 1969. – 80 б.
5. Асылбек А. Балғын балалық: өлеңдер, жұмбақтар, ойындар, ертегілер, мектеп сахнасына арналған шығармалар, ән мәтіндері. Алматы, «Балалар әдебиеті»: 2015. – 240 б.
6. Асылбеков А. Ақ тілек. Өлеңдер, жұмбақтар, ертегілер. «Жалын» баспасы, Алматы. – 1985 жыл. – 252 б.
7. Асылбеков А. Сиқырлы сыбызғы. Ертегілер. «Жалын» баспасы, Алматы. – 1988. – 216 б.
8. Асылбеков А. Ерден ағайдың ертегілері. «Мектеп» баспасы, Алматы. – 1980. – 152 б.
9. Асылбек А. Ұр, Токпақ! Мысалдар, сатиралық өлеңдер, қилы көріністер, пародиялар. Астана: Нұра-Астана, 2011. – 288 б.
10. Akhmetova A. (2022) "Tursinhan Zakenoğlu'nun Mangitas (Bengütaş) Romanındaki "Mangilik El" (Ebedî Ülke) Kavramının Sanatsal Sunumu." *bilig*, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004>
11. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеология, типология, поэтикалық даму. 10.01.02 – қазақ әдебиеті: филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2009.
12. Сүлейменов А. Жастар сыналсын, бірақ сойыл жемесін. Жарық көрмеген жазбалардан. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2814>
13. Хуатбекұлы Е. Балаларға арналған шығармаларда шындықты бейнелеу (Б.Әділ шығармаларының негізінде). *«Керуен» ғылыми журналы*, 2022. – 76(3), 137–148. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12>

References

1. Asylbekov A. (1970) A ballad about my son. «Zhazushy» publishing house, Almaty. – p. 77. (in Kaz).
2. Asylbekov A. (1971) His voice spread to the world. Poems and ballads. «Zhazushi» publishing house, Almaty. – p. 104. (in Kaz).
3. Asylbekov A. (1974) There are different kinds of children. Poems. «Zhazushy» publishing house, Almaty. – p. 103. (in Kaz).
4. Asylbekov A. (1969) Amazing boy. Fairy tales, legends. «Zhazushy» publishing house, Almaty. – p. 80. (in Kaz).
5. Asylbek A. (2015) Fresh childhood: poems, riddles, games, fairy tales, works for the school scene, lyrics. Almaty, «Balalar adebiyeti». – p. 240. (in Kaz).
6. Asylbekov A. (1985) Aq tilek. Poems, riddles, fairy tales. «Zhalyn» publishing house, Almaty – p. 252. (in Kaz).
7. Asylbekov A. (1988) Magic flute. Tales. «Zhalyn» publishing house, Almaty. – p. 216. (in Kaz).
8. Asylbekov A. (1980) Tales of grandfather Erden. «Mektep» publishing house, Almaty.. – p. 152. (in Kaz).
9. Asylbek A. (2011) Steal, Tokpak! Examples, satirical poems, various scenes, parodies. Astana: Nura-Astana. – p. 288. (in Kaz).
10. Altay A.D. (2009) Kazakh children's poetry: geneology, typology, poetic development. 10.01.02 – Kazakh literature: dissertation prepared for receiving the scientific degree of doctor of philological sciences. – Astana. (in Kaz).
11. Akhmetova A. (2022) Artistic Representation of The Concept "Eternal Nation" in the Novel "Mangitas" by Tursunkhan Zakenuly. *Bilig*, no. 100, pp. 77-97. <https://doi.org/10.12995/bilig.10004> (in Turkish)
12. Suleymenov A. Let the youth be tested, but not beaten. From unpublished records. <https://adebiportal.kz/kz/news/view/2814> (in Kaz).
13. Khuatbekuly Y. (2022). Representation of reality in works for children (Based on the works of B. Adil): *The Scientific Journal "Keruen"*, – 76(3), 137–148. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-12> (in Kaz).

FTAMP 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-14>

А.Б. Абдуллина¹, Ш.А. Доскеева², Қ.Т. Тулебаева³

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

E-mail: ¹anar.abdullina@rambler.ru, ²shaizaasanovna_68@mail.ru, ³tulebaeva82@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8695-7417, ²0000-0001-9893-6322, ³0000-0003-1636-8822

МИФОЛОГИЯДАҒЫ ҚҰСТЫҢ ОРНИТОМОРФТЫ АРХЕТИПІ (А.КЕМЕЛБАЕВАНЫҢ «ҚОҢЫРҚАЗ» ӘНГІМЕСІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада мифологиядағы орнитоморфты архетиптердің теориясы, оның ішінде «акку-каз» образына тоқталып, түркі халықтары, басқа да халықтар таным жүйесіндегі көрінісі айтылған. Түркілік танымда «акку-каз» адалдықтың, достықтың, киеліліктің белгісі болса, басқа халықтарда екі әлемді жалғастырушы, адам жанының символы, балалардың қорғаушысы, құтқарушысы, адами және тәңірлік сипатқа ие бейне ретінде аңғарылады. Көркем прозадағы осы тектес мифтік сюжеттер неомифологиялық сипатпен поэтикалық жүйе құрайды. Бұл құбылысты әдебиет пен философиядағы постмодернистік бағыттың бір сипатына да жатқызуға болады. Готикалық стиль, магиялық реализм, мифтік реалийлер, мифологемалар, мифтік сюжеттер, мотивтер, штрих-детальдар – фантастикалық сарынның реализмге өту жолындағы шынайылық идеясын туындатуға себепкер болатын ұғымдар. Көркем шығармадағы магиялық реализм әдісінің қолданылуы – параллель өмірдің, жалпы диалектика заңдылықтарын, түрлі қоғамдағы кереғар құбылыстардың сипатын ашатын, гносеологиялық танымның иррационалдық тұрғыда жетілуі секілді көрінгенмен, ұттық кодификация, қазақы түсінік, халықтық пайым негізінде өрбитін ерекше бағыт. Жазушының «Қоңырқаз» әңгімесіндегі түрлі мәселелердің қамтылуы – бір шағын ғана эпикалық туындының бойында бірнеше идеяның бірігуінде. Шығарманың шешімі симуляциялық сипатқа ие болғанымен, оқырманның «алдануы» магиялық реализмнің негізін тануына себеп болды. Постмодернистік бағыттағы көркем шығармалардағы басты ерекшелігі–интермәтінділіктің бірнеше әдістерінің сюжеттік желіде орын алуы. Реминисценция әдісінің, яки мифтік түпкі танымның жаңаша «сипат» алып, магия мен реализмнің қатар ұштасуы – шығарманың идеясын нақтылайтын фактордың бірі. Сондықтан да көркем туындыдағы интермәтінділік мәселесі де бірнеше бағыттар мен ағымдардың басын біріктіріп қана қоймайды, сонымен қатар туындының поэтикалық болмысына әсер етеді.

Кілт сөздер: магиялық реализм, симуляция, мифологема, архетип, неомифология, ұлттық код.

А.Б. Abdullina¹, Sh.A. Doskeyeva², K.T. Tulebayeva³

^{1,2,3}Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan

E-mail: ¹anar.abdullina@rambler.ru, ²shaizaasanovna_68@mail.ru, ³tulebaeva82@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8695-7417, ²0000-0001-9893-6322, ³0000-0003-1636-8822

The ornithomorphic bird archetype in mythology (Based on the story of A.Kemelbaeva «Konyrkaz»)

Abstract. The article deals with the theory of ornithomorphic archetypes in mythology. Among other things, it describes how stopping at the image of the “акку-каз” – Akukaz, the Turkic peoples, as well as other peoples, express their manifestation in the system of cognition. In Turkic understanding “Akku-kaz” is regarded as a symbol of loyalty, friendship and holiness, while in other nations it is regarded as an image extending two worlds, a symbol of the human soul, protector, savior of children, an image with a human and divine nature.

These kinds of mythical subjects in fiction prose form a poetic system with a non-mythological character. This phenomenon can also be attributed to one of the characteristics of the postmodernist trend in literature and philosophy. Gothic style, magical realism, mythological realisms, mythological plots, motifs, strokes are all concepts that caused the emergence of the idea of authenticity on the way from fantastic birth to realism. The application of the method of magical realism in a work of fiction is a special direction that reveals the laws of parallel life, dialectics in general, and the nature of opposing phenomena in different societies, manifested in the irrational maturation of epistemological knowledge based on national codification, Kazakh understanding and folk thinking. The writer's story "Қоңырқаз" – "Konyrkaz" highlights various issues - several ideas come together in one small epic. Although the ending of the work was simulative, the so-called "deception" made the reader aware of the basics of magical realism.

Key words: magical realism, simile, mythologeme, archetype, neo-mythology, national code.

А.Б. Абдуллина¹, Ш.А. Доскеева², К.Т. Тұлебаева³

^{1,2,3}Alikhhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан

E-mail: ¹anar.abdullina@rambler.ru, ²shaizaasanovna_68@mail.ru, ³tulebaeva82@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-8695-7417, ²0000-0001-9893-6322, ³0000-0003-1636-8822

Орнитоморфный архетип птицы в мифологии (По мотивам рассказа А.Кемелбаевой «Қоңырқаз»)

Аннотация. Статья посвящена теории орнитоморфных архетипов в мифологии. В том числе, рассказывается как, останавливаясь на образе «акку-каз», тюркские народы, а также другие народы выражают свое проявление в системе познания. В тюркском понимании «Акку-каз» рассматривается как символ верности, дружбы, святости, а в других народах - как образ-продолжение двух миров, символ человеческой души, защитник, спаситель детей, образ, носящий человеческий и божественный характер. Подобного рода мифические сюжеты в художественной прозе образуют поэтическую систему с не мифологическим характером. Это явление также можно отнести к одной из характеристик постмодернистского направления в литературе и философии. Готический стиль, магический реализм, мифические реализмы, мифологемы, мифические сюжеты, мотивы, штриховые детали – это все понятия, ставшие причинами появления идеи подлинности на пути от фантастического рождения к реализму. Применение метода магического реализма в художественном произведении - особое направление, в котором раскрываются закономерности параллельной жизни, диалектики в целом, характер противоположных явлений в различных обществах, проявляющееся в иррациональном созревании эпистемологического познания, основанного на национальной кодификации, казахском понимании, народном мышлении. В рассказе писателя «Қоңырқаз» освещены различные вопросы – в одном небольшом эпическом произведении объединяются несколько идей. Хотя окончание произведения было симуляционным, так называемый «обман» заставил читателя осознать основы магического реализма.

Ключевые слова: магический реализм, симуляция, мифологема, архетип, неомифология, национальный код.

1 Кіріспе (Абдуллина А.Б.)

Әдебиеттануда, соның ішінде фольклорда «құс» архетипі – адам жанының кендігімен, терендігімен, азаттығымен, бостандығымен, жан тыныштығымен сабақтасып жатқан, тазалықтың, еркіндіктің символымен астасып жатады. Қай елдің мифтік танымын қарасақ та, негізгі түпкі лейтмотив – адами болмыстың құс бейнесімен тамырлас болғандығында. Тілдегі қалыптасқан таңбалар да осы таным-түсініктен туса керек. Соның ішінде «орнитоморфты» архетипке келер болсақ, жалпы құстектілік ұғымы – неомифологиялық жүйеде екі әлемді байланыстырып

тұратын тотемдік сипаттағы образдар. Соның ішінде, ұлттық танымдық жүйеде сұңқар, мұзбалақ, аққу, қаз, көгершін, көк ала үйрек – тек поэтикалық-көркемдік жағынан ғана емес, магиялық, тотемдік нанымға көмкерілген символдық бейнелер. Мақаламызда осы аталғандардың ішінде «қаз» архетипіне тоқталмақпыз. Алайда, түркілік мифологиядағы «құс» архетипі – екі әлемді байланыстырушы, өмір ағашының көгіндегі самұрық құс бейнесімен астасады. Тек түркілік таным емес, басқа халықтар наным-сенімінде де құс (басқа халықтарда: үйрек, бұлбұл, көкек, бозторғай, т.с.с.) ілкі-ата, түп-ата символикасымен пара-пар. Космогониялық мифологиядағы трансформацияға ұшыраған мифтердің түп-төркіні – бірізділікке саяды. Барлығындағы ілкі-аталық сипат – үш әлемдік белдеу, «өмір ағашы», «алтын құс», «алып құс» мифологемалары. «Құс» архетипін діни-танымдық өлшем негізінен алар болсақ та, «қарға», «аққу», «қаз» бейнелерінің нанымдық ерекшелігінде халықтық сипат барын аңғарамыз. «Аққу» архетипі көркем шығармада поэтикалық, мифтік тұрғыдан талданып, оның символикалық бейнесі халық арасында нақты ассоциативтік өріспен концептуалданғанын білеміз. Халық арасында «аққу-қаз», орыс халқының мифологиясында да «гуси-лебеди» ұғымдарының қатар жүретін қосарлы да күрделі сөз екенін байқаймыз. Базалық мифологияда «аққу-қаз» архетипі – диалектикалық мәнге ие, атап айтсақ, өмір мен өлім, әйел мен ер, жер мен көк секілді қосарлы мәндерді айқындаушы символ.

2 Материалдар мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері (Абдуллина А.Б.)

Мақала мәтнінде қазақ ұғымындағы, сондай-ақ басқа халықтардағы «құс» архетипінің негізі қарастырылып, салыстырмалы зерттеу негізінде жүзеге асты. Аталған теориялық дағдыларды А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесі арқылы дәлелдеу – мақаланың тәжірибелік мәніне саяды. Сондай-ақ әңгімеге поэтикалық талдау жасалып, интермәтінділік тұрғысынан сараланды.

2.2 Материалға сипаттама (Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А.)

Өнердегі орнитоморфты архетип – ежелгі грек, рим мифологиясынан бастап бүгінгі күнге дейін трансформацияланып, түрлі халықтың наным-сенім, діни түсінігіне, өмір сүру салты мен дәстүріне орай өзгеріп, немифологиялық сюжеттерде көпфонды қызмет атқаратын символикалық жүйе. Тек «құс» ретінде архетиптік бейнені талдар болсақ, оның мәдени, рухани, поэтикалық сипаты ашылмай қалар еді, сол себепті «құс» архетипі аясындағы орнитоморфтық сипатты басты назарға алар болсақ, тарихи, мәдени, халықтық сипат тұрғысынан талдап, соның ішінде біз талдайтын шығарма аясында халықтық түсініктің мәнін ашу басты негізге алынды. «Құс» архетипі – тотемдік сипатқа ие. Ұлттық психологияда адам өзінің табиғатына, болмысына орай түп-төркінін құсқа балап, салыстырып, немесе өнер адамдары «жанының» бөлшегін «құсқа» телиді. Ақындық пафостың бір бөлшегі ретінде өз жанын «көк ала үйрекке», «аққуға», «қоңыр қазға» балау – шығармашылықтың фетиші ретінде нанымдық фольклордың сарқыншақтары. Құсты адам жанымен қатар қою – мифологиядағы адам мен оның өлімінің арасын байланыстырушы «құс» архетипінің бейсаналы көрінісі. М.Косаревтің пікірінше тотемизм – адам дүниетанымының басты жемісі және оны былайша түсіндіреді: “как мировоззренчески осмысленное призна-

ние человеком его неразрывной связи со Всем окружающим Миром" (Косарев: 2003: 33). Адам – табиғаттың саналы бөлшегі ретінде, онымен дихотомиялық құбылыс бірлесіп жасап, сол әлемді одақтық деңгейде байланыстырады. Көркем туындыда әсіресе, адам мен табиғаттың ажырамас бірлігі – сонау мифтік дәуірден келе жатқан бернелеу. "Құс" архетипінің тамыры тереңде жатыр. Әр құстың символдық мәнін ашар болсақ, үлкен де ауқымды еңбек дүниеге келер еді. Алайда, біз мақаламызда "аққу-қаз" архетипін негізге алып, алдымен оның теориясына үңілсек. Жоғарыда аталған М.Косаревтің еңбектерін қарап отырсақ, жалпы қанатты құстар әлемі – соның ішінде маусымдық құстардың әрекеті – өмір мен өлімнің, туу мен өлудің, жаңару мен құлдыраудың, сему мен жанудың белгісін беретін ұғымға келіп саяды (Косарев: 1988: 96). Күз бен көктем – логикалық тұрғыдан алғанда, белгілі бір тірі нәрсенің, жанды табиғаттың өлуі мен туу мәнін беретін ұғымдар. Құстардың да, адамның өмірінің де, табиғаттың да – барлығының мағыналық тұрғыдағы рухани жалғастығы – осы символиканың басты нышаны. Түркілік таным бойынша, антропологиялық мифтерге сүйенетін болсақ, адам балшықтан (топырақтан) жаратылды, ал діни түсінік бойынша, Адам ата мен Хауа анадан өрбіді. Хант пен манси түсініктері бойынша, адам алғашында құстардан, соның ішінде ірі қанатты құстардан жаратылған (Кулемзин, 2000: 86). Сонда, адам мен құстардың жаны – ұқсас, бір-біріне жақын, адам – табиғаттың, соның ішінде аспан әлемінің жердегі елшісі, "періштетектіліктің" жердегі болмысы деп түсінген. Алайда, жердегі адамдардың барлығы – періште деген сөз емес, деистік түсінікте, алдымен құстардан жаратылғанмен, жердегі өмір сүру формасына, жағдаятына қарай, аспан әлеміне ауысып отырады деген түсінікке негізделсе керек. Осыған ұқсас сюжетті біз "Едіге" эпосынан, "Баба Түкті Шашты Өзиз" аңыздарынан байқаймыз. Көктегі үш періштенің жерге қонақтап, алайда біреуінің қанаты ұрланып, жер әлемінде белгілі бір шартпен қалып, ол шарттың орындалмай, көкке қайтадан ұшып кету сюжеті – бүкілхалықтық "құс" архетипінің негізінде жатқан таным. Түркілік сюжетте үш қыз аққу кейпінде келсе, хант пен мансы халықтарындағы ағайынды-аққулардың жерге түсіп, қанаттарын алып, "адам" кейпіне енуі – Г.Х.Андерсеннің "Жабайы аққулар" ертегісіне ұқсас келеді. Бұл жердегі басты ерекшелік – түпкі сюжеттің ортақтығы, ұжымдық бейсаналықтың халық танымындағы көрінісі.

3 Талқылануы (Абдуллина А.Б., Тулебаева Қ.Т.)

Қазақ халқының танымында «аққу» архетипінің символикалық бейнесіне мыналар жатады: адалдық, пәктік, киелілік, достық, сүйіспеншілік, махаббат, кіршіксіздік, нәзіктік, сұлулық, жұптық, сенім. Міне, осындай концептілерге жауап беретін «аққу» символикасына қатысты мифтік аңыз-әңгімелер де жетерлік, тіпті көркем шығармалар да оған дәлел болары анық. Алайда, қазақ халқының ұғымында – «аққу-қаз» ұғымы киелілік сипатымен ғана ерекшеленеді. Ол – ұлттың өзгешелігінде, халықтың діннен хабары болып, «құс» архетипіне тотемдіктен бұрын, «ерекше жан иесі» ретінде қарауында деп білеміз. Үнді-Иран мифологиясы бойынша, аққу – адами және құдайлық қасиеттерді бойына сіңірген «тәңіриелік» қасиетке ие. «Ригведа» мен «Авестада» ғаламның бастауы, жаратушысы, құдай-тәңір ретінде көрініс береді (Жарникова, 2003: 45). Космологиялық мифологияға байланысты, пері Айда (Зайра)

да болады, және аққу кейпінде де кездеседі. Яғни, пері тек сұлу қыздың кейпінен бұрын құс болып, оның ішінде аққу болып келеді. С.Қондыбай бұл турасында: «Мифологияда аққу – медиатор. Ол суда, жерде, аспанда қозғала алатын образ ретінде үш дүниені жалғастырушы кейіпкерлердің негізгісі болып табылады» (Қондыбай, 1999: 255), - деген. Мифтік символика тұрғысынан қара болсақ: «Лебедь, еще одна солнечная птица, сопровождала Аполлона в его зимних миграциях в Гиперборею и связывала, таким образом, между собой северные и средиземноморские земли. Знаменитая «лебединая песня» является одним из видов «языка птиц» и этимологически изоморфна. В Индии в изначальных источниках лебедь (hamsa) является верховым животным Брахмы и Варуны и он же высиживает Яйцо Мира (brahmanda) (Бенуас, 2004: 54). Демек, салыстырмалы әдебиет тұрғысынан алатаны болсақ, аққу туралы мифтер әр халықта түрліше мән береді. Қазақ мифтерінде Аспани Арулық идеясымен (Соловьев) сай келіп, көбіне сұлулықтың символы бола отырып, көкте бақылап отырады. Олар мейірімді, жаралы, қайғылы адамдарға көмектесу үшін жерге түседі (Қалша батыр мен Аққу туралы миф-аңыз т.б.). Енді «қаз» ұғымына келейік. Халық ұғымында «қаз» - сағыныштың, жылылықтың, мұңның, тәтті бір аңсардың символын береді. «Қаздар қайтып барады» (әңгіме), «Айдыңға аққу-қаз оралды, сағындым сені», «Қаздар қайтып барады мекеніне», «Ұшырдым ұясынан балапан қаз» деген секілді поэтикалық бейнелеулерден байқайтынымыз – «қаз» архетипінің үлкен сезімге толы ностальгиямен үндесетіндігі. Ал орыс мифологиясында, әсіресе ертегілерінде «қаз» - ұрлықшы («Аленушка мен Иванушка» ертегісі), сондай-ақ, көңілді-өзілкеш, юморлы бейне ретінде («Жили у бабуси два весёлых гуся» орыс халық ертегісі) көрінеді. Ал еуропалық ертегілерде қаз – балалардың қорғаушысы, балалар әлемінің құтқарушысы ретінде сипатталады («Нильстың жабайы қаздармен керемет саяхаты» ертегісі). «Қаз» архетипі – көп халықтардың түсінігінде ортақ негізге ие «жағымды» образдардың бірі, себебі алғашқы қауымдық құрылыста бейсаналылық түйсігінде сюжеттердің ортақтығы заңдылық еді. Интермәтінділік турасында айтар болсақ, мәтін теориясының басты әдістерінің бірі – реминисценция. Бұлы шығармадағы адамның «қазға» айналып ұшуы да – реминисценцияға құрылған мотив. Өйткені, мифтік сюжеттер – көркем шығармада көшірме әдісімен жүзеге аса бермейді, прозаның поэтикалық, мәтіндік, бағыттық негізіне қарай өзгеріп, қаламгердің таным деңгейіне, сюжетті «ойнатып», «қарызға алып» (А.Кемелбаева), соны өңдендіру, жанрлық трансформацияның жетегіне сай шығарманы дүниеге әкеледі.

4 Зерттеу нәтижесі (Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева Қ.Т.)

Осы ретте шығармаларында адамдар мен құстардың арасындағы көзге көріне бермейтін, жіпсіз, тылсым бір ерекше байланысты Айгүл Кемелбаева өте әсерлі жеткізеді. Мәселен, «Қоңырқаз» әңгімесін талдап көрелік. Бұл қысқаша ғана әңгімені оқып отырып, бірнеше ағымдардың, бағыттардың, дәстүрдің кішкене ғана жанрға тоғысқанына таң қаласыз. Магиялық реализм бағытында жазылған шығарма деп баға алған бұл еңбекте – шынымен шынайы реалийлер мен тылсымдықтың барына көзіміз жетеді. Басында готикалық бағыт та қамтылған ба деген ой жылтың ете қалғанмен, саралай келе, кейіпкерге де, оқырманға да үрей тудырғанмен, готикалық сарынның жоқтығына иланамыз. Шығарма толығымен магиялық

реализмнің талаптарына жауап береді. Орыс ғалымының айтуы бойынша, магиялық реализмнің басты критеріі мынада: «Фантастическое начало активно реализуется в произведениях магического реализма, но играет подчиненную роль. Переплетенное действительности и легенды, фантастических аберраций и обыденного приводит к тому, что невероятное становится правдоподобным, но и наоборот – обыденное кажется чудесным» (Кислицын, 2011: 274). Әңгімені бір деммен оқып отырып, болып жатқан шынайы оқиғаларды тізбектеп келе жатып, шығарманың соңындағы қиял-ғажайып оқиғаның астарына бірнеше уақыт ене алмай, қайтадан оқуымызға тура келеді. Шығарманың фабуласына келер болсақ, оқиға дәстүрлі негізде басталып, дамып, шиеленісіп, кульминациялық шегіне жете бергенде, сюжеттік-композициялық жүйе дәстүрлі реализмнен сәл алшақтап, магияға ұласады. Ежелгі нанымдық мифтің реминисценцияланған сюжеттік желісіндегі басты ой – адам жанының тыныштықты аңсауынан, таза мекенін табудан, өз «отанына» оралуға, «мәңгілік» мекенге аттануға, жалған өмірден гөрі риясыз «періштелік» бейішке ұмтылудан, лас қоғамнан жерініп, әдемі мекенге аяқ басуға деген ынтызарлық. Шығарма екі параллельді әлемді қатар суреттеп отырған іспетті, екі әлемнің бейнесі ортақ арнаға тоғысқан. Әңгіменің о баста берілген басты деталі – адамның құспен терең байланысы. Өйткені Қаршыға жүкті кезінде, барлық аққу-қаз атаулының шикі жұмыртқасын жарып, жерігін баса отырып, өзінің жанымен ғана емес, тәнімен де «құстегілік» сипатының, бойындағы белгісінің барын аңдатады. Әрине, бұл физиологиялық құбылыс екені де белгілі, бірақ жеріктіктің бұндай «ашкөздік», «опасыздық», «қатыгездік» сипатпен жүзеге асуында да мән бар еді. Халық түсінігінде «обал», «сауап», «кие», «қарғыс» деген секілді сакральды ұғымдардың, ұлттық кодқа жауап беретіндей үлкен жауапкершіліктердің бары екені белгілі. Осы ретте ғалымдардың мына пікірін келтірген жөн: “Авторлық ұстаным – Жер-Ананың қойнауындағы байлыққа қол сұғуға болмайтындығы. Табиғат Ананың Адамзат баласына берері жетерлік, бірақ тіршілік иелерін қару ұстап қыра беруге болмайды. Адам қолынан қырылып, «Қызыл кітапқа» енген аң-құстардың тағдыры біздің де басымызға келуі ғажайып емес» (Orda, Sarsenbayeva, 2019, pp. 79-89). Бұл жерлегі басты лейтмотив – адамзаттың табиғатқа тиесілі нәрсені озбырлықпен иемдену, өзара үндескен, жымдасқан үйлесімділікті, тыныштықты бұзу, соның салдарынан да табиғаттың адамзатқа қайтарар жауабы да – қатыгездікпен тынады. “Өзін табиғатпен етене танитын көшелі қоғам өмірінде аң-құстың киесі жайлы ұғымдар қатаң сақталған. Олардың да адам тіршілігімен ұқсас тыныс-тіршілігі бар, сондықтан оны пайдаланудың да жөн-жосығы болады деп ұғынған. Қазіргі қазақ прозасындағы бірнеше ұрпақ өкілдерінің шығармаларынан көрініс табатын осы қастерлі түсініктер арқылы екі түрлі құбылысты байқауға болады. Бірі адамзатқа аяулы саналатын аң-құс түрлеріне адамның қарым-қатынасы мен адамға зиянкес саналатын түрлерімен арақатынасына құрылып, оқырманға ой айтудың құралына айналады. Ұлт мәдениетінде құс атауларының да ырым-жоралғылық, тыйымдық, нанымдық қасиеттері мол болған. Мифологиялық дүниетаным бойынша, ертедегі адамдар құсқа, жоғары әлемнің бейнесі, көк тәңірімен тілдесіп көк пен жерді байла-ныстырып тұратын киелі күш – тотем деп табынған” (Карбозов, Шегебаев, Қырғызбаева, 2022: 220), - деген пікір де ойымызға дәлел болады. Киелілік, қастерлілік

ұғымдарын білдіретін магиялық, тотемдік, анимистік түсініктегі символикалық бейнелер, образдар – халық танымының басты көрсеткіші. Алайда Қаршығаның бұл әрекеті – білместік пе, ауру ма, ессіздік пе, жан қалауы ма, тылсым күш пе, нақты шешімі айтылмаса да, оқырман позициясы түрліше бағамдайды. «Көлдерге жалғыз жаяу кетіп қалатын Қаршығаның жабайы құс жұмыртқаларына өлердей құмартып, аяғы ауырлығына қарамай жүзіп іздеп, жыл құстары толтырып тастаған ұяларды үптеп, жұмыртқа ұрлап жеп жүргені қойшы мен әйелінің үш ұйықтаса да түсіне кірмес еді. Жеңсік ас дегбірін алып, ақылдан айырған әйел әр ұядан екі жұмыртқа алып, табанда шикідей жұтып жүрді» (Кемелбаева, 2001: 4). Бұл сюжетті бағамдап отырсақ, «ақылдан айырылған» әйелдің өз еркінен тыс, яки иррационал деңгейде жетіліп үлгермеген, барлық құс атаулының ұясын, жұмыртқасын жарып, өз қалауын жасауы – үлкен бір қарғыстың, кесепаттың келе жатқанын аңдатады. Тағы бір ой туындайды. Сонда, жеріктік – тек физиологиялық қажеттілік қана, оны адам өзі тежей алса, өз-өзін қолға алса, өз еркінен тыс нәрсеге берік тұрып, тәнін қанағаттандырмаса да болатын дүние ме деп ойлап қаласың. Себебі, халық ұғымында, егер әйелдің жеріктігі қанбаса, баласы кемтар болып туылады деген нанымның бары белгілі. Алайда, барлық жеріктігінің талабын орындаған Қаршығаның баласының қалайша кемтар болғанына күдікпен қарайсың. Мүмкін, бұл сәйкестік болар. Екінші бір ой – баланың ерекше болуы – құстардың киелілігінен, яки адамзаттық қарғысқа ұшырап, олардың жанын ауырту арқылы барын «алып кету», осылайша адамзатқа «обал мен сауапты» ұғындыру. Үшінші бір ой – өмірдің жалғандығын ұғындыру. Яки күндердің бір күнінде әр адамның жүрегінен «аққу-қазы» қош деп, аспани әлемге ұшып, мәңгілік мекеніне аттанатынын ұғындыру. Төртінші ой – автор мен бас кейіпкердің белгілі бір шындықты бір негізден, бір астарынан немесе бір қырынан көре алатындығын, өмірлік мәселелер мен қиялдық негіздердің өзара бейсаналы түрдегі гносеологиялық танымның ең жоғарғы сатысында ойлайтындығын көрсету.

Қоңырқаздың құс атаулыға бейсаналы түрде жақын болып, бірнеше суреттер мен альбомдардың беттерін осы бір тіршілік иесімен толтырып, жанына жақын тартуы – анасының құс жанымен біте қайнасып, жақын болуының бір ишараты. Анасы жұмыртқаларды шикілей жеуі – адам мен құс байланысының тығыз нығайып, баласына да берілуі ғажайып нәрсе емес, табиғилыққа келеді. «Қаршыға енді құс тұқымын киелі санап, қанаттылардан қорқатынын жүрегінің түбіне терең жасырған» (Кемелбаева, 2001: 8). Осы сөйлемнен-ақ ананың баласының басындағы қайғысына құсқа жасаған опасыздығын мойындап, жүрек түпкіріндегі «обал» сезімінің оянғанын байқаймыз. Құс – адам секілді, адам жанымен пара-пар, барлығын адамнан артық түсінетін «ақылды» тіршілік иесі екендігі шығармада штрихтармен көрініп қалады. Алайда, қанша өкінгенмен, Қаршығаның бұл қателігі – қызын ерте есейтіп, оның балалық шағы, көзі, жанары үлкен бір сабырлыққа толған, ертерек жетілген, қыз-тағдырдың метаморфозалануына әкеп соқтырады. Яки қыз бір түрден келесі түрге өтеді, көшеді. Әсіресе, мифтік танымда көп кездесетін метаморфоза ұғымы – көркем туындыда көп кездесетін мистикалық реализмнің бір әдісі. Қоңырқазды барша адам кемсітіп, жарымес санап, өздерінен аластатқанмен, оның ойы мен өресі басқа адамдардан әлдеқайда жоғары еді. Оның жанын түсінген тек қана – суретші

Еркежан. А.Кемелбаева шығармаларында «өнер адамдарының» бейнесі шынайы талант, айдынды ақыл иесі, адам жанын түсінетін нәзік психолог ретінде суреттеледі. Қоңырқаздың қанатты періштелерге ынтызар болып, бала көңілден армандауы – жай ғана қиял ғана емес еді. Жалпы қазіргі қоғамда Қоңырқаз сияқты жаны жаралы, тәні сау болса да, жүрегі шытынаған адамдар қаншама. Олардың да арманы – таза өмір, шынайы бақыт, жан тыныштығы. Міне, Қоңырқаз образы арқылы автор қоғамдағы жан жарасына шалдыққан адамдардың бейнесін бергісі келді. Жүрегі сондай мейірімді, адам баласына қысастық ойламайтын Қоңырқаздың көршінің мысығын сонша азаптауы – ол кереғарлық, жындылық, тентентік емес еді, осыншама уақытта жиналып қалған іштегі ыза, ашу, құсалық еді бұл. Шығармада екі жерде «қарғыс» ұғымына ишарат жасалады. Біріншісі – құстар, екіншісі – мысық. Екі әрекет те – бейсаналы дәрежедегі іс. Шығармада тағы аталған деталь – мүшел жас. Қазақ ұғымында мүшелдің алар орны ерекше. Міне, осы сәтте Қоңырқаздың арқасындағы қанат іспетті жауырын қатты білініп, көзге көріне бастап, анасын сарсаңға салып қойғаны белгілі. Осылайша, шығарма шиеленіскен тұста, «енді не болады екен?» деп отырған оқырман күтпеген жерден симуляциялан оқиғаға тап болады. Шығарма толығымен симуляцияға құрылмағанмен, шарықтау шегінде Қоңырқаз симулякр-бейненің бір қырын танытады. Сөйтіп, елігіп отырған оқырман шығармада бірінші рет «алданады». Шығарманың соңы – магиялық сипатқа толы, яки Қоңырқаз әдемі қанаттарын шығарып, суда өзіне жайлылық, рахат сезім тауып, дүниеауи әлемнен алыстап, өзінің әдемі әлеміне енгеніне қуана-қуана келіскендей болып, аққу құстармен бірге ұшып кетеді. Шығарманың шешімі – тосын қиялға толы болғанмен, Қоңырқаз – мифтік кейіпкер емес, фантастикалық та белгі байқамаймыз. Неоромантикалық қаһарман десек, жалпы образдық тұрғыдан алар болсақ, көңіл түкпірінде, әр адам сенерліктей, сонау футурологияға бой алдыратындай, астарында сәл шындықтың оты маздаған образды байқаймыз. Ғалым Б.Малиновскийдің пікірін негізге алсақ, миф – наным-сенімді көрнекілеп көрсететін құрал, күнделікті қажеттілікке қатысты ережелерді ұсынады, оның бос қиял емес, керісінше, «адамдар бет бұратын тірі реалийлер» деп көрсетеді (Малиновский, 2015: 81). Шығармадағы басты ұстанған принцип те осы. Мифтік қаһарманның магиялық реализмнің басты кейіпкер болуы абсурдтық мәнге ие болып тұрғаны да немифологиялық танымның, постмодернистік бағытттың, бірнеше ағымдар мен бағыттардың астасып, бірігіп, тұтастыққа, синкреттілікке ұласқан идеялылығын байқаймыз. Бұл әңгіменің өн бойы магияға негізделіп, басты фокус та мифтік негізге арналмағанмен, магиялық реализмнің элементі – метаморфоза түрі жақсы көрініс берген. Шығармадағы бейреалдылық пен мистика, яки тылсымдық әлемнің өзара байланысы – тек қазіргі қазақ әдебиетінде емес, бастауы сонау жазба әдебиеттің қалыптасуының арна басында да тұрды. Әдебиеттануда теориялық тұрғыдан магиялық реализм ретінде кең талданып, тенденция, жаңа бағыт ретінде қалыптаспады, тек мотивтерді, әдістерді ғана көркем прозада тәуелсіздік алғаннан кейінгі қазіргі әдебиетте ғана эксперименталды түрде бастап қолданды, соған сәйкес қазір кең өріс алып келе жатыр. Магиялық реализмнің басты ерекшелігі – магиялық, фантастикалық дүниелер мен реалистік шындық, шынайы өмір параллель жүреді, оқиға, тартыс, кейіпкер екі әлемге қатар “қызмет етеді». Тек фольклорлық

қана емес, мәдени-философиялық, қиялдық-танымдық элементтерді реалийлермен қатар қолданатын жанрлық ерекшелікке ие. Негізгі қызметі – мүмкіндіктердің тек байланысы ғана емес, әдеби мәдениетті, гиперкеңістікті, философиялық үлкен ойды көркемдеп жеткізу. Оқырманның «Қоңырқаз» әңгімесін оқып отырып, әңгіменің мәнін бірден түйсіне қоймауы мүмкін. Шығарманың да басты идеясы – адамның құсқа айналуы да емес. Автор тек осы элементті басты стратегия ретінде ала отырып, қаламгер адамзаттық философиядағы – адалдыққа құштарлық, өмірдің жалғандығы, қоғамдағы алалық, адамдардың озбырлығы, адамзаттың адамзатқа жаулығы, шынайы өмірді аңсау, құрсаулықтан шығу, шеңберден, қалыптасып қалған рамадан босау секілді идеяларды негізге алған. Магиялық реализм әдісіндегі тағы бір ерекшелігі – психологизммен де байланыстыруында. Басты образ Қоңырқаз бен суретші арасындағы ым мен ишара, екеуінің іштей түсінісуі, әсіресе суретші ағайдың терең ойлы көзқарасы, өзіндік бағамдауы, сырттай кішкентай қызды зерттеуі, оның жан дүниесін түсінуі – шығармадағы бейсаналы түрдегі адамдар арасындағы ішкі түйсіктің мәнін көрсетеді. Тіпті, өзінің шешесінен де артық тани білген адам – суретші ағай еді. Анасы керісінше, оны тұншықтырып, үйден шығармай, қыздың ерекше екенін біле тұрса да, іштей қабылдамай, жақсы көріп тұрса да, кеудеден итеріп, салқынқандылық танытуы – басында қатыгездікті меңзесе, шығарманың соңында әйел жанының күйзелісін, оның да сырттай қатты болып көрінгенімен, іштей жүнжіп, уайымдап, адамдарды жанына жуытпайтындай қорған жасап, өз әлемінде өмір сүретін адамның типін көреміз. Шығармадағы қосымша кейіпкер ретінде берілген Қаршығаның ағасы мен жеңгесі де түрлі психологиялық эмоцияны бастан кешіреді. Шынайы қайнаған өмір, қойшы тағдыры, шағын ғана отбасы, баланы аңсаған жанұя, алданып қалған қыз, оң жақта босанып қалған қарындас – шығармадағы реалистік тақырыпты қозғайтын оқиғалар. Шығарма осылай реалистік сипатта басталады. Магиялық сипаттың нышаны тіпті де байқалмайды. Дәстүрлі композициялық, не бірыңғай реалистік, не бірыңғай мифтік танымға құрылған шығарманың форматынан өзгеше, яки сатылай тұрғыдағы екі түрлі бағыттың бірінен соң қатар бір шығармадан табылуы – авторлық позицияның көркем мәтіндегі белгісі. Көркем шығарманың шешімі ғажап дүние болғанымен, айтылатын ой, негізгі идея, авторлық позиция иллюзия болып көрінгенмен, қаламгер адам мен адам, адам табиғат, адам мен әлемнің байланысын осындай әдістермен түсіндіреді. Сонда шындық дүние, реалистік ой – тек дүниеауи, заттық мәселемен шектеліп қоймайды, объективті шындық пен субъективті шындықтың аясынан философиялық, рухани, болмыс пен табиғат арасындағы үйлесімділікті шебер суреттеу.

5 Қорытынды (Абдуллина А.Б., Доскеева Ш.А., Тулебаева Қ.Т.)

Көркем шығармада мифтік-мистикалық бағыттың көрініс табуы постмодернистік бағыттың шарықтап дамуының әсерінен. Халықтың ежелгі пайым-түсінігі, танымы көшірме емес, интермәтінділіктің түрлі әдісімен қайта жаңғырды. Дж.Уайттың мына пікірі осы жерде орынды: «сложная» проза активно вторглась в современную литературу, и значительная часть ее мифологическая проза – стала одним из заметных литературных направлений» (Уайт, 1971: 15). «Құс» мифтік архетипі аясында біз «аққу-қаз» құсының А.Кемелбаеваның «Қоңырқаз» әңгімесіндегі магиялық

реализмнің аясында бейнеленгенін көрдік. «Құс» архетипінің барлық халықтардағы бейнесі бір-біріне айна-қатесіз ұқсас болмағанмен, олар туралы сюжеттер, мотивтер, детальдар көп халықтар арасындағы ұқсастықты, параллельдікті, ұжымдық ақыл-ой дамуының бейсаналы түрде жүзеге асқанын, барлығының түп төркінінде ортақ идея жатқандығын көреміз. «Құс» архетипінің символдық мәні мифологияда дамып, жетіліп, көркем шығармада немифологизацияланып, прозаның поэтикалық сипаты арқылы жаңаша түрленді. Ғажап оқиғаға толы объективті реалийлер біте-қайнасып, дихотомиялық құбылысқа айналады. Автордың қыздың құсқа айналу процесін гиперболизация әдісімен береді, яки жай ғана ұшып кетпей, үлкен символикалық мәнді береді. Бұл әлемнің, қоғамның бейнесін қыздың жердегі өмірімен, ал мәңгілік, жерұйық утопиялық мекенді аспан әлемімен сабақтастырады. Сайып келгенде, “Қоңырқаз” әңгімесіндегі шындық өмір мен магиялық әлемнің тұтасып, бір магиялық реализм әдісіне жинақталуы адам мен адамның, адам мен табиғаттың, қоршаған ортаның арасындағы ғажайып байланысына келіп саяды.

Әдебиеттер:

1. Бенуас Л. Знаки, символы, мифы. – Москва: Астрель, 2004. – 160 с.
2. Жарникова С.В. Золотая нить. Вологда: Областной научно-методический центр культуры и повышения квалификации, 2003.
3. Карбозов Е., Шегебаев А., Қырғызбаева А. Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі сакральдылық ұғым-түсініктердің көркемдік қызметі // “Керуен” журналы. № 3, 76-том. 2022. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-19>
4. Кемелбаева А. Тобылғысай. – Астана: Елорда, 2001. – 120 б.
5. Косарев М. Ф. Основы языческого миропонимания: По сибирским археологоэтнографическим материалам. – М.: Ладога100, 2003.
6. Косарев М.Ф. Человек и живая природа в свете сибирских этнографических и археологических материалов // Некоторые проблемы сибирской археологии. М., 1988 С. 84–112.
7. Кулемзин В.М., Лукина Н.В., Молданов Т.А., Молданова Т.А. Мифология хантов. Томск: Издательство Томского университета, 2000.
8. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Зерде, 1999. – 304 б.
9. Кислицын К.Н. Магический реализм // Знание. Понимание. Умение. №11, 2011.
10. Malinowski B. Magic, Science and Religion. Martino Fine Books, 2015. 92 p
11. Orda G., Sarsenbaeva Zh., Abilkhayirov N., Sultangalieva R., Mekebaeva L. (2019) [Human nature and ecology in modern Kazakh literature // Articulos. Latin American utopia and practice. Año: 24, extra no. 5, pp. 79-89. International revision of philosophy and social theory. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-Venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.] <https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/29981>.
12. White J.J. Mythology in the Modern Novel. A study of Prefigurative techniques. Princeton University Press. 1971. – 246 p.

References:

1. Benoise L. (2004) Signs, symbols, myths. - Moscow: Astrel, - 160 p. (in Russ)
2. Kosarev M. F. (2003) Fundamentals of pagan worldview: Based on Siberian archaeological and ethnographic materials. M: Ladoga100. (in Russ)
3. Kosarev M. F. (1988) Man and living nature in the light of Siberian ethnographic and archaeological materials // Some problems of Siberian archeology. M., Pp. 84–112. (in Russ)

4. Kulemzin V.M., Lukina N.V., Moldanov T.A., Moldanova T.A. (2000) *Mythology of the Khanty*. Tomsk: Tomsk University Press. (in Russ)
5. Kondybaev S. (1999) *Introduction to Kazakh mythology*. – Almaty: Zerde. - 304 p. (in Kaz)
6. Kislitsyn K.N. (2011) *Magic realism // Knowledge. Understanding. Skill*. No. 11. (in Russ)
7. Karbozov E., Shegebaev A., Kyrgyzbaeva A. (2022) *The artistic function of concepts of sacredness in modern Kazakh stories // Keruen journal*. No. 3, volume 76. (in Kaz) <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-19>
8. Kemelbaeva A. (2001) *Tobylygsai*. - Astana: Elorda., – 120 p. (in Kaz)
9. Malinowski B. *Magic, Science and Religion*. Martino Fine Books, 2015. – 92 p. (in English).
10. Orda G., Sarsenbaeva Zh., Abilkhayirov N., Sultangalieva R., Mekebaeva L. (2019) *[Human nature and ecology in modern Kazakh literature // Articulos. Latin American utopia and practice. Año: 24, extra no. 5, pp. 79-89. International revision of philosophy and social theory. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-Venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN: 2477-9555.]*. <https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/29981> (in Eng).
11. White J.J. (1971) *Mythology in the Modern Novel. A study of prefigurative techniques*. Princeton University Press. – 246 p. (in Eng).
12. Zharnikova S.V. (2003) *Golden thread*. Vologda: Regional scientific and methodological center of culture and advanced training. (in Russ)

FTAMP 821.512.122.0

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-15>

A. Нұрлыбаева^{*1}, А.Б. Бораши², А.А. Джумабекова³

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

³Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: ¹max_mara_88@mail.ru, ²Borash62@mail.ru, ³vip.ainagul1986@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-6453-6355, ²0000-0003-1867-3388, ³0000-0002-3725-3824

ӘБІШ КЕКІЛБАЕВТЫҢ СЫНШЫЛДЫҚ ҚЫРЫ

Аңдатпа. Мақалада ақын, жазушы, драматург, аудармашы, көсемсөзші Ә.Кекілбаевтың сыншылық қабілеті Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, А.Сүлейменов, О.Бөкей сынды қаламгерлер туындыларын зерделеген әдеби танымдық, ғылыми мақалалары арқылы дәйектеледі. Мақаланың мақсаты – сыншының қазақ әдебиетіндегі аталған сөз зергерлерінің шығармашылық бейнесін зерделеген шеберлігін дәйектеу. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін шығармашылық портреттерді жасаудағы кәсіби сыншының шеберлігін танытатын әдеби-танымдық, ғылыми зерттеу мақалалары іріктеліп алынды. Мақалада пайымдау, талдау, салыстыру әдісі қолданылды. Ғылыми жаңалығы – Ә.Кекілбаев сыншылығының ғылыми сипаты терең, азаматтық позициясы айқын танылатын, қазақ әдебиетінде қалыптасқан биік парасат пен мәдениетті көрсететін танымдық мақалалары аясында алғаш зерделенуінде. Сыншы ғалым еңбектері шығармашылық жүйеде, бүгінгі көзқарас тұрғысынан бағаланды. Әр мақаласын ғылыми негіздеп жазатын ғалымның пайымдаулары мен түйіндері қазір де құндылығын жоймаған дүниелер екені бағамдалады. Ұлт жазушыларының эстетикалық, көркемдік сырын, шеберлік қырын талдағанда терең білімі мен эрудициясы білінетін білікті әдебиетшінің ой жүйесі қисынды, пікірі айқын. Салиқалы сыншының қазақ жазушыларының шеберлік қырлары мен көркемдік-эстетикалық сырларын талдап, таразылаған еңбектерін тұлғатану, шығармашылық лаборатория сында арнаулы курстарда қосымша материал ретінде пайдалануға болады. Әдебиеттану және әдебиет сыны ғылымының даму тарихында еңбегі сіңген зерттеушілер мен сыншылардың еңбектерін қарастырып, бағалау ісі тұлғатану саласын жетілдіруге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шығармашылық портрет, суреткерлік қыры, шеберлік, талғам, пайым, зерттеушілік зерде.

A. Nurlybayeva^{*1}, A.B. Borash², A. A. Dzhumabekova³

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

³West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: ¹max_mara_88@mail.ru, ²Borash62@mail.ru, ³vip.ainagul1986@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-6453-6355, ²0000-0003-1867-3388, ³0000-0002-3725-3824

Abish Kekilbayev as a literary critician

Abstract. The article shows the critical abilities of the poet, writer, playwright, translator, orator A. Kekilbaev through his literary and scientific articles, which analyzed the works of such writers as G. Musesirepov, G. Mustafin, T. Alimkulov, T. Akhtanov, A. Suleimenov, O. Bokey. The purpose of the article is to show the skill of the critic in studying the creative image of these masters of the word in Kazakh literature. To achieve this goal, literary, educational and research articles were selected, demonstrating the skill of a professional critic in creating creative portraits. The article uses the method of judgment, analysis and comparison.

The scientific novelty lies in the fact that the criticism of A. Kekilbaev is analyzed for the first time within the framework of his scientific articles, which have a deep scientific character, a pronounced civic position, show a high intellect and culture that have been formed in Kazakh literature. The works of the critical scientist were evaluated from the point of view of today. It is estimated that the opinions and conclusions of the scientist, who writes each article on a scientific basis, have not lost their value even now. Analyzing the aesthetic, artistic mystery, the masterful side of writers, the system of thinking of a qualified writer with deep knowledge and erudition is clear, his opinion is clear. The works of the critic, who analyzed and weighed the skill and artistic and aesthetic secrets of Kazakh writers, can be used as additional material in special courses in the laboratory of personality and creativity. Reviewing and evaluating the works of researchers and critics who have earned merit in the history of the development of the science of literary criticism and literary criticism, allows you to improve the field of study of personality.

Key words: creative portrait, artistic side, skill, insight, exploratory intelligence.

А. Нурлыбаева^{*1}, А.Б. Бораиш², А.А. Джумабекова³

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

³Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Уральск, Казахстан

E-mail: ¹max_mara_88@mail.ru, ²Borash62@mail.ru, ³vip.ainagul1986@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-6453-6355, ²0000-0003-1867-3388, ³0000-0002-3725-3824

Абиш Кекилбаев как литературный критик

Аннотация. В статье показаны критические способности поэта, писателя, драматурга, переводчика, оратора А.Кекилбаева через его литературно-научные статьи, в которых анализировались произведения таких писателей, как Г.Мусирепов, Г.Мустафин, Т.Алимкулов, Т.Ахтанов, А.Сулейменов, О.Бокей. Цель статьи – показать мастерство критика в изучении творческого образа названных мастеров слова в казахской литературе. Для реализации поставленной цели были отобраны литературно-познавательные и научно-исследовательские статьи, демонстрирующие мастерство профессионального критика в создании творческих портретов. В статье использован метод суждения, анализа и сравнения. Научная новизна заключается в том, что критика А. Кекилбаева впервые анализируется в рамках его научных статей, которые имеют глубокую научность, ярко выраженную гражданскую позицию, показывают высокий интеллект и культуру, сформировавшиеся в казахской литературе. Работы критического ученого оценивались с точки зрения сегодняшнего дня. Подсчитано, что мнения и выводы ученого, который каждую статью пишет на научной основе, не утратили своей ценности и сейчас. Анализируя эстетическую, художественную тайну, мастерскую сторону писателей, ясна система мышления квалифицированного литератора с глубокими знаниями и эрудицией, ясно его мнение. Работы критика, проанализировавшего и взвесившего мастерство и художественно-эстетические секреты казахских писателей, могут быть использованы в качестве дополнительного материала на специальных курсах в лаборатории личности и творчества. Рецензирование и оценка работ исследователей и критиков, заслуживших заслуги в истории развития науки о литературоведении и литературоведении, позволяет совершенствовать область изучения личности.

Ключевые слова: творческий портрет, художественная сторона, мастерство, пронительность, исследовательский интеллект.

1 Кіріспе (Бораиш А.Б)

Кез келген ғылым саласындағы ғылымды жасап, дамытатын да, оны халыққа жеткізетін де – жекелеген шығармашылық иелері. Әдебиеттегі күрделі мәселелердің бірі – шығармашылық дарынды тұлғаны сомдау, оның әдеби портретін жасау.

Өйткені, ол автордан энциклопедиялық білім, терең білгірлікпен қатар үлкен жауапкершілікті, интуиция мен зор мәдениетті қажет етеді. Одан бөлек, психологиялық, социологиялық және әдеби зерттеулердің шешуші құрамдас бөлігі болып табылатын тұлға типологиясының категориясы адамның күрделі қасиеттері мен мінез-құлқын терең зерттеуге көмектеседі (Eysenck, 1990). Бұл типологиялар адамдардың ақпаратты өңдеудің бірегей тәсілдерінен бастап олардың шығармашылық қабілеттеріне дейін әртүрлі мінез-құлық ауқымын түсіну үшін өте маңызды (McCrae & Costa, 1999). Осы сыни салаға назар аудара отырып, бұл зерттеу белгілі ақын, жазушы, драматург, аудармашы және көсемсөз шебері Ә.Кекілбаевтың сыни мақаларындағы жеке тұлғалық типологиялардың жасырын қырларын ашып, қазақ әдебиетінің аз зерттелген салаларының бірін қарастырады. Ғалым А.Қалиева шығармашылық адамы тұлға типологиясындағы ең күрделі категория екенін дәлелдей отырып, «өнер иесінің рухани іс-әрекеттері нәтижесінде қоғамдық-тарихи, мәдени-эстетикалық мәні бар көркем дүниелердің туу жағдайларын барлауға, талантқа тән дүниеқабылдау, әлемсезіну сынды танымдық әрекеттердің қыр-сырын зерделеудің» (Қалиева, 2012:6) шығармашылық тұлғаны тереңірек тануға мүмкіндік беретінін айтады. «Есімі өз ұлтының тарихи жадысында бедер табатын хас талант тұлғасының сомдалуы ерекше тарихи-мәдени құбылыс» екендігінде дау жоқ. Осы тарихи-мәдени құбылысты еркін меңгерген, қазақ әдебиетіндегі танымал таланттар табиғатының өзіндік құпия-қалтарысын тереңінен зерделеген, сол арқылы тұлға табиғатының даралығын аша білген сыншы – Ә.Кекілбаев.

Ә.Кекілбаевтың әдеби-ғылыми сыншылық мақалалары Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, Т.Әлімқұлов, Т.Ахтанов, А.Сүлейменов, О.Бөкей сияқты көрнекті қазақ жазушыларының шығармашылық тұлғаларын зерттеп, бағалауға мүмкіндік беретін құнды дүниелер ұсынады. Оның сындары қазақ әдебиеті тұлғаларының көркемдік шеберліктерінің жарқын бейнесін салып, осылайша «шығармашылық портретті» құра отырып, тартымды әңгімелер ретінде қызмет етеді. Осы арқылы Кекілбаевтың жазбалары оның осы шығармашылық ойлардың күрделі құрамдас бөліктерін ажырата білу қабілетін көре аламыз, олардың шығармашылық процестерінің мәнін көре білудегі ерекше қабілетін байқалады.

Бұл мақала қазақ әдебиетінің даму тарихында осы сөз шеберлерінің шығармашылық тұлғасын зерттеудегі Кекілбаевтың сыншылдық мұраларын, әдеби тәсілінің қыр-сырын айшықтауды көздейді. Біз жазушының пайымдау, талдау және салыстыру дағдыларын көрсететін ғылыми әдісті пайдалана отырып, өз тақырыптарының күрделі шығармашылық портреттерін жасау қабілетін көрсету үшін әдеби, сыни және зерттеу мақалаларын таңдадық. Бұл зерттеудің жаңалығы ретінде Ә.Кекілбаевтың ғылыми мақалалары аясындағы сын-пікірлерін терең ғылыми бейімділік пен айнымас азаматтық ұстанымды танытып, биік интеллект пен дамыған тұлғаны танытатындығын көрсете аламыз. Оның сыни мақалалары қазақ әдебиетін қалыптастырып, бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпайтын түсініктерді ұсынып отыр.

Қазақ жазушыларының эстетикалық, көркемдік, шеберлік қырларына үңілген Кекілбаевтың сыни көзқарасы терең білім мен эрудицияға ие шебер жазушының

жүйелі ой-өрісін ашады. Оның осы аналитикалық процестерден туындаған құнды пікірлері мен тұжырымдары бүгінгі ғылыми талқылауларда әлі де өзекті болып табылады. Сонымен қатар, бұл зерттеу тұлға және шығармашылық зертханасының арнайы курстарында қосымша материал ретінде қызмет етеді. Әдебиеттану ғылымының дамуына зор үлес қосқан зерттеушілер мен сыншылардың еңбектеріне шолу жасап, баға беру арқылы тұлғатану саласын одан әрі байыта аламыз. Осылайша, бұл мақала тұлға типологиясы мен әдеби сынның тоғысқан жерінде тұрып, екі сала арасындағы сенімді диалогты тудырады.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері (Бораиш А.Б)

Әбіш Кекілбаев – қазақ әдебиетінде ақын, жазушы, драматург, аудармашы, көсемсөзші, очеркист ретінде танылған, өзінің шығармашылық келбетін әдебиеттің барлық жанрында жарқыратып көрсете білген көркем сөз иесі. Ол талантты да талғамды суреткер ғана емес, ғылыми-танымдық, сыни, шолу мақалаларымен де танылған бірегей шығармашылық иесі. Кекілбаев мұрасының негізгі қомақты саласы – арнайы қарастырып, зерттеуіміздің өзекті нысаны етіп отырған сыни мақалалары. Оны тану, түсіну, талдау арқылы біз сыншының замана бағдарын, әдебиеттің бет алысын, ішкі қайшылықтарына еркін бойлай алатын шыншылдығы мен парасатын, қаламгерге тән ізденісті көреміз.

Қазақ жазушыларының шеберлік танымы жөнінде соны болжам, тың байламдар жасаған Ә.Кекілбаевтың сыни мақалалары – зерттеуге сұранып тұрған бай материалдар. Зерттеуде талданатын сыншы мақалалары қазақ әдеби сынының даму дәрежесін ғана емес, өрісі кең, толғауы терең сөз зергерлері арқылы қазақ руханиятының бағындырған биігі мен жеткен жетістігі сараланды және болашақта дамуына алғышарттар жасалды деуге болады.

Ә.Кекілбаевтың сыни мұрасын зерттеу барысында әдеби-теориялық, ғылыми-эстетикалық, дағдылы ғылыми сипаттамалық, талдау, саралау сынды ғылыми әдістер мен жинақтау, қорыту, тарихилық ұстанымдары қолданылды. Зерттеудің теориялық негізіне отандық және әлемдік ғылымда іргелі еңбектер жазған зерттеуші ғалымдардың әдеби, сыни еңбектері басшылыққа алынды.

2.2 Материалға сипаттама (Бораиш А.Б)

Өз кезегінде ұлттық әдебиетіміздің өзекті мәселелеріне үн қосып, оны көркемдік негізде танытып, өзінің шығармашылық қызметімен сабақтастықта қарастырып, әдеби дамудың басты бағыттары мен межелерін көрсете білді. Сан қырлы талант иесі қазақ әдебиетіндегі классик жазушылардың шығармашылық жолын жүйелі зерттеу нысанына айналдырып, ғылыми негізді тұжырымдар мен пайымдаулар жасады. Ол әдеби сынға «өткен жолымызға, табыстарымыз бен қателіктерімізге ұшқырлықпен емес, ұстамдылықпен дұрыс, объективті ой көзімен баға беру» тұрғысынан келді (Қирабаев, 1995:21). Ұлттық әдебиеттің шын жанашыры назарынан қазақ әдебиетінің профессионалды деңгейге жету жолында ерен еңбек етіп, өзіндік зор үлес қосқан жазушылар шеберлігінің де тыс қалмауы заңдылық деп білеміз. Ұлт әдебиетінің көшін соны табандылықпен өрге сүйреп, ілгері дамытушылар жайында жазған еңбектері де біршама. Сыншы Ә.Кекілбаев сөз шеберлерінің қазақ

прозасындағы «психологиялық талдау мен әлеуметтік талдаудың деталь мәнділігіне, композициялық ракурстар ұрымталдығына, образ қанықтығына, концепциялық үлес салмақтың артуы» (Кекілбайұлы, 1999:197) жолында атқарған қызметтерін жіті саралады. Жас жазушыларды аға буыннан үлгі ала отырып, ескі таптаурын болған әдіс, машықтарды пайдаланумен шектелмей, соны серпіліске ұмтылуға шақырды.

3 Талқылау (Нурлыбаева А.М., Джумабекова А.А)

Шығармашылық тұлғаның құндылықтар дәрежесін зерттеген ғалым Ю.Борев: «қабілетті – өнерлі – дарынды – данышпан» (Борев, 2020: 12) деп тізбектеп береді. Сыншы Ә.Кекілбаев өз еңбектерінде осы категорияларды басшылыққа ала отырып, күрделі талант иелерінің жеке қаламгерлік стилі мен шеберлігін зияткерлікпен зерделеген. Ол кеңестік дәуір әдебиетін жаңаша пайымдаудың, көркемдік құндылықтарын бағалаудың, ұлттық болмысымыз, зияткерлігімізді зерделеп, қаламгерлік ұстанымдарды айқындаушы, бағалаушы ғалымдардың көшбасында болды. Сарабал сыншы әрбір суреткердің әдеби үрдіске тигізген әсерін салмақтап, әдебиет дамуындағы еңбегі мен рөліне де баға беріп отырады.

Бір өзі бір дәуір деуге тұрарлық мағыналы ғұмыр иесі, жазушы, драматург, аудармашы, публицист Ғ.Мүсіреповтің жазушылық шығармашылық ғұмырнамасының салқар мазмұнын «Өнегелі өмір, өміршең өнер» атты мақаласында сипаттайды. Бүкіл бір ұлттың, рухани өмірінің маңдайға ұстар кемел қайраткердің мүшел тойына арнап жазған лебіз мақаласының салмағы мен көтерген жүгі бір монографиялық еңбекке татиды. Бұл Ғ.Мүсіреповтың еңбегіне түбегейлі, толымды талдау жасап, суреткерлік шеберлігін жарқырата ашып көрсеткен құнды еңбек. Әдебиеттің дәуірлеуінде, ұрпағының рухани дамуында Ғ.Мүсіреповтың иеленетін меншікті салмағы мен орны айрықша екені әдеби ортаға жақсы белгілі.

Әрбір ұлттың шығармашылық потенциалы нақты тарихи тұлғалардың арқасында жүзеге асатыны ақиқат. Осындай тарихи парызды лайықты атқарып, қазақтың саяси-әлеуметтік мерейінің өсіп, мәдениетінің көркейіп, ғылымының жетілуінің көшбасында Ғ.Мүсіреповтей тұлғалар тұрғандығын сыншы айрықша көрсетеді. «Ғ.Мүсірепов азаматтық тұрлауды, тарихи жауапкершілікті, қоғамшылдықты мейлінше мол, мейлінше айқын, мейлінше табанды танытып келе жатқан бірегей тұлға» (Кекілбаев, 1982:7). Сондықтан да сыншының пайымдауынша, оның шығармаларында «жер бауырлаған натурализмге, тұрмыс көрінісін тәптіштейтін қарабайырлыққа» жол берілмейді. Сыншы Мүсіреповтің суреткерлік қабілеті айрықша, сөзді тапқырлықпен қолдана білетін ерекшелігін баса көрсетті.

Ғ.Мүсірепов талантының байыптылығын зерттеуші жаңаны дәріптеп, жырлай отырып, бұрынғының өміршеңдігі мен өтпеліні дәл саралай білгендігінде деп таниды. Жазушы гуманизмін оның халқына деген ерекше құрметі, махаббатынан іздейді. Ғ.Мүсіреповтың түп-төркінін туған халқының бойынан алып сомдаған кейіпкерін, ешқандай дүрәмалға ұрынбай, жоқты қиыстырмай, ақиқаттан бар абзал мен асылды мұқият зерттеп, танытуын, жауырды жаба тоқымай, халқының бойындағы залалды кеселді әшкерелеп, сынға алуын «ұлттың сүйгенінің белгісі» деп біледі. Жазушы суреткерлігін, сүйекті етіп тұрған ол «көтерген проблемалардың әлеуметтік салмағы, ол суреттейтін кейіпкердің азаматтық кемелділігі, ол ұсынар ойдың тарихи

пайымдылығы» (Кекілбаев, 1982) деген пайымы дәл. Ізденімпаз суреткердің ұлттық прозамен қатар, жүйелі жосығы түспек тұрмақ, сұлбасы да болмаған драма жанрына алғашқылардың бірі болып қалам тартып қана қоймай, түрлендіріп, дамытып, табысқа жетуіне мұрындық болғаны даусыз.

Қазақтың бас ақыны деп дана Абайға ең алғаш әділ бағасын берген А.Байтұрсынұлы секілді М.Әуезовтің «Абай жолы» романын әдебиетімізде бұрын-соңды болмаған ұлы шығарма деп танып, ең алғаш әділ де тура бағасын берген де Ғ.Мүсірепов болатын. «Оның ғылыми ойы да, сыншылық ойы да – қасаңдыққа жаны қас жаңашылдығымен, ұршықтай үйірілген диалектикалық шалымдылығымен таңғалтып келе жатқан батыл да байыпты ой» (Кекілбайұлы, 1999: 82). Ғ.Мүсірепов замана лебінің соғысын аңдып, ықтаған жоқ, әділін, айқын позициясын әрқашан ашық айтып отырды. Қазақтың маңдайына біткен жалғыз эпопеясы «Абай жолына» деген көзқарас саясат салқынына қарай мың құбылып тұрғанда да ол турашылдығынан танбады. Сыншы айтулы романның әлеуметтік, эстетикалық табиғатына тереңдеп бойлаған Мүсірепов батылдығын, сол заманда жасаған талдауының өміршеңдігін мойындайды, бағалайды, дәріптейді.

Ол Ғ. Мүсіреповтың сабырлы күрескер, сезімі сергек суреткер ұлт әдебиетіне сіңірген өлшеусіз еңбегін пайымдай, саралай келе, заман ағымынан, дәуір талабынан кеш қалып, кем түспегенін, әрдайым халқының рухани мүддесінен шыға білген адалдығын дәріптей отырып, ерекше еңбекқорлығын азаматтық темпераменті жоғары, принципшіл, ізденімпаз, талғампаз талантты жазушы ретінде таниды. Автор жазушының шеберлігі жайындағы мақаласында «оның суреткерлігі ескі қазақ аулында базарға айдалатын жылқыларға «дөстеберен» жазып беруге жетерліктей машықтан тек ұлттық әдебиетіміздің ғана емес, көп ұлтты әдебиеттің ең таңдаулы шеберлерінің бірі атанған биік деңгейге дейін кемелденді» (Кекілбайұлы, 1999: 77).

«Сарабдал суреткер» атты мақаласында қазақ әдебиетінде өрелі қасиетке ие, сарабдал суреткер ретінде Ғабиден Мұстафинді танытады. «Сарабдал» сөзіне жан-жақты талдау жасай отырып, «Шын суреткерді ең алдымен, халқының ғасыр бойы бастан кешкендері мен көңілге түйгендерін бүгінгі уақыт елегінен өткізіп, келесі ұрпақтар сарабына ұсына алатын сарабдал ойға, сара парасатқа деген айрықша зәрілігі туғызады» (Кекілбаев, 1971: 12) деп сарабдал ой айтқан Ә.Кекілбаев. Сыншы салған беттен Ғ.Мұстафин шығармашылығынан асығыс айтылған азаматтық ойдың шалалығын, байыпсыз пайымдаулар табудың мүмкін еместігін мойындайды. Және оның нақты себебін де өзі ашып көрсетеді: «көңіліндегі пікірі – отыз тісіне ең кемі отыз күндей жол жүріп барып жететін мінезіндегі асқан ұстамдылық оның талантына да тән. Ол сараң жазғанмен, сара жазатын суреткер. Оның жарты ғасыр бойы жазғандарының арасынан қатыгез уақыттың қатаң сыны мен биік талабына иек артып ... санаттан шығарып тастардай көбелек ғұмырлы жарты бет шығарма табылмайды» (Кекілбаев, 1971: 12). Ғ.Мұстафиннің терең ойшылдығы мен асқан салмақтылығына қазақ әдебиетінде Ә.Кекілбаевша дәл, нақты, образды баға берген зерттеуші кемде кем. Мұнда сыншы жазушының айрықша қабілеті мен мінезіндегі, адамдық болмысындағы даралығына, талантына табыну, ізет көрсетіп, ілтипат білдіру бар.

Ұлттық әдебиетімізде М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезов дәстүрін тереңдете жалғастырып, психологиялық прозаның дамуына ерекше үлес қосқан бірегей суреткер Ғ.Мұстафин шын мәнінде өз шығармаларымен қазақ руханиятының ой-өрісіне әсер етті, өсіре білді. Ә.Кекілбаев өз шығармасына қатаң талап қойып, үлкен жауапкершілікпен қарайтын жазушының ұлт әдебиетінің дамуына, болашағына даңғыл жол ашып, көптеген қабілетті жазушылардың тұсауын кескенін айтады. Сыншы өзінің әр сөзіне қырық қарап, бір шоқитын «қатал» Мұстафиннің бойындағы ақиқатқа адалдықты, зерттеушілік зердені суреткерлік қырынан зерделеген. Яғни оның әр шығармасындағы суреткерлік көрегендік пен тереңдікті тани білді, оны басқаларға үлгі етті. Нәтижесінде Ғ.Мұстафинді өтімді тақырыптың жалына жармаспайтын, атақсүйгіш емес заман келбетін адам келбетінен іздеген, қазақ даласының индустриялану үдерісін қыр қазағының тағдыры мен диалектикалық байланыста бере білген жазушы ретінде көрсетті.

Ғ.Мұстафиннің үлкен тарихи сын сағатта ұлт құлқын мысқылдап зерттеген «Дауылдан кейін» және «Көз көрген» романдарын «екі дәуірдің «өлі арасындағы» қазақ ауылының рухани, әлеуметтік келбетін айқын көрсеткен, өрелі өмірлік шындықты, күрделі адамдық болмысты қапысыз танытқан санаулы, айтулы шығармалар санатына жатқызуы бекер емес. Расында бұл екі романның түрлі тарихи кезеңдерді басынан кешірген халқымыздың ұлттық болмысын танытудың алғы сапында тұратын туындылар екеніне ешкімнің таласы жоқ. Сыншы Ғ.Мұстафиннің қалың қазақ мойындаған сарабал ақыл, кемел парасат иесі ғана емес, қазақ прозасындағы ізденіс, жаңашылдық, ұрымтал пішін тапқыш, соныға құштар жазушы екенін тамыршыдай тап басып таныды. Қазақ кеңес әдебиетінде Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафиндер шығармашылығы социалистік тұрғыдан бағаланғанымен, олардың жалпыадамзаттық құндылықты ұлттық құндылықпен шебер байланыстыра білген қаламгерлер екені бүгінгі заманауи ғылыми еңбектерде айтылып, әділ бағасын алып жүргені Кекілбаев пікірінің өміршеңдігін дәлелдейді (Khudaibergenov, 2018: 403).

«Өрісін тапқан талант» мақаласында жазушы Т.Әлімқұловтың шығармасына сараптау жасай отырып, өзіне тән ерекшелігі мен артықшылықтарын, шығарма бойында мен мұндалап тұрған олқы тұстарын түстеп, айқындап береді. Әдебиетте өз жол, өз соқпағын, өз өрісін ұзақ жылдар сарыла іздеп тапқан салиқалы прозашының жетістігіне қуанады. Аз көрінсе де саз көрінген талғампаз суреткердің «Сейтек», «Ақ бозат», «Сар жайлау», «Көк қаршыға», «Қара жаяу» атты шығармаларын талдай отырып, прозашының эволюциялық өсуін көрсетеді. Оның шығармаларының денін «лапылдаған шабыт пен шын шебердің екі шұқып бір қараған ыждаһатты еңбегін телі емген туынды» ретінде таныған сыншы: «Тәкеннің еңбекшілдігі – бұрқыратып көп жазатындығында емес, не жазса да көп толғап, көп тебіренетіндігінде» (Кекілбаев, 1963) деп бағалайды. Ә.Кекілбаев сыншылдығымен танылған Т.Әлімқұловтың олқы тұстары қатарында романда («Ақ бозат») сараланып көрінген этикалық, әлеуметтік, эстетикалық, проблемалардың бір арнаға тоғысып, гармониялық үйлесім жасай алмауы; кейіпкер бойындағы ізденісті жүйелі зерттеу, ақиқатты танып-білу жолындағы белсенді күрескер болмай, оның орнын енжар бақылау, самарқау фиксация басқандығы; көп мәселенің тек сұлбасы мен бұлдыр жобасы ғана көрініп, нақты

шешім жолдары берілмеуі, автор өз кейіпкерін жете танып-білмейді деген сарында болып келеді. Ал жетістігі ретінде Т.Әлімқұловтың адам басындағы драматизмді, өмірлік проблеманың трагедиялық сипатын батыл көрсетіп отыратын; алынған мәселенің адаммен де, қоғаммен де байланысты тұстарын үлкен жітілікпен ашып отыратын шеберлігін атайды. «Автор ұлы адамдар өмірінің оның бүкіл ұлылық сипаты түгел танылатындай ұрымтал тұсын жіті таба білген» (Кекілбаев, 1963).

Жазушы Т.Әлімқұловтың әрбір адам үшін ең маңызды нәрсе – азаматтық жауапкершілік екенін алға тарта отырып, өткен тарихты, қаһармандық күрестің шежіресі деп білуін жоғары бағалайды. Т.Әлімқұлов пайымынша, адамның көңіл-күйі – оның дүниетанымының азаматтық серпінінің рухани өресінің айқын айнасы. Кейіпкердің басындағы қат-қабат сезімдер мен ойларды көрсету арқылы, оның тұңғыық жандүниесін тереңдеп ашады. Шығармаларында күңіренуден гөрі ойлап тебірену басым. Сыншы автордың махаббаттың өзінен табанды күрескерлік сезімді көрген жітілігіне разы болады. Заман шындығы мен тынысын суреткерлікпен таныта алған кесек туындыларына лайықты бағасын берді. Қазақ прозасында психологизмнің тереңдей түсуіне Т.Әлімқұловтың қосқан үлесі зор екенін бағамдады.

Ә.Кекілбаев «Қайсар талант» атты мақаласында Т.Ахтановтың шығармашылық болмысын жан-жақты танытады. М.Әуезовтің екі дүние арасында тұрып, алды-артын шолып, барлай шалғанда «базарға келе жатқан буыннан» ең алдымен Т.Ахтанов, Ә.Нұрпейісов, З.Қабдолов, С.Шаймерденовтерге көзі түсіп, кейінгіге айтар өсиетін осы төртеудің ішінен Т.Ахтановқа арнауы көп жайдан хабар береді. Осы ақиқатты алға тартқан Ә.Кекілбаев замана сәуегейі М.Әуезовті мойындатқан даусыз дарын, заңғар талант, толайым туындылар тудыра білген сүлей суреткер Т.Ахтановтың тереңдігі деп пайымдайды. Сыншы өз кезегінде Т.Ахтановты таныту үшін Әуезов тереңіне үңіліп, Әуезовтің шындығын таныту үшін Ахтановты таныту арқылы сол кездегі тұтас қазақ әдебиетін танытты. Тірісінде әділетсіздікті көп көрсе де, талабы мұқалмай, алған бетінен қайтпаған М.Әуезовтің ұлтына адал қызмет студің соны соқпағын тапқан даналығы безбенделді. Әуезовтің бүгінгі күннің тақырыбынан әбден безініп, өткен заман шындығына түпкілікті көшіп алғаны, Алматыны кәрі Шығысқа айырбастап, қазақтың көкірегіндегі заман тудырған шер мен зарды Абай үнімен жеткізуінің басты себебі жалған мен қиянаттан қажығандықтан деп көрсетті. Қос жазушының әдебиеттегі позициясын саяси-әлеуметтік жағдаймен байланыстыра қарап, сол дәуірдегі әдебиеттің жай-күйіне назар аударды.

М.Әуезов өзі айықпас дертке шалдыққанда алдағы уақытта ұлт әдебиетінің тізгінін ұстар деп артына бажайлай қарағанда, көңілі толып, жолын жалғастырар жазушы ретінде Т.Ахтановты таңдаған екен. Заңғар жазушыны қуантқан Т.Ахтановтың таптаурын болмаған шынайы тағдыр, шынайы мінез тапқан ізденімпаздығы мен жаңашылдығы болды. Кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиетінің жай-күйін сыншы «тартыссыздықтың соқасымен тапталып, боямашылдықтың бораздасымен шимайланып, тапшылық пен топшылдықтың (партиялық) улы қисындарымен суарылып, әбден ит сілікпесі шыққан» (Кекілбайұлы, 1999: 370) әдебиет деп баға береді. Бұл кеңестік әдебиетке нақты, дәл берілген баға болды. Кекілбаев кеңестік кезең сипатын «таптық антогонизм, әлеуметтік расизм, саяси кекшілдік аспандата дәріптеліп,

кешірім мен рақым, сабыр мен төзім, артын ойлап іс қылатын абайшылдық пен ыссылай сұғынбайтын ынсаптылық «буржуазиялық сүлесоктық» (Кекілбайұлы, 1999: 371) саналып мансұқталып жатқан тұс» деп танып, әдебиетін консервы цехына теңейді. Осындай социалистік реализмнің құрсауынан шыға алмаған, дайын шаблонға ғана салынып, идеясыздық пен бейпринципшілдікті басынан кешіріп жатқан ұлт әдебиетінің алдағы уақытта көсегесін көгертер, өркендетер шығармашылық тұлға ретінде Т.Ахтановты тануының қыр-сырына қанықтыру үшін «Махаббат мұңы», «Қаһарлы күндер», «Боран» шығармаларына сыни талдау жасайды. Яғни, өліп бара жатқан әдебиетті қайта тірілткен – Ахтановтың шынайылықты ту етіп, адамгершілікті дәріптеуі дегенді ұқтырады. Осылайша, Т.Ахтановтың әдебиетте жасаған үлкен азаматтық ерлігін, суреткерлік табысын жілікше шағып, талдап береді. «Боран» романы – осы заманғы қазақ прозасының философиялық қарымы мен психологиялық жігілігін, азаматтық уыты мен әлеуметтік тұрлаулығын қапысыз таныта алатын саңлақ туынды» (Кекілбайұлы, 1999: 257).

Ә.Кекілбаев мақалаларының тек көзі тірі, шығармашылық әрекет үстіндегі тұлға портретін берумен шектелмегендігін Асқар Сүлейменов туралы «Аты да, заты да Асқар еді...» атты екі беттік некролог-мақала, жоқтауы дәлелдейді. Бұл азалы жоқтаудан ұлт басына түскен ауыр қайғыны түсінеміз. А.Сүлейменовтің бүкіл адамдық болмысын, кісілік келбетін, жазушылық шеберлігін айқын көрсететін тұшымды мақаланың көлемі тым шағын болғанымен, айтар ойының салмағы ауыр. «Асқар Сүлейменов кім?» деген сұраққа толық жауап бере алатын еңбек. Ә.Кекілбаевтың танымындағы Асқар – қазақ ұлтының асқар тауы, дүниенің бар сырын біліп туған ту ғұлама, көкірегіне даңғыл, көмейіне бұлбұл орнап туған дара болмыс иесі, атына заты сай, өзіне қатал да қатыгез, ал өзгеге сонша мейірбан, сахи жан; жазушылығы елден ерек, ешкімге ұқсамайтын, ешкімді қайталамайтын саңлақ суреткер. Аз жазса да саз жазып кеткен асыл. А.Сүлейменовтың қаламынан туған сирек туындылардың асылдар санатынан орын алып, ғасырдан-ғасырға жететіндігіне Ә.Кекілбаевтың сенімі бек кәміл. «Хиуадан шауып, қисынын тауып айтқан ой иірімі мен сезім үйіріміне, сөз кестесі мен пікір дестесіне, жолбарыстың жонын шымшылап ойнағандай жүрек жұтқан қайсар шыншылдыққа, тереңнен суарып айтатын, таңдайды қуырып айтатын азаматтық уытқа, ешқашан ешкімге, ештеңеге ұқсатпай, елден ерек мүсінделген бітім пішінге мүсінделген» (Кекілбаев, 1992:10) тамсанып, таңданып, мейірі қанып, көңілі біткенді емірентіп, бас идіртері анық. Заманының сарабал қазысы, салихалы ақылгөйі ретінде жоғары баға береді. Қиындықтан қаймықпай, парасат пен шындық жолында қызмет еткен, тура бидей әділдігі мен өткірлігінен аға именіп, дана қаймығатынын алға тартады. Ғылым тілімен айтқанда, Сүлейменов бойындағы қабілеттері мен мүмкіндіктерін барынша толық жүзеге асыра білген саңлақ талант иесі екенін танытады.

Ә.Кекілбаевтың жастасы, бастасы, досы болғаны үшін ғана емес, қазақ әдебиетінің бетке ұстар азаматы болғандықтан да мұндай қимастыққа арнаудың жазылуы заңды деп санаймыз. «Жақсының хаты өлмейді» демекші, сыншы да А.Сүлейменовтың көп көңілінен шыққан үздік туындыларының ғұмыры мәңгілік өмір сүретініне сенімді. Пенделікке араласпай, өзін ғана емес, сөздің де бәсін биік ұстаған атпал азамат, кемел суреткердің өмірден тым ерте кеткеніне деген өкініш бар бұл туындыда. Ол

А.Сүлейменовтың моральдық-адамгершілік ұстанымын айшықтап, бойында тума қабілетпен қатар табиғи дарынның (З.Қабдолов) бар екенін тани білді.

«Орман кезіп, олжалы оралған Оралхан» мақаласын оқи отырып, О.Бөкейдің шығармасының иесі ретіндегі ең басты ерекшелігі – туған өлкесі – Алтайын шексіз сүйетін суреткер екенін бағамдаймыз. Ә.Кекілбаев санамалап көрсететін жазушының тіл ерекшелігі: есілме тынысты, оқтын-оқтын егіліп-төгіліп кетіп отыратын лирикалық шалқымалары, бояудағы қанықтық пен анықтыққа жомарттығы, өзі сомдаған сирек характердің сыны мен сымбатына деген ерекше ықылас-ілтипатын ашық көрсетіп отыратын жария позициясы (Кекілбаев, 1973). Онда серпінді драматизм, кесек характер мен аршынды әрекеттер бар.

Ә.Кекілбаев пайымынша, О.Бөкей шығармаларына ортақ тенденция – табиғатты, табиғат ортасында өтетін адам өмірін айрықша ықылыспен емірене жазу. Өзі мықты жазушы бола тұра О.Бөкей суреттейтін табиғат сұлулығына таңғалмау, тамсанбау мүмкін емес, осындай маужыр табиғат аясында тек періштелер өмір сүретіндей қабылдайтынын мойындайды. Ә.Кекілбаев «орманшыдай сергек, аңшыдай қырағы анық талант» деп баға берген О.Бөкейдің ұлттық мінез иелерінің тұтас галереясын жасаған жазушы екенін басқа да ғалымдар мойындаған. Демек, әдебиетте көркем шығарма бойынан ұлттық ерекшеліктер, автор дүние танымына тән сипаттар көрініс тауып отырады. Сонымен қатар әдебиеттанушылар зерттеулерінде жалпы адамзаттық рухани құндылықтарды басты назарға алсада, автор қолтаңбасына және ұлттық ерекшелігіне тән белгілерді айналып өте алмайды. Бұл ерекшеліктерді бүтіннің бөлшегі ретінде қатар таниды және жаһандық мәдениетке қосылған үлес ретінде қарастырады (Баязитов, 2021: 108-115).

4 Нәтижелер (Нурлыбаева А.М)

Сыншы Ә.Кекілбаев әрбір ғылыми, әдеби танымдық мақалаларында өзі талдау объектісіне алған қаламгерлер туындыларының ең бір сүбелілерін таңдап алып, өзіндік ой елегінен, ғылыми пайымдаудан өткізді. Өздері өмір сүрген заман қыспағына қарамастан, рух қуатынан айрылмаған жазушылардың шығармашылық қабілеті, озық ойлары мен пікірлері, азаматтық келбеті кейінгіге үлгі, өнеге болатынын зерделеген сыншы биік, көркемдік-танымдық жинақтауға көтерілген. Жазушы феноменіне үңілу арқылы қазақ қаламгерлерінің әдеби үдерістегі сабақтастық, жалғастық сипаттарын зерделеп, әдебиеттегі оң өзгерістерді көрсетіп, руханият көрсеткішін анықтады. Сыншы өз шолу мақалаларымен әділ де батыл пікір айтып қана қойған жоқ, ұлт әдебиетіне ізденістік сипат әкелді. Бұл өз заманында сыни еңбектердің қате теориялар шырмауында қалып қоймауы үшін қажет қадам болатын. Ол көркем сөз зергерлерінің өздері суреттеген өмір шындығын оқырманына қазақы қалып, ұлттық рух арқылы жеткізуге талпынғанын ғылыми негіздеп берді. Қазақ әдебиетінің дамуына өзіндік үлес қосып, ұлт әдебиетіндегі алар орны айрықша қабырғалы қаламгерлер туындыларының өзектілігін, маңызы мен көркемдік мәнін саралады. Сонысымен де Ә.Кекілбаев мақалалары құндылығын жоймайды.

Зерттеушінің жекелеген қаламгерлердің шығармашылық тұлғасын ғылыми тұрғыдан зерделеуге негізделген еңбектеріне тән сипатына: өзектілік, айқын мәселені көтеру, объективті баға беру және тұжырым дәйектілігі жатады. Ол өз пікірі

мен пайымдауларын жалаң баяндамайды, әдебиеттану ғылымындағы іргелі зерттеулер мен бағалы пікірлерге сүйеніп отырады. Зерттеу нысанына алынған жазушылар шығармашылығын әдебиет пен өнер заңдылығы шеңберінде талдап, әлем әдебиеті тарихындағы әдеби құбылыстармен сабақтастықта қарастырады.

5 Қорытынды (Нурлыбаева А.М)

Әдебиетте өнегесін көрген жандар туралы жазу – қадірлі нәрсе. Және оның әрқайсысын ерекше махаббатпен, ұлтқа деген құрметпен талдап шыққан Ә.Кекілбаев өзінің шығармашылық иелерінің біртуар, бірегей болмысын ашуға қабілетті екенін көрсетті. Ол әрбір өнер иесінің өзіне ғана тән суреткерлік қырын ашып, негізгі сипатына тоқталып, шығармашылық портретін қаламгерлік ізденістері тұрғысынан талдады. Жазушылардың ең бір сүбелі туындыларына сыни сипаттағы шолу мақалаларын арнай отырып, көркемдік дамудың алдында тұрған мәселелерге мән берді. Стильдік, жанрлық ізденістер көкжиегін кеңейтті. Демек, әрқашан көркемдіктің келелі мәселелері Ә.Кекілбаев назарынан тыс қалмаған. Ол қаламгерлердің өмір сүрген әдеби ортасы мен мәдени-әлеуметтік өмірін сабақтастықта ала отырып, олардың қоғамдық келбетін, адам тағдырын берудегі жетістіктерін салмақтап, таразылады. Осылайша әдеби үдеріске тигізген ықпалын бағамдай алды.

Тұлғаны сомдауда олардың көркемдік ізденісін, жазушылық стилін, эстетикалық позициясын айқындауға тырысты. Сонымен бірге, олардың танымдық, рухани-эстетикалық ізденістеріне бойлай отырып, жазушылық қана емес, азаматтық миссиясын да лайықты деңгейде атқара алғанын танытты. Сыншы мақалалары арқылы сапалы әдебиет үшін күрестегі сынның жауынгерлік қабілетін жарқыратып көрсетті деуге негіз бар.

Әбіш Кекілбаевтың тұрақты позициясы мен тұжырым дәйектілігі айқын сыни мақалалары – жас әдебиет сыншыларына тәлімді мектеп, үлгі бола алады. Ол ХХ ғасырдың екінші жартысы мен соңындағы қазақ әдебиетінің көкжиегін, жаңа бағыттарын жинақтап көрсетіп, көркемдік сипатын тарихи негізде айқындап берді. Оның еңбектері өз кезеңіндегі қазақ әдеби сынының соны сипаты мен бағыт-бағдарын көрсетумен шектелмей, дәстүр сабақтастығының бар екенін дәлелдеді. Сондықтан да сыншы еңбектерінің қазіргі қазақ әдебиеті контексіндегі өзіндік орны айқындалып, танымдық сипаты жинақталды.

Әдебиеттер:

1. Баязитов Б.Б. Әбіш Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы психологизм. // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы №2 (182).2021. – 108-115 бб. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph12>
2. Боров Ю. Б. Эстетика. Учебник. - Алматы: общественный фонд «Национальное бюро переводов», 2020. - 408 С.
3. Қалиева А. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм. Монография. –Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж.Д.», 2012. – 200 б.
4. Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. –Алматы: Жазушы, 1995. – 282 б.
5. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Өлке, Т.11. – 1999. – 464 б.
6. Кекілбаев Ә. Өнегелі өмір, өміршең өнер // Қазақ әдебиеті, 1982, наурыз. 7 б.
7. Кекілбаев Ә. Сарабал суреткер // Мәдениет және тұрмыс, 1971, №10 (октябрь).

8. Khudaibergenov N., Orda G., Askarova G., Matbek N., Imakhanbet R., Nagiyatova L. (2018). Early reflections of universal human values in Kazakh prose // *Astra Salvensis (Romania)*. p. 391-408. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57370469700>
9. Кекілбаев Ә. Өрісін тапқан талант // Қазақ әдебиеті, 1963, 16 маусым.
10. Кекілбаев Ә. Аты да, заты да Асқар еді // Қазақ әдебиеті, 1992, 22 мамыр.
11. Кекілбаев Ә. Орман кезіп, олжалы оралған Оралхан // Жұлдыз, 1973, №7.
12. Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 244-276). Guilford.
13. McCrae, R. R., Costa, P. T., John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (1999). *Handbook of personality: Theory and research*. Guilford: New York, NY, USA.

References:

1. Bayazitov B.B (2021). Psychologism in the novel "the end of The Legend" by Abish Kekilbayev. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*. №2 (182).2021. – 108-115 pp. DOI: <https://doi.org/10.26577/EJPh.2021.v182.i2.ph12>
2. Borev Yu.B (2020). *Aesthetics. The textbook*. – Almaty: public fund «National Translation Bureau». – 408 p. (in Russ)
3. Kalieva A (2012). *fiction: the creative personality and psychologism*. Monograph. –Almaty: IP» Seitzhanova ZH.D.»). – 200 p. (in Kaz)
4. Kirabaev S (1995). *Aktan pages of our literature*. - Almaty: writer. – 282 p. (in Kaz)
5. Kekilbaiuly A (1999). *collection of works in twelve volumes*. - Almaty: Publishing House «Ulke». - Vol. 11. – 464 p. (in Kaz)
6. Kekilbayev A (1982). *Moral life, viable art // Kazakh literature*. March. 7 p. (in Kaz)
7. Kekilbayev A (1971). *Sarabdal artist // culture and life, 1971, No. 10 (October)*. (in Kaz)
8. Khudaibergenov Nurbol, Guljahan Orda, Gaukhar Askarova, Nursulu Matbek, Raikhan Imakhanbet, Lazzat Nagiyatova (2018). Early reflections of universal human values in Kazakh prose // *Astra Salvensis (Romania)* P. 391-408. <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57370469700> (in Eng)
9. Kekilbaev A (1963). *The talent that found the field // Kazakh literature*. June 16. (in Kaz)
10. Kekilbaev A (1992). *Name and subject Askar // Kazakh literature*. May 22. (in Kaz)
11. Kekilbaev A (1973). *Oralkhan // Zhuldyz*. No. 7. (in Kaz)
12. Eysenck, H. J. (1990). Biological dimensions of personality. In L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of personality: Theory and research* (pp. 244-276). Guilford. (in Eng)
13. McCrae, R. R., Costa, P. T., John, O. P., Robins, R. W., & Pervin, L. A. (1999). *Handbook of personality: Theory and research*. Guilford: New York, NY, USA. (in Eng)

FTAMP 17.82.10

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-16>

Д.А. Сабирова^{*1}, М. Молдағали^{*2}, С.К. Серикова³

¹⁻³Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹dinasabirova_84.kz@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru, ³samalsarikova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6001-5314, ²0000-0001-8494-1497, ³0000-0002-8825-0121

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘДЕБИ ИНТЕРНЕТ ПОРТАЛДАРЫ

Аңдатпа. Интернеттің пайда болуы мен таралуы, оның желілік сегментінің әдебиетте сөзсіз пайда болуына әкеліп соғуы бұл мәселеге қызығушылық тудырды. Бұл екі ұғымның қандай қарым-қатынаста екендігі туралы заңды сұрақ туындады. Интернет әдебиеті көбінесе тәуелсіз құбылыс ретінде қарастырылатынын атап өткен жөн. Қазақстанның қазіргі әдеби процесін жүйелеу бойынша көптеген еңбектер бар, сонымен бірге бүгінгі таңда интернет әдебиеті элементтерінің ерекше көркемдік құбылыс ретіндегі жалпы бейнесін жаңғырта түсетін ауқымды зерттеулер жоқ. Осы олқылықты қазақстандық көркем мәдениеттің ерекше феномені ретіндегі «Қазақстанның Интернет-әдебиеті: негізгі көркемдік үрдістер» атты зерттеуіміз толтыра алады. Бұл мақалада біз «интернет әдебиеті» және «желі әдебиеті» терминдерін нақтылауға тырысып, олардың ерекшеліктерін анықтадық. Біз сондай-ақ еркін қолжетімді интернет-әдебиеттің дамуы мен қалыптасуының негізгі кезеңдерін анықтап, орыс және қазақ тілдеріндегі интернет-контенттерді үздіксіз іріктеу әдісімен жинақталған қазіргі қазақстандық әдебиеттердің тақырыптары, жанрлары және оқырмандар саны бойынша интернет-порталдарын жүйеледік. Сонымен қатар, ұсынылып отырған мақала қазақша интернет мәтінінің құрамдас бөліктерін бүкіл интернет кеңістігінен іздеуге бағытталған. Расында да, қазіргі заманда белгілі бір елдің әдебиеті тек өзінің, отандық әдебиеттің тереңінде қалыптаса бермейді, көбінесе Қазақстаннан шыққан интернет автордың басқа елдің интернет-порталдарында жариялануы жүйелеу үдерісін қиындатады. Жұмыс мәтінді берудің өзгерген формасы қазіргі әдебиеттің жаңа жанрларының қалыптасуына тездетуші қызметін атқарғанын көрсетті. Мақаланың нәтижелері Қазақстандағы интернет-әдебиет процесін сипаттайтын жүйені құру үшін пайдаланылады.

Алғыс: Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР13067661 «Қазақстанның интернет-әдебиеті: негізгі көркемдік үрдістер» гранты)

Кілт сөздер: Интернет әдебиеті, желі әдебиеті, әдеби мазмұн, желі әдебиетінің эволюциясы, жанрлық ерекшелігі

Д.А. Сабирова^{*1}, М. Молдағали^{*2}, С.К. Серикова³

¹⁻³Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹dinasabirova_84.kz@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru, ³samalsarikova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6001-5314, ²0000-0001-8494-1497, ³0000-0002-8825-0121

Литературные интернет порталы Казахстана

Аннотация. Появление и распространение Интернета, повлекшее за собой неизбежное возникновение у литературы ее сетевого сегмента, добавило интереса к этой проблеме. Возник закономерный вопрос о том, как соотносятся эти два понятия, в каких отношениях они состоят. Важно отметить, что интернет литература чаще всего рассматривается как явление самостоятельное. Существует множество работ по систематизации современного литературного процесса Казахстана, в то же время на сегодняшний день нет ни локальных, ни масштабных исследований, которые бы воссоздали общую картину элементов интернет литературы как особого художественного феномена. Образовавшийся вакуум

способно заполнить наше исследование «Интернет-литература Казахстана: основные художественные тенденции» как особого феномена казахстанской художественной культуры. В данной статье мы попытались внести ясность в термины «интернет литература» и «сетевая литература», определили их особенности. Также мы определили основные вехи развития и становления интернет литературы, и систематизировали интернет порталы современной казахстанской литературы по темам, жанрам и читательской аудитории, который был собран методом сплошной выборки интернет контента на русском и казахском языках, находящийся в свободном доступе. К тому же, предлагаемая статья направлена на поиск составляющих казахстанского интернет текста во всем интернет пространстве. Ведь в современном мире литература той или иной страны формируется не только в недрах своей, отечественной литературы, но часто интернет автор из Казахстана издается на интернет порталах другой страны, что усложняет процесс систематизации. Работа показала, что измененная форма подачи текста послужила катализатором для формирования новых жанров современной литературы. Результаты статьи будут использованы для создания системы, описывающий процесс работы интернет литературы в Казахстане.

Благодарности: Исследование финансируется Комитетом по науке Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № AP13067661 «Интернет-литература Казахстана: основные художественные тенденции»)

Ключевые слова: Интернет литература, сетевая литература, литературный контент, эволюция сетевой литературы, жанровая специфика

D.A. Sabirova^{*1}, M.B. Moldagali^{*2}, S.K. Serikova³

¹⁻³Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹dinasabirova_84.kz@mail.ru, ²mmoldagali@list.ru ³samalsarikova@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-6001-5314, ²0000-0001-8494-1497, ³0000-0002-8825-0121

Literary internet portals of Kazakhstan

Abstract. The emergence and spread of the Internet which led to the inevitable emergence of its network segment in literature added interest to this problem. So, the question arose about how these two concepts correlate, in what relationship they are. It is important to note that Internet literature is most often considered as an independent phenomenon. There are many works on the systematization of the modern literary process in Kazakhstan, at the same time, today there are neither local nor large-scale studies that would recreate the general picture of the elements of Internet literature as a special artistic phenomenon. The resulting vacuum can be filled by our study "Internet Literature of Kazakhstan: Main Artistic Trends" as a special phenomenon of Kazakhstani artistic culture. In this article, we tried to clarify the terms "Internet literature" and "network literature", and determined their features. We also identified the main milestones in the development and formation of Internet literature, and systematized the Internet portals of modern Kazakhstani literature on topics, genres and readership, which was collected by the method of continuous sampling of Internet content in Russian and Kazakh languages, which is freely available. In addition, the proposed article is aimed at searching for the components of the Kazakh Internet text in the entire Internet space. Indeed, in the modern world, the literature of a particular country is formed not only in the depths of its own, domestic literature, but often an Internet author from Kazakhstan is published on the Internet portals of another country, which complicates the process of systematization. The work showed that the changed form of text presentation served as a catalyst for the formation of new genres of modern literature. The results of the article will be used to create a system that describes the process of Internet literature in Kazakhstan.

Acknowledgments: The research was funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (grant № AR13067661 «Internet literature of Kazakhstan: Main Artistic Trends»)

Keywords: Internet literature, network literature, literary content, evolution of network literature, genre specificity

1 Кіріспе (Сабирова Д., Молдағали М., Серикова С.)

Бүгінгі күні мәтінді Интернетте жариялау оны оқырманға жеткізудің ең қолжетімді және танымал түрлерінің біріне айналды. Желілік жинақтар мен альманахтарды, шығармалар мен блогтарды еркін орналастыратын сайттарды танымал авторлар да ықыласпен пайдаланады. Осыған байланысты жаңа коммуникациялық жүйенің қалыптасуы жалпы қазақстандық мәдениетке ғана емес, бірінші кезекте әдеби процеске де айтарлықтай әсер ететіні айқын болып отыр. Осылайша, желілік әдебиеттер бізге жаңа коммуникативті кеңістіктің ерекшеліктерін толығымен бейнелейтін құбылыс болып көрінеді.

Әдебиеттануда қазір көркем шығармадағы авторлық стратегиялар өзекті мәселердің бірі. Мәдени парадигманың өзгеруі, жаңа ақпараттық технологиялар дәуіріне ену, «әдеби центризм дағдарысы» қазіргі бұқаралық әдебиеттегі жазушы мен оқырман функцияларының өзгеруіне әкеледі. Осыған байланысты көркем шығарманы жасау кезіндегі авторлық стратегия оқырманмен көркемдік қарым-қатынастың маңызды элементтерінің біріне айналады.

Интернет – қазіргі заманғы постмодерн дәуірінің ең жарқын символы, жаһандық гипермәтіндік жоба. Барлық жерге тартылған веб (World Wide Web немесе WWW) – өзара байланысты ақпараттық ресурстардың бірлігі. Интернет – желі, сонымен қатар оқырманның мәтінмен өзара әрекеттесуінің жаңа тәсілі деп атай аламыз, өйткені интернет-оқырман гипермәтінді игерудегі өзінің желілік «жолының» авторы ретінде қолданылады. Ал, интернет коммуникациясында гипермәтіндік – мәтін авторы мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты түбегейлі өзгертеді.

Қазіргі Қазақстан әдебиеті – XIX-XX ғасырлардағы әдебиеттің көркемдік дәстүрлерін белсенді дамытатын және қазіргі цифрлық өркениет пен технологиялық революцияның ықпалына ашық күрделі эстетикалық жүйе.

2 Материалдар мен әдістер

2.1 Әдістер (Серикова С.)

Мақалада тарихи-функционалдық әдіс пен модельдеу қолданылды. Интернет әдебиеті құбылысын синхрондық және диахрондық аспектіде түсіну үшін тарихи-функционалдық әдіс қолданылды. Ал интернеттегі әдеби үдерістерді теориялық жалпылау мен талдау үшін модельдеу әдісі маңызды. Сондай-ақ әдебиеттану, мәдениеттану және этиканың бірқатар дәстүрлі мәселелерін қайта қарауға көмектесетін синергетикалық категориялар кешені қолданылды.

Бүгінгі таңда интернет әдебиетін анықтаудың екі тәсілі айқын көрсетілген: жалпы, интернетте жарияланған қазіргі заманғы әдебиеттердің барлық жиынтығын қарастыруды көздейді, және жеке, желілік әдебиеттердің критерийлік сипаттамаларын электронды коммуникациялар арқылы көрсету, мысалы, гипермәтін (кросс-сілтемелердің болуымен сипатталатын мәтіндік беттердің тұтас жүйесі, мысалы, кітаптың бір бөлігінен келесі емес, соңғы бөлігіне өтуі), интерактивтілік (оқырманмен жедел диалогы орнату және оқырманның жауабын тез алу, сонымен қатар автор мен оқырман арасындағы өзара әрекеттесудің сипаты мен дәрежесін ашу), визуализация (әлемнің көркем бейнесін көрсету үшін авторға қолжетімді әр түрлі визуалды құралдар арқылы көрінбейтінді көрсету әдісі ретінде), мәтінді аудиализациялау

(дыбыстық және дауыстық ойнату) және т.б. Осыған байланысты герменевтикалық-интерпретациялық әдісті қолдану шартталған.

Интернет мәтіндерінің массиві әлі де кең емес болғандықтан тарихи-функционалды әдіс қолданылды. «Желілік әдебиет» термині интернеттегі мәтіндерге қатысты зерттеу тақырыптарын айтарлықтай және негізсіз тарылтады. Дегенмен, желілік авторлардың басым көпшілігі Интернетте дәстүрлі прозаны, поэзияны, публицистиканы және т.б. жариялайды, және олардың көпшілігі тарату арналарынан басқа баспа әдебиеттерінен ерекшеленбейді.

2.2 Материалға сипаттама (Серикова С.)

Бұл мақалада біз «интернет әдебиеті» және «желі әдебиеті» терминдеріне нақты анықтама беруге, интернет әдебиетінің даму эволюциясын анықтауға, желілік кеңістіктегі жанрлық ерекшелігін анықтауға тырысамыз. Сондай-ақ жанр бойынша қазақстандық мәтіні бар порталдарды таныстырамыз. Материал интернет әдебиетінің дамуы мен қалыптасуының негізгі кезеңдерін анықтау үшін еркін қолжетімді орыс және қазақ тілдеріндегі интернет контентін үздіксіз іріктеу әдісімен жинақталды.

Мақала барысында еркін қолжетімді Қазақстанның интернет порталдары, мысалы, «Әдебиет порталы», «Дактиль», «451 градус» және т.б. қарастырылды. Нәтижесінде интернет ресурстары жүйеленді және интернет-әдебиетінің негізгі түрлері қарастырылды, мысалы, желілік поэзия және де әдеби блог жүргізетін бірнеше танымал авторлардың шығармалары талданды.

3 Талқылау (Сабирова Д., Молдағали М.)

Интернетте әдеби мәтіндердің болуын бірқатар терминдермен атайды: «Интернет әдебиеті», «желі әдебиеті», «сетература», «кибература», «киберорта», «цифрлық әдебиет», «гиперәдебиет», «электронды әдебиет», «дигитал-әдебиет», «кибермәтін».

Және қазіргі интернет кеңістігінде әдебиеттердің терминологиялық қорының белгісіздік мәселесі бар екенін айта кеткен жөн.

Т. Шомин терминологиялық аппаратты талдай отырып және әртүрлі терминдер арасында иерархиялық қатынастар орната отырып, «Интернет әдебиеті» терминін басқаларға қатысты «аналық» деп анықтайды. Сонымен қатар, интернет әдебиеті – бұл интернеттен тыс өмір сүре алатынына немесе алмайтынына қарамастан, желіде пайда болатын барлық көркем мәтіндер, ал «желілік әдебиет» немесе «желі» термині цифрлық кеңістіктен тыс өмір сүрмейтін көптеген мәтіндер (Шомин, 2012: 13). Біз Шоминнің осы анықтамаларымен келісеміз, осылайша біз «интернет әдебиетін» материалдар мен желілік әдебиеттерді, электронды нұсқадағы баспа басылымдарын, көркем басылымдарды және т.б. жинай алатын жалпы интернет кеңістігі ретінде ұсынамыз.

Бұл мақалада біз бағдарламалық қамтамасыз етудің сүйемелдеуімен көркем сөйлеудің біртұтас, іштей ұйымдастырылған бірлігі ретінде анықтайтын «желілік әдеби мәтін» интернет әдебиетінің бір бөлігін қарастырғымыз келеді. Шоминнің пікірінше, «кибература» аралық өнім болып табылатын «сетература» терминінен шыққан, ол синтетикалық табиғатына байланысты қағаз түрінде бола алмайды. Бұл жанрда пішін мазмұнға үстемдік етеді, нәтижесінде түрлендіру мүмкін емес. Мұндай мәтіндердің авторлары кибераторлар деп аталады (Шомин, 2012: 13). Бұл терминді желілік әдебиет авторларына да қолдануға болады.

Желілік әдебиеттің алғашқы зерттеулерін В. Схелтйенс, Э. Шмидт, Д. Горчев, П. Афанасьев және басқалары жүргізді. Бірақ бұл авторлардың ашқан жаңалықтары көбінесе публицистикалық сипатта болды.

Желілік әдебиет бойынша зерттеулердің көп бөлігі ғылыми мақала түрінде болады. Бірнеше жұмыс диссертациялық зерттеулер мен монографиялар болып табылады. Соңғысына М.П. Абашева мен Ф.А. Катаевтың ұжымдық еңбегі жатады. Ол ресейлік интернет-әдеби кеңістігінің кезеңдерге бөлінуін жүзеге асырды, руинет құрылымын қарастырды. Сондай-ақ, авторлар «сарапшылық қауымдастықтар, электронды журналдар және шығармашылық орталарды» (Абашева, 2013: 23) саралайды.

Тек зерттеп қана қоймай, көбінесе интернет кеңістігін құрған авторлардың ішінде интернеттегі орыс көркем сөзінің дамуын жүйелеуге талпыныс жасаған ең ірі «Сетевая словесность» порталының үйлестірушісі Е.Горныйды атап өтуге болады. Порталдың дамуының екі кезеңі ерекшеленеді: 1) бөлу, бұл көп дәрежеде офлайн және онлайн әдебиет әлемдерінің қарама-қайшылығы және 2) кейінгі кезеңде болған олардың практикалық толық бірігуі.

«Желілік әдебиет» ұғымын анықтауда екі көзқарас бар. Біріншісі көркемдік бағалаудан тыс Интернеттегі мәтіндердің бүкіл корпусын қамтиды. Екінші ұғым жеткілікті түрде құрастырылған және өзіндік поэтика элементтері бар әдеби мәтіндерге ғана назар аударуды қамтиды.

Электрондық көркем мәтіндерге тән ерекшеліктерге гипермәтіндік, мульти-медиалылық, фрагменттілік, процессуалдылық, поликодтылық, автордың минималдылығы жатады.

Интернет кеңістігінде бар заманауи көркем мәтін бірқатар ерекшеліктерге ие. Оларды қарастырып өтейік.

Интернетте электронды түрде орналастырылған көркем мәтіннің ажырамас ерекшелігі – интерактивтілік. Бұл ерекшелік арнайы ұйымдастырылған жүйеде ақпарат алмасуды білдіреді.

Желілік әдебиеттің негізгі қасиеттері:

- Процессуалдылық;
- Фрагменттілік;
- Мульти-трансмедиалылық;
- «Автор-оқырман» деңгейіндегі көркемдік коммуникация трансформациясы.

Интернет кеңістігін басып алған әдебиет саласындағы зерттеулер осы салыстырмалы түрде жас құбылыс туралы ғылыми білімнің әртүрлі аспектілерін қамтитын әртүрлі бағыттарды алады: электронды коммуникацияның жаһандық сипаты (Кастельс, 2004), гуманитарлық білім саласындағы технологиялардың даму перспективалары (McLuhan және т.б., 1977) жаңа технологияларды дамытудың этикалық аспектілері, гиперреализм және ондағы әлемді модельдеу, симуляр ұғымын ерекше миф ретінде енгізу (Бодрийяр, 1995), компьютерлік дискурс ерекшеліктері (Лепшеева, 2009), цифрлық технологияларды пайдалана отырып бейне жасау мүмкіндігі (Erstein және т.б., 2012), орыс интернет әдебиетінің қалыптасуы (Долгополов, 2005), Интернет кеңістігіндегі сын (Сергунина, 2006), интернет-блог жүргізу ерекшеліктері (Лазуткина, 2010), қағаз және желілік әдебиет арасындағы байланыс (Урбан, 2019),

Қазақстандағы желілік әдебиетінің дамуы (Кенжекожаева, Мамбетов, 2023), интернет әдебиетінің ұғымының теоретикалық, әдеби талдау (Сабирова, Молдағали, 2022), сонымен қатар, интернет әдебиетінің оқыту методикасы қарастырылған (Нурбаева және т.б., 2022).

Желілік көркем мәтінге әртүрлі вербалды емес элементтер кіреді, мысалы, аудио, бейне және басқа да цифрлық құралдар, Осовскийдің пікірінше, оларды «көпдауыстылық» деп атауға болады. Сондай-ақ ол оқырман электронды мәтіннің семантикалық орталығын өз бетінше анықтай отырып, «авторлық шектеуден» босатылатынын атап өтеді (Осовский 2009: 465). Осылайша, әңгіме құруға белсенді қатысу автордың дербестігін бұзады, сол арқылы Барттың «автордың өлімі» теориясын растайды. Яғни, мәтін негізгі, бірінші авторға тіркеспей, кейіннен басқа авторлардың шығармаларында дамып, өз бетінше өмір сүре алады. Сонымен қатар, бұл ойы төмен оқырмандардың пайда болу мүмкіндігін көрсетуі мүмкін.

А.Губайловский интернет-әдебиеттер «мәтінді берудің жаңа шарттарын қолданады» деп атап көрсетеді (Губайловский 1999: 21). Ал Т.А. Золотова мен С.А. Румянцева желілік әдебиеттің мұндай ерекшелігін мақсатты аудиторияның жоқтығынан деп атап өтеді, осылайша мәтін «сұраныс бағытына қарай өзгереді» (Золотова және т.б. 2022: 89). Көркем мәтіннің жасалу процесін және оны интерпретациялау процесін модельдеу ретінде анықтай отырып, рецептивті эстетиканың негізін қалаушылар әр оқырман әр уақытта мәтіннің өзіндік жаңа үлгісін жасайды деп есептеді. Осылайша, форма мәтінге, жанрға әсер етеді деп болжауға болады; ал жаңа форма жаңа жанр тудыруы мүмкін.

Жоғарыда келтірілген жұмыстарды талдай отырып, визуальды новеллалар қатарына кіретін келесі жанрлар белгіленді: гетсбук, виртуальды тұлға, шолулар, порталдар, интерактивті мәтін, ойын кітабы және т.б. Ол желілік әдебиеттерге тән ерекшеліктері, берілген сценарийі бар желілік мәтінді білдіреді. Белгілі бір жанрлық белгілерге жоғары деңгейдегі графикалық және музыкалық компонент жатады, бірақ жетекші қасиет дәстүрлі поэтика элементтеріне бағдарлану болып табылады, оған бұқаралық әдебиетке бағдарлау және әдеби архетиптерді қолдану кіреді. Жанрдың тағы бір айырмашылығы – оның коммерциялық сипаты. Көрнекі романның мысалы ретінде Голливуд анимациясына сілтеме жасайтын «Романтикалық клуб» болып табылады. Бұл жанр қозғалыстың кері векторын жеңіп, қағаз пішінін алғаны белгілі. Интерактивтілік пен диалог ұғымын байланыстыра отырып, Т.А. Золотова мен С.А. Румянцева бұл терминнің мағынасын егжей-тегжейлі айтып, онлайн әдебиеттегі интерактивтілік әрқашан тікелей байланыс пен мәтін құру процесіне араласу мүмкіндігін білдірмейтінін атап өтті.

М.В. Басова мен О.Ю. Усачева сонымен қатар желілік әдебиеттердегі жанр мәселесін зерттеп, бұл жерде бұлыңғырлық пен будандастыру тенденциялары бар екенін атап өтті. Соңғысына мысал ретінде Р. Лейбовтың «РОМАН» гиперроманын келтіруге болады. Желілік әдебиет жанрларының гипермәтіндік сипатын зерттеушілер «бір бүтіннің ыдырауы» деп атайды (Басова және т.б., 2015: 96). Гиперпоэма мен гиперновелланы қарастыратын болсақ, гипермәтіндік поэманың ерекшелігін эпикалық бастаманы ықшамдап, поэма кейіпкерінің орнына авторды ерекшелеу жан-

рын (мысалы, А. Андреев «СҰЙЫҚ ШЫНЫ») зерттеу деп анықтауға болады және күнделікте оның блогқа айналу процесін атап өтуге болады (Мысалы, Слава Сәнің блогы).

С.А. Кучина «электронды кітаптар, желілік әдебиет, интерактивті көркем әдебиет, локативтер, медиа-әңгімелер, интерактивті драма, электронды визуальды поэзия, поэзиялық немесе прозалық компьютерлік мәтіндер, ұжымдық жобалар-көркем мәтіндер» (Кучина, 2015: 119) қамтитын жанрларды жіктеуге өз әрекетін жасайды. Осылайша, біз интернет кеңістігінде жаңа баяндау жанрлары жасалып жатқанын атап өткен Т. Марковамен бірдей қорытындыға келе аламыз (Маркова, 2015: 287).

4 Нәтижелер (Сабирова Д., Молдағали М.)

Қазақстанның желілік әдебиеті белгілі бір даму жолынан өтті. Сондықтан бүгінгі таңда қазақстандық желілік әдебиеттің дамуына белгілі бір шолу жасауға болады. Интернеттегі әдебиеттің алғашқы түрі желілік журналдар мен сайттар болды, олардың мәзірінде мәтіндер айдарлар бойынша бөлінді. Мұндағы басты артықшылық автордың жылдам алға жылжуы болды.

Бүгінгі таңда интернет-желі кеңістігінде әдеби контентті қамтитын бірқатар порталдар бар, оларға назар аударып, біз оларды мынадай түрлерге бөлдік: әдеби порталдар, әдеби журналдар, дербес сайттар, әдеби қауымдастықтар және қазақстандық контенті бар шетелдік порталдар. Оларды толығырақ қарастырайық.

Әдеби порталдар. «Kitap.kz» порталында классикалық және заманауи қазақ (қазақстандық) әдебиетінің мәтіндері келтірілген. Барлық контент әдетте қағаз әдебиетінің цифрланған нұсқасынан тұрады.

Ал «Әдеби портал» сыни мақалалар, қазіргі әдеби өмір жаңалықтарын жариялайды. Сайт айдары келесі бөлімдерді қамтиды: «Әдеби процесс», «Авторлар», «Кітаптар», «Жанрлар», «Аудиокітаптар», «Кейіпкерлер», «Блогтар», «Арнайы жобалар» және «Мультимедиа». Сайт үштілді контенттен тұрады.

Портал «Драма.kz. Қазіргі заманғы драматургия фестивалі» өз жарияланымдарын «Фестиваль туралы», «drama 2022», «Қалалар», «Блог», «Тарих», «Команда», «Серіктестер», «Пьесалар», «Байланыстар» айдарлары бойынша бөледі. «Заманауи драматургия фестивалі» сайтының тақырыбы мен авторлардың пьесалары бар электронды жинақтардың iKitap кітап алаңында екі жыл қатарынан жариялануы оны «әдеби байқау» сайтына жатқызуға мүмкіндік береді.

Сайт Proza.kz үш айдардан тұрады: «Үздік 10 кітап», «Балалар әңгімелері», «Мәтінге дауыс». Өкінішке орай, парақша белсенді емес және домен сатылымға ұсынылған.

Әдеби журналдар. «Тамыр» желілік журналы – ақын, публицист, сыншы, мәдениеттанушы Әуезхан Қодарды еске алуға арналған жоба. Журнал айдарлары: «Басты бет», «Журнал» («Журнал туралы», «Мұрағат», «Жазылым», «Форум», «Лекторий», «Менің кабинетім»), «Әуезхан Қодар» («Поэзия», «Проза», «Тәңіршілдік», «Философия») «АйманҚодар» («Әңгімелесу өнері», «Саяхат», «Қодартану», «Мәдени өмір», «Кино»). Сонымен қатар, «Журнал айдарлары» мәзірінде «Өзгеріс импульсі», «Тамыр және کرونا», «Диалог», «Кодтау зерттеулері», «Философия», «Қазіргі заманғы өнер», «Поэзия», «Проза» «English Page», «Қазіргі қазақ» бөлімдері бар.

Қазақстанның қазіргі интернет-кеңістігіндегі жетекші орындардың бірін «Дактиль» журналы («қазақстандық әдеби онлайн-журнал») алады. Журналдың айрықша ерекшелігі – көркем әдебиеттің жанрлары мен түрлеріне тоқталып, «Поэзия», «Проза», «Сын және публицистика», «Балалар әдебиеті», «Драматургия» деп аталатын бөлімдерге бөлінуі. Көркем мәтіндерді белсенді жариялаудан басқа, журнал әдеби байқауларды да өткізуге тырысады.

Дербес сайт – бұл адам өзі туралы айтып, пайдаланушыларға өз қызметтерін ұсына алатын веб-ресурс. Ақындар мен жазушыларды бұл үрдіс айналып өткен жоқ. Жеке сайттардың маңызды артықшылықтарының бірі – имиджді қалыптастыру, танымалдылықтың артуы, оқырмандармен «тікелей» қарым-қатынас жасау және мәтіндерді тарату.

Константин Нагаевтың «Нагаев шығанағы» жеке сайты осының бір мысалы болып табылады. Алдымен оқырманды «Кездейсоқ хабарламалар», «Ынтымақтастық», «Нагаев шығанағы» сериясының негізгі бөлімдері қарсы алады. Әр серияның атауы, мұқабасы, күні және жазбалары бар. Сайт барлығын жазушының күлкілі, ирониялық, өткір, ащы және басқа да көптеген шығармаларын оқуға және жеке пайдалану үшін жүктеп алуға шақырады. Сондай-ақ оқырмандар үшін авторға кері байланыс, ұсыныстар мен сұрақтар жіберу ұсынылады.

Балтабаев Мурзатайдың авторлық парақшасы – ақынның ресми парақшасында өмірбаяндық материалдар, шығармалары мен сұхбаттарының толық мәтіндері, шығармашылығы туралы мақалалар орналастырылған. Жазушы сайтта библиографиясын, пікірін, сұхбаттары мен суреттерін орналастырады. Оның өлеңдері біздің әлемге басқа біреудің жылуы мен нұрын әкелді, көпті армандауға үйретті, бұл сайттың көркемдік дизайнымен жақсы сәйкес келеді (өлеңдер суреттермен бірге жүреді). Барлығы жұмбақтық атмосферасын жасайды.

Әдеби қауымдастықтар. «Қазақ Пен-клубының» сайтында қазақстандық жазушылар туралы мәліметтер, әдеби өмір жаңалықтары туралы ақпараттар орналастырылады. «Басты бет», «Әдебиет», «Жаңалықтар». «Блог», «Біз туралы», «Пен-клуб мүшелері» айдарлары бар. «Әдебиет» айдарында негізінен қазақ қаламгерлері форумдарының хабарландырулары мен пресс-релиздері орналастырылған. Осы жерден Оралхан Бөкеев туралы бейнематериалдың бір данасын табамыз.

«451 градус» жастар интернет-қауымдастығы да интернет кеңістігінен өз орнын тапты. Визитка сайтында ақпарат аз, ол негізінен жарнамалық сипатта, онда әдеби кездесулерден фотолар бар. Сайттан көркем мәтіндерді табу мүмкін емес. Клубтың негізін қалаушы – Аманжол Әбиев, ол Meloman желісінің сайтында офлайн режимде кітаптар сатуды, әдеби кездесулерді ұйымдастырады. Кітаптарды онлайн оқуға және сатуға арналған порталдарды қарастыратын болсақ, онда Flip.kz порталы, Meloman (сату) және ЛитРес сайтының қазақстандық контентін (оқу және сату) атап өтуге болады.

90-жылдары жұмыс істеген Ольга Маркованың «Мусагет» әдеби мектебінің ол кезде желіде жариялануға мүмкіндігі болмады. Алайда оның қызметін «Алматы ашық әдеби мектебінің» негізін қалаушылар жалғастырды, оның сайтында О.Б. Маркованы еске алуға арналған «Qalamdas» әдеби конкурсын өткізу туралы хабарландырулар табуға болады.

Қазақстандық контенті бар шетелдік порталдар. Интернет кеңістігінде нақты қазақша контенттен бөлек, қазақша контентті табуға болатын порталдар бар. Мысалы, «Bookmate» қосымшасында «Қазақстандықты оқы» деген арнайы бөлім бар: онда «Қазіргі қазақ авторларының кітаптары. Еуропалық дәстүрлер азиялықтардың көшпелі еркіндік рухымен тоғысқан әдебиет» орналасқан. Мұнда М.Симашконың, С.Қайырхановтың, Ю.Серебрянскийдің және тағы басқалардың онлайн кітаптарын оқуға болады.

Ресейлік «Орыс әдебиетінің жаңа картасы» порталында Бақыт Кенжеев, Қанат Омар, Тимур Исалиев және т.б. өлеңдері орналастырылған «Қазақстан поэзия мен прозада» бөлімі бар.

Шетелдік сайттарда қазақстандық контенттің ұсынылуын Кембридж сайтында, атап айтқанда «Kazakhstan Anthologies» қосымша парақшасында әдеби контенттің болуымен атап өтуге болады, онда қазақ ақындары мен прозаиктерінің таңдаулы көркем шығармаларының жинақтарын табуға болады.

Сондай-ақ, қазақстандық авторлар шетелдік порталдардың редакторлары ретінде әрекет етеді, мысалы, алматылық ақын, жазушы Юрий Серебрянскийдің жетекшілігімен ресейлік «Литература» әдеби альманахы, ал қазақстандық орыс ақыны, эссеист Павел Банников «Ышшо один» әдеби антипериодты басылымының редакторы болып табылады.

Қазақстандық интернет кеңістігінде орналастырылған электрондық ресурстарға шолу бізге өте қызықты болып көрінеді. Болашақта бұл жіктеу толықтырылуы мүмкін.

5 Қорытынды (Серикова С.)

Заманауи интернет кеңістігі әртүрлі форматтарда ұсынылған, олар бір немесе басқа түрде әртүрлі өнер түрлерімен, соның ішінде әдебиетпен алынған. Қазақстанның Интернет әдебиеті бүгінде өзінің дамуының басында тұр, алайда қазір негізгі үрдістер қаралуда. Қазіргі заманғы жан-жақты цифрландыру жағдайында өнердің классикалық түрлері өмір сүрудің жаңа формаларын іздеуге мәжбүр. Оқырманға ақпаратты тұтынушы ретінде бағдарлау әдебиетті іске асырудың жаңа формаларын құруға ықпал етеді.

Бүгінгі таңда интернет әдебиетінің тезаурусын қалыптастырудың ұзақ процесін іс жүзінде өтті деп санауға болады, ал біздің келесі міндетіміз қазіргі интернет әдебиетін талдауға көшу болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Абашева М.П. Русская проза в эпоху Интернета: трансформации в поэтике и авторская идентичность: монография / М.П. Абашева, Ф.А. Катаева; – Пермь: Изд-во ПГГПУ, 2013. – 168 с.
2. Басова М.В., Рождественская О.Ю., Усачева О.В. Синтез литературных и интернет-жанров в сетевой литературе рунета // Вестник ЦМО МГУ. Филология. Культурология. Педагогика. Методика. – М.: Центр междунар. образования. 2015. № 4, – С. 94-98
3. Бодрийяр Ж. Система вещей, – М.: Рудомино, 1995. – 95 с.
4. Губайловский В.А. Век информации // Новый мир. 1999. №8, – С. 20-24
5. Долгополов А. Ю. Формирование литературного процесса в российском Интернете: Структура, особенности организации и функционирования: Дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10. – Тольятти, 2005, – 168 с.

6. Золотова Т.А., Пирогова М.Н., Румянцева С.А. Современные формы популяризации нематериального культурного наследия в школе // Вестник Марийского государственного университета, 2022, №1 (45), – С. 84-92.
7. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об интернете, бизнесе и обществе: /пер с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитонов. – Екатеринбург: «У-Фактория», 2004. – 328 с.
8. Kenzhekozhaeva A., Mambetov, J. (2023) History of formation and development of the concept of digital literature. The Scientific Journal "Keruen", 78(1). 90-98 pp. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-08>
9. Кучина С.А. Электронная литература: жанровые, семантические и структурные особенности. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 1 (43): в 2-х ч. Ч. II. – С. 119-123.
10. Лазукина Е.В. Особенности коммуникационной модели блогов // Вестник Ставропольского государственного университета. Филологические клубы. – Ставрополь, 2010. № 66. – С. 201-207.
11. Лепшеева Н.А. Жанровые особенности компьютерного дискурса // Вестник Челябинского Государственного Университета. – Челябинск. 2009. № 43, С. 88-94
12. McLuhan M., Hutchon K., McLuhan E. (1977) City as Classroom: Understanding Language and Media. The Book Society of Canada. – 184 p.
13. Маркова Т. Современная русская литература. – Саранск: Мордовский гос. пед. ин-т им. М. Е. Евсевьева. 2015. – 297 с.
14. Nurbayeva A., Serikova S., Bugenova L., Smailova F., Atembayeva G., Baibolov A. (2022) Teachers' views on the methodology of teaching Internet literature // Cypriot Journal of Educational Sciences. Volume 17, Issue 8, 2946-2959 pp. DOI: <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i8.7911>
15. Осовский О.Е. Единство многоголосия: проблемы литературы США на страницах ежегодника украинских американистов / О.Е. Осовский // Вопросы литературы, 2009. №6. –С. 460-473
16. Сабирова Д., Молдағали М. Интернет-әдебиеті ұғымын теориялық, әдеби талдау. // «Keruen» ғылыми журналы, 2022, 77(4), 231–238 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-19>
17. Сергунина Н. Литературная критика в руинете как звено коммуникативной системы: автор-текст-аудитория (Теория вопроса). Автореферат дисс. ... канд. филол. наук: 10.01.10, – Воронеж, 2006, – 172 с.
18. Урбан, К. Н. Особенности сетевой литературы, отличия и сходства с традиционной литературой / К. Н. Урбан, О. В. Токарь // Труды БГТУ. Сер. 4, Принт- и медиатехнологии. – Минск: БГТУ, 2019. № 2 (225). – С. 95-100.
19. Шомин Т.В. Категории, связанные с литературой, размещенной в сети Интернет / Т.В. Шомин // Вестник УлГТУ, 2012. № 2. – С. 12-14.
20. Epstein M., Klyukanov I. (2012) Foreword. In The Transformative Humanities: A Manifesto. – New York: Bloomsbury Academic. – 272 p.

References:

1. Abasheva M.P. (2013) Russian prose in the era of the Internet: transformations in poetics and author's identity: monograph / M.P. Abasheva, F.A. Kataev; Perm: Publishing House of PSGPU, – 168 p. (in Russ)
2. Basova M.V., Rozhdstvenskaya O.Yu., Usacheva O.V. (2015) Synthesis of Literary and Internet Genres in Runet Network Literature // Bulletin of the Central Moscow State University. Philology. Culturology. Pedagogy. Methodology. Moscow: Center for Intern. Education. No. 4, 94-98 pp. (in Russ)
3. Baudrillard J. (1995) System of things, Moscow: Rudomino, – 95 p. (in Russ)
4. Castells M. (2004) The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business and Society: / translation from English. A. Matveeva, ed. V. Kharitonov. Yekaterinburg: U-Factoria, – 328 p. (in Russ)
5. Dolgoplov A. Yu. (2005) Formation of the literary process in the Russian Internet: Structure, features of organization and functioning: Dis. ... cand. of philol. Sciences: 10.01.10, Tolyatti, – 168 p. (in Russ)
6. Epstein M., Klyukanov I. (2012) Foreword. In The Transformative Humanities: A Manifesto. New York: Bloomsbury Academic, – 272 p. (in Eng)
7. Gubailovsky V.A. (1999) Age of Information // New World. No. 8, 20-24 pp. (in Russ)
8. Kenzhekozhaeva A., Mambetov J. (2023) History of formation and development of the concept of digital

literature. // The Scientific Journal "Keruen", 78(1). 90-98 pp. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-08> (in Eng)

9. Kuchina S.A. (2015) Electronic literature: genre, semantic and structural features. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma, No. 1 (43): in 2 parts. Part II, 119-123 pp. (in Russ)

10. Lazutkina E.V. (2010) Features of the communication model of blogs // Bulletin of the Stavropol State University. Philological clubs. Stavropol. No. 66, 201-207 pp. (in Russ)

11. Lepsheeva N.A. (2009) Genre features of computer discourse // Bulletin of the Chelyabinsk State University. Chelyabinsk, No. 43, 88-94 pp. (in Russ)

12. McLuhan M., Hutchon K., McLuhan E. (1977) City as Classroom: Understanding Language and Media. The Book Society of Canada, – 184 p. (in Eng)

13. Markova T. (2015) Modern Russian literature. Saransk: M. E. Evseyev Mordovian State Ped. Institute, – 297 p. (in Russ)

14. Nurbayeva A., Serikova S., Bugenova L., Smailova F., Atembayeva G., Baibolov A. (2022) Teachers' views on the methodology of teaching Internet literature // Cypriot Journal of Educational Sciences. Volume 17, Issue 8, 2946-2959 pp. DOI: <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i8.7911> (in Eng)

15. Osovsky O.E. (2009) Unity of Polyphony: Problems of US Literature on the Pages of the Yearbook of Ukrainian Americanists / O.E. Osovsky // Questions of Literature. No. 6, 460-473 pp. (in Russ)

16. Sabirova D., Moldagali M. (2022) Literary-theoretic analysis of the concept of Internet literature. – Almaty: Keruen, 77(4), 231–238 pp. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-19> (in Kaz)

17. Sergunina N. (2006) Literary criticism in RuLinet as a link in the communication system: author-text-audience (Theory of the question). Abstract of diss. ... cand. philol. Sciences: 10.01.10, Voronezh, – 172 p. (in Russ)

18. Shomin T.V. (2012) Categories associated with literature posted on the Internet / T.V. Shomin // Bulletin of UIGTU, No. 2, 12-14 pp. (in Russ)

19. Urban K. N. (2019) Features of network literature, differences and similarities with traditional literature / K. N. Urban, O. V. Tokar // Proceedings of BSTU. Ser. 4, Print and media technologies. Minsk: BSTU, No. 2 (225), 95-100 pp. (in Russ)

20. Zolotova T.A., Pirogova M.N., Rummyantseva S.A. (2022) Modern forms of popularization of intangible cultural heritage at school // Bulletin of the Mari State University, No. 1 (45), 84-92 pp. (in Russ)

IRSTI 17.07.61

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-17>

O. Seisenkhul^{*1}, A. Jumaturdu²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan*

²*Chinese Academy of Social Sciences, Beijing, China*

E-mail: ¹seisenkulomirzhan@gmail.com; ²adiljumaturdu@126.com

ORCID: ¹0000-0002-0042-5936; ²0009-0000-3385-5329

TRANSLATION AND STUDY OF THE LITERATURE OF ABAY IN CHINESE

Abstract. In this article, based on the translation of Kazakh literature into Chinese, we briefly discuss the situation of translation of the works of the founder of Kazakh written literature, the poet, and philosopher Abai Kunanbayuly, into Chinese and their study in the People's Republic of China. In China, Kazakh literature is studied from the perspectives of sociology, communication, literary evaluation, philosophy, and literary translation. The translation of Kazakh literature into Chinese is divided into different periods: before the Great Cultural Revolution, after the Great Cultural Revolution, and the translation of the literature of independent Kazakhstan. Different ways of bringing the legacy of Abai Kunanbayuly to the Chinese people are shown. The works of Kabay, the translator who translated Abay's 167 poems, 3 poems, 45 Words as well as Mukhtar Auezov's four-volume epic "Abay", "Abay's Way" into Chinese, as he himself said, "I have devoted my whole life to Abay", the works of Li Chiushiung, who translated Abay's works into Chinese, and the works of Akbar Mazhituly, the contribution of the great poet's works to the development of Kazakh national spirituality in this country is comprehensively differentiated. By clarifying the stages of translation and dissemination of Abay's work, as well as the historical roots of the Kazakh nation's spiritual continuity in the two countries through Abay's legacy, the ways of achieving national unity and spiritual integrity were evaluated, examining how they reached the minds of the other countries and how they were accepted.

Keywords: Abay, Kabay, china, literary translation, literature of Abay

Ө. Сейсенқұл^{*1}, Ә. Жұматұрды²

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

²*Қытай әлеуметтік ғылымдар академиясы, Бейжің, Қытай*

E-mail: ¹seisenkulomirzhan@gmail.com; ²adiljumaturdu@126.com

ORCID: ¹0000-0002-0042-5936; ²0009-0000-3385-5329

Абай шығармаларының қытай тіліне аударылуы мен зерттелуі

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің қытай тіліне аударылуы негізінде қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, ақын, философ Абай Құнанбайұлы шығармаларын Қытай халық республикасында Қытай тіліне аударылуы және зерттелуі жайына қысқаша тоқталамыз. Қытайда қазақ әдебиетін әлеуметтану, коммуникация, әдеби сын, философия, көркем аударма салалары тұрғысынан зерттеу үстінде. Қазақ әдебиетін қытай тіліне аудару жұмысы: ұлы мәдени төңкеріске дейін, ұлы мәдени төңкерістен кейін және тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ әдебиеті секілді кезеңдерге бөлінеді. Мақалада Абай Құнанбайұлы мұрасы қытай халқына танытудың әр түрлі бағыттары көрсетілген. Абайдың 167 өлеңін, 3 поэмасын, 45 сөзін, сондай-ақ Мұхтар Әуезовтің «Абай», «Абай жолы» төрт томдық эпосын қытай тіліне аударған аудармашы Қабайдың шығармалары, өзі: «мен бүкіл өмірімді Абайға арнадым» деп айтқан, Абай шығармаларын қытай тіліне аударған Ли Чиушиунның шығармалары, Ақбар Мәжитұлының шығармалары ұлы ақынның осы елдегі қазақ ұлттық руханиятының дамуына

қосқан үлесін жан-жақты саралауға мүмкіндік береді. Зерттеу жұмысында Абай шығармаларының аудармасы мен таралу кезеңдерін, сондай-ақ Абай мұрасы арқылы екі елдегі қазақ халқының рухани сабақтастығының тарихи тамырларын түсіндіре отырып, ұлттық бірлік пен рухани тұтастыққа қол жеткізу жолдары бағаланды. Сонымен қатар олардың басқа елдердің санасына қалай жеткені және оларға қалай әсер еткені зерттелді.

Кілт сөздер: Абай, Қабай, Қытай, көркем аударма, Абай шығармалары

О. Сейсенкул^{*1}, А. Джуматурды²

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан*

²*Китайская академия социальных наук, Пекин, Китай*

E-mail: ¹seisenkulomirzhan@gmail.com; ²adiljumatardu@126.com

ORCID: ¹0000-0002-0042-5936; ²0009-0000-3385-5329

Перевод и изучение произведений Абая на китайский язык

Аннотация. В данной статье на основе перевода казахской литературы кратко рассматривается ситуация перевода на китайский язык произведений основоположника казахской письменной литературы, поэта и философа Абая Кунанбайулы и их изучения в КНР. В Китае казахскую литературу изучают с точки зрения социологии, коммуникации, литературной оценки, философии и художественного перевода. Перевод казахской литературы на китайский язык делится на разные периоды: до Великой культурной революции, после Великой культурной революции и перевод литературы независимости. Показаны разные пути донесения наследия Абая Кунанбайулы до китайского народа. Произведения Кабая-переводчика, переводившего на китайский язык 167 стихотворений Абая, 3-х поэм, 45 слов назиданий, а также четырехтомную эпопею Мухтара Ауэзова «Абай», «Путь Абая», как он сам говорил, « всю свою жизнь я посвятил Абаю », произведения Ли Чиушиуна, переводившего произведения Абая на китайский язык и произведения Акбара Мажитулы всесторонне дифференцированный вклад в творчество великого поэта и развитие казахской национальной духовности в этой стране. Путем выяснения этапов перевода и распространения творчества Абая, а также исторических корней духовной преемственности казахского народа в двух странах через наследие Абая были оценены пути достижения национального единства и духовной целостности народа. А также исследованы как они доходили до сознания других стран и как они повлияли на них.

Ключевые слова: Абай, Кабай, Китай, художественный перевод, произведения Абая

1 Introduction (Seisenkhul O., Jumaturdu A)

Literary translation plays an important role in the development of cultural exchanges between countries and interpersonal contacts, as well as in raising people's awareness of common problems and unique experiences. Literary translation enriches language and contributes to the integration of different ideas. Readers learn about other foreign cultures through the literary works of different peoples, and by reading the translation of literary works of different peoples, they serve to promote mutual understanding and the mutual exchange of different values between different groups in society. A comparative description of the translation of Abay's works (original and Chinese translations) is one of the current topics in cognitive linguistics and translation studies.

Abai's poetry is a work that boldly broke away from the previous national poetic principles, its rhythm and melody are always unpredictable, and they are also at the forefront of Kazakh literature. The translation of Abai is an attempt to convey the feelings and situations in the poems of the great poet through the expression of knowledge of the linguistic world of the Kazakhs, dedicated to the algorithms of the national type of thought.

According to the well-known translator, literary critic and publicist GK Belger, one must admit that there are no real, high-quality translations of Abay's works. There are a number of accurate and precise poetic translations by such translators as Vs. Rozhdestvensky, M. Petrovykh, M. Tarlovsky, L. Ozerova, Yu. Neuman. However, comparing the translations with the original, the rhythm and melody, rhythm and words are similar, but not sung in the style of Abay. (Abay, 2009: 504).

A number of famous translators and poets such as Vs. Rozhdestvensky, L. Ozerov, Yu. Neiman, Yu. Kuznetsov have tried to adapt Abai's poems according to the rules of the translation canon of Abai's works in the spirit of the Russian language. In particular, the line-by-line translations of Vs. Rozhdestvenskyi, V. Zvyagintseva, B. Momyshuly and the translator G. Belger counted among the best translations with real emphasis.

In this context, the various ways of conveying the heritage of Abai Kunanbayuly to the Chinese people were pointed out, the possibilities of translation into Chinese were discussed, and the contribution of the great poet's works to the development of Kazakh national spirituality in this country was comprehensively differentiated. By clarifying the stages of translation and dissemination of Abai's work, as well as the historical roots of the Kazakh nation's spiritual continuity in the two countries through Abay's legacy, the ways of achieving national unity and spiritual integrity were evaluated and studies were made on how they reached the minds of the other countries and how they were accepted.

2. Materials and methods

2.1 Research methods (*Jumaturdu A.*)

The research methods of the article are directly based on the theory and practice of translation. Methods were used to determine equivalence in translation, to compare original and translated versions, and to compare methods. Conceptual-comparative analysis of the poet's original version and translated texts and systematization of translations were carried out.

1. The translation of Kazakh literature into Chinese is divided into the periods before the Cultural Revolution, after the Cultural Revolution and the translation of independent Kazakh literature, briefly arranged and summarized.

2. Analysis of the way of translation and teaching of Abay's works.

3. Analysis of the research works of Chinese scholars published in the press.

2.2 Material description (*Jumaturdu A.*)

The dissemination of Kazakh literature in China has inter-national, inter-linguistic and inter-cultural characteristics. Translating foreign literature means feeding on the intellectual wealth of other peoples. Translating Kazakh literature into Chinese can reflect the cultural exchange between China and Kazakhstan. It also highlights the value of comparative literature.

In China, Kazakh literature is studied from the perspectives of sociology, communication, literary evaluation, philosophy, and literary translation (Lǐxīnxián, 2014:318). Chinese academic literature, foreign literature, dissertations, newspapers, conferences, year-books, handbooks, and other resources on the state of Kazakh literature translation in China and its impact can be found on the CNKI Knowledge Discovery Network platform, which provides unified search, navigation, and online reading and download services for domestic and foreign readers. There are about three hundred academic articles on this platform on various topics such as Kazakh literature, influence of Kazakh literature, translation, including more than thirty dissertations.

1. The works published in the PRC press sites on the literatures of Abai Kunanbayuly and the translations of Mr. Kabay, the Abai scholar and translator in China, were taken into account. The main source of knowledge was the research of writers, historians, sociologists, cultural scholars, political scientists, and philosophers, as well as data on topics written in this context and related sources of information. The method of comparative analysis made it possible to open up the subject of research (Jumaturdu, 2016:23).

3 Discussion (*Seisenkhul O.*)

In the main part of the study, the articles by Abdikhamit, «The Influence of Kazakh Literature on Sino-Kazakh Literature During the Soviet Period,» Kabay's «Abay and the Works of Abay» (1987), Dauletkan Abdibek's «Our Own Kabay» (2015), Su Joushiong and Akbar Mazhituly's «Abai's ghakliyas» «(2000), «Abai's poetry in China» (1995), «» Memories about Abay» (1995) by Abdildabek Akishtayuly, and «Aset Naimanbayuly» (2003) by Z. Mamanuly were given special attention. On the translation of Kazakh literature into Chinese was the article by Xiu yu «On the representation of the national identity of independent Kazakhstan in literature on the example of the works of Tolen Abdikov», the literary diplomacy of the countries along the «one road, one belt» - between Kazakhstan and China, Wang's article «Magzhan Zhumabaev and the foundations of Kazakh literature» by Xiaao yu, Meng Yao's article «Kazakh literature during the Soviet Union - an important part of the study of Soviet literature» and Sharipkan Abdildauli's article «The situation of translation of Kazakh literature into Chinese» provided information on our research topic.

Kabay is a scholar who has been studying Abay for a long time, as he says: «I have devoted my whole life to Abay.» In his research, Kabay reflects on the high character of Abay's creativity. Analyzing it and looking at it comprehensively is one of the main directions of our research work.

Auelkhan Kaliuly in his work «Abay's Poetry in China» deals in detail with the Kazakh poets in China who made Abay their teacher and learned from his poetry. Among them, the poetry of Tanzharyk Zholdyuly is closely related to the Abai tradition. Among them, he particularly highlights the close connection of Tanzharik Zholdyuly's poetry with the Abai tradition. In the research paper «Aset Naimanbayuly» by Zhumadil Mamanuly, the author analyzes in depth the subtleties of the harmony of Abay's poetry with Abay's original disciple Aset Naimanbayuly.

Another comprehensive group of data sources was supplemented by Chinese-language works on Abai. At the same time, we made extensive use of materials published in journals, mass media, and on the Internet.

4 Research results (*Seisenkhul O., Jumaturdu A*)

4.1 Translation of Kazakh literature into Chinese

The period after the May Fourth Movement (1919-5-4) was one of the famous translation booms in Chinese translation history. From that time until the establishment of the People's Republic of China (New China), the translation of foreign literature was extensive in China, including a large number of Kazakh works (Du xiáng ru, 2021: 45).

Already in the 1940s and 1950s, Kazakh literature was translated into Chinese and made its way to Chinese-speaking readers. At that time, the works of Kazakh authors were considered part of Soviet literature and began to be translated into Chinese. For example, between the 1940s and 1950s, many popular poetic works of Zhambyl Zhabaev, known as

the "Poetry Giant", were translated into Chinese and published. In 1948, in the collection "Anthology of the Great Patriotic War of the Soviet Union," published by the Shanghai Zamana publishing house, some poems, such as "Pesnia O Narkome Oborony" were translated from Russian into Chinese. After the establishment of the People's Republic of China (New China), Zhambyl Zhabayev's poems were published in influential publications such as "Beibitshilik Tuy" published by the Shanghai Cultural Work Agency in 1953. Other poems by Zhambyl Zhabayev were translated by Mr. Gy Bauchuan, a well-known Chinese scholar of foreign literature and translator. A collection of selected translations, including the translation of Zhambyl Zhabayev's poem "Men zhuz zhasar terekpin", was later published as a book in the Sichuan People's Publishing House in 1982. In addition, in 1951 and 1955, the Chinese publishing houses "Madeni omir" and the Shanghai Literature and Art Publishing House published Zhambyl Zhabayev's collection of poems "Stalin shaqyrganda" (translated by Sha Jiying) (*Wén jì dōng*, 2009: 20).

In the 1950s, the works of writers such as Mukhtar Auezov, Sabit Mukanov, and Gabiden Mustafin, the founders of Kazakh literature, were gradually translated into Chinese and published. In 1954, the famous Kazakh writer Sabit Mukanov's novel "мр мекте (School of Life)" was published by Zhashtar-orender publishing house with the translation of Mr. Sun Kaja. In 1958, the selected book of Sabit Mukanov, "лс ерде (In a Deserted Land)", translated by Yuan Weizhau, was published by Halyk Literature Publishing House. Gabit Mustafin's novel "иллионер (Millionaire)" has several different Chinese translations. One was published in 1953 by Era Press, translated by Du Liang, and the other was published in 1953 by Folk Literature Press, translated by Ling Shan. Both versions mentioned above are translated from Russian into Chinese. While the title of the translated version of Fang Zi translated from the English version into Chinese was taken as "Ashyq kun" and was reprinted three times in 1951, 1952 in April, and November by the new literature and art publishing house, based on the third edition of Fang Zin's translation, the famous translator Mr. Shi Ying re-edited and distributed two editions of one hundred new books in 1953.

In 1955, Abay's poem "Eskendir" was published in the well-known magazine "Audar-ma," published in Shanghai, with Kabay's translation (*Zhèng zhèndōng*, 2000: 74). In the same year, Mukhtar Auezov's essay "Abay's Folklore and Realism" and Fetisov's article "About Abay" were published in this magazine with Sun Bai's translation.

In addition, in 1954, a collection of clip-art folk tales titled "Kazakh folk tales" was published by the Jastar-orender publishing house, translated by Qian Zhuin. In 1976, the Hong Kong Ryshin Publishing House reprinted and distributed this book in the World Folk Tales series. Poet, scientist Abdilda Tazhibayev's movie scenario "Zhambyl" was translated by Mey Wen and published in 1956 by the art publishing house. The writer Esenberlin's "Adam turaly an (Song of Man)" was also translated into Chinese and published in 1958 by Xinjiang People's Publishing House. In 1959, Baihua Literature and Art Publishing House published the book "Kazakh Folk Tales", translated by Zhou Tong, etc.

After 1978, the translation, introduction, and research of foreign literature in China were urgently undertaken. Work that had been interrupted for ten years was resumed. Literary works translated into Chinese increased again and gained new strength and vitality. In the 1980s, the work of translating, introducing, and researching literary works of the Soviet

Union in China achieved a new development. During this period, within the framework of the translation and presentation of Soviet literature, great achievements were made in the translation and presentation of Kazakh literature (Sūnhuījūn; zhèngqìngzhū, 2010: 76).

For example, in the second issue of "Russian-Soviet Literature" in 1981, the story "Tau Asuy (Mountain Pass)" by the well-known Kazakh writer D. Doszhanov, translated by Chen Menglan, made its way to Chinese readers. In the second issue of the magazine "Shegara (The Border)" in 1984, the famous Kazakh writer Sayin Muratbekov's story "Басында үш қараның" was published in Chinese. The literary magazine of the Chinese Writers' Association, "Literature of Nations," in the sixth issue of 1984 translated the story of the Kazakh writer Amanzhol Mukanov, "Tang Rauany (The Dawn)," into Chinese and published it. In this literary magazine, the works of many Kazakh writers and poets were translated into Chinese and published. In the fourth issue of 1986, the story "Sauyn turaly Angyz" by the famous writer T. Aktanov, translated by Yuan Lihua, and in the fifth issue of 1986, the story "Topyraq (The earth)" by Oralkhan Bukeev were published. In 1991, the poetic-philosophical novel "Aq Aruana" by Satzhan Sanbayev was published in the second issue, translated by the famous translator Su Zhouxin, and Qin Xuexun also translated a group of poems by Olzhas Suleymenov in this issue. In the second issue of 1992, Yuan Lihua translated and published "Unpublished Story" by K. Akhmetov.

Since the 1950s, Abay's poems have been published by the Halyk publishing house. In 1995, on the occasion of Abay's 150th anniversary, the Chinese edition of "Ile Aidyny" magazine published "Abay's Words" with the translation of Akbar Mazhituly, a prominent writer of Chinese Kazakhs. In the same year, Ulttar publishing house published a special comparative version of "Abay's Words" in Kazakh-Chinese bilingual. This book was first translated from the Russian version by the Chinese writer and translator Mr. Su Zhouxiong, then the Chinese-Kazakh writer Akbar Mazhituly adjusted and re-translated it according to the original text. In 1982, "Poems of Abay" was published by the Xinjiang People's Publishing House with the translation of Mr. Kabay. In 1984, Xinjiang People's Publishing House published "Abay's Words" translated by Mr. Kabay. Since 1990, Mr. Kabay has translated and published Mukhtar Auezov's novels "Abay", "Abay Zholy" (4 volumes).

In 2006, Erkesh Kurmanbek translated a group of poems by Mukaghali Makataev and published them in the 2nd issue of the literary magazine «Batys Ongir (West Region)». In 2007, she translated the collection of short stories by Rakhimzhan Otarbayev «Qara Quiyn (Black Whirlwind)» and published it in 2007 at the publishing house of Beijing. Nemat Kelimbetov's work «Umit Uzgim Kelmeydi (I don't want to lose hope)» was published by the Beijing National Publishing House with the translation of this translator.

Translator Kaysha Tabarik has been introducing Kazakh literature to Chinese readers. In addition to translating Abay's poems and submitting them to literary magazines, she also published Mukhtar Shakhanov's «Shyn Basyndagy Zhyr» in 2015 from the Shanghai Art Publishing House. The translator translated and published the poems of the poet Ulykbek Esdaulet in periodicals.

Nemat Kelimbetov's work «Kundester» is translated into Chinese by Aydos Amantai and published by the publishing house of the Nations. A collection of stories by Rakhimzhan Otarbaev was translated into Chinese and published in 2007.

Apart from that, unnamed translated works have been published in many editions, including the most notable translation, the new two-volume «Collection of Modern Kazakh Selected Poems» and «Collection of Selected Kazakh Stories», published in January 2022 by the Beijing People's Publishing House, introducing Kazakh literature into Chinese.

In those books, Poems of 31 poets such as Baurzhan Karakyz, Yerlan Zhunys, along with Kadir Myrzaliev, Tumanbai Moldagalev, Olzhas Suleymenov, Faraiza Ongarsynova, Yesengali Raushanov, and the stories of 29 writers such as Sherkhan Murtaza, Akim Tarazi, Kalikan Ishaq, Sayin Muratbekov, Askar Suleymenov, Abish Kekilbaev, Sabit Dosanov, Mukhtar Magauin, Didar Amantai, Dauren Kuat were translated into Chinese.

The poets and writers in these two volumes can indicate the current level of Kazakh literature. Their translation and introduction to the Chinese readers not only introduced the classics of Kazakh literature, but also opened the door to the understanding of Kazakhstan and the culture of the Kazakh country.

4.2 Translation of Abay's works

In 1955, Abay's poem «Eskendir» was published in the well-known magazine «Audarma» published in Shanghai with Kabay's translation. This was the time when Abay's works were first translated into Chinese.

Kabai was the first to translate Abay's works in new China and was the first to disseminate them. Kabay's nationality is Sibe (Tungus-Manchu speaking nation), and his name in Sibe language is «Katuri», his Chinese name being Ha Huangzhang. He grew up among the Kazakhs from an early age, and the Kazakhs named him «Kadirbay» according to the harmony of their language. Later, when he was studying in Shaueshek, he took the first and last syllables of his Kazakh name under the article he published in the Wall newspaper, and put a pen name and pseudonym «Kabay». He adopted this name in the literary circle of his later life. «I dedicated my whole life to Abay» (Abdibek, 2015: 10) as he himself said, Elder Kabai is a learned scholar who devoted his whole life to studying Abay. He was the translator who made Abay speak Chinese and introduced him to China for the first time.

Abay's poem «Eskendir» was translated by Kabay for the first time in 1954 and published in «Audarma» magazine. In 1958, he published the research article «The Great Kazakh Poet Abay» in the 8th issue of the Chinese magazine «Tianshan». Then, «Abay Dastandary» (1958, People's literature publishing house), «Abay's selected works» (1982, Xinjiang folk publishing house), «Abay's Words» (1984, Xinjiang People's publishing house), «Abay and Abay's works» (1987, Ulttar Baspasy), and scientific works and translated books, such as «Abay's Way» (2004, Ulttar Baspasy), which consists of 1,547 pages, were published in Chinese. In a word, all of Abay's poems and whole Words were translated into Chinese and reached Chinese readers through the translation of Kabay. It is considered the most complete translation of Abay's heritage in China. Kabay also translated and published Mukhtar Auezov's 4-volume epic «Abay», «Abai Zholy» (Abdibekuly, 2015:13).

In 1995, «Abay Gakhliyalary» was published in Kazakh Tote Writing system and in Chinese (Kunanbayuly, 1995:136). Murat Auezov, the first ambassador of the Republic of Kazakhstan to China, provided financial assistance for the publication of this book. The book was first translated from Russian by Dongzu writer and translator Su Zhouxiong. After that, the well-known Kazakh writer and translator in China, Akbar Mazhituly, translated it according to the original Kazakh version and wrote interpretations. The book

has been reprinted several times and has become one of the most popular books. The well-known Chinese translator and artist Gao Mang painted a picture of Abay and wrote a poem dedicated to Abai. Chinese readers appreciate this translation as a compact, smooth, artistic translation that not only is faithful to the original text, but also better expresses the style and deep ideological connotation, philosophical color and wisdom of Abai's works. .

In 1955, Mukhtar Aueзов's essay «Abai's Peoplehood and Realism» and Fetisov's article «About Abay» were published in the «Audarma» magazine published in Shanghai with the translation of Sun Bai. Even though it was a translation, it helped the Chinese readers to get to know Abai.

In 2003, Uighur-Kazakh books and research works such as «Wise words of Abay», «A word about Abay» were published, and in 2015, on the occasion of the 170th anniversary of Abay, Uyghur-Kazakh, Kazakh-Chinese versions of «Abay's songs» and electronic versions of Abay's songs were also published by Ulttar publishing house.

In 2020, the Chinese translation of the book «Abay» by the writer Akbar Mazhituly was published by the «Wen Yi» publishing house in Zhejiang. The book has 534 pages in total. The foreword is a report about Abay by Kasym-Jomart Tokaev, and the main content contains 145 poems, 3 ballads, 45 Words of Abay being retranslated into Chinese. According to the author's report, many previously untranslated poems and song lyrics were translated into Chinese for the first time, and errors in previous translations were corrected based on the original. The book was in great demand among Chinese readers.

Below, we quote the version of Abay's poem »Kozımın Qarasy» translated by Mr. Kabay in 1993 and the version translated by Akbar Mazhituly in 2020. Both translators were able to translate Abai's poem beautifully in Chinese and bring it to the reader's attention.

Abai (1891)	Kabay (1993)	Akbar Mazhituly (2020)
Kozımın qarasy, Konlimnın sanasy. Bitpeydi ishtegi, Ghashyqtıq jarasy.	我眼中的瞳人， 心室的明灯： 但愿你能洞察， 我心灵的创痕！	眼中的黑眸子， 心情的那境界。 我心中难愈合， 被爱情创的伤
Qazaqtyn danasy, Jasy ulken aghasy. "Bar" demes sendei bir, Adamnyn balasy.	所有年迈的长者， 会异口同声地说， 在哈萨克少女中， 只有你风姿绰约。	哈萨克的智者， 年长的是大哥。 再没有像你这， 人类的好儿子
Jylaiyn, jyrlaiyn, Aghyzyz koz maiyn. Aitugha kelgende, Qalqama soz daiyn.	我要哭，我要唱， 喷着眼中的血浆； 我有诉不完的苦衷， 有唱不尽的忧伤。	我哭泣，我歌唱。 泪水在不住流。 如果说要开口， 亲爱的有话
Jurekten qozghaiyn, Adepten ozbaiyn. Ozi de bilmei me, Kop soilep sozbaiyn.	我要披露心底的哀怨， 但不超越礼教的规范； 难道她真的不能理解， 我何必无休止地侈谈。	我由心来启动 不越过那风俗 她自己也明白 我的话便收住

4.3 Researches about Abai's works

Among researches on the creative life and thoughts of Abay Kunanbayev, in addition to his articles and works (including candidate and doctoral theses) published in various academic journals, two monographs entitled «Research on Abay» by Mr. Kabay and «Abay

- the Polaris of the Kazakh Land» by Chen Chendong are worth mentioning, which were published in 1995 and 2003 by the Beijing People's Publishing House. Among them, Chyn Chendong's work «Abay - the Polaris of the Kazakh Land» was published as one of the «Giants in World Literature» series. In 1998, Xinjiang Youth Publishing House published the book «About Abay» (translated by Shi Chunxiao) by the first president of the Republic of Kazakhstan, N. A. Nazarbayev. In 1995, Mr. Li Qiu xiong's work named «Three Giants of Genghis Mountain - Abai, Shakarim and Mukhtar» was published by the National Publishing House (Zhèng zhèndōng, 2003: 68).

On April 30, 1994, Dunzu writer and translator Su Zhouxiong called Abay «the national symbol of Kazakhstan, the spiritual father of the Kazakh state» in his article «The spiritual father of Kazakhstan - Abay» in «National Gazeta» (Su Zhou xiong, 1994: 1,2).

Articles and research works written about Abai are increasing day by day. In order to determine the total number of research works related to Abay, when we searched for a collection of articles about Abai by selecting «keyword» and «general text» and entering the name «Abai» in China's largest «Book Knowledge Foundation» (中国知网) website, the total number of results was 2323 pieces. Among them, the number of doctoral dissertations was 140, and master's dissertations were 536.

The specific data above is a clear proof that Abay's works and philosophical ideas are being widely studied scientifically in China. In order to make it even clearer to the reader, some articles written about Abay can be mentioned.

In 1997, Qing Shi and Sayatbek studied Abay's philosophical poems in the article «Poems of Abay» and made the following conclusion: Abay's poetic creativity is a great contribution not only to one nation, but to the spirituality of all mankind.

In the article «About Kazakh poets», Zhan Shintian collected many valuable poetic theories expressing Abay's rich poetic thoughts in about two hundred poems of the Kazakh poet Abay, and also showed the roughness of Kazakh poetry in that area. He evaluated the structure of Abay's poems from a literary theoretical point of view, saying that the theory of axiology of poetry, the theory of the art of poetry, and the theory of poetry evaluation and etc. were followed in Abay's poems.

After studying the merits of «Abay's poems» translated by Mr. Kabay from the perspective of translation aesthetics, in his master's thesis in 2018, Wang ken says «»Abay's Selected Poems» have a great aesthetic and educational value, therefore, when translating these works into Chinese, first of all, the beauty of the original should be perfectly presented, so that the translated work can better convey the translated text to the readers. In order to feel the connotation and emotion of the original text and to have the same understanding as the original text, the translator combines meaning, sound and appearance through aesthetic representation».

Many poets, writers and scientists, such as Sultan Zhanbolat, Jakyp Myrzakan, Duken Masimkan, Beysinali Metkali, wrote special articles about Abay's work. On the occasion of Abay's 170th anniversary, scientist and writer Sultan Zhanbolat published a series of articles entitled «Is there a descendant of Abay in Xinjiang?», «Abay's innovation». In the article «Abay's innovation», the author paid special attention to the discovery of the poetic, scholarly, intellectual, and perfection nature of the great person who rose from the boy Abay to the wise Abay, as well as the political and social significance of the fighter's personality.

As Abay said:

"Gylym tappai maqtanba,

Oryn tappai baptanba.

Qumarlanyp shattanba,

Oinap bosqa kuluge...", Sultan Zhanbolat analyzes his innovative views of studying, learning, working, opening one's heart through studying, understanding the meaning of work, and enriching the country's success with the skills learned through education in three content sections: «Reading Abai, learning from Abai, being innovative like Abay is the inevitable duty of our youth» (Zhanbolatuly, 2019: 22).

In the research work «Abay's Economic Thoughts» published in 2007, Muratali Mashirovuly clearly showed his own ideas regarding the economic thoughts of Abay, who had a good understanding of the trends of the time, the laws of social development, and cursed laziness. Mentioning the social and historical scene of the past in the formation of Abai's market relations and socio-economic thoughts, the author divides Abai's thoughts on the market relationship and social economic reform, his positions on social classes, and the spiritual meaning of his economic thoughts today into seven chapters, first classifying Abai's social and economic thoughts, and then presenting them to the reader with a wide analysis. He found Abai's thoughts related to socio-economic knowledge from his works of various genres, lyrics, and poems one by one and clarified Abay's political and economic point of view (Mashirovuly, 2017: 22).

In his article «The value of Abai's poem in the development of the idea of Kazakh literature», Luoyang, professor at Xinjiang University of Finance, found three different values in Abay's poems and classified them into three types, stating «First, in the course of the development of Kazakh literature, he was the first to test the practice of «depicting a poem with a poem» ; Second, he made certain changes to the old form and style of Kazakh poetry; Thirdly, he has enriched the scientific treasure of Kazakh poetry by presenting a number of scientific views on poetry". Luyan concludes that Abay's poems are a bold attempt in the history of literature, and they have a very high cultural value, improved the unfavorable situation in the creativity of Kazakh poetry to a certain extent, and promoted unique ideas in poetics (Luyan, 2012: 52).

In the article «Deep national spirit and rich cultural content in the theory of Abai poetry creation» by Chi Xiao and Halcham, the authors states «the great Kazakh poet Abay showed the spiritual face of the Kazakh nation with deep national spirit, strong democratic knowledge and high social responsibility. His poems have a deep cultural meaning, rich content, and show the poet's open spiritual eyes and unique charm» (Chi Xiaobin, Halcham, 2011: 133).

In their article entitled «Research of Abay's creativity through the literary idea characteristic of modern times» published in 2015, Kong Wenshiyun and Shi Shaubin analyzed Abay's poetry from the point of view of modern times, stating «poems written by the famous Kazakh poet Abay Kunanbayuly re-examine the spiritual culture of the nation with deep knowledge, reflect the truth, analyze the national psychology and traditional customs deeply, and help the Kazakh nation to get rid of closed-mindedness and hypocrisy, and lead to modernize". They evaluate that Abay's poems show the problems in society and serve to awaken people's consciousness. Abai uses poetry as a weapon and awakens those who

are spiritually paralyzed. He tries to lead the country to follow the current of the times, to improve the quality of the nation, and to modernize.

From several research articles on Abay cited above and specific data, we can see that Abay study, dissemination and scientific researches on Abay's works in China are at a high level.

Dissemination of Abay Kunanbayuly in China is not something to be burdened by a few articles. In short, the continuous promotion of Abai Kunanbayuly in China for half a century is a clear testimony of the great personality of Abai and the friendship of the two countries. We believe that the spiritual continuity and relations between the two countries will continue to develop with the support of Abay's soul.

5 Conclusion (*Seisenkhul O., Jumaturdu A*)

In this article, we divided and sorted out the situation of the translation of Kazakh literature into Chinese since 1948. The process of translating Kazakh literature into Chinese is ongoing. During this period, Kazakh translators in China also have contributed to the translation of Kazakh literature into Chinese and Chinese literature into Kazakh, thus, the exchange of culture, integration and development between the two countries is also carried out through translation. Cultural exchanges in human history prove that translation plays an important role in social history and culture.

However, we cannot say that the works on translating Kazakh literature into Chinese, and works on promoting Abay in China have been finished. The research articles on Abay Kunanbayuly in China are not something to be burdened with a few articles. Research on translation quality, readers' feedback, translations or research on a translated work is something else. Therefore, this article in front of you will be considered the introduction of a long journey full of research about the translation of Kazakh literature into Chinese and the study of Abay's works in China.

References:

1. Abai Kunanbayuly (Kazakhstan). (1995). Translations: Su Zhousion and Akbar Mizhiti, Abai's proverbs: [Comparison of the Chinese-Kazakh language], National publishing house, p. 136. (in Kaz)
2. Abdibek D. (2016) Our own Kabay. - Beijing: Ulttar Baspasy, 2015 - pp. 8, 10, 13. (in Kaz)
3. Du Xiangrui (2021) Studies on the spread of Russian literature in China, Inner Mongolia University, p. 45. (in Chinese)
4. I am a man of mystery. (2009) Translation from Kazakh. Astana: Translation, p 504. (in Russ.)
5. Jumaturdu A. (2016) A Comparative Study of Performers of the Manas Epic, Journal of American Folklore 129 (513): pp. 288–296 Retrieved from <https://doi.org/10.5406/jamerfolk.129.513.0288>. (in Eng)
6. Kong Wenxun, Qi Xiaobin. (2015) Study of Abai's poetry from the perspective of modernity [J.]. Journal of Mianyang Pedagogical University, 34 (04): 127-130. www.cnki.net (in Chinese)
7. Li Xingxian. (2014) Review of Abay's studies, Taza Bala (Middle), No. 04 - pp. 318-319. (in Chinese)
8. Mashirepuly M. (2017) Economic thoughts of Abay. - Beijing: Ulttar Publishing House, p. 22. (in Kaz)
9. Qi Xiaobin, Hailikiam Maimaiti. (2011) Deep national spirit and rich cultural connotation. About Abai's poetic work [J.]. Artifact evaluation, (18): 130-131+137 pages. (in Chinese)
10. Sharipkan Abdali. (2017) Kazakh literature in China—A summary of the Chinese translation of Kazakh literature, Journal of Yili Teachers College (Social Sciences Edition), April. p. 56-59. (in Kaz)
11. Sun Huijun; Zheng Qingzhu. (2010) Translation of British and American Literature in Mainland China in the New Era (1976-2008), Journal of the PLA Institute of Foreign Languages, 2, pp. -73-77. (in Chinese)
12. Su Joushiong, Akbar Mazhituly (translated). (2000) Abai's poems. - Beijing: Ulttar Baspasy. (in Kaz)
13. Su Joushiong. (1994) The spiritual father of Kazakhstan - Abay. Penkin: folk gazette, 1.2 pages. (in Kaz)

14. Sultan Zhanbolat. (2019). Collection of works of Sultan Zhanbolat, volume 16. Urimzhi: Shinzha folk publishing house, p. 22. (in Kaz)
15. The significance of Luo Yan. (2012) Abai's work «About Poetry» in the development of Kazakh literary thought[J]. Journal of Xinjiang University of Finance and Economics, pp. 51-54. (in Chinese)
16. Wen Jidong. (2009) Sino-Soviet cultural exchanges between 1949 and 1966, Party School of the Central Committee of the Communist Party of China, p. 20. (in Chinese)
17. Works of Kabay. (1987) Abay and Abay. - Beijing: Ulttar Publishing House, p. 253. (in Chinese)
18. Zheng Zhendong. (2000) About the historical status of Abai Kunanbayev, Journal of Xinjiang University, pp. 73-77. (in Chinese)
19. Zheng Zhendong. (2003) Abai - the northern star in the Kazakh steppe, Beijing: Ethnic Publishing House, p. 68. (in Chinese)

Әдебиеттер:

1. Абай Құнанбайұлы (Қазақстан). Аудармалары: Су Чжоусион мен Акбар Мижити, Абайдың нақыл сөздері: [Қытай-қазақ тілін салыстыру], Ұлттық баспа, 1995, - 136 б.
2. Абдали Ш. Қытайдағы қазақ әдебиеті – Қазақ әдебиетінің қытайша аудармасының қысқаша мазмұны, Йили мұғалімдер колледжінің журналы (Әлеуметтік ғылымдар басылымы), сәуір 2017. -56-59 б.
3. Сун Хуэйцзюнь; Чжэн Цинчжу. Жаңа дәуірдегі материктік Қытайдағы британдық және американдық әдебиеттердің аудармасы (1976-2008), PLA Шетел тілдері институтының журналы, 2010, 2, -73-77 б. (Қытай тілінде)
4. Су Жоушион, Қазақстанның рухани атасы – Абай.Пекин: халық газеті,1994. 1,2 бет. (Қытай тілінде)
5. Су жоушион, Әкбәр Мәжитұлы (аударған). Абай ғақлиялары. - Пекин: Ұлттар баспасы, 2000ж.– 1,58 б. (Қазақ тілінде)
6. Сұлтан Жанболат. Сұлтан Жанболат шығармалар жинағы, 16-том. Үрімжі: Шынжа халық баспасы, 2019ж. – 22 б.
7. Ду Сянруи. Орыс әдебиетінің Қытайдағы таралуы туралы зерттеулер, Ішкі Моңғолия университеті, 2021. - 45. (Қытай тілінде)
8. Дәулетқан Әбдібек. Өзіміздің Қабай.- Пекин: Ұлттар баспасы, 2015ж. – 8,10,13 б.(Қазақ тілінде)
9. Я – человек загадка... Перевод с казахского. Астана: Аударма, 2009. – 504 с. (Орыс тілінде)
10. Конг Вэнсюн, Ци Сяобин. Абайдың поэзиялық шығармашылығын қазіргі заман тұрғысынан зерттеу [Дж.].Мяньян педагогикалық университетінің журналы, 2015, 34 (04): 127-130.www.cnki.net (Қытай тілінде)
11. Jumaturdu A. (2016) A Comparative Study of Performers of the Manas Epic, Journal of American Folklore 129 (513): 288–296 Retrieved from <https://doi.org/10.5406/jamerfolk.129.513.0288>
12. Қабай. Абай және Абай шығармалары. - Пекин: Ұлт- тар баспасы, 1987 ж.–253 б.
13. Ли Синсянь. Абай зерттеулеріне шолу, Таза бала (Орта), 2014, 04-сан. - 318-319 б.
14. Луо Ян. Абайдың «Поэзия туралы» еңбегінің қазақ әдеби ойының дамуындағы маңызы [Ж]. Шыңжаң қаржы-экономикалық университеті журналы, 2012 (03): 51-54 б. (Қытай тілінде)
15. Мұраталы Мәшірепұлы. Абайдың экономикалық ой-пікірлері.- Пекин: Ұлт- тар баспасы, 2017ж. – 22 б.
16. Вэнь Цидун. 1949-1966 жылдар аралығындағы Қытай-Кеңес мәдени алмасулары, Қытай Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің партия мектебі, 2009, -20 б. (Қытай тілінде)
17. Чжэн Чжэндун. Абай Құнанбаевтың тарихи мәртебесі туралы, Шинжаң университетінің журналы, 2000.02,-73-77 б. (Қытай тілінде)
18. Чжэн Чжэндун. Абай – Қазақ даласындағы солтүстік жұлдыз, Бейжің: Этникалық баспа, 2003. -68 б. (Қытай тілінде)
19. Ци Сяобин, Хайликиам Маймаити.Терең ұлттық рух пен бай мәдени коннотация – Абайдың поэзиялық шығармашылығы туралы [Дж.]. Жәдігерлерді бағалау, 2011 (18): 130-131+137 б. (Қытай тілінде)

FTAMP 17.07.00

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-18>

Е. Хуатбекұлы*¹, А.П. Құрманбаева²

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹erema_k91@mail.ru, ²aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-7426-2973, ²0000-0002-2870-4769

ҚАЗІРГІ ПОЭЗИЯДАҒЫ РЕЦЕПТИВТІК ЭСТЕТИКА

Аңдатпа. Мақалада көрнекті ақын, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Е.Раушановтың өлеңдері зерттеу объектісі ретінде қарастырылды. Ақынның бұрын әдебиеттануда жиі айтылмаған шығармаларын талдау арқылы көркемдік деңгейін жаңа қырынан ашу зерттеудің негізгі мақсаты болды. Бүгінгі таңда әдебиетке иек артқан әр жас буын Есенғали шығармасын жаға-жастана оқитыны белгілі. Бұның сыры неде деген сұрақтың жауабына үңіліп, ақынның пәлсапалық ойлары мен өлең иірімдеріне кеңінен тоқталдық. Өлеңнің көркемдік қуатын ашуда тарихи-салыстырмалы, функционалды әдістер қолданылды. Ақынның мерзімді басылымдарда жарық көрген мақалалары мен өмірінің соңғы жылдары жазылған өлеңдері зерттеудің негізгі объектісі болды. Ел ішіндегі саяси оқиғалар ақын қабылдауындағы әсер мен шынайы өмір бейнесі параллель сипатталып, өзге де авторлардың шығармаларымен салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Еліміз тәуелсіздік алғаннан бергі әр қилы оқиғалар мен бірқатар танымал саясаткерлерді шығармасына арқау еткен Е.Раушановтың поэзиясындағы замана бейнесі мен Алтынбек, Заманбек образдарын ашудағы көркемдік тәсілдеріне саралау жүргізілді. XIX ғасырда қазақ тарихында елеулі тұлғалардың бірі болған Мұхамед-Салық Бабажановтың бейнесі сомдалған «Сарыөзен» поэмасындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім жіті талданды.

Алғыс. Бұл мақалаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржылық қолдау көрсетті (AP13067815 грант)

Кілт сөздер: сюжет, поэзия, өлең, естеліктер, психологизм, лирика, идея, тұлға.

Y. Khuatbekuly*¹, A.P. Kurmanbayeva²

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹erema_k91@mail.ru, ²aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-7426-2973, ²0000-0002-2870-4769

Receptive Aesthetics in Modern Poetry

Annotation. The article considers the poems of the famous poet, Laureate of the State Prize E. Raushanov as an object of study. The main purpose of the study is to reveal the creative merits of the poet from a new angle by studying his works, which were previously not so often understood in literary criticism. It is known that today the younger generation, showing interest in literature, reads the works of Yesengali. Asking the question: what is the reason for this, we tried to cover the philosophical thoughts and poetic constructions of the poet as widely as possible. When revealing the creative value of poetry, historical-comparative and functional methods were used. The main object of the study was the poet's articles published in periodicals and poems written by him in the last years of his life. In parallel, political events within the country, their perception by the poet and the way of real life are described, as well as a comparative analysis with the works of other authors. An analysis was made of the portrait of modernity in the poetry of E. Raushanov, which was based on various events that have taken place since the country gained independence, and on the works of a number of prominent politicians, as well as his creative methods of revealing the images of Alтынбек and Zamanbek. The historical truth and creative decision in the poem «Saryozen» are analyzed in detail, in which the image of one of the outstanding personalities of the Kazakh history of the 19th century, Mukhamed-Salyk Babazhanov, is presented.

Acknowledgements: Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Scientific Committee provided financial support (AP13067815 grant)

Key words: plot, poetry, poem, memories, psychology, lyrics, idea, personality.

Е. Хуатбекұлы^{*1}, А.П. Курманбаева²

^{1,2} *Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹erema_k91@mail.ru, ²aizhankurmanbai@gmail.com

ORCID: ¹0000-0002-7426-2973, ²0000-0002-2870-4769

Рецептивная эстетика в современной поэзии

Аннотация. В статье в качестве объекта исследования рассматриваются стихи известного поэта, Лауреата Государственной премии Е.Раушанова. Основной целью исследования является раскрытие творческих достоинств поэта с нового ракурса посредством изучения его произведений, которые ранее не так часто разбирались в литературоведении. Известно, что сегодня молодое поколение, проявляющее интерес к литературе, зачитывается произведениями Есенғали. Задавшись вопросом: что является тому причиной, мы попытались как можно шире охватить философские мысли и стихотворные конструкции поэта. При раскрытии творческой ценности стихов использовались историко-сравнительные и функциональные методы. Основным объектом исследования явились статьи поэта, публиковавшиеся в периодических изданиях, и стихи, написанные им в последние годы жизни. Параллельно описываются политические события внутри страны, их восприятие поэтом и образ реальной жизни, а также проводится сравнительный анализ с произведениями других авторов. Проведен разбор портрета современности в поэзии Е.Раушанова, которая основывалась на различных событиях, имевших место быть с момента обретения страной независимости, и на произведениях ряда видных политиков, а также рассмотрены его творческие методы раскрытия образов Алтынбека и Заманбека. Детально проанализированы историческая истина и творческое решение в поэме «Сарыөзен», в котором представлен образ одного из выдающихся личностей казахской истории XIX века – Мұхамед-Салық Бабажанов.

Благодарности: Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан Научный комитет оказал финансовую поддержку (AP13067815 грант)

Ключевые слова: сюжет, поэзия, поэма, воспоминания, психология, лирика, идея, личность.

1 Кіріспе (Хуатбекұлы Е.)

Поэзияны сүйген, өлеңге ұмтылған жасы мен жасамысы бірдей іздеп оқыған, өлеңдерін жатқа айтатын ақынның бірі – Есенғали. Ол поэзияға ерекше талғаммен қарады. Шәкірттеріне сондай талғам қалыптастырды. Небәрі жиырма үш жасында жарық көрген «Бастау» өлеңдер жинағына енген шығармалары асқан талғаммен сұрыпталып, іріктеліп басылған. Жазған, сызғанының бәрін жария етіп, жалпыға паш етуді бала жасынан құмартпағанын осы кітабынан көреміз. ҚазМУ-дің (ҚазҰУ) журналистика факультетін тәмамдап, бірқатар белді газет-журналдарда әдеби қызметкер, бөлім меңгерушісі, жауапты хатшы, бас редакторлық қызметтер атқарса да, қолындағы мүмкіндікті пайдаланып өлеңдерін әр жерде жариялай бермеді. 1995 жылдан өмірінің соңына дейін «Жазушы» баспасының директоры болды. Қызмет жолы баспа ісімен тығыз байланысты болғанына қарамастан, ақынның артынан өте аз жинақ қалды.

Есенғали Раушанов шығыс пен батыстың ежелден келе жатқан көне сарында-рын жетік меңгеріп, ғасыр қойнауындағы поэзияның тылсым сырларын ұлттық сүзгіден өткізіп, келісті, кестелі жырларымен өзінен кейінгі буынға ұстаз бола білді.

Қатарынан қара үзіп алға шыққан ақынның өлеңге деген биік талғаммен, қатаң талаппен қарағанына әр өлеңін оқыған сәтте куә боламыз. Ойының шөңетінен суырған әр тармағы өлшеулі, жүйелі. Өлеңінің барлық болмысы құйған құрыштай, басы артық сөз, шұбалаңқы ойды жолықтыру мүмкін емес. Әуелгі тырнақ алды туындысы «Бастау» кітабы мен соңғы жинағы «Амал деген айыңыз» аралығындағы барлық туындыларын салыстырмалы түрде қарастырсақ, Е.Раушановтың поэзиясында құлдырау шкаласын кезіктіре алмаймыз.

2 Материалдар мен әдістері

2.1 Зерттеу әдістері (Құрманбаева А.П.)

Ғылыми мақалада Е.Раушановтың өмір дерегі мен шығармашылығына қатысты еңбектермен қатар поэзия мен әдебиеттану аясында жазылған теориялық еңбектер де қарастырылды.

Зерттеу барысында ақынның идеясын ашуда, ұлттық руханиятты қалыптастыруды, әдебиеттегі тенденциялар мен даму заңдылықтарын көрсетуде тарихи-функционалды, салыстырмалы, психологиялық зерттеу әдістері негізге алынды.

2.2 Материалға сипаттама (Құрманбаева А.П.)

Ақынның шығармашылығына кеңінен тоқталып, ғылыми баға берген Ж.Әскербекқызы: «Поэзия әлеміне, өлеңнің еңселі ақ ордасына сән-салтанатымен, қымбат жабдығы – кестелі тілі, шешен сөз, шебер өрнегімен келістіре қондырған Есенғали Раушанов сынды ұлы ақын деуге әбден болады» (Әскербекқызы, 2002: 5) деген шынайы бағасын береді.

3 Талқылануы (Қуатбекұлы Е., Құрманбаева А.П.)

Сөздің қасиетін біліп, қадіріне жете білген ақынның шығу тегінде де үлкен мән бар. С.Нұржанның: «Есағамның кейде қатал, кейде тарпаң, кейде тіпті ерке болып көрінетіні – іштегі иесін іздеп аласұрған рухтың – бойды, ойды шақ көрмей арпалысуынан шығар. Өйткені арғы аталарынан кілең дін ғұламалары ишан, абыз, ахундар шыққан киелі әулет... Анасы Қамауқызы Әуехан тікелей Бекет атаның ұрпағы», – деп бабаларының тарихына бойлаған жазбасынан көп жайдың ұшы шығады. Ақынның бойындағы қалыпқа сыймайтын мінезі, тарпаңдығы, саяқтығы – бәрі өзіне деген сенімнен, рухының биіктігінен туса керек. Ақынның поэзиялық «мені», шығармаларының өміршеңдігіне деген сенімі поэзиясынан анық байқалады.

Мына шалдар кетеді ертең, дау бар ма?

Біз өзіміз айналамыз тауларға (Раушанов, 2006: 150) – тармақтарынан немесе

Болмаңыз, тегі, шүбәлі,

Келесі жалын ғасырда

Ескерткіш тақтам тұрады,

Осы үйдің қабырғасында (Раушанов, 2006: 139).

Бұл өлең жолдарынан Е.Раушановтың астамсуы, тасынуы деп емес, поэзиялық қуатының жоғарылығын және ақын сол қуатты өзі де сезінгеннен десек болады. Мұндай мысалдар Е.Раушанов шығармашылығында жиі ұшырасады. Тіпті қалам ұстаған кейбір әріптестерінің өлеңдеріне көңілі толмаған сәттерін де жыр жолдарымен кестелеп жеткізеді.

Мен жазсам жазам ұйқым келмеген соң,

Ал осы жұрттікі не, түсінбеймін? (Раушанов, 2017: №1, 4) –

екі тармақпен-ақ біраз ақынды тілдің найзасына түйреп өтеді. Түсінген жанға өлеңді қорламай, жақсы оқырман болсаң жеткілікті деген ойға жетелейді.

Ақынның даралығын, ерекшелігін Б.Бабажан былай бағалайды: «Есенғали Раушанов – Абай секілді ұлттық деңгейге көтерілген ақын. Ол – өзіне дейінгі барлық ақынның озық тұстарын өзіне толық сіңірген, әлем әдебиетіне де мейлінше бойлаған, өмірінің ақырына дейін ізденуден танбаған шайыр». Иә, соңында қалған саф жырларының бәрі – талантын тереңдете түсетін тынымсыз ізденіс пен еңбектің жемісі. Б.Бабажанұлының бағалауында інілік ілтипат пен ақындық мойындау қатар сипат алған. Ақынға ақынның баға беруі қай заманда да болған. М.Мақатаевтың Т.Айбергеновке, Ж.Әбдіраштың М.Мақатевқа арнаған өлеңдері ақындық шынайы бағалаудың озық үлгілері десек болады. Ақынды қатары мен соңынан ерген буынның бағалауы, мойындауы оның шығармашылық әлеуетін көрсетсе керек.

4 Зерттеу нәтижесі (Қуатбекұлы Е., Құрманбаева А.П.)

Ақынның жеке қолтаңбасы, автографы болуы шарт. Мың ақынның ортасынан өлеңін оқығанда дөп басып тани білетін ерекшелігімен ғана ақын дараланады. Бұл – өзіне дейінгілерді қайталамау, жаңа сүрлеу, тың соқпақ табу. Е.Раушанов – жеке қолтаңбасын қалыптастырған ақын. Қай өлеңін оқысаң да, ерекше өң, өзгеше әуенді сезінесің, ол – Есенғалиға тән өң мен әуен. Өзінен кейінгілер сол өң мен әуенге еліктесе, ол ақынның бағасы одан ары асқақтай түсуінен. «Ақ жауын» өлеңінде:

Білмеймін

оны көрем бе кеш,

Білерім, сендей мөлдірмін.

Олжас та емес, Төлеген де емес,

Есенғали боп телмірдім (Раушанов, 2006: 25) –

деп өзінің ерекшелігі барын, өзіне дейінгі ағаларының жырларын бойына сіңіргенімен, қайта шыққанда тамшыдай мөлдір, тамшыдай нәзік, тамшыдай көркем болып, тың қолтаңбамен шығатындығын ақын өлеңмен өрнектейді.

Е.Раушанов өлеңдерінде қоғам бейнесі, заман шындығы кестеленген, философиялық тереңдік, көркемдік шешіммен орайлы үйлесім тапқан. «Қазақы әңгіме» өлеңінде Кеңес одағы тұсындағы қазақтың тағдыры сипатталған. Тұтқын болып, құлдыққа жегіліп, «Халық жауы» деген жаланың желеуімен оққа байланып кеткен қазақтың өмірі әке образы арқылы суреттеледі.

Біздей де ғаріп аз ба екен,

Өкпе де ме екен, наз ба екен?

«Беломорканалды» сен шектің,

Беломор каналды қазды әкем (Раушанов, 2006: 131) –

деп, шолақ белсенді болып, бишігін ойнатып жүргендердің өтпелі дәуренін, құрбан болған ерлердің тырнағына да татымайтын тірі өлік екендігін жырға қосты.

«Халықтың жауы» – сары шал

«Халық аман болсын» деп кетті (Раушанов, 2006: 131) –

деген екі тармақта бүкіл алаштың сөзі, алаштың рухы бар десек болады. Ажалға бет-бет келсе де, кірпігін қақпаған, құрбандыққа бас тіккен қаншама қаймақтардың жинақталған образы екі-ақ тармақта берілген.

Ақын «Ұлт» порталында «Бунин» туралы ұзақ толғайды. Оның шығармашылық жолын, өмір иірімдерін, талғамын құлаш-құлаш етіп баяндайды. Жоғары бағалайды. Талантқа баға беруде оның шығармашылығын ғана айтып қоймай, кітапханасына да тоқталып, кеңінен толғайды. Сол мақаласында Бунинге: «Оның аз жазғаны да рас. Анадай таланты, анадай талғамы, ақыры соңында анадай кіді мінезі бар адам көп жаза да алмас еді» (Раушанов, 2017: №2) – деп бағалайды. Е.Раушанов та аз жазды, жаза алмағандықтан емес, таланты, талғамы аз жазғызды. Есенғалидің мінезі Буниннің мінезінен бір мысқал кем деуге келмес, ол мінезді өлеңінен көре аламыз, сұхбаттарынан да айқын байқауға болады. Ақынның: «Өлең деген 30-ға дейін жазылады. Сосын сирексиді. Жас кезде жазған жақсы. Одан да маңыздысы – жас кезде оқыған жөн. «Аз жаздым» деп емес, «аз оқыдым» деп өкіну керек», – деген пікірі жанды. Ақында осы оқу мен ізденуді өмір бойы өзіне Темірқазық етіп алғандығын сауатты жазбаларынан көре аламыз.

Кенес одағы бүкіл ақын, жазушыны цензурамен тізгіндеп отырған уақытта қоғам шындығын ашуға әр автор сан түрлі жол іздеді. Сондай бір ащы шындық «Желтоқсан оқиғасы» еді. Ол туралы қаншама өлең, қаншама проза жазылды. Әлі күнге жазылып та келеді. Е.Раушановтың «Қара бауыр қасқалдағының» орны бөлек. Халықтың дәл көкейіндегісін дөп басып жырлаған ақын өлеңі ән болып қалықтап жүректен-жүрекке жетті. Кәрі мен жасы тебірене шырқады. Ақынның кей сұхбаттарына үңілсең, субъективтік пікірі ретінде Д.Қонаевқа қатысты оң көзқарас танытпайды. Ал өлеңі – нағыз сүйіспеншілікті, қимастықты бойына сіңдірген поэзия. Ақын: «Мен екі өлеңге түсінік бермеймін. Бірі – «Қара бауыр қасқалдақ», екіншісі – «Әйелден ақын шықпайды» (Раушанов, 2016), – дейді сұхбаттарында. Демек, ақынның жеке пікіріне қатысты «Қара буыр қасқалдақ» бұған дейін де сөз болғаны анық. Бұндай өлеңнің тууына не түрткі болды деген сауалдың жауабын Е.Раушановтың «Бунин» туралы жазған мақаласынан тапқандаймыз: «Әдеттегідей оқырманға жазушының шындығы керек емес еді, оқырманға керегі оқырманға керек шындық болатын» (Раушанов, 2017: №2), – дейді автор. Алмағайып уақытта халықтың көңіл күйін, арман-мақсатын дәл сезініп, дөп басып жырлаған ақын оқырман шындығын жырлады. Сол шындықты поэтикалық көзқараста берді. Халық осындай шығармаға зәру уақытта бұл өлеңнің бағасы арта түсті. Осылайша халықтық сипат алып, бүкіл қазақ даласы жатқа айтты.

Ел егемендігін алған шақтағы әсер, ұзаққа созылған үміт, көп күткізген арман ақынды бей-жай қалдырмады. Қоғамдағы орын алған жайтты дөп басып айту, сын көзбен қарап, шынайы бағасын беруде Е.Раушанов – поэзиясында елдің сөзін сөйлей білген ақын. «Біздің егемендік хақында екі ауыз сөз» өлеңінде Қазақстанның тәуелсіздік алғандағы сәті мен бүгінге дейінгі хал-күйі анық бейнеленген.

Жоқтық деген немене – барлық делік,
Байлық деген дүние ме – алдық бөліп.
Дүниедегі ең ұлы көрініс не?
Ол шідерін үзген ат қарғып келіп.

Мен қайырылдым, сен-дағы бұрылшы, інім,
Қалай, не деп ұғамыз мұның сырын.
Аяғыма қараймын – шідерім жоқ,
Неге қақсай береді жіліншігім (Раушанов, 2017: №1, 43).

Тарпаң мінезді қазақтың нағыз болмысы мен ұзақ жылдар бойы азаттық үшін күрескен ата-бабамыздың күрескерлігі сөз етіледі. Еркін көсілуіне ерік бермей, адымын аштырмаған бодандықтың шідерін үзген жылқының көрінісі арқылы – шындықты образ арқылы жеткізеді. Ал тәуелсіздік алып бөркін аспанға атқан уақыттағы халді өлеңнің алғашқы екі тармағынан көруге болады. Жекешелендіруді желеу етіп, барды бөліп жоқ қылған, үлкен-үлкен заводтардың тоқтап, бір сәтте өндіруші елден тек қана тұтынушы елге айналғанымызды ақын екі тармаққа сыйғызады. Азаттық алсақ та жалтақтық пен ала шұбар тілімізді, аш құрсақ күйімізді ақын «Аяғыма қараймын – шідерім жоқ, Неге қақсай береді жіліншігім» деп ашына суреттейді. Рухани толысып жетіле алмауымызды сынайды.

Тәуелсіздік алған сәттегі хабар М.Мағауиннің «Мен» роман-эссесінде шамырқанып суреттелген: «Август бүлігінен соң империя біржола ыдырады. Жұртта қалған, жалғыз өзін Советтер одағы деп жариялай алмаған бейшара үкіметің ақыр түбінде тәуелсіздік туралы шешім қабылдады. 1991 жыл, 16 желтоқсан, кешкі сағат 7 болатын. Мемлекеттік радио, теледидар күнделікті кәкүр-шүкір көп хабардың арасында селқомсық қыстыра салды. Көкшетауда астық жиналып бітті деген ақпар алдында «куанышты хабар» деген анықтама берілуші еді, тым құрыса, сондай жөргемі жоқ» (Мағауин, 1998, 5-6), – деп тарихи сәтті селқос хабарлауын, халықтың жан айқайын көркем кеңістікте бейнелейді. Бұдан әрі М.Мағауин Е.Раушановтың өлеңіндегі алғашқы екі тармағы секілді барды бөліп, талан-таражға салуын, бәрі бәз баяғыдай ештеңе өзгермеуін сынайды. Бірі өлеңмен, бірі қара сөзбен жазылған қос шығармада халықтың сөзін, тарихи шындықты көркем кеңістікте бейнелеп, сыни баға береді.

Е.Раушановтың елдің саяси дамуы мен хал-күйіне көңілі толмауын бейнелеп, саяси тақырыпқа жазылған азаматтық поэзияларының қатары мол.

Елдің ішкі ахуалын сынап жазған өлеңінің бірі – «Өлеңге арналған өлең». Ақынның ішкі толғанысы мен көңіл күйін сипаттауда салыстырмалы әдісті пайдаланады. Осы арқылы елдің де ахуалын көрсетеді. Жемқорлық пен халықты алдау, бос үміттендіруді:

Құрысыншы, біз бе жалғыз тоналған,
Қазақстан да жалаңаш (Раушанов, 2017: №1, 22), –

деп сарказм арқылы жеткізеді. Ақын халықтың басшылыққа наразылығын, биліктің қара қылды қақ жарар әділдігі жоқтығын сынап келіп:

Бас иеге жарымадық о бастан,
Қазақстан сияқты (Раушанов, 2017: №1, 22), – дейді.

Әділдікті көксеген ақын билікке барынша сыни көзқараспен қарайды. Бұқпантайлау, жалтаруды өлең сертіне қайшы деп санаған Е.Раушанов поэзияға өтірік араластырмайды. Ақынның азаматтық поэзиясында осы серт анық көрінеді. Еліміздегі жалған ұран мен өтірік есептің орын алуын, өз өтірігіне өзі сенген биліктің әрекетін ақын:

Тағы өзімді алдап қоям жақсы деп,
Қазақстан секілді (Раушанов, 2017: №1, 22), – деген екі тармақ арқылы әшкерелейді.

Халықтың жадау хәлін, байлықтың үстінде отырса да «қағанағы қарық, сағанағы сарық» күн кеше алмай отырғанын сынаған өлеңдерінің бірі – «Пай-пай, пай-пай, тәңірдің бергенін-ай» өлеңі. Жерінің байлығын, Тәңірдің қазаққа берген сыйын:

Пай-пай, пай-пай, тәңірдің бергенін-ай,
Көкте Құдай болғанда, жерде – мұнай,
Қазақ атты бір ел бар ортасында

Қордалы бай дейді оны көмбелі бай (Раушанов, 2017: №1, 36), – деп баяндайды. Осыншама аста-төк байлықтан халыққа түк те тимеуіне ашынған ақын:

Байлық та жоқ, бақ та жоқ – жұртың отыр,

Таусылмайтын, әйтеуір, тобасы бар (Раушанов, 2017: №1, 36), – деп шындықты бейнелей келе, халыққа теңіздің тамшысындай ғана үлес ұсынып, мұнайдан кекірік атқан байлардың тәубеге келер сәті болғанын ескертеді. Өлеңнің түйінінде «Көкте Құдай болғай да, Жерде қазақ!» деп айтуында да философиялық мән бар. Алланың тоқсан тоғыз есімінің бірі Халық екендігін, халықты елемеген, халықты аямағанның қаралы болатынын, жер иесі халық екенін, ол халық Қазақ екенін баса көрсетеді.

Елімізде кез келген оқиға тез ұмытылып, тарихта таңба болып қалатын жайттардың ізі де ескерусіз кететінін, дүние төңкерілсе де түк өзгермегендей өмір кешетін жайттар Е.Раушановты бей-жай қалдырмайды. Ақын бұлардың барлығының шешімін іздейді. Бәріне неге самарқау қарайтынына таңданыс білдіреді. Қоғамның еті үйренді ме, заманның лебі солай ма? Ақын екі ұдай күй кешкен қоғамға сын көзбен қарайды. «Өрік гүлдеп тұр» өлеңінің философиялық мәні терең. Заманнан әділдік іздеген ақын:

Қап-қара бұлттар қаптаған шынды,
Көздеймін аршып алам деп,
Алтынбекті ешкім атпаған сынды,
Өлмеген сынды Заманбек.

Өрік гүлдеп тұр (Раушанов, 2017: №1, 69) , – деп іштегі қыжылын білдіреді. Қазақтың бағына біткен қос ұлының мезгілсіз қазасының сыры мүлдем ашылмай, буулы теңдей болып қалғанына таңданыс та бар. Бүкіл наразылық пен қарсылық, шешілмеген түйін, айтылмаған жауаптардың салмағы «Өрік гүлдеп тұр» тармағына түседі. Ақын өлеңнің әр шумағын осы тармақпен аяқтауы арқылы бүгінгі қоғамның бет пердесін көрсетеді:

Сәмбі тал болып иілгендеймін,
Қаптайды кенет түндей мұң.
– Қазақстанды сүйіндер, – деймін
– Не үшін? – дейді ел.

Білмеймін.

Өрік гүлдеп тұр (Раушанов, 2017: №1, 69), – халық пен билік арасындағы алшақтық осы шумақта көрініс алады. «Қаптайды кенет түндей мұң» деп елдің күйін, жайын келтіреді. «Қазақстанды сүй» – бұл жерде отанды сүйу мағынасында

емес, бүгінгі бос ұран, даурықпа уәделердің, жалған патриоттықты көрсету. Бітеу жара секілді іштен асқынған жараның ұшығын шығарады. Елдің көкейіндегі ойды айтады. Халық қаншама аһ ұрса да, өзгеріске бет бұрған, өркениетті берік ұстаған биліктің жоқтығын «Өрік гүлдеп тұр» деп, бір сыдырғы ағыстан өзгермеген өмірді көрсетеді.

Е.Раушанов өлеңдерінде Алтынбек образы бірнеше жерде кездеседі. «Көктөбеден Алматыға қарағанда» өлеңінде де ақынның астан-кестең көңіл күйі, ішкі арпалысы көрініс табады. Ауыстыра суреттеу, тұспалдап жеткізуді қолданып заманның шындығын айтуға тырысады. Шындықты жырлауда ақын бір сыдырғы баяндауды, ұранды тіркестерді, жаттанды мәтіндерді мүлдем қолданбайды. Ойды, идеяны өзгеше өңде, бөлек сипатта береді:

Көлбендеп желмен байрағың анау көк түсті,

Ұмытқын дейді өкініш толы өтімішті,

Ана бір тұста Алашқа болман-дейтұғын,

Алтынбек деген алтындай бала оққа ұшты (Раушанов, 2017: №1, 111).

Ақынның «байрағың анау көк түсті» деп сілтеп айтуының пәлсапалық мәні бар. Шындықты, озбырлықты оңай ұмытуға ұмтылу, «жауырды жаба тоқып» ақиқатты айтпауға тырысқан қоғамның бейнесін ауыспалы мағынада сипаттайды. Елеусіз, ескерусіз қалдырған жайттар халықтың жүрегінде сыздаған жара секілді сақталатынын соңғы екі тармақта білдіреді:

Алматы бейіш. Суы да зәмзәм, бірақ та,

Тозақтың үні келетін сынды құлаққа.

Ішкің келмейді зәмзәмін.

Түскің келмейді жұмаққа,

Неге? (Раушанов, 2017: №1, 111).

Кез келген оқиғаға сыни көзқараспен қараған Е.Раушанов заманындағы рухани тұрақсыздыққа, жаттанды ұрандарға поэзиясында ашық қарсылық білдіреді. Сөз жүзінде жұмақта өмір сүріп, іс жүзінде жарлы-жақыбай өмір сүріп жатқан халықтың шындығын жырлайды. Ақынның заманға сын көзбен қарауы, оны поэзиясына арқау етуі жас кезінен басталған. Жоғарыда талдаған өлеңдерімен қоса өзге де өлеңдеріне хронологиялық тізбекпен қарасақ, әртүрлі оқиғаларға, халықты толғандырған жайттарға бей-жай қарамағандығын көреміз. Десе де, «Алтынбек пен Заманбектің бейнесі» өлеңінде ауыспалы мағынада ғана сипатталмай, прототипі айқын бейнеленіп, бірнеше рет қайталануынан қос тұлғаның қазасы Е.Раушановты қатты күйзелткендігін аңғарамыз.

Ақынның лирикалық өлеңдері – жеке зерттеуді қажет ететін үлкен тақырып. Құбылудың небір түрін пайдаланып, адамның ойына келмейтін теңеулерді қолдануы ақынның шеберлігін байқатады. Бала көңілді, албырт махабатты жырлағанда ақын адамның ішкі психологиясын, көңіл күйін шебер суреттейді. Сүйгеніне жете алмаған жігіттің жүрегін сыздауын образды түрде бұзылған ұяға теңейді:

Бала жүрек қалды езіліп ұядай,

Құлап түскен ағаштан.

Қапияда тамып кеткен сиядай,

Кітабыма жаңа ашқан (Раушанов, 2017: №1, 17)

«Есі дәптерден» өлеңінде сүйіктісі өзгенің етегінен ұстағанын жырлай келіп, ақындық тәкаппарлыққа ойысады:

Жыламақ түгіл, жүдә, қызғанбадым,

Қызғаныш міскіндерге лайық дүр (Раушанов, 2017: №1, 82), – деген екі тармақтан мінезді көруге болады. Ақынның ғашығына өлең арнағаны – қимастығы, сағынышы. Сол сағыныш іштен шамырқанып шыққанда басқаша сипат алады. Ол ештеңе өзгермеген, жүрегі дір етпеген күйді сездіргісі келеді. Іштегі алай-дүлей боранның сыртқа лебі білінеді. Ол өлеңнің әр тармағына қойған түйінінен анық байқалады.

«Ақсұңқар құстай кеш түлеп», «Жаз өзі көшетінің ұқты білем», «Мені ұмыт енді» т.б. махаббат лирикасын жырлаған өлеңдерінде ала құйын сезімнің лебі, сағыныш пен қимастық сынды сан алуан сәттер өрілген. Е.Раушановқа тән бір ерекшелік өлеңді құрамайды, өлеңнің ырғағын ойдың еркіне береді, соған сай көсілтеді. Бірақ құрылымынан, нақышынан шашау шығармайды. Ой келте болмас үшін ұйқасты құрбан қылу немесе ұйқас шымыр болу үшін ойды шолақ жасау поэзиясында ұшыраспайды. Ұзақ толғанып, әбден пісіп жетілген. Сұрыпталып, сын сүзгісінен өткізген өлеңдері ғана оқырманмен қауышатындай әсер аласың.

Тіршіліктегі мейірімнің бастауы, гуманизмнің қайнары ана сөзінің айналдырылуына топтасары анық. Е.Раушанов поэзиясында да ана бейнесі жиі кездеседі. Анаға сағыныш, еркелік, сүйіспеншілік т.б. күйлер суреттелген өлеңдері бір-бірін қайталамайды. Әр жылдары жазылған өлеңдердің басын құрастырса, бір поэма іспеттес. Бір-бірімен байланысып, сабақтасып жатады. Бала Есенғалидің халық ақыны сатысына көтерілгенге дейінгі өмір белестері анаға арналған өлеңдерінде бейнеленген. Анасын тіреуі, арқа сүйері ретінде көрген ақын ана қазасынан кейін ауыр қайғыны бастан кешеді. Жабырқаған жанның құлазыған көңілі лирикалық мұңға айналды. «Өзім шөлдегем жоқ, жүрегім шөлдеді», «Элегия емес», «Құлыншақ», «Менің мұғжизам», «Нөтіг дәм де Пағи» т.б. өлеңдерінде мұң, сағыныш, аңсар – бәрі бір-бірімен қабаттасып ішкі көңіл күйі айқын бейнеленген.

Ақын анасын жырлау арқылы ана мейірімін, ана болмысын, жан-дүниесі мен портретін жасап шығады. «Психологизмнің бір қыры адам болмысын түсінуде жатыр. Оны түрлі ғылым салаларындағы пәнаралық зерттеулер арқылы логикалық қисынын табу – басты мәселелердің бірі. Адам болмысының көркем әдебиеттегі көрінісі ішкі жан дүниесі мен сыртқы келбетінің сәйкес суреттелуі арқылы жүзеге асады. Сол негізде портрет дүниеге келеді» (Баязитов Б., 2022: 163). Жалпы шығармашылық процесте бұл пікірмен келісуге де болады. Е.Раушанов поэзиясында автордың сағынышы мен ішкі жан дүниесі терең сезіледі. Сол арқылы анасының бейнесі айқындала түседі.

Ақын лирикалық шегініс жасап, хал үстінде жатқан анасының, бақиға аттанар алдындағы иманын үйірген сәтін бейнелей отырып, орындалмаған арманын да тілге тиек етеді:

Иман айтып жатқаны-ай шаңыраққа тесіліп,

Меккені алып келуім керек еді көшіріп (Раушанов, 2017: №1, 76).

Анасының ақтық сапарға аттанар сәтін көре отырып, қолдан келер қайран жоқтығына налыған ақынның өзегін өкініш өртейді. Меккеге барсам деген арманын

орындай алмағанына, дәрменсіздігіне күйзеліп қиялына ерік береді. Пенденің қолы қысқалығына, «адамның айтқаны емес, Алланың дегені» болатынына шарасыздық танытқан ақын Меккені көшіріп келуді армандайды. Бақидан мәңгіге аттанған ана рухына тағзым ретінде рухани таным арқылы Меккені көшіріп алып келеді. Бұны ақынның қиялына ерік берген мистикалық сюжет десек, әуелден келе жатқан әулиелер жайлы аңыздарда Меккені көшіру сюжеті кездеседі. Бұны сопылық танымның аясында шындыққа жанастырады. Ақын Меккені көшіру арқылы анасына иманы о дүниеде рухани қорғаны болып бірге көпті деген бейнелі сюжет өреді:

Мекке де емес неге-дүр, Бейнеу де емес, тегінде.

Анам бейіті тұрады көңілімнің көгінде (Раушанов, 2017: №1, 76).

Ақын үшін қасиетті жер – Мекке де емес, Бейнеу де емес, анасының бейіті. Сол жерді «Мұғжизасы» ретінде көңілінің көгіне көшіруі ақынның анаға деген риясыз көңілін, сарғайған сағынышын, ыстық ықыласын көрсетеді.

Ақынның ішкі күрсінісі, шарасыздығы бейнеленген тақырыптың бірі – қарындасына арнаған өлеңдері. Жалғыз қарындасының қазасы ақынды қатты толғандырды. Құлазытты. Жабырқаған жанына өлеңнен жұбаныш іздейді. Әуелде ақын қарындасына пана, қорған ретінде жұбаныш жырын арнаса, кейіннен қарындасынан айырылып аң ұрған ағаның күніренісін жырлайды:

Сен қалтырамашы, жалғыз жапырақ,

...Менің жалғыз қарындасым бар (Раушанов, 2006: 287). Немесе:

Маңдайын сүйіп келеді қайтқым биыл да

Сағынған жалғыз қарындасымды жұбатып (Раушанов, 2017: №1, 72) – десе, енді сол жалғыз жапырағының үзіліп түскенін ақын былай жырлайды:

...Неге менің алдыма кеп құлады,

Сол бір бала жапырақ??? (Раушанов, 2017: №1, 114) – деп жел ұшырған жапырақтай болып ерте үзілген қарындасының қазасына қайғырған аға іштегі шерін, мұңын қарындасы мен жапырақ арасындағы салыстырмалы суреттеу, бейнелілік арқылы жеткізеді. Ақын нәзіктікті гүлге я болмаса бұрыннан келе жатқан дәстүрлі ұғымдарға емес, жапыраққа теңейді. Қысқа ғұмырды да «қамшының сабындай қысқа» деп т.б. ғұмырға қатысты тіркестерді қолданбай жапырақ арқылы жеткізеді. Бір жапырақтың аясына қарындасының бүкіл болмысын сыйғызады және өзінің ішкі хал-күйін толық жеткізеді.

Е.Раушанов өзінің ішіндегі ала құйын боранды, қан жылаған көңілін «Көп болды ғой – көрінбеді күн көзі» атты өлеңінде барынша табиғат пен адам арасындағы нәзік байланыс арқылы жырлайды.

Өзі қалып, қарындасының кеткеніне кейіп, табиғат та өзінің жер басып жүргенін табалайтындай көрінетінін өлеңінде бейнелейді:

Жаңбыр емес, тереземнің сыртында

Менің жалғыз қарындасым жылап тұр» (Раушанов, 2017: №1, 113), – деп, о дүниенің сәлемін жаңбырлар жеткізіп тұр деп мифтік бейне құрайды.

Ақынның тілі, хатқа түскен жазуы үкім секілді болады кейде. Өз өміріне өлеңімен болжам жасағанын ақындардың мұраларын шолу барысында ұшырастырып жатамыз. М.Мақатаев:

Ұмыт болып есебің де, өсегің де,
Ұйықтап кетсем болғаны төсегімде,
Қырықтың бесеуінде (Мақатаев, 2002: 26), – деген өлеңін қырық бес жа-
сында жазып, көп ұзамай-ақ өмірден озды. Артында мұрасы қалды.

О.Досбосынов «Қандыауыз тағдыр қалайсың» деп басталатын өлеңінде:

Қаламымды орап бірге көм,
Бір жапырақ қағазға.

Ақымға мені саларда (Досбосынов), – деген тармақтар бар. Ақын осы өлеңінен кейін көп ұзамай өмірден озды. Есенғали Раушанов та соңғы жылдары өлімді көп жырлады. Өзіне қатысты болмаса да, маңайындағы құрбан болған адамдардың қазасына қатты қайғырды. Әділдік іздеді. Жоғарыда талдаған қарындасына арнаған өлеңінде:

Жұмаққа да кірмей, есік алдында
Мені күтіп тұрған сынды елеңдеп (Раушанов, 2017: №1, 113), – дейді.

Қателеспесек, бұл өлең ақынның соңғы кітабында ғана жарық көрген. Соңғы жылдарда жазылған өлеңі.

Е.Раушанов – жалпы тірлігінде өлілерге жақын болған ақын. Оны өзінің естелік-терінде де жазады. Соңынан ерген інілерін ағаларының бейітіне апарып таныстыру-ды да әдетке айналдырған. Ойын-сауықтан гөрі рухтармен тілдесуді жанына жақын көрген. Барған жерінде, аралаған елінде ескі бейіттерге баруды әдет қылған. «Театр, музей, тарихи орындар, кітапхана, сауда, ойын-сауық орталықтарына екінің бірі ба-рады, ал енді жана жердегі көне бейіттерін аралауды ұнатасыз ба? Иә десеңіз, мен сіздің досыңызбын» (Раушанов, 2017: №2), – дейді, осы арқылы сондай сапарлардан алған әсерін, көргенін ұзын-сонар етіп баяндайды.

«Бүркітке ат қою рәсімінде оқылған өлең» атты өлеңінде:

Түн жақсы оңаша қап жылағанға

Және де мола жақсы бұ ғаламда (Раушанов, 2017: №1, 34), – деп тебірене-ді. Неге мола жақсы деген занды сұрақ туындайды. Ақын бейіттерге барып, рухтарға құран бағыштап, қабірлермен рухани тілдесу арқылы жанына тыныштық іздейді. Өзі қатты қадір тұтқан ағаларын ойлау арқылы өткенге шегініс жасап, ыстық сәттерін, естеліктерін қайта жаңғыртады.

«Қазір жастар менің жырымды жатқа айтқан сайын ана жақта Тұманбай ағам мені біртүрлі «сыбап» жатқан сынды ыңғайсызданамын. Ғафекенді ойласам, ор-нымнан тұрып кетемін. Мен кімнің шікірәсімін. Мына жүгермектер, Құдай біледі, менің ағаларымды оқымайды, оқыса Есенғали жолда қалар еді» (Раушанов, 2015), – деуінен-ақ өзіне дейінгі ақындарға құрметі айқын байқалады. Ақынның көзі тірісін-де қазақтың небір ақындарының өлеңін жатқа айтатынына да куә болдық, ал өз өлеңдеріне келгенде керісінше еді. Бұдан да Е.Раушановтың ізденімпаз, терең ақын екендігін аңғаруға болады.

Ақынның өлеңдеріндегі орны бөлек шығармаларының бірі – «Сарыөзен» поэ-масы. Құрылымы мен көркемдігі жағынан өз алдына дара туынды. Тарихи тұлғаға арналған бұл поэмасы оқырманына біраз мағлұматтың бетін ашады. XIX ғасырда өмір сүріп, қазақ ғылымына, елдің болашағының кемелдігі жолында үздіксіз қызмет

еткен Мұхамет-Салық Бабажановтың өмірі жырланған поэма тарихи тұлғаның бейнесін біршама ашып береді.

Поэмада бастауы мен негізгі түйіні қазақ мәдениетінің ерте заманнан бері қасиетін жоймаған аруақты құрметтеу, моланы бұзбау дәстүрін алға тартады. Сармат ауылын қырып тастаған Ларкионның әрекетін баяндауда түс көру мотивін пайдаланады, сол арқылы уақытқа шегініс жасайды. Ақын осы мәтін арқылы обаға назар аудартады. Бұнда оба нақты образ деңгейіне көтерілмесе де, негізгі идеяны жеткізу мақсатында кейіптеледі. Уақытқа шегініс жасау, тарихтың қатпарлы тұстарын ашуда оба көмекші құрал болады. «Әлқисса, қара оба түс көріп жатыр. Түсінде...» (Раушанов, 2006: 290), поэманың кіріспесін осылай бастауында да идеялық мән бар. Мұндағы ойдың негізгі салмағы «Әлқисса» сөзіне түседі. Яғни, тарихтың бастауы, оқиғаның шындығы, ақиқаты осы дегенді жеткізеді автор. Поэманың негізгі кейіпкері Салықтың Орынбор генерал-губернаторы Крыжановскийдің қабылдауында болып, елдің мүддесін ойлауы, халықтың сөзін сөйлеуі тарихи шындық. Оның ұлтжандылығын жақтырмаған орыс ояздары қызметінен қуғандығы да тарихи факт. Осыған байланысты, жалпы М.С.Бабажановтың өміріне қатысты Х.Маданов, А.Мұсабаева, М.Ысмағұлов, Қ.Ыдырысов, Ж.Боранбай т.б. ғалымдар бірқатар зерттеулер жүргізген. Поэмада М.С.Бабажанұлының атқарған қызметі мен ұстанымдары анық жазылған. Салықтың Крыжановскийге шекараны бекітудегі талабы да ұлттық танымға сәйкес келеді: «Мен ол кісіге қазақ жерінің шекарасы шартты бекеттермен емес, қазақтың молаларымен белгіленетінін айттым» (Раушанов, 2006: 292). Молаға қатысты деректерді, М.С.Бабажанұлымен үндес пікірді сол заманда қатар өмір сүрген Ш.Уәлиханов еңбектерінен де көре аламыз: «Қазақ тұрмысының бұл тілсіз ескерткіштері тарихи тұрғыдан гөрі географиялық жағынан анағұрлым маңызды, себебі жерлеген адамдар аттары ел аузында мәңгілік сақталып қалды да, қазақ өзінің жол бағдарын осы молалардың тұсына қарап айқындайды». Ғалымның «Қазақ молалары мен жалпы көне ескерткіштері жөнінде» деген еңбегінде жазылған бұл ақпарат қазақтың дәстүрімен тығыз байланысты.

Салықтың генерал-губернатордың алдында елдің сөзін еркін айтуына шамырқанған Крыжановскийдің:

Да-а, сөз жоқ, батыл ұлан, батыл ұлан,

Көз жазбау керек болды, заты, бұдан.

...Қазақта қарғыс атқыр тағы бір ұл

Қағынып туған екен жатырынан (Раушанов, 2006: 293).

Осы шумақ арқылы сол заманның тарихи шындығы мен орыс көсемдерінің көзқарасын нақты ашып береді автор. Салық отырған күйменің Исатай-Махамбет қырғыны болған жерге тоқтап, құран оқытпақшы болғанда, қасындағы ақсақалдың: «Сенің дұғаң қабыл болмайды, Сен Қалқожаның баласысың!» (Раушанов, 2006: 297) – деуінде де тарихи мән бар. Салықтың әкесі Қалқожа (Қарауылқожа) Исатай мен Махамбетке қарсы соғыстың негізгі күштерінің бірі болған. Осыны ескерген автор: «Қой қасқырға бәрібір сенбейді», – дейді. Автор осы арқылы екі түрлі ұғымды таразыға салады. Халық арасындағы екіге жарылған пікірдің нақты тарихи шындығы ашылмай, бір жақты ғана насихатталуын, Махамбет жырларындағы қатыгез, сатқын Жәңгірдің мектеп ашып, өз қаражатына шәкірт тәрбиелегендігі, өзге

де саяси сауаттылығы туралы артығы мен кемшіліктері туралы нақты салыстырмалы зерттеудің жоқтығын көрсетеді.

Поэмада Салықтың әкесі ұстанған бағытпен емес, ұлтқа адал қызмет етуді мақсұт тұтқандығын ақын былай суреттейді:

Иә, солай, қасқырмын мен, қасқырмын мен,
Көзімді қанмен жуып аштым бірден.
Емшегін енесінің турап тастап,
Қозының миын шағып тасқа ұрдым мен...

Жоқ!
Жетті!
Енді мұны көрсетпесін.
Өлтірсін, мейлі мені бөлшектесін.
Емшектен ерте айырылған жетім үшін,
Сендерге атылам мен, емшектесім (Раушанов, 2006: 298).

Қасқыр деп ақсүйектерді сипаттау арқылы халықты қойдай қырды деген пікірдің бетін ашады. Халыққа қызмет ету жолында қатарластарына қарсы шығу арқылы «тура биде туған жоқ» деген ұстанымды көрсетеді. Поэмадағы кейіпкерлердің бірі күйші Дәулеткерей бөлесі ретінде суреттеледі. Тарихи деректерде Дәулеткерей мен Салық арасындағы туыстық қатынас туралы түрлі деректер бар. Жарылқасын Боранбаев Дәулеткерейді Салықтың әйелі Ғазизаның ағасы десе, кейбір деректерде жиені деген мәліметтер бар. Ал Х.Маданов: Қарауылқожаның Ұлбибі, Дана, Жәмилә есімді үш әйелі болған. Олардан тоғыз ұл, қыз көрді. Салық Ұлбибіден туған екінші бала еді» (Маданов, 1995: 4), – деп, анасы туралы ақпарат береді. Дәулеткерейдің анасы туралы да түрлі деректер бар, бұл – алдағы уақытта нақтылықты қажет ететін тақырыптардың бірі.

Төрелер бас қосқан ордаға бас сұққан Поручиктің образы қысқа ғана эпизодта суреттелгенімен, шебер әрі нақты өрілген.

Поручик домаланып кіре берді,
Науғырлап ұрып-тыққан қаптай болып (Раушанов, 2006: 312).

Екі тармақта жалтақ, билігі жоғарылардың алдында құрша жорғалайтын жағымпаз, өзінен төмендерге тізесін батырып, көрін төгетін, орайы келе қалса осып алатын озбыр адамның бейнесін бұдан артық қалай суреттеуге болады. Ғұбайдолланың қаһарынан ығып, жалт беруінен де осыны аңғара аламыз. Автор адамның мінезі мен болмысын сыртқы бейнесі арқылы шебер суреттей білген.

Жәңгір ханнан қалған сарайдың ішкі көрінісін суреттеуде де, ақынның шеберлігі көрініс алады. Әуелгі кіріспесін Байтоқ жыраудың сөзімен бастап, ішіндегі әр тарихи жәдігерлерді губернатордың тамашалауы арқылы суреттейді. Автордың бір ерекшелігі заттарға ерекше тоқталуда губернатордың көзімен, я болмаса бәлен атамыздан қалған мұра дегізетіндей сөздермен емес, бейнелілікпен береді.

...Қайта кеп Әбілқайыр қолға алардай,
Шірейді адырнасын қара садақ..
...Қақ төрде шолақ жеңді тор көз сауыт

Қарайды көзіменен Нұралының... (Раушанов, 2006: 293) – деген секілді тармақтарда хан ордасының ішкі көрінісі суреттеледі. Осынша аста-төк байлыққа көзі қызыққан генералдың іштарлығы да поэмада көрініс алады. Поэманың шешімінде губернатордың Салықтың дегенін мақұлдап, жымысқы ойын жүзеге асыруы мен у беруі суреттеледі.

«Шынында, артық туған ер бұл ерек», –
Сөйледі жанашыр боп елді демеп.
«Жүрегі... қаныштан...» – деді фельдшер,
Деді де, жылап қоя берді кенет...

Сол фельдшер өксіді ұзақ демі құрып
Адьютант ұзын мойнын бері ұрып:
«Өлікті тексеру де, қайта ашу да

Бұл елдің салтында жоқ», – деді күліп (Раушанов, 2006: 316) –
екі шумақ арқылы, губернатордың бүкіл жымысқылығы әшкереленеді. Халықтың аңқаулығы мен салт-дәстүрдің томпақ тұстарының да шындықтың мән-жайын ашуға кедергі келтіретінін бағамдайды. Поэманың қорытындысы ретінде берілген «Оба жырында» өткен шақ пен осы шақ параллель суреттеледі. Су шайып беті ашылған обалардың тарихи әділдікті талап етуін автор өз тарихымызды өзіміз іздеп, өзіміз зерттемесек, әркім өз қалауынша бұрмалап, дүбәра қылатынын ашына жырлайды.

Аңыз желісінде жазылған бұл поэманың негізгі кілті де жазылу стилінде жатыр. Ақын аңыз-эпсананы, қарасөзбен жазылған мәтіндерді пайдалану арқылы шығармадағы негізгі ойды еркін жеткізіп отырады. «Writers use plenty of myths, legends, and traditions. Their inclusion in the structure of a work does not only expand the horizons of how the reality is depicted but also allows to show the continuity of generations, the unity of past and present, and to reveal the origins of the phenomenon of nation and national idea» (Темірболат, А.В. at all, 2017: 443). Демек, ұлттық құндылықтарды ашуда Е.Раушановтың пайдаланған бұл тәсілі поэманың көркемдігімен қатар мәнін де тереңдете түспек.

5 Қорытынды (Қуатбекұлы Е.)

Есенғали Раушанов – қатарынан оқшау туған, көркем ойды ұршықша иірген ақын. Сөздің ығына, ойдың иіріміне ермей, екеуін де қатар тізгіндей білген өлең сөздің шебері. Жоғарыда мысал келтірген өлеңдеріміз ақынның шебер өрілген туындыларының бір пұшпағы ғана. Раушановтың бүкіл шығармашылық әлеуетін бір мақалаға сыйғызып сипаттау мүмкін емес. Әр қырынан зерттеп, әр қырынан зерделеген сайын жаңалық табатын кесек сөзді ақынды бізге дейін де біраз ғалымдар жіті зерттеді, біз ол еңбектерде айтылмаған қырларын ғана айтуға тырыстық. Біз айтпаған жырларын алдағы уақыттың еншісіне қалдырдық.

Әдебиеттер:

1. Әскербекқызы Ж. Көркемдік өріс: Есенғали Раушанов поэзиясы негізінде. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Таймас, 2008. – 296 б.

2. Байзитов Б.Б. Қазіргі қазақ поэзиясындағы психологизм. // Keruen, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының хабаршысы, 2022, 76(3), 161–172.
3. Досбосынов О. Қандыауыз тағдыр қалайсың? Интернет материалы: https://vk.com/wall-94972652_8
4. Маданов Х., Мұсабаева А. Мұхамбетсалық Бабажанов (Өмірі мен шығармашылығы туралы). Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1995. – 128 б.
5. Мақатаев М. Аманат: Жыр жинағы. Құр. А.Алтай. – Алматы: Атамұра, 2002. – 304 б.
6. Мағауин М. Мен: Роман-эссе. – Алматы: «САҚ» АҚ, ҒӨПбк «GAUHAR», 1998. – 585 б.
7. Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
8. Раушанов Е. Шындықты ашып айту керек деп шештім. Қазақ үні: 2015. <https://qazaquni.kz/basty-makalalar/36891-esen-ali-raushanov-shyindy-tyi-ashyip-aytu>
9. Раушанов Е. Ақын бақытты болудан қорқу керек... Ұлт порталы: 2016. <https://ult.kz/post/esengali-raushanov-akyn-bakytty-boludan-korku-kerek1>
10. Раушанов Е. Алмал деген айыңыз... / шығармалар жинағы/ Есенғали Раушанов. – Алматы: Жазушы, 2017. – 224 б.
11. Раушанов Е. Бунин. Ұлт порталы: 2017. <https://ult.kz/post/esengali-raushanov-bunin1>
12. Temirbolat A.B., Imakhanbet R.S., Orda G.Z., Ospanova A.A., Omarov T.K. (2017) Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature. Man in India, 97 (20), pp. 435–445. URL: https://serialsjournals.com/abstract/86165_ch_39_f_-_temirbolat_347497.pdf

References:

1. Askerbekovina Zh. (2008) Art direction: based on the poetry of Esengali Raushanov. Scientific research. – Almaty: Taymas, 2008. – 296 p.
2. Bayazitov B.B. (2022) Psychologism in modern Kazakh poetry. M.O. Bulletin of the Auezov Institute of Literature and Art. «Keruen» journal, 76(3), 161–172.
3. Dosbosynov O. How is the bloody fate? Internet material: https://vk.com/wall-94972652_8
4. Madanov Kh., Musabayeva A. (1995) Mukhambetsalik Babazhanov (On life and work). Useful textbook. – Almaty: Sanat. – 128 p.
5. Makataev M. (2002) Amanat: Collection of songs. Build A. Altai. - Almaty: Atamura. – 304 p.
6. Magauin M. (1998) Ya: A novel-essay. – Almaty: JSC «SAK», JSC «GAUKHAR». – 585 p.
7. Raushanov E. (2006) Bozanga bitken boz zhusan: Poems and poems. – Almaty: Rarity. – 384 p.
8. Raushanov E. (2015) I decided to reveal the truth. Kazakh voice. <https://qazaquni.kz/basty-makalalar/36891-esen-ali-raushanov-shyindy-tyi-ashyip-aytu>
9. Raushanov E. (2016) A poet must be afraid to be happy... Portal of the Nation: <https://ult.kz/post/esengali-raushanov-akyn-bakytty-boludan-korku-kerek1>
10. Raushanov E. (2017) Amal degen aynyz / collection of works / Yesengali Raushanov. – Almaty: Zhazushy. – 224 p.
11. Raushanov E. (2017) Bunin. Portal of the nation: <https://ult.kz/post/esengali-raushanov-bunin1>
12. Temirbolat A.B., Imakhanbet R.S., Orda G.Z., Ospanova A.A., Omarov T.K. (2017) Specifics of embodiment of the national idea in Kazakh literature. Man in India, 97 (20), pp. 435–445. URL: https://serialsjournals.com/abstract/86165_ch_39_f_-_temirbolat_347497.pdf

МРНТИ 17.07

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-19>

Р.Б. Сабдалиева¹, Г.А. Орынханова^{2*}

^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹Sabdalieva1975@gmail.com; ²gibadat_o@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-8593-9820; ²0000-0003-1864-1802

ОБРАЗ ЕНЕ В КИНОПОВЕСТИ Е.ТУРСУНОВА «КЕЛІН»

Аннотация. Статья посвящена анализу образа Ене в киноповести Ермека Турсунова «Келін». Цель исследования – выявление особенностей создания образа персонажа в современной казахской киноповести. Основной идеей исследования стала гипотеза, согласно которой Е. Турсунов в своей киноповести использует комплекс авторских художественных приемов, включающих семиотику рамочных элементов, авторские номинации, ведущие мотивы, а также введение мифопоэтических мотивов, заимствованных из тюркской, славянской и мировой мифологии, что позволяет ему создать образ на грани реальности и фантастики, отвечающий задачам выбранного жанра. Теоретическая значимость проведенного исследования заключается в осуществленном анализе женского образа киноповести, определении авторских особенностей воплощения художественного образа. Практическая значимость работы заключается в использовании результатов исследования при освещении современного казахстанского литературного процесса. Для подтверждения выдвинутой гипотезы был осуществлен литературоведческий анализ текста киноповести Е. Турсунова «Келін», а именно: составляющих образа персонажа, включающий портрет, номинации, мотивы, мифопоэтические элементы. Основным результатом исследования стало определение авторских приемов создания образа персонажа в художественном тексте в рамках жанра киноповести. Этот результат определяет ценность проведенного исследования. Избранная авторами статьи методика анализа позволяет связать уровень художественного образа и жанра и может быть применена при анализе других произведений подобного жанра. Исследование современной казахстанской литературы в заданном ключе еще не проводилось, что обусловило актуальность, научную новизну и значимость работы.

Ключевые слова: Е. Турсунов, «Келін», киноповесть, литературоведческий анализ, жанр, авторские приемы создания персонажа, архетип.

Р.Б. Сабдалиева¹, Г.А. Орынханова^{2*}

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Sabdalieva1975@gmail.com, ²gibadat_o@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-8593-9820; ²0000-0003-1864-1802

Е. Тұрсыновтың «Келін» фильміндегі ененің бейнесі

Аңдатпа. Мақала Ермек Тұрсыновтың "Келін" фильміндегі бейнені талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – қазіргі қазақ киноповесінде кейіпкер бейнесін жасау ерекшеліктерін анықтау. Зерттеудің негізгі идеясы Е. Турсунов өзінің киноповесінде қаңқалық элементтердің семиотикасын, авторлық номинацияларды, жетекші сарындарды, сондай-ақ түркі, славян және әлемдік мифологиядан алынған мифопоэтикалық сарындарды енгізуді қамтитын авторлық көркемдік әдістер кешенін пайдаланады, ал бұл авторға таңдалған жанрдың міндеттеріне жауап беретін шындық пен фантастика шегінде бейне жасауға мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеудің теориялық маңыздылығы киноповестегі әйел бейнесін талдау, көркем образды бейнелеудің авторлық ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы қазіргі қазақстандық әдеби процесі жариялау кезінде зерттеу нәтижелерін пайдалануда жатыр. Ұсынылған гипотезаны растау үшін Е. Тұрсыновтың "Келін" фильмінің мәтініне,

атап айтқанда: портретті, номинацияларды, сарындарды, мифопоэтикалық элементтерді қамтитын кейіпкер бейнесінің құрамдас бөліктеріне әдеби талдау жүргізілді. Зерттеудің негізгі нәтижесі киноповесть жанры аясында жасалған көркем мәтінде кейіпкердің бейнесін жасаудың авторлық әдістерін анықтау болды. Бұл нәтиже жүргізілген зерттеудің құндылығын анықтайды. Қолданылған талдау әдісі көркем образ бен жанрдың деңгейін байланыстыруға мүмкіндік береді және оны осы жанрдың басқа туындыларын талдауда қолдануға болады. Қазіргі заманғы қазақстандық әдебиетті зерттеу осы тұрғыдан әлі жүргізілген жоқ, бұл жұмыстың өзектілігін, ғылыми жаңалығы мен маңыздылығын айқындайды.

Кілт сөздер: Е.Тұрсынов, «Келін», киноповесть, әдеби талдау, жанр, кейіпкерді жасаудағы авторлық әдіс-тәсілдер, архетип.

R.B. Sabdaliyeva¹, G.A. Orynkanova^{2*}

^{1,2}Kazakh National Women's Teacher Training university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹Sabdaliyeva1975@gmail.com; ²gibadat_o@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-8593-9820; ²0000-0003-1864-1802

The image of a woman in E. Tursunov's film story «Kelin»

Annotation. The article is devoted to the analysis of the image of Yene in Yermek Tursunov's film story "Kelin". The study aimed to identify the features of creating the image of a character in the modern Kazakh film story. The main idea of the study was the hypothesis according to which E. Tursunov in his film story uses a set of author's artistic techniques, including the semiotics of frame elements, author's nominations, leading motifs, as well as the introduction of mythopoetic motifs borrowed from Turkic, Slavic, and world mythology, which allows him to create an image on the verge of reality and fantasy, meeting the objectives of the chosen genre. The theoretical significance of the conducted research lies in the analysis of the female image of the film story, and the definition of the author's features of the embodiment of the artistic image. The practical significance of the work lies in the use of the study's results to highlight the modern Kazakh literary process. To confirm the hypothesis put forward, a literary analysis of the text of the film story "Kelin" by E. Tursunov was carried out, namely: the components of the character's image, including a portrait, nominations, motifs, and mythopoetic elements. The main result of the study was the definition of authorial techniques for creating the image of a character in a literary text created within the framework of the film story genre. This result determines the value of the study. The applied analysis technique makes it possible to link the level of the artistic image and the genre and can be applied in the analysis of other works of a similar genre. The study of modern Kazakh literature in the given vein has not yet been carried out, which determined the relevance, scientific novelty, and significance of the work.

Keywords: E. Tursunov, «Kelin», film news, literary analysis, genre, author's techniques of character creation, archetype.

1 Введение (Р.Б. Сабдалиева¹, Г.А. Орынханова)

Научная статья посвящена творчеству Ермака Турсунова – казахского режиссера, сценариста, писателя, получившего журналистское образование, работавшего переводчиком, главным редактором газеты «Избиратель», генеральным директором кинокомпании «Казахстан», председателем правления Союза кинематографистов Казахстана. Широкою известность Е. Турсунов получил после воплощения первого режиссерского опыта в фильме «Келін». Фильм вошел в сокращенный список претендентов на премию «Оскар» как лучшая картина на иностранном языке. Впоследствии им был интерпретирован рассказ «Старик и море» в фильме «Шал». Далее зритель увидел картины «Кемпір» и «Кенже». Критики включают три кинофильма в трилогию, объединенную общей авторской концепцией, направленной на заострение взгляда на исключительном

герое. Наряду с режиссерским опытом Е. Турсунов параллельно прилагает творческие усилия к созданию художественных текстов («Семь майских дней», «Мелочи жизни», «Жили-были»), самым крупным из которых стала романная форма – историческое повествование «Мамлюк».

Сегодня можно говорить о том, что творчество Е. Турсунова заняло достойное место в культурном развитии Казахстана и отражает характерные черты развития казахстанского литературного – и в общем – культурного процесса. Знаковым событием в становлении яркого представителя современного творческого сообщества стала премьера фильма «Келін». Неоднозначная оценка постановки зрителями и критиками, негативно воспринявших образ казахской невестки, усилила интерес к изучению формальных и содержательных сторон нового творческого продукта. Актуальность обращения к представленному материалу обусловлена наличием феномена разножанрового творчества Е. Турсунова и отсутствием исследований художественных текстов автора в контексте литературного процесса современного Казахстана.

Киноповесть «Келін» представляет собой текст, созданный на основе сценария. По словам самого автора, стремление «не потерять контроль над материалом» привело к идее «переложить сценарий на язык прозы» (Турсунов, 2020: 5). В результате творческих исканий возникла уникальная художественная ткань, ставшая синтезом классических черт жанра повести и элементов казахстанского модернизма.

Еще В.Г. Белинский отмечал, что «повесть есть эпизод из беспредельной поэмы судеб человеческих». С тех пор повесть сформировалась как самостоятельный жанр с четко определёнными чертами, а именно: сосредоточенностью хроникально разворачивающихся действий, происходящих в ограниченном пространстве и времени, вокруг главного героя при отсутствии интриги. Была осуществлена классификация повестей на основе содержания или принадлежности к определённому литературному направлению.

Киноповесть как особая форма повествования сложилась в результате жанровой трансформации на границе культур. Во второй половине XX века термин «киноповесть» закрепляется. В «Словаре литературоведческих терминов» Л.И. Тимофеева и С.В. Тураева мы находим точное определение: (киноповесть) «...обозначает, как правило, такое произведение, сюжет которого сравнительно сложен, основан не на одном т.н. выразительном событии, а на цепи их, но в то же время не достигает эпической широты охвата действительности». Жанр, предназначенный для чтения, представляет собой гибрид кино и литературы.

Киноповесть становится продуктом интермедиальности и потому может быть рассмотрена как с точки зрения теории кино, так и с позиции классического литературоведения. Киноповесть становится не продуктом переработки сценария, не простым переложением действий, осуществленных в кино. Это полноценное художественное произведение, которое содержит в себе черты соответствующего литературного жанра. Поскольку киноповесть, как уже было сказано, создана автором позже кино. Она стала результатом творческой переработки киносценария с целью обогащения авторской мысли.

О.А. Ананьина пишет, что рассмотрение «жанровых форм может показаться задачей бесперспективной», поскольку «их структуры растворяются в интермедиальной имма-

нентности» (Ананьина, 2016: 287). Безусловно, автор прав в том, что «пограничность» формы киноповести затрудняет собственно литературоведческое исследование. Организация повествования в форме монтажа, смена кадров, превалирование действия над описанием усложняют задачу исследователя. Однако учет интермедиального характера жанровой формы, сочетание различных методов может привести к качественным исследовательским результатам. Одним из перспективных направлений здесь, на наш взгляд, может быть анализ особенностей создания модели человека в художественном мире. В связи с этим мы предпринимаем попытку определить жанровые признаки киноповести через выявление особенностей создания образа персонажа в ней.

Обращение к художественному образу, создаваемому прозаиками, является одним из ведущих путей литературоведческого анализа. Именно этот путь представлен в настоящей статье. Анализируемый герой становится основным элементом поэтики рассматриваемого текста киноповести. Моделирование художественного мира, создаваемого Е. Турсуновым, приводит к созданию нового, ранее не фигурировавшего в казахстанской литературе женского образа. Особое место при моделировании образа персонажа занимают элементы мифа, что диктуется содержанием самого материала.

2. Материалы и методы

2.1 Методы (Р.Б. Сабдалиева¹, Г.А. Орынханова)

Методы, используемые для исследования, разнообразны и обусловлены гибридной формой жанра киноповести. Отсюда приоритет в использовании интермедиального подхода, семиотического, мотивного видов анализа, интертекстуального анализа, мифореставрации как поиска мифологических кодов в художественном мире. Общей методологической основой выступает художественная антропология. Последняя, опираясь на антропологию как фундаментальное философское направление, изучает художественное преломление человека как субъекта, принадлежащего определённой социальной, национальной, культурной общности.

Интермедиальный подход, выбранный нами как основа анализа, является одним из актуальных на сегодняшний день, поскольку совмещает междисциплинарность как ведущую тенденцию современного гуманитарного знания и поддерживает интерес к медиа. Поскольку киноповесть занимает промежуточное место между кинопродуктами и литературными произведениями, при анализе учитывается эта особенность жанра. Согласно теории интермедиальности, продукт, синтезирующий разные виды искусств, использует одновременно разные коды для передачи смысла. Отсюда задача исследователя – опираясь на особенности указанных видов искусств, осуществлять «двойное» семиотическое декодирование, в данном случае – использовать коды кино и литературы.

Семиотический анализ опирается на понимание художественного текста как знаковой системы. Предлагаемый анализ женского образа основан на вычленении авторских знаков, раскрывающих общее содержание через его составляющие. Разложение образа на отдельные знаки, поиск смыслов этих знаков, интерпретация семиотических составляющих позволили выявить индивидуальные авторские приемы создания образа.

Мотивный анализ является классическим в литературоведении и направлен на выявление мотивов как автономных направлений содержания, несущих высокую

смысловую нагрузку. В повести обнаруживаются различные архетипические мотивы, дополняющие и расширяющие художественный образ.

Мифореставрация – один из актуальных методов анализа художественного текста. При исследовании повести Е. Турсунова выбраны обращения к мифологемам как значимым единицам мифа. Накладываясь на традиционный миф, новая трактовка древних образов насыщает художественный мир новыми смыслами, преломленными сквозь национальную картину мира. Здесь необходимо определить понятия «мифа», «архетипа» и «мифологема». Опираясь на предшественников, мы определяем миф как древнее представление о мире и человеке, архетип как универсальный мифологический образ, мифологему как структурный элемент архетипа. Э. Жанысбекова называет мифологемой упоминание героя мифа, интерпретацию мифического сюжета, отсылки к мифу, традиционные мифологические образы: название мифического героя, интерпретацию мифологического сюжета, интертекстуальные отсылки к мифу и универсальные мифологические структуры (Жанысбекова, 2018: 47).

2.2 Материалы исследования (Р.Б. Сабдалиева, Г.А. Орынханова)

В качестве материала исследования выступает киноповесть «Келін», которая подверглась анализу с опорой на достоверные научные методы. В качестве теоретической базы проведенного анализа избраны фундаментальные литературоведческие труды, которые обосновали применение прикладного инструментария при рассмотрении авторских особенностей создания образа персонажа в рамках жанра киноповести.

В работах, посвящённых поэтике мифа, используется также термин «мифема». И.А. Едошина считает, что мифема полностью определяется интеллектуальной деятельностью сознания (Едошина, 2009, 81).

Применение разнонаправленного анализа направлено на выявление уникального и типического в образе персонажа, созданного Е. Турсуновым.

Выбранные методы исследования обусловили диапазон цитирования источников, на которые мы опирались во время исследования. Остановимся последовательно на каждом из них.

Интермедиальность как подход при анализе киноповести рассматривается в работах М.С. Сабыржановой, С.В. Ананьевой, Л.Н. Демченко (Сабыржанова, Ананьева, Демченко, 2023), А.А. Хамина и Н.Н. Зильберман. Исследователи отмечают, что «в основе интермедиальности лежит именно ситуация межсемиотического перевода и последующего диалога искусств» (Хамина, Зильберман, 2014: 42).

Н.А. Кузьмина называет интермедиальностью взаимодействие знаковых систем разных искусств. Н.В. Тишунина определяет в качестве конечной цели интермедиальности «создание целостного полихудожественного пространства в системе культуры». С.П. Шер и А. Гир вводят термины «сигнификат» (значение) и «референт» (означаемое).

Главной целью исследования стало выявление жанровых особенностей и особенности создания образа персонажа в киноповести. Отсюда необходимость обращения к работам, рассматривавшим киноповесть как гибридную форму, занимающую место между кино и литературой. Л.Е. Хворова и С. Цзявэнь относят к жанровым

особенностям киноповести «динамичность повествования, обилие глагольных конструкций, его организующих, скрывающие за собой их внутреннюю жизнь». Т.Ф. Петренко и М.Б. Слепакова рассматривают сходство и различие кино и языка.

Б. Любимов, освещая особенности киноповести, отмечает характерные, устоявшиеся в советском кино черты данного жанра: это односерийный формат, наличие ведущего героя, решающего возникающие проблемы, и, наконец, черты именно литературного жанра повести. «Понятие “киноповесть” обладало повышенной валентностью – жанровой, видовой и даже междисциплинарной», – отмечает кинокритик. Еще одна черта, жанрового своеобразия киноповести, отмеченная Б. Любимовым – это то, что киноповесть как жанр может содержать в себе черты любого литературного жанра – детектива, мелодрамы и т.п. Такая феноменальная синкретичность, безусловно, влияет на художественные особенности киноповести, в том числе – на принципы создания героя, на которые мы в настоящей статье обращаем внимание.

Семиотический анализ представлен в работах Ю. Лотмана, В.Н. Топорова и др. Ю.М. Лотман, анализируя семиотику кино, писал о специфике визуальных знаков, которая заключается в том, что здесь конкретное может перейти в абстрактное и объекты в кадре ритмически повторяются. Говоря о семиотическом анализе в кино, В.А. Сербин отмечает, что «значение в фильме представляет то, чего нет, что не показано» (Сербин, 2014: 203). Выбранная методика анализа образа героя в художественном мире впервые представлена в трудах Е. Фарыно, который, следуя законам моделирования образа персонажа, раскладывает его на составляющие, выявляя тем самым авторские особенности создания модели человека.

Мотивный анализ обоснован в работах А.Н. Веселовского, Б.В. Томашевского, В. Проппа, О. Фрейденберг и др. «В сущности, говоря о персонаже, тем самым пришлось говорить и о мотивах, которые в нем получали стабилизацию; вся морфология персонажа представляет собой морфологию сюжетных мотивов», – пишет О. Фрейденберг.

Изучение мифа восходит к работам К. Леви-Строса, Е. Мелетинского и др. О мифологических тюркских образах говорит в статье Г.Б. Хабижанова (Хабижанова, 2009: 95), которая исследует женские образы в тюркской мифологии. В частности, описывается образ Умай. В.Г. Котов проводит сравнительные параллели между образами Умай и Хумай. Он отмечает главное предназначение Умай – быть покровительницей гор, охотников, диких зверей, а также матерей и детей.

В казахстанском литературоведении широко представлены исследования о природе мифа и его реализации в литературе: проявления мифа в фольклоре (Каскабасов, 1984), миф как проявление культуры (Наурызбаева, 2013: 316), реализация мифа в художественном тексте (Шаинова, 2008: 56), рассмотрение мифа как символа (Жетписбаева, 1999: 116), поиск архетипов в современной прозе и поэзии (Савельева, 2009: 82) и др.

Работы, освещающие особенности творчества Е. Турсунова в научном аспекте, чрезвычайно скудны, что обусловлено объективными причинами, в частности, упомянутой интермедийностью, поэтому источники, посвященные избранному материалу, носят публицистический характер.

3 Обсуждение (Р.Б. Сабдалиева, Г.А. Орынханова)

«Келін» Е. Турсунова – киноповесть, структурно разделенная автором на прединсценическое, собственно текст, киносценарий, а также фото со съемочной площадки и титры. Обратимся для анализа образа Ене к той части киноповести, которая может стать основой для литературоведческого исследования – а именно текст. Образная система повести включает в себя несколько персонажей. Это сама Келин, юная девушка, которую отец выдает замуж за нелюбимого, Ене – свекровь, муж Бакташи, его младший брат Кайни, возлюбленный Келин – Мерген. В этот же ряд эпизодически включается семья невестки, главным образом, отец в сцене торга за дочь.

Сюжет повести, основанный на коллизии любовного треугольника, на самом деле выходит далеко за пределы бытовых конфликтов, возникающих вокруг Келин. Повествование, благодаря авторской расстановке образов персонажей, созданию различного рода сложных взаимоотношений между ними, обращению к мифологическим и фантастическим образам расширяет масштабы повествовательной ткани. Главный авторский прием при построении композиции киноповести, который также способствует масштабированию пространства повести – это параллельные сцены из жизни животных, которые предваряют основное повествование, тем самым подготавливая читателя к осмыслению авторской идеи.

Образная система киноповести, как говорилось ранее, в количественном плане достаточно ограничена. И еще более эта ограниченность ощущается из-за того, что активные действия сюжета в большей степени сосредоточены на образе Ене, которая становится неким управляющим центром, благодаря которой расставляются все остальные фигуры, несущие смысловую нагрузку.

Ене – свекровь является матерью Бакташи, мужа Келин, выигравшего материальную борьбу за жену вначале повести. С первых сцен Ене предстает как охранительница семейного очага, она тщательно проводит обряд первого вхождения невестки в юрту. Детали обращения Ене с невесткой («Мүнча ініөйігүнім болсын») (Пусть у тебя будет столько же детей), («Ал ісігі терк. Сэне айдым Көз йаш келсер көңүлте сығат келсер») (Кушай, дочка, кушай. У тебя ведь зубы целые); «Қызғақ Ердем улуг оглым йок болса. Ечі орну іні күдегү») (Дочка, мой младший теперь твой муж. Помни») (Турсунов, 2020: 43). Когда Ене уходит из жизни, она улыбается Келин, проводит «скрюченными пальцами» по голове невестки, передает ей амулет.

Одна из ключевых особенностей поэтики повести – авторские номинации. Мы видим, что именами в художественном мире обладают только мужские персонажи: Бакташи, Мерген, Кайни. Женские образы Ене и Келин наделены обобщающими номинациями, воплощающими семейную функцию. Притом одна из таких, «семейных» номинаций вынесена в заголовочный комплекс рамки, что загружает номинативную семиотику. Кроме номинации «Ене» параллельно вводится и название «старуха».

Портрет Ене не представлен одномоментно, а складывается из деталей, разбросанных по всей повести. Прежде всего, как нам кажется, это обусловлено жанровыми особенностями художественного текста. Малая эпичность повествования не делает возможным вводить объемные портреты персонажей. В то же время – и это так же обусловлено жанровыми особенностями художественного текста – портрет динамичен.

Обратимся к элементам этого портрета. Это «щербатая улыбка» (Турсунов, 2020: 21); «маленькие руки» (Турсунов, 2020: 22); «корявые суставчатые пальцы» (Турсунов, 2020: 29), «тщедушное костистое тело» (Турсунов, 2020: 33); «безумное отрешенное лицо с седыми всклокоченными космами» (Турсунов, 2020: 65), «каркающий голос» (Турсунов, 2020: 73), «с разинутого рта ее капала пена» (Турсунов, 2020: 74); «качающаяся сгорбленная спина» (Турсунов, 2020: 63); «дряблая шея» (Турсунов, 2020: 85).

С первых минут вхождения невестки в дом свекровь принимает ее как свою помощницу, будущую хранительницу семейного очага. Она неодобрительно относится к поступку сына, применившего насилие к молодой супруге. Внимательный взгляд Ене не упустил детали: отсутствие пуговиц, порванный подол. После смерти сына то же внимание позволяет свекрови определить чувства Келин к Мергену: «Ене казалась радушной, но глаз не спускала с Келин»; «Ее цепкий взгляд выхватил в темноте едва заметные полосы под навесом» (Турсунов, 2020: 57).

Образ Ене создан художником слова с широким использованием мифопоэтических символов. Один из них – образ «нить – судьба». В тот момент, когда Мерген убивает Бакташи, мать крутит уршык, свивая шерсть в нить. Трагический момент повести совпадает с обрывом нити. Мать с испугом смотрит в огонь, и тот сразу же гаснет. Здесь мы обнаруживаем воплощение славянского мифопоэтического знака, ведь, как известно, в славянской мифологии магические действия с нитью проводились в колыбели младенца с целью обеспечить долгую жизнь. Н.С. Гулиус исследует мифологический подтекст образа нити. Он отмечает: «Таким образом, нить веревка несет семантику создания своего поля, пространства влияния и людей-единомышленников; в глобальном смысле является символом осмысления человеческой жизни и человеческой судьбы».

Исследователь отмечает, что с символикой нити в славянской мифологии связан переход от одного этапа жизни к другому (например, от детства к мужеству у мальчиков), а также дает отсылку к обрядам русских женщин Алтая, которым запрещено прясть во время ухода мужа на охоту. В тюркской мифологии образ нити мало ассоциирован с образом жизни/судьбы, и мы фиксируем влияние славянских мифопоэтических мотивов на художественную ткань киноповести. И этот момент ярко иллюстрирует слова Я. Голосовкера о том, что «в сюжете любого мифа можно найти напластования мифов различных эпох и племен, отзвуки различных религиозных и моральных воззрений, исторических событий, отголоски родового и племенного строя, пестрые остатки культов, контаминации сюжетных мотивов и даже целых мифов, героических сказаний и сказок» (Голосовкер, 2010: 53).

Образ нити неоднократно появляется в повести Е. Турсунова. К примеру, тогда, когда Ене в ожидании будущего внука вяжет «крохотные штанишки» (Турсунов, 2020: 51); «Ене вязала в хижине шапочку для младенца и крошечные варежки» (Турсунов, 2020: 21). Вязание как этнокультурный элемент здесь чужд тюркской картине мира, так же как мифологема «нить судьбы». Трансформированный образ нити – конский волос, из которого свит узкий мост по пути в Иной мир – возникает в сцене сопрождения Духа Ене Души Бакташи. Еще один раз, но в другой форме – как нить бус – образ появляется уже после смерти Кайни. Но тут обрыв происходит вследствие

стороннего вмешательства – когда опустошенная горем Ене набрасывается на Келин. И, наконец, последний раз в сюжете повести нить возникает в момент передачи амулета в форме золотой головы голубой волчицы, который держится на шелковой нити.

4 Результаты (Р.Б. Сабдалиева, Г.А. Орынханова)

Большую смысловую нагрузку повести несут на себе сцены перевода матерью духа сына, реализующие мотив путешествия героя в загробный мир. Ене обращается с просьбой об упокое духа сына ко всем предкам, но прежде всего к Умай-Ене и Улкен-Тенгри. Неслучайно то, что имена верховного божества в авторской трактовке созвучны с именем самой героини. Такой авторский прием возвышает образ Ене. В ходе дальнейшего разворачивания сюжета образ продолжает обретать черты фантастичности. Способность свекрови к камланию дает ей возможность переходить в состояние духа. С этого момента начинается путь духа матери, ведущей душу сына в иной мир. Автор воплощает здесь одну из сторон личности главной героини – если до момента камлания мы видим земную женщину, хранительницу семейного очага, то в сцене сопровождения духа Бакташи образ Ене воплощен не в земном, а в небесном облике. В образе Духа Ене продолжает выполнять свое главное предназначение – охранять свое потомство. Ене торгуется с Некто, предлагая годы своей жизни за возможность провести душу сына и найти ему место в Верхнем мире. Сцена прохождения матери и сына в мир иной и возвращение матери обратно приравнивает живых и мертвых. Единственным смыслоразличительным знаком в тексте, позволяющим дифференцировать полярность «живое – мертвое», становится авторская номинация. Обратим внимание на то, что Ене называется автором духом, а Бакташи – душой. Соответствующим образом осуществляется и согласование с глаголами в роде. В данной сцене происходит необычная трансформация: если в земном мире Ене воплощает женское, а Бакташи – мужское, то путь в Верхний мир меняет гендерную принадлежность образов вследствие введения номинаций «дух» – «душа»: действия Бакташи в загробном мире выражается с помощью глаголов, согласующихся с женским родом имени существительного, действия Ене – глаголами, согласующимися с мужским родом существительного: «Душа сына послушно кивнула. Она уже совсем замерзла и потому обрадовалась» (Турсунов, 2020: 35); «Еще какое-то мгновение Дух Ене боролся с искушением остаться. И все-таки заставил себя настойчиво потянуть посох на себя». Такая перемена, безусловно, неслучайна и отображает авторскую позицию, наделяющую образ Ене мужскими качествами: прежде всего, силой духа, мужеством, логикой, что читатель и увидит при разворачивании последующих действий.

«Мужество» Ене вербально реализуется не только через глаголы, но и с помощью других частей речи. Приведем несколько примеров. Смысловую окраску мужественности воплощают собой, как уже отмечалось выше, глаголы: «Дух Ене не стал терять времени» (Турсунов, 2020: 34) и наречия: «Дух Ене упрямо стоял на своем» (Турсунов, 2020: 34); «И все-таки заставил себя настойчиво потянуть посох на себя» (Турсунов, 2020: 36). Ряд характеристик Ене в дальнейшем расширяется: «Ене с достоинством подобрала подарок» (Турсунов, 2020: 44). И все же основным характерообразующим вербальным компонентом при создании образа становятся глагольные конструкции, высокая частот-

ность которых, как отмечают Л.Е. Хворова и С. Цзявэнь, являются ведущей чертой жанра киноповести. Подавляющее большинство глаголов действия, относящихся к Ене – прошедшего времени: «взяла», «спрятала», «засуетилась», «поправила», «подбросила», «сняла», «бросила», «вытащила», «расстелила» (Турсунов, 2020: 21).

Автор обращает внимание на эмоциональную составляющую поведения героини. Как правило, отзыв Ене на происходящее становится маркером позитивного/негативного характера происходящих в повести событий. Рассмотрим эти моменты подробнее. Выше мы отмечали недовольство Ене поступком сына при первой встрече с женой. В дальнейшем мотив недовольства неоднократно повторяется в художественной ткани повести: «Ене искося бросила на сына недовольный взгляд» (Турсунов, 2020: 39); «Старухе сразу не понравилось комканое поведение невестки» (Турсунов, 2020: 45); «Ене недовольно заворочалась в своем углу» (Турсунов, 2020: 47); «Ене недовольно хмыкнула и презрительно замотала головой» (Турсунов, 2020: 52); «Старуха нахмурилась и зорко огляделась окрест» (Турсунов, 2020: 57); «Ене промолчала, пряча под маской спокойствия свое негодование» (Турсунов, 2020: 57); «Ене злобно стиснула зубы» (Турсунов, 2020: 58).

Главное предназначение Ене – хранить семейный очаг и заботиться о продолжении рода. Отсюда ключевые моменты повести, связанные с образом младенца. Именно с появлением внука связывает Ене вхождение в дом невестки и вторичное ее замужество за младшим братом Бакташи. Для Ене порочная связь невестки с Мергеном – не просто покушение на честь семьи, а, прежде всего, угроза продолжению рода. Именно поэтому Ене проводит обряд очищения Келин. Почувствовав беременность невестки, свекровь сменяет злобу на заботу, поскольку теперь в ней живет надежда на продолжение рода: «Приподняла голову. Дала попить. Заботливо укутала в шкуры и принялась будить огонь в очаге».

Образ очага, сквозной в киноповести, является классическим для любой национальной картины мира, в том числе – тюркской. Для Ене огонь – символ дома, семьи. Он сопровождает все события в художественном мире. В момент обручения Келин и младшего сына Ене крошит в очаг кусочки масла, «кропила молоком», на что «пламя сипло отзывалось». Как видим, огонь в мифологической картине повести обладает одушевленностью, впрочем, как и весь природный мир, окружающий людей. Неразрывная связь «Вселенная» – «природа» – «человек» и является триадой мифа, создаваемого Е. Турсуновым в «Келін». В момент обручения Келин и Кайни Ене нагревает фаллический символ – рог – на огне, тем самым наделяя его жизненной силой. Ене разводит очаг, очищая Келин от скверны. Сцена прихода Ене к Мергену также сопровождается образом очага, у которого старуха греет руки, как бы подпитываясь силой огня. После ухода Ене Мерген смотрит на огонь. Потеряв младшего сына, Ене перестает поддерживать огонь: «Дрова в очаге давно прогорели. Ене не собиралась заново разжигать. Она не видела в этом нормы. Не ощущала» (Турсунов, 2020: 78). И только почувствовав в Келин зачаток жизни, свекровь будит огонь в очаге. Во время родов Ене «подбрасывает в огонь сухого кизяка» (Турсунов, 2020: 80).

Еще один символ, сопровождающий образ Ене, – архетип воды. К. Юнг называет воду «темным зеркалом, лежащим в основании души». В сцене очищения Келин

последовательно реализуются следующие разновидности воды: «горная речка» – «водопад» – родник». Во время камлания вода «оживает», идет «пузырями», «закипает» (Турсунов, 2020: 64). И, наконец, вылитый на голову невестки ковш воды начисто лишает ту волос. И неслучайно, кара, обещанная Мергену Ене, выразилась в «косматом разъяренном селе», «темной грязной лавине», представляющей собой снег как форму воды (Турсунов, 2020: 75).

Через образ Ене реализуется архетип шамана, а конструирующим мотивом здесь становится собственно камлание. Именно шаманы являются в тюркском мифосознании носителями сакрального знания. Ене – баксы, посредник между земным миром и иной реальностью. М.Э. Султанова, Н.А. Михайлова (Султанова, Михайлова 2013: 50) обращают внимание на то, что ни один шаман не может «самостоятельно попасть в иные миры» (Султанова, Михайлова 2013: 50), а только при помощи духа-посредника. В художественной ткани повести «Келін» этот посредник также присутствует. В сцене провода Души Бакташи это – Дух Ене, и тот же двойник появляется во время обряда очищения Келин: «Ә-а бу сін пе», – прошептала Ене и устало опустилась на землю» (Турсунов, 2020: 65).

Исследователи шаманизма доисламских казахов также отмечают в качестве посредника шамана волка/волчицу: «Шаман, избранный волком, получает мощную власть, природа которой уходит в женское начало» (Турсунов, 2020: 139). Именно шаманы, избранные волками, считались самыми сильными и способными к предсказанию. Эти все черты и обнаруживает Ене: мужество, определенная доля агрессии, провидчество и, самое главное – мистическая сила: «В тощей груди, распаяясь, нарастала неведомая сила» (Турсунов, 2020: 74). Наличие силы, склонной расцениваться как мужская, позволяет Ене самой совершить перовбытный обряд, сопровождавший обряд обручения Кайни и Келин, с которым младший сын не смог справиться.

Камлание Ене сопровождается звуками бубна. В сцене очищения невестки к этому образу добавляется треснувшее зеркало в бубне. В нем свекровь видит отражение, с которым разговаривает. Треснувшее зеркало – мифологема, опять же восходящая к славянской мифологии. Именно нарушение целостности зеркала вызывает «ужас» Ене. В дальнейшем треснувшее зеркало «разлетается вдребезги» (Турсунов, 2020: 78). Старуха понимает, что ее дни сочтены. После рождения внука звуки грома возвестят об уходе Ене.

Отметим один момент, значимый для понимания авторской трактовки образа Ене, который расширяет границы архетипа «шаман», – это эпитет, которым автор наделяет камлание, – «сатанинская пляска» (Турсунов, 2020: 76) – вновь расширяет границы мифологической картины мира. В тюркской мифологии шаман не отождествляется с злым духом. Такая интерпретация, скорее всего, соединяет тюркские и славянские или даже западноевропейские мифологические мотивы, поскольку именно в последних посредники между мирами обладают дьявольской силой. В тюркской же мифологической картине мира шаманы олицетворяют охранительную сущность.

Образ Ене – многозначный, и реализуется через ряд параллельных символических образов. С начала повествования этот образ сопровождает все повествование. Один из них – образ волчицы, выступающий в статусе мифологемы. К концу киноповести

образы накладываются друг на друга: «Ене все также сидела на снегу и протяжно выла: низко, с подлаем» (Турсунов, 2020: 83) – зовет она Бора-ене. Свекровь просит молока у волчицы. Образ волчицы зафиксирован и на амулете, который Ене носила на шее и перед уходом передает Келин как символ хранительницы очага. Архетип волка широко распространен в казахской и шире – в тюркской литературе. М.Э. Султанова, Н.А. Михайлова отмечают, что «в культурном пространстве древних тюрков волк/волчица является одним из самых важных элементов картины мира» (Султанова, Михайлова 2013: 50). Тюрки считают себя потомками «Небесного волка», и потому этот анималистический образ приобрел в мифологической картине мира тотемические черты.

Созданный Е. Турсуновым образ Ене реализуется через особую организацию хронотопа, в немалой степени обусловленную жанровыми особенностями текста. В модели художественного мира Е. Турсунова стираются границы между «там» и «тут», где «там» – это пространство вселенского разума, а тут – казахская степь. Проводником, нарушающим границы между двумя мирами, является Ене. И здесь снова ведущим становится поэтика имени, поскольку родовое именование здесь объединяет несколько субъектов, образуя особый смысловой ряд: сама Ене, Умай-Ене, Бора-Ене. Совпадение номинаций делает образ свекрови многомерным, стирает границы между тремя вариантами Ене, придает женскому образу сакральность и вводит поэтику двойничества в образную трансформацию. С другой стороны, одинаковые родовые именования образа святой покровительницы женщин, ведущая авторская номинация героини и подобное именование, данное животному, имеющему тотемический характер в национальном сознании, объединяет все именуемые субъекты в одну «семью», тем самым вновь разрушая границы хронотопа в модели художественного мира. Именно семейственность, очень важная для казахской ментальности, становится тем смыслообразующим центром, вокруг которого выстраивается модель самого мира повести, модели персонажей и связи внутри персонажной системы. Именно концептуальные основы семьи, заложенные в национальной картине мира, преломляются в авторском сознании современного автора, приобретая в выбранных жанровых рамках новые формы выражения. «Открытость» пространства-времени в повести «Келин» обусловлена не просто реализацией космогонизма, но, прежде всего, феномена родства как неизменной составляющей национального сознания казахов.

Образ Ене в киноповести Е. Турсунова становится тем смыслообразующим центром, который объединяет все остальные составляющие модели авторского мира. Это наталкивает на мысль о том, что на самом деле именно номинация «Ене» была бы целесообразной для вынесения в рамочный компонент художественного текста. Однако выбранное автором заглавие еще более углубляет мотив семейственности, поскольку с рождением сына и уходом Ене «Келин» занимает место свекрови и потенциально становится новой Ене, хранительницей очага, защитницей своих детей. Ребенок, рожденный в семье, ставший продолжателем рода, сакрализует образ Келин и расставляет все по своим местам, распределённым Вселенной. Поиски Келин «своего» в итоге привели к организуемому Ене финалу, в котором молодая мать занимает подобающее казахской женщине место хранительницы очага.

5 Заключение (Р.Б. Сабдалиева, Г.А. Орынханова)

Интермедиальность исследуемого жанра приводит к усложнению образной семантики, что выражается на всех уровнях модели мира, создаваемой автором. Как видим, в киноповести в рамках характерных жанровых черт, создается многомерный, сложный образ хранительницы очага. В сценарии автор описывает персонажа следующим образом: «Мать. Сакральная фигура. Колоритная старуха-баксы. Она видит и чувствует. Хранительница очага. Суровая, жесткая. В ней есть тайная невидимая сила» (Турсунов, 2020: 91). Это емкое определение точно реализуется в художественном материале киноповести. Каждая из авторских характеристик, данных в сценарии, в художественном мире становится ключевой линией, через которую реализуется образ.

Проведенное исследование выявило следующие моменты, характеризующие особенности создания женского образа в киноповести Е. Турсунова. Образ Ене воплощает в себе архетипы матери, что реализуется через авторские номинации. Он динамичен, что обусловлено интермедиаальностью жанра киноповести. Мифореставрация образа позволила выявить связь образа Ене с древним архетипом волчицы, в частности, голубой волчицы, благодаря чему образ Ене приобретает черты агрессивности, мужества, реализуемый через семантику глагольного ряда. Мотив шаманства – камлания также вносит вклад в создание сакрального образа Ене,

Обнаруженные в исследовании средства создания образа в целом нацелены на объединение антропологических субъектов и природы вследствие стремления автора создать вселенскую картину мира. Воплощение исконного единения казахов с природой воплотилось в использовании средств мифа для воссоздания жизни первобытной семьи. Однако было бы односторонне расценивать киноповесть «Келін» только лишь как описание исторической картины. На самом деле, в рамках жанра автор реализует «вечные» темы и воплощает масштабную философскую концепцию, которую можно спроецировать на любую актуальную ситуацию в современной культуре. Моделируемый художником слова мир по существу определяет морально-этические, религиозные – шире – мировоззренческие установки казахского национального мышления. Через описание личностной трагедии отдельной семьи, притом исторически предельно отдаленной от современного зрителя/читателя, транслируется мысль о приоритете семьи в казахском мировоззрении.

Проведенное исследование подтвердило научную гипотезу, выдвинутую вначале. Нами доказано, что при создании образа персонажа автор использует комплекс авторских художественных приемов, включающих семиотику рамочных элементов – а именно – идентичность заглавия и номинации героини, являющейся своеобразной преемницей рассматриваемого персонажа; авторская номинация – Ене – придает образу сакральность, наделяет охранительной функцией, с одной стороны, и с другой – реализует национальный код семьи, являющейся основой казахской культурной картины мира. Также доказательным оказался тезис о том, что введение мифопоэтических мотивов, заимствованных из тюркской, славянской и мировой мифологии (архетипы Матери, Шамана, Огня, Воды, Нити) позволяет автору интермедиаального художественного продукта создать образ на грани реальности и фантастики, оптимально выполняющим задачи жанра киноповести.

Литература:

1. Ананьина О.А. Новые книги об интер и трансмедиальности // Практики и интерпертации. – 2016. – Том 1. – С. 286-295. – Электронный ресурс. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-knigi-ob-inter-i-transmedialnosti/viewer>
2. Голосовкер Я.Э. Избранное. Логика мифа. – М. СПб.: Центр гуманитарных инициатив. 2010. – 496 с.
3. Едошина И.А. Миф, мифологема, мифема в контексте деятельностного подхода к феноменам культуры. <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-mifologema-mifema-v-kontekste-deyatelnostnogo-podhoda-k-fenomenam-kultury/viewer>
4. Жанысбекова Э.Т. Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской прозе. – Диссертация на соискание степени PhD. – Алматы: КазНПУ им.Абая, 2018.
5. Жетписбаева Б.А. Символ в движении литературы (на материале казахской литературы). – Алматы: Ғылым, 1999. – 288 с.
6. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
7. Наурызбаева З. Вечное небо казахов. – Алматы: СаГа, 2013. – 704 с.
8. Сабыржанова М., Ананьева, С., Демченко, Л. (2023). Средневековый восток в романе «Мамлюк» Е. Турсунова. *Keruen*, 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>
9. Савельева В.В. «Архетип «душа» в поэтической антропологии казахстанских поэтов // Художественный мир литературы Казахстана: Компендиум / под ред. С.Д. Абишевой. – Алматы, КазНПУ им. Абая, 2009. – С.72-95.
10. Сербин В.А. Проблемы семиотической интерпретации значения в кино // Вестник Томского государственного университета. Философия, социологи, политология. – 2014. – № 4 (8). – С.202-210 – URL: <https://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000495997>
11. Султанова М.Э., Михайлова Н.А. Волк в шаманской натурфилософии кочевников Центральной Азии. <https://cultural.kz/ru/page/view?id=72> – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volk-v-shamanskoj-naturfilosofii-kochevnikov-tsentralnoj-azii/viewer>
12. Турсунов Е. Келін: киноповесть. – Алматы, 2020. – 186 с.
13. Хабижанова Г.Б. Тюркские племена Центральной Азии в X-XII веках. Учебное пособие. – Алматы: Казак университеті, 2009. – 126 с.
14. Хаминова А.А., Зильберман Н.И. Теория интермедиальности в контексте современной гуманитарной науки // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 389. – С. 38-45 // <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-intermedialnosti-v-kontekste-sovremennoj-gumanitarnoy-nauki-1/viewer>
15. Шаинова Г.Б. Мифологизм прозы Р. Сейсенбаева: диссертация ... кандидата филологических наук, 10.01.08. – Алматы, 2008. – 124 с.

References:

1. Anan'ina O.A. (2016) New books about inter and transmediality // Practices and interpretations. – Volume 1. – pp. 286-295. – Electronic resource. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novye-knigi-ob-inter-i-transmedialnosti/viewer> (in Russ)
2. Golosovker Ja.Je. (2010) Favorites. myth logic. – M. St. Petersburg: Center for Humanitarian Initiatives. – p. 496. (in Russ)
3. Edoshina I.A. Myth, mythologeme, mytheme in the context of the activity approach to cultural phenomena - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mif-mifologema-mifema-v-kontekste-deyatelnostnogo-podhoda-k-fenomenam-kultury/viewer> (in Russ)
4. Zhanysbekova Je.T. (2018) Mythological images and motives in modern Kazakh prose. – Dissertation for the degree of PhD. – Almaty: KazNPU named after Abay, 2018 (in Russ)
5. Zhetpisbaeva B.A. (1999) Symbol in the movement of literature (on the material of Kazakh literature). – Almaty: Gylym. – p. 288. (in Russ)
6. Kaskabasov S. (1984) Kazakh folk prose. – Almaty: Gylym. – p. 272. (in Kaz)
7. Nuryzbaeva Z. (2013) The eternal sky of the Kazakhs. – Almaty: SaGa. – p. 704. (in Russ)

8. Sabyrzhanova, M., Ananyeva, S., & Demchenko, L. (2023). MEDIEVAL EAST IN THE NOVEL BY E. TURSUNOV «THE MAMLUK». The Scientific Journal "Keruen", 78(1). <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>

9. Savel'eva B.B. (2009) "The archetype "soul" in the poetic anthropology of Kazakh poets // The Artistic World of Kazakhstan Literature: Compendium / ed. S.D. Abisheva. – Almaty, KazNPU named after. Abay. – pp.72-95 (in Russ)

10. Serbin V.A. (2014) Problems of semiotic interpretation of meaning in cinema // Tomsk State University Bulletin. Philosophy, sociologists, political science. – No. 4 (8). – pp. 202-210. – URL: <https://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000495997> (in Russ)

11. Sultanova M.Je., Mihajlova N.A. The wolf in the shamanic natural philosophy of the nomads of Central Asia. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volk-v-shamanskoy-naturfilosofii-kochevnikov-tsentralnoy-azii/viewer> (in Russ)

12. Tursunov E. (2020) Kelin: a film story. – Almaty. – p.186. (in Russ)

13. Habizhanova G.B. (2009) Turkic tribes of Central Asia in the X-XII centuries. Tutorial. – Almaty: Cossack University. – p. 126. (in Russ)

14. Haminova A.A., Zilberman N.I. (2014) The theory of intermediality in the context of modern humanities // Bulletin of the Tomsk State University. – No. 389. – pp. 38-45 <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-intermedialnosti-v-kontekste-sovremennoy-gumanitarnoy-nauki-1/viewer> (in Russ)

15. Shainova G.B. (2008) Mythologism of R. Seisenbaev's prose: dissertation ... candidate of philological sciences, 10.01.08. – Almaty. – p. 124. (in Russ)

IRSTI 18.49.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-20>

S.A. Bakirova¹, T.O. Izim², A.K. Kulbekova³

¹Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

^{2,3}RSE REM "Kazakh National Academy of Choreography" Committee of Culture of MCS RK, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹samikosh_92@mail.ru, ²toigan.izim@mail.ru, ³kubelek_wkz@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-7862-3238, ²0000-0002-0352-1499, ³0000-0003-2229-9958

“SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL LABORATORY OF KAZAKH DANCE” - A NEW PROJECT FOR NATIONAL ART PRESERVATION

Abstract. The Kazakh National Scientific and methodological laboratory plays an important role in the promotion of national values in society, the formation of national ideology, the development of respect for cultural heritage among the younger generation. In 2019, the Kazakh National Academy of choreography established the “Kazakh National Scientific and methodological laboratory” in order to develop the art of national dance. The Laboratory employs experienced specialists in the field of Kazakh dance art T. O. Izim, A. A. Tati, A. K. Kulbekova, A. A. Sadykova, A. Sh. Shamshiev. Currently, as a result of the projects implemented in the laboratory, the terms used in the discipline “Kazakh dance” (names of each movement) have been unified. This article is aimed to examine the main direction of the laboratory’s work and new ideas aimed at developing national art. The importance of national choreographic art in the formation of methodology has been considered during the world pandemic online concert “persons who contributed to the development of Stage Kazakh dance”, the content features of the scientific works “reference (methodological guide)” published in 2021, “choreographic art of Kazakhstan: traditions and modernity” published in 2022. In addition, the concept of a laboratory in the field of dance art is considered and an analysis of the activities of foreign laboratories is carried out. In the course of conducting scientific research, a survey was conducted among the members of the laboratory. The survey questions were aimed at determining the specifics of the laboratory’s work and the work plan. The results of the research demonstrate the necessity of studying Kazakh dance art history as well as organizing the activities of laboratories. We are convinced that the “scientific and methodological Laboratory of Kazakh National Dance” is a new project in preserving the continuity of traditions and studying national art.

Keywords: National Art, choreography, Kazakh dance, creative laboratory, science.

С.Ә. Бәкірова¹, Т.О. Ізім², А.К. Құлбекова³

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

^{2,3}ҚР МСМ МК «Қазақ ұлттық хореография академиясы» ШЖҚ РМК, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹samikosh_92@mail.ru, ²toigan.izim@mail.ru, ³kubelek_wkz@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-7862-3238, ²0000-0002-0352-1499, ³0000-0003-2229-9958

«Қазақ биінің ғылыми-әдістемелік зертханасы» - ұлттық өнерді сақтаудың жаңа жобасы

Аңдатпа. Қоғамдағы ұлттық құндылықтарды насихаттауда, ұлттық идеологияны қалыптастыруда, жас ұрпақтың бойында мәдени мұраға деген құрмет сезімін дамытуда Қазақ ұлттық ғылыми-әдістемелік зертханасы өзіндік роль атқарып отыр. 2019 жылы Қазақ ұлттық хореография академиясында ұлттық би өнерін дамыту мақсатында алғаш рет «Қазақ ұлттық ғылыми-әдістемелік зертханасы» құрылды.

Зертханада қазақ би өнері саласындағы тәжірибелі мамандар Т.О. Изім, А.А. Тати, А.К. Кульбекова, А.А. Садыкова, А.Ш. Шәмшиев жұмыс атқарады. Қазіргі таңда зертханада қолға алынған проекттердің нәтижесінде «қазақ биі» пәні бойынша қолданылатын терминдер (әрбір қимылдардың атаулары) бір жүйеге келтірілді. Мақалада зертхананың негізгі жұмыс бағыты және ұлттық өнерімізді дамытуға бағытталған жаңа идеяларын зерттеледі. Атап айтатын болсақ, бүкіләлемдік пандемия кезінде республикалық деңгейде жүргізілген танымдық іс-шаралардың бірі - «Сахналық қазақ биінің дамуына үлес қосқан тұлғалар» атты online лекция концерттері, 2021 жылы жарық көрген «Анықтама (әдістемелік нұсқаулық)», 2022 жылы жарық көрген «Қазақстанның хореография өнері: дәстүр және қазіргі заман» ғылыми еңбектерінің мазмұндық ерекшеліктері, ұлттық хореография өнерінің әдіснамасын қалыптастырудағы маңыздылығы қарастырылады. Сонымен қатар, би өнері саласындағы зертхана ұғымын қарастырып, шетелдік зертханалардың қызметтеріне талдау жасалынады. Ғылыми зерттеу жұмысын жүргізу барысында зертхана мүшелері арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама сұрақтары зертхана жұмысының ерекшелігін, жұмыс жоспарын айқындауға бағытталды. Зерттеу жұмысының нәтижелерін, қазақ би өнерінің тарихын зерделеуде, зертханалардың қызметін ұйымдастыруда қолдану ұсынылады. «Қазақ ұлттық биінің ғылыми-әдістемелік зертханасы» - дәстүр сабақтастығын сақтаудағы, ұлттық өнерімізді зерттеудегі жаңа жоба екендігіне көз жеткіземіз.

Кілт сөздер: ұлттық өнер, хореография, қазақ биі, шығармашылық зертхана, ғылым.

С.А. Бакирова¹, Т.О. Изім², А.К. Кульбекова³

¹Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

^{2,3}РГП на ПХВ «Казахская национальная академия хореографии» КК МКС РК,
Астана, Казахстан

E-mail: ¹samikosh_92@mail.ru, ²toigan.izim@mail.ru, ³kubelek_wkz@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-7862-3238, ²0000-0002-0352-1499, ³0000-0003-2229-9958

Научно-методическая лаборатория казахского танца - новый проект сохранения национального искусства

Аннотация. Научно-методическая лаборатория казахского танца играет особую роль в пропаганде национальных ценностей, формировании национальной идеологии общества, развитии у подрастающего поколения чувства уважения к культурному наследию. С целью развития национального танцевального искусства в 2019 году в Казахской Национальной академии хореографии была создана «Научно-методическая лаборатория казахского танца». В лаборатории работают опытные специалисты в области казахского танцевального искусства: Т.О. Изім, А.А. Тати, А.К. Кульбекова, А.А. Садыкова, А.Ш. Шамшиев. В рамках проекта был разработан терминологический аппарат (название и обоснование каждого движения), систематизирован существующий материал, который применяется в рамках учебной дисциплины «казахский танец». В статье рассматриваются основные направления исследовательской деятельности лаборатории, а также новые идеи и процесс развития национального танцевального искусства. Среди познавательных мероприятий, проведенных на республиканском уровне следует отметить: онлайн лекция-концерт «Лица, внесшие вклад в развитие сценического казахского танца» (2021 год); апробация и выпуск Справочника по казахскому танцу, представляющего собой методическую разработку (2021 год); коллективная монография «Хореографическое искусство Казахстана: традиции и современность» (2022 год), где рассматриваются вопросы методологии обучения казахскому танцу и перспективы национального хореографического искусства. В статье авторы рассматривают понятие «лаборатория» в области танцевального искусства, проводят анализ деятельности зарубежных лабораторий. В ходе нашего исследования среди специалистов лаборатории был проведен опрос, вопросы которого были направлены на определение специфики работы лабораторий, плана деятельности. Таким образом, авторы рассматривают возможность применения результатов исследовательской работы в углубленном изучении истории казахского танцевального искусства и организации деятельности других лабораторий. Научно-методическая лаборатория Казахского национального танца - это новый проект по сохранению традиций, их преемственности и изучению национального искусства в Казахстане.

Ключевые слова: национальное искусство, хореографическое искусство, казахский танец, творческая лаборатория, хореографическая педагогика.

1 Introduction (*Izim T.O.*)

Dance is the art of expressing a person's mood, reflecting a musical rhythm, and making an impression through various gestures. Dance expresses the beauty and grace inherent in a person, where his or her spiritual state and attitude to life are manifested. Thus, the formation and development of the dance art of various people (Izim et al., 2021: 138). The deep history of our nation, our native language and traditions, culture are the treasures of all our compatriots. It is the duty of every person to preserve these spiritual values and national identity for the common benefit of a single country. «Conservation of national traditions today is an important task of every nation, which reflects the attitude of modern society to its origins and culture. Folk-dance history is very rich» (Kussanova, et al., 2020: 59).

The Kazakh National Academy of choreography (hereinafter referred as the Academy), which plays role of a national educational institution, has considered directions for the comprehensive development of the Kazakh dance art, and in order to develop our native culture, by the decision of the rector of the Academy Asylmuratova A. A., the organization of the scientific and methodological Laboratory of the Kazakh National Dance has been initiated. A presentation of the laboratory was held on March 27, 2019, as part of the V-Republican contest of Kazakh dance named after Sh.Zhienkulova.

Vice-rector of the Academy Nusipzhanova B. N. stated the creation of the Kazakh dance laboratory at the Kazakh National Academy of choreography was initiated "in order to preserve the unique heritage of the Kazakh dance culture". Dance choreography reflects the essence and reflects the inner world of a person through compact images. Choreography is a form of stage art that reveals thought and content through a musical and choreographic image. Its source is in folk dances " – this is how the purpose of the laboratory has been defined (Nusipzhanova, 2018: 4).

It is known that at the beginning of each case, there is the owner, the organizer of the idea. A well-known scientist who studied Kazakh dance art, an Honored Artist of the Kazakh SSR, a candidate of art history, a professor of Art History, Holder of the badge "I. Altynsarin", a veteran of labor, a professor of the Department of directing of the Kazakh National Academy of choreography Toigan Ospanovna Izim was appointed head of the laboratory. Moreover, experienced specialists in the field of Kazakh National choreography also work in the laboratory. Tati Aigul Abikenovna is Honored Artist of the Republic of Kazakhstan, Honored Worker of the Republic of Kazakhstan, choreographer of the Astana Ballet Theater, winner of the "Grand Prix" of the I Republican contest of Kazakh dance named after Sh.Zhienkulova (1992). Kulbekova Aigul Kenesovna is a doctor of Pedagogical Sciences, Professor of art history, a professor of the Department of Pedagogy of the Kazakh National Academy of choreography, an organizer of the Republican contest of Kazakh dance named after Sh.Zhienkulova (2001, 2006, 2015). Sadykova Anvara Arifovna is a candidate of art history (the Republic of Kyrgyzstan), laureate of the prize of the foundation of the first president of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, winner of the project "100 new faces of Kazakhstan", senior lecturer of the Department of Pedagogy of

the Kazakh National Academy of choreography, winner of the V Republican contest of Kazakh dance named after Sh.Zhienkulova in the nomination "Ballet Master art" (2019). Shamshiev Almat Sherdarovich is master of art history, laureate of international and Republican competitions in the nomination "Art of the choreographer", senior lecturer of the Kazakh National Academy of choreography, laureate of the Republican competition named after G. Talpakova in the nomination "Art of the choreographer" (2015).

When you enter the laboratory, you will see a reflection of our national values and feel responsible for the study of Kazakh dance art, its preservation, and development. This is because the board on the left-hand side reflects the lives and works of such personalities as Zhiyenkulova, Dauren Əbirov, Zaurbek Raybayev, Bolat Ayukhanov, Olga Vsevolodskaya-Golushkevich, Mintai Tleubayev, who have contributed to the development of Kazakh dance art. On the shelf to the right, you get acquainted with the vital spirit of contemporary choreographic art, with concert programs of famous ensembles, with the course of dance competitions.

Similarly, the scientific works of foreign, and domestic scientists in the field of choreographic art, collections of international scientific conferences, issues of and Arts academy magazine, collected since 2016, will replenish the fund of the laboratory. In addition to scientific works, and recorded videos, the laboratory maintains an electronic library. «In order to provide methodological assistance to teachers, undergraduates and students, the laboratory possesses a digital library collected from works and sheet music by domestic authors. The laboratory also has literature published earlier and more recently» (Izim t., 2020: 1).

Moreover, the video recordings include concert programs of the state folk dance ensembles «Saltanat», «Altynay» and the Astana Academic Philharmonic «Shalkyma», «Kazyna», «Tómiris», «Gəkkü» and materials of the Republican Kazakh Dance Competition named after Shara Zhiyenkulova. All this material equipment allows researchers to write scientific works, control the process of development of Kazakh dance art, and get exhaustive answers to questions arising in the study of Kazakh dance.

In the formation of the research direction of the National Dance Art, the theme of the laboratory has become «traditions and modernity of Kazakh choreographic art».

2 Materials and methods

2.1 Research methods (Kulbekova A.K.)

- determination of the direction of work by the laboratory activity control method;
- differentiation of the laboratory's contribution to the development of the Kazakh dance art by questioning the members of the laboratory;
- determination of the specifics of the laboratory by comparative analysis with laboratories in the field of choreographic art.

2.2 Material description (Kulbekova A.K.)

The direction of work of the laboratory is connected with the activity of T.O. Izim, A.K. Kulbekova, A.A. Tati, A.A. Sadykova, and A.Sh. Shamshiev. In order to determine the research direction of the laboratory, a questionnaire survey of the members of this laboratory is conducted. In addition, when analyzing the work plan and annual reports of the laboratory, we consider the following direction:

1. to organize a «gold fund» for the Kazakh dance development:

- Collection of educational and methodological materials and scientific works published in the field of Kazakh dance art;
- organization a fund of video cassettes from the repertoire of famous dance companies of the country;
- generalization of the literature related to the national choreographic art of Kazakhstan;
- organization of electronic library, which is annually updated with new editions;
- 2. to increase the popularity of Kazakh dance:
  - participation in all events held within the walls of the Academy;
  - giving interviews on TV and radio channels;
  - video recording of dances performed by solo dancers;
  - video-recording of dance performances reflecting the traditions and lifestyle, customs of the Kazakh people in the repertoire of dance groups in folk art centers and cultural centers;
  - separate video-recording of dance and ancient dance movements among the population;
  - publication of a monographic scientific work based on the events (scientific articles, diaries, systematized writing with descriptions of new dances);
- 3. to improve the quality of the process of teaching Kazakh dance, to work on the formation of scientific methodology:
  - preparation of the curriculum for the discipline «Kazakh dance» taught at schools and colleges;
  - preparation of the curriculum for the discipline «Theory and Methodology of Teaching Kazakh Dance» taught in undergraduate specialties;
  - working on a term and explanatory dictionary of Kazakh dance;

3 Discussion (*Bakirova S.A., Kulbekova A.K.*)

During the world pandemic, the research process of the laboratory has gained a new direction. All viewers liked the projects of the head of the laboratory T.O. Izim, aimed at familiarizing Kazakh youth with the history of national art. The online lecture «The creative development of folk dance ensembles of Kazakhstan» by T. Izim contained novelty about the history and development of choreography in Kazakhstan (Bakirova, Saitova, Kaiyr, Izim, Kenzikeyev, 2022: 98). The online lectures were uploaded to the youtube channel of the Kazakh National Academy of Choreography.

T.O. Izim in his interview stated that «overall, this laboratory was opened in March 2019. We have our own reasons for opening the Kazakh dance laboratory. The first and main reason is that the terminological dictionaries of teachers who teach Kazakh dance differ from each other. And today all of this has been put together into one set and is turning into a big world. Kazakh dance art is an area of comprehensive search and study» (Izim T., 2022). In full agreement with the researcher the works of such scientists as D.T. Əbirov, O.V. Vsevolodskaya-Golushkevich, G.N. Beisenova, T.O. Izim, A.A. Tati, A.K. Kulbekov who analyzed the theory and methodology of teaching Kazakh dance and studied the national art from different sides. P. Sarynova, U. Zhanibekov, A.A. Zholtaeva, A.K. Kulbekova, T.O. Izim and A.B. Shankibaeva, A.T. Moldakhmetova, and A.E. Kusanova, have come to the conclusion that nowadays the scientific methodology has been

formed. At the same time, we see that due to the variety of dance movements in the educational process, students cannot come to the same conclusion. It is obvious that this issue significantly hinders the scientific development of national dance art. In this regard, we can say with full confidence that the members of the laboratory were able to fully achieve their goals. The «reference (methodical manual)» published in 2021 became an important step toward the systematization of Kazakh dance art. «A reference publication is a practical publication that can quickly and easily refer to the content of educational materials and quickly find the right topic (gesture) and systematically contain a summary of the materials presented for the selected lesson» (Izim et al., 2021:5).

The reference book is the result of the performing, pedagogical, choreographic, scientific and research work of the research group. The author’s team, realizing the responsibility of the dance culture of one nation, combines the material accumulated so far in one channel. The authors told about the content of the reference: «this reference book is made as a necessary and methodological material for in-depth study of Kazakh folk dance. When developing educational materials, the authors carefully studied and reviewed all sources of Kazakh dance.

Analogs, repetitions, and outdated materials were considered and excluded during the research. At the same time, in the context of an objective discussion and taking into account the relationship between the history, theory, and practice of Kazakh folk dance, the developers analyzed the sources and video materials that had been stored in the archive, which are of great importance in preserving the national dance and improving choreographic vocabulary.» The reference edition systematizes the movements of the Kazakh dance with a certain structure.

Table №1.

№	Section names	Content
1	Foot positions.	
2	Head positions.	
3	Hand positions.	1.hand molds. 2.finger position of the hand. 3.mixed hand molds. 4.preparation for the start of the movement. (préparation)
4	Types of bow.	1.bows in the dance of girls. 2.greetings in men’s dance.
5	Special positions.	1.unusual foot postures. 2.unusual hand postures in the dance of girls. 3.unusual hand postures in men’s dance. 4.hand-to-hand postures in pair and public dances. 1.hand postures in pair dancing. 2.hand postures in public dances.
6	Traditional positions.	1. traditional poses in dance poses for girls. 2.traditional postures in the form of men.

7	Types of gait.	1. gait in girls ' dance 2. gait in men's dance
8	Types of tilt.	
9	Hand motion.	1.hand movements in Girls ' dance. 2.hand movements in men's dance. 3.shoulder movements.
10	Dance moves.	1.movements in the dance of girls. 2.household dance movements of girls. 3. movements in men's dance. 4. Joint dance. 5.types of squats.
11	Types of rotation.	1. rotation. 2.bypass.
12	Jumping.	1. jumps in the dance of girls. 2. jumps in men's dance.
13	Elements of a game, competitive movement in men's dance.	
14	Horse riding.	1. horse riding. 2. jorga
15	Exercise at the stick.	

In addition, another convenience of using the reference edition is to provide an information index of Kazakh dance movements at the end of the recording.

Based on the information indicator, you can find out what literature the movements are taken from and get acquainted with the technique of execution. To discuss this reference book, from January 11 to 14, 2021, a Republican seminar on Kazakh dance was held on the basis of the «Kazakh National Academy of choreography». Teachers of higher educational institutions, technical and professional institutions, choreographers, teachers of additional education, well-known choreographers of choreographic collectives and theaters of the Republic of Kazakhstan took part in the discussion of the reference book and other issues of the development of Kazakh dance. During the four-day seminar successful work was done by the developers of the reference book.

Each gesture was analyzed by the students of the academy using video materials obtained as illustrators, the names of the gestures were actively discussed and approved. During the seminar, the developers and participants of the reference book felt a strong desire to preserve the National Art, to develop continuity between generations. «National dance performs cultural, historical, aesthetic and semantic functions. Relevance of this problem is determined by the fact that in the present globalized world, national culture and traditions are oppressed by the multicultural environment; consequently, there is a need to train high-quality specialists in the field of cultural studies, who will be able to teach national culture» (Kulbekova et al., 2016: 5262).

The results of the workshop were reflected in the National Choreography Olympiad in 2021 and 2022. We know that the members of the laboratory, having witnessed the

moments of analysis of the handbook, have exhausted their personal time, and the experts have deeply studied each gesture and compared the works written so far.

The authors consider a new approach to the systematization and development of a cycle of teaching materials, which includes: a textbook (training manuals), a dictionary of Kazakh dance terms, a Kazakh dance program for higher education, and the introduction of textbooks into the training system. Conversation with the head of the laboratory has ascertained that at present (2022) the program of Kazakh dance of technical and professional education is ready for publication, and the program of Kazakh dance for universities is being developed.

In the course of the research work, a survey was conducted among laboratory members. The questions of the survey were aimed at determining the specificity of the laboratory, as well as the role of the laboratory in the development of Kazakh dance.

Question 1. What are your thoughts about the main goals and objectives of the scientific and methodological laboratory of Kazakh dance?

Head of the Laboratory - Izim T. O stated that "The opening of the first Kazakh National Academy of Choreography in Kazakhstan in 2016 created great opportunities. You could say that one of them was the opening of this laboratory. Thanks to many years of preparation, in 2019, the V event was officially opened as part of the Republican Contest of Kazakh dance named after Zhiyenkulova, which has been recognized as the «scientific and methodological laboratory of Kazakh national dance. This laboratory has turned into reality even though it was just an idea of one single person about "systematization of names of Kazakh dance movements"

The purpose of this laboratory is to form terms for teaching Kazakh dance and establish a sequence of programmatic movements, conduct master classes, seminars related to Kazakh dance, and promote the publication of scientific papers.

At the present in the implementation stage of this goal, the following tasks have been performed:

- Kazakh dance movements have been systematized;
- a Republican seminar has been held;
- The reference book on Kazakh dance has been published;
- The reference has been sent to all educational institutions and professional teams;
- Republican seminars on methods of teaching Kazakh dance have been planned;
- Passports of famous people of dance art are being collected by laboratory staff (this process is carried out continuously);
- A collective scientific monograph has been prepared in connection with the need to present research works and scientific works in the choreographic art of Kazakhstan.

Laboratory member - A.K. Kulbekova: the goal and objectives of the Kazakh dance laboratory are: to determine the educational material for the development of Kazakh dance, as well as the introduce the matter of education in educational institutions of the Republic of Kazakhstan. In addition, the purpose and objectives of the Laboratory of Kazakh dance are to identify the unified training material for the broad development of Kazakh dance, including its content as a subject in educational institutions of the Republic of Kazakhstan, and to preserve the heritage of choreography, dance in the organization of the National Training and Methodological Center).

Member of the laboratory – Sadykova A. A.: the systematization of the methodology of teaching Kazakh dance, differentiation of terms included in the lessons of dance for girls and men, preservation of the heritage of national dance as well as the preservation of the heritage of national dance includes the systematization of archives, the study of biographies and works of our outstanding figures, choreographic records that have contributed to the development of domestic choreographic art.

Member of the laboratory – Shamshiev A.Sh.: since the names of Kazakh dance movements in our country are used in different ways it is necessary to bring the methods of execution into a single system with terms. In addition, the movements of the Kazakh dance that have not been used and could contribute to the development of our national dance should be covered.

Question 2. What role does the scientific and methodological Laboratory of Kazakh dance play in the systematization of teaching Kazakh dance?

Head of the laboratory – Izim T.O.: The subject of Kazakh dance has been studied in educational institutions for half a century. There is a well-established system. On this path, the teacher of the Almaty Choreographic School named after V. Seleznev G. N. Beisenova has been working for many years. The laboratory contributes to the correct conduct of this discipline and the proper course of the terms of movements and the methodology of conducting classes.

Member of the laboratory – Kulbekova A.K.: The activities of the Laboratory have a certain impact on the development of the theory and methodology of teaching Kazakh dance, as well as on identifying the main directions of Kazakh dance development at the present stage. Thus, in the course of the laboratory's work, experienced specialists have withdrawn old materials, in other cases, forgotten movements have been identified, which, undoubtedly, should be listed in the educational programs as the main teaching material

Member of the laboratory – Sadykova A.A.: in our opinion, very important work has been done during these two years, of course, the result is a handbook of Kazakh dance, in which the compilers tried to present individual work on the male and female sections of the lesson, on the terminology with movements. Therefore, this work of the laboratory plays an important role, directly contributing to the systematization of teaching Kazakh dance.

Member of the laboratory – Shamshiev A.Sh.: the sections of the lesson were expanded. For the first time, a handbook of Kazakh dance was published and included in the curriculum.

Question 3. What is the peculiarity of the direction of the scientific and methodological Laboratory of Kazakh dance in the development of Science in the field of National Art?

Head of the laboratory – Izim T.O.: Kazakhstan has just joined choreographic art circulation. And only in 2005, for the first time, a candidate's thesis was defended in the Kazakh language. Since then, candidates, doctoral, and master's theses in general choreographic art have been defended year after year. The laboratory also provides assistance to such scientific works as much as possible. Scientific works, videotapes collected on the advice, and funds of scientists of the older generation and famous choreographers, that work in the laboratory, are distinguished by their assistance to students and young people in Scientific Search.

Member of the laboratory – Kulbekova A.K.: The specificity of the direction of the scientific and methodological laboratory of the Kazakh dance in the development of science in the field of national art is that we investigate the dance, which is a living process and constantly evolved beyond any canons and requirements. In the past, it was the result of creative thinking and imagination of the people, later choreographers. That is why there are partly no records of unique movements or descriptions of the dances. Outstanding choreographers created and composed without giving much thought to the need to record their works. The specificity of the laboratory is to preserve the samples of the national dance of the Kazakhs. This is the contribution to the science from the position of national heritage, folk art, and spiritual culture of our ethnos.

Member of the laboratory – Sadykova A.A.: We analyzed many movements, paying attention to the specifics of execution. All these elements were in the arsenal of Kazakh dance but did not come into use. Based on the scientific works of Sh. Zhienkulova, D. Abirov, Vsevolodskaya-Vsevolodovna Golushkevich, who formed the methodology of Kazakh dance, and as a result of the explanations of the movements of the older generation, such as T.O. Izim, A.A. Tati, A.K. Kulbekova, who worked with these choreographers, many movements came into use.

Question 4. To what extent does the scientific and methodological Laboratory of Kazakh dance influence the production work of choreographers?

Head of the laboratory – Izim T.O.: Due to the fact that the work of the laboratory goes in a different direction, the work of the choreographer is directly creative. Later balletmasters are limited to receiving advice from the older generation of performers and scientists. We hope that changes will also take place in this area thanks to the preparation and presentation of the laboratory's reference book on Kazakh dance.

Member of the Laboratory – Kulbekova A.K.: Of course, it affects. This can be determined by observations of the work of modern choreographers, directors, and stage directors, forgotten but unique movements, dance nuances, and other «chips» of the departed masters that appear in their works. It should be noted that this is not direct copying, most often these are deliberate decisions of talented directors. I see and feel these nuances, which they skillfully use. Therefore, the activity of the laboratory and its fruits are already noticeable. And that's right.

Member of the laboratory – Sadykova A.A.: the scientific and methodological laboratory of Kazakh dance has a direct impact on the choreographic work of choreographers. For example, the dance «Seriler Saltanaty» in the repertoire of the Astana Ballet Theater, staged by Shamshiev A. Sh. and students of the Academy this academic year in the staging of dance productions, was produced with an understanding of the philosophical essence of movements, the specifics of performance, the style of performance.

Member of the laboratory – Shamshiev A.Sh.: the effect is very great. After all, in the Kazakh dance laboratory we were familiar with many styles of performing movements discussed by specialists. It seemed that movements never seen on stage before came to light and brought a new impetus to Kazakh dance. More precisely, in 2019, at the V-Republican competition named after Sh. Zhienkulova in Astana, it was possible to see a dance production by senior teachers of the Kazakh National Academy of Choreography A. Sadykova and A. Shamshiev called «Seriler Saltany». Such movements as «sylykyma»,

«Sal seri», «Kerdendeu» and others have had their influence on this nominal dance performance. It can also be stated that such movements as «cockfight», «wide fighting gait», «Shkyr», «Burkasyn», «Irekty», and «soaring» were spiritually revived in the laboratory of Kazakh dance. Depending on the style of performance of each movement, the choreographers of the dance were able to choose the humor, playfulness, lyricism, and rhythmicity of the production.

Analyzing the conducted survey, we see that according to the answer gained for question 1 «share your thoughts about the main goals and objectives of the scientific and methodological laboratory of Kazakh dance» laboratory members worked tirelessly to achieve one goal, one interest. At the same time, sincerely sympathizing with the development of the Kazakh dance art, it is possible to tell with confidence, that the purpose of the laboratory has been completely executed as a result of the work on the unification of various terms in each region. Now the laboratory contributes to the preservation and development of Kazakh dance as the first and unique training and methodological center dedicated to national choreography. The systematic training of young professionals, introducing the students to the ability to use their knowledge in practice, is the first challenge of each educational institution. In this regard, the laboratory has systematized the teaching of Kazakh dance, discussed the guide with university teachers and

At the republican seminar, all the gestures included in the handbook were demonstrated with the help of previously filmed video materials. A special training “How important is the study of the heritage of Kazakh dance, we should not forget that it is even more important to pass the Kazakh dance to the younger generation in its purest form» was organized to introduce the theory and methodology of teaching Kazakh dance at universities under the guidance of a the laboratory member Kulbekova A. K.. On November 25-26, 2021, a training on dance movements was held at the Kazakh National Women’s Pedagogical University with students and teachers of the educational program «Choreography» by the head of the laboratory T. O. Izim and a member of the laboratory A. Sh. Shamshiev, which was included in the directory. At the two-day training, theoretical and practical parts were conducted simultaneously, and a training combination was compiled and demonstrated on each movement with an emphasis on the manner of performing movements. And now, having stopped at the opinions of the members of the laboratory, we are convinced that in the future educational programs for the study of Kazakh dance are being developed at the level of secondary vocational education, at the bachelor’s level. In addition, the training programs developed so far have not been ignored by applicants. Thus, the laboratory contributes to the comprehensive study of this discipline and methodically competent preparation of the lesson.

Having asked the question “What is the specificity of the direction of the scientific and methodological laboratory of Kazakh dance in the development of science in the field of national art?» we tried to differentiate the influence of the laboratory on young researchers, on the development of science. With the help of materials collected in the laboratory, young scientists can determine the research base and conduct an examination depending on their topic. The systematic accumulation of all materials related to the Kazakh art of dance can positively influence the development of the methodology of Kazakh dance art.

The development of the methodology and theory of teaching Kazakh dance, and scientific research in the field of national art, undoubtedly has influenced the staged work of modern young choreographers. In this regard, comparing the responses of the laboratory members, we have reached many critical points of view. We conclude that the dance movements studied in the laboratory and included in the reference book are reflected in the productions of young choreographers and contribute to the prosperity of the director's sphere.

Through the editorial activity of the laboratory members, the collective monograph «choreographic art of Kazakhstan: Traditions and Modernity», published in 2022, examines various problems of dance culture, historical stages of the development of ballet art, the formation of choreographic pedagogy and vocational education in Kazakhstan (Nusupzhanova, 2022).

The collective monograph analyzes the achievements of Kazakh ballet and national dance art from the point of view of art criticism, and analyzes pedagogical approaches to teaching national dance art. To date, from the works of scientists and young researchers who have put forward the importance of understanding and studying the processes taking place in national art and general professional education, their own author's views stand out.

4 Research result (*Bakirova S.A.*)

Having studied the peculiarities of the laboratory's work, a comparative analysis has been carried out with foreign laboratories in the field of dance art. In the field of dance art, the concept of a laboratory is the process of work of foreign scientists and choreographers in the process of developing an idea, or a plan when creating dance performances. In the course of studying the concept of a laboratory in the field of dance art, we got acquainted with many foreign laboratories. For example, Ton Pernille Estern in his doctoral dissertation «Meaning-making in the Dance Laboratory» examines the process of learning dance improvisation with different performers of bodily abilities (Østern, 2009). The research work was carried out in Trondheim, Norway. In the research work, videos, and interviews with professional and amateur dancers, people with disabilities are taken as empirical material. He forms a vision of modern dance from the social, and aesthetic opinions of various dancers. «Dance Laboratory» Lodz University of the Republic of Poland Faculty of Music and Dance, Faculty of Music and Dance online. «The Dance Laboratory is a modern scientific strategy for dance research, a new justice of artistic research, and is also focused on creating a platform for the exchange of cognitive scientific methodology for the artistic, theoretical and philosophical profession (the dance laboratory is aimed at creating an exchange platform that includes modern research strategies in research dance, including emerging artistic research practices, and also a tool - a lot of theoretical and cognitive science methodologies, based on philosophical foundations)» LAB: SYNC is a dance research lab at the University of Massachusetts at Amherst. The laboratory studies the effect of dance on human health with the help of modern devices. Jody Gottfried Arnhold founded the DEL (Dance Education Laboratory) in 1995. The Experimental Laboratory, DEL, is a safe place for new and experienced dance teachers to improve their skills, develop a systematic curriculum and learn from each other. For more than twenty-five years, the DEL Laboratory has been training dance teachers and supporting their work, and today it is preparing choreographers for success in the classroom. The DEL Laboratory offers various

dance training courses: weekend seminars, intensive courses, and a Summer Institute for choreographers and dancers interested in development. The Basics of Dance Education is the first course that DEL offers to new students. All DEL courses comply with the New York City Department of Education's plan for teaching and learning in K-12 dance classes. This method is based on the Laban Motion Analysis LMA (Laban Motion Analysis), a system developed by Rudolf Laban. In addition to the leading section and lesson planning, LMA vocabulary provides a clear mode of communication. Course topics include dance techniques, improvisation, composition, classroom management, problem-solving, dance history, and anatomy. Looking at foreign laboratories, we see that the areas of work are devoted to modern choreography and dance pedagogy. «The study in this direction showed the basics of the development of dance lexis of national dance, where the main element is harmonious relationship of a man with the world around, his level of worldview, intellect, put into the meaning of his movements» (Moldakhmetova et al., 2022: 98). Agreeing with the opinion of a member of the laboratory Tati A. A. about the Kazakh dance «this folk art clearly demonstrates the originality of life, the richness of the inner world of the Kazakh nomads, like no other», we are convinced that the main feature of the «Scientific Methodological Laboratory of Kazakh National Dance» is to study our national art.

Dance art serves as a reminder of the multi-layered history, and this is the sensitivity and momentary vector of the development of art today (Shomayeva et al., 2021:57).

5 Conclusion (*Bakirova S.A.*)

Kazakh dance art with its history requires new approaches and scientific research. The achievements of the national dance art are determined on the basis of the creativity of our choreographers. Currently, choreographers, teachers, ballet masters, and talented performers glorify the national expression of dance art on the world stage. This means that dance art is constantly evolving. The multifaceted nature of the national dance art becomes the object of study. In this regard, the following conclusions have been drawn:

1. Members of the laboratory, as well-known high-level specialists in the country, who rely on the works of scientists and their experience, have systematically grouped and comprehensively discussed all dance movements, having created a reference book «Kazakh dance». In addition, planned measures are being taken to introduce the handbook into the training system.

2. Analysis, and systematization of work programs for teaching the national art of dance at the levels of secondary and higher education have been revealed. The process of development of national art is closely connected with the education system. Therefore, we understand that the systematization of the members of the laboratory begins with the differentiation of the discipline «Kazakh dance». This is because today's student is tomorrow's choreographer or a young specialist as a performer.

3. Educational and methodological materials in the field of Kazakh dance art, scientific works, electronic library, literature related to the national choreographic art of Kazakhstan, repertoire of famous dance ensembles of the country and a fund of videotapes from republican dance competitions, lessons of leading teachers are collected.

Әдебиеттер:

1. Bakirova S., Kaiyr Z., Saitova G., Izim T., Kenzikeyev R. (2022). "Kazakhstan Experiencia En Distancia Learning En Higher Education in the Field of Choreography". *ARTSEDUCA*, no. 33, Sept. 2022, pp. 97-108, doi:10.6035/artseduca.6891.
2. Бәкірова С.Ә. Зертхана мүшелерімен жүргізілген сауалнама нәтижелері. 2022 ж.
3. Қанағат А. Қазақ биі - бидің төресі. 07.04.2022.- <https://el.kz/news/iskusstvopage/aza-bii-bidi-t-resi/>. (қаз).
4. Kulbekova A.K., Tleubayeva B.S., Tleubayev S.S., Saparova Y.A., Dildebayeva G.R., Daribayeva R.D., Omar E.O. (2016). The methodological framework of occupational training in culture and art high schools of Kazakhstan. *International journal of environmental & science education*. VOL. 11, NO. 12, 5261-5272
5. Kussanova A. E., Kulbekova A. K., Tleubayeva B. S., Nikolayeva L. A. (2020). «Stylistic Features and Development Trends of Choreographic Stage Direction in Kazakhstan». *Opción*, Vol. 36, №91, abril de 2020, pp. 58-71, <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31836>.
6. Moldakhmetova A.T., Zhumaseitova G.T., Kim L.V., Saitova G.Y., Kenzikeyev R.V.(2018). Dance movements of baksy as a paradigm of development of the Kazakh dance art. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. 10. 38-57. 10.21659/rupkatha.v10n3.05.
7. Нүсіпжанова Б. Өнер саласындағы игі бастамалар. Егемен Қазақстан. 2018 жыл 28 желтоқсан.
8. Изім Т.О., Қайыр Ж.Ү., Кульбекова А.К. «Қазақ халқының дәстүрлі би өнерінің болмысы». *Central Asian Journal of Art Studies*, т. 6, № 2, 2021, б. 122-39, doi:10.47940/cajas.v6i2.442.
9. Изім Т.О. Зертхананың 2019-2020 оқу жылындағы есебі.
10. Изім Т.О., Тати А.А., Кульбекова А.К., Садыкова А.А., Шамшиев А.Ш. Қазақ биі. Анықтамалық / Әдістемелік нұсқаулық/ – Нұр-Сұлтан: Қазақ ұлттық хореография академиясы, 2021. – 60 б.
11. Østern T. P. (2009) Meaning-making in the Dance Laboratory. Exploring dance improvisation with differently bodied dancers. Manuscript for doctoral thesis at the Theatre Academy, Helsinki. Publisher: Teaterikorkeakoulu. ISBN 978-952-9765-53-9 (PDF). ISSN 1238-5913. Printed by Yliopistopaino, 310 p.
12. Ұжымдық монография // Б.Н. Нүсіпжанованың жалпы редакциясында. Қазақстанның хореография өнері: дәстүр және қазіргі заман. Ұжымдық монография. - Астана: ИП «Булатова А.Ж.», 2022.-360 б. (орыс)
13. Шомаева Д.Е., Жумасейтова Г.Т. «История деколониальной чувствительности в дискурсе балетмейстерского искусства Казахстана». *Central Asian Journal of Art Studies*, т. 6, № 2, 2021 г., с. 50-64, doi:10.47940/cajas.v6i2.427.

References:

1. Bakirova S. A. Materials of the survey conducted. (in Kaz.)
2. Bakirova S., Kaiyr Z., Saitova G., Izim T., Kenzikeyev R. (2022). "Kazakhstan Experiencia En Distancia Learning En Higher Education in the Field of Choreography". *ARTSEDUCA*, no. 33, Sept. 2022, pp. 97-108, doi:10.6035/artseduca.6891 (in Eng.)
3. Collective monograph/under the general editorship of Nusipzhanova B.N. The Choreographic Art of Kazakhstan: Traditions and Modernity. - Astana: IE «Bulatova A. Gh.», 2022. - 360 p. (in Kaz., in rus.)
4. Izim T.O. Laboratory report for the 2019-2020 academic year. (in Kaz.)
5. Izim T.O., Zhanibek K. Y., Kulbekova A.K. (2021) "The Evolution of Traditional Dance Arts of the Kazakh People". *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 6, № 2, pp. 122-39, doi:10.47940/cajas.v6i2.442. (in Kaz.)
6. Izim T.O., Tati A.A., Kulbekova A.K., Sadykova A.A., Shamshiyev A.Sh. (2021) *Kazakh dance. Handbook./ Methodological guide/ – Nur-Sultan: Kazakh National Academy of choreography. – 60 p. (in Kaz., in rus.)*
7. Kanagat A. The Kazakh dance is the judge of the dance. 07.04.2022. - <https://el.kz/news/iskusstvopage/aza-bii-bidi-t-resi/>. (in Kaz.)
8. Kulbekova A.K., Tleubayeva B.S., Tleubayev S.S., Saparova Y.A., Dildebayeva G.R., Daribayeva R.D., Omar E.O. (2016). The methodological framework of occupational training in culture and art high schools of Kazakhstan. *International journal of environmental & science education*. VOL. 11, NO. 12, 5261-5272 (in Eng.)

9. Kussanova A.E., Kulbekova A.K., Tleubayeva B.S., Nikolayeva L.A. (2020). «Stylistic Features and Development Trends of Choreographic Stage Direction in Kazakhstan». *Opción*, Vol. 36, №91, abril de 2020, pp. 58-71, <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/31836>. (in Eng.)
10. Moldakhmetova A.T., Zhumaseitova G.T., Kim L.V., Saitova G.Y., Kenzikeev R.V. (2018). Dance movements of baksy as a paradigm of development of the Kazakh dance art. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. 10. 38-57. 10.21659/rupkatha.v10n3.05. (in Eng.)
11. Nusipjanova B. (2018) Initiatives in the field of art. *Egemen qazaqstan*. December, 28. (in Kaz.)
12. Østern T. P. (2009) Meaning-making in the Dance Laboratory. Exploring dance improvisation with differently bodied dancers. Manuscript for doctoral thesis at the Theatre Academy, Helsinki. Publisher: Teatterikorkeakoulu. ISBN 978-952-9765-53-9 (PDF). ISSN 1238-5913. Printed by Yliopistopaino, 310 p. (in Eng.)
13. Shomayeva D. E., Jumasseitova G.T. (2021) "The History of Decolonial Sensitivity in the Discourse of Choreographic Art of Kazakhstan". *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 6, № 2, pp. 50-64, doi:10.47940/cajas.v6i2.427.(in Rus.).

FTAMP 18.31.31

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-21>

Ж.А. Ақсақалова¹, З.А. Ыдырыс², А.Б. Кенджакулова³

^{1,3}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

²Т.К. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹nurbिनur_86@mail.ru, ²zukhraydyrys@gmail.com, ³ainura8883@mail.ru,
ORCID: ¹0000-0001-73740366, ²0009-0001-9150-3417, ³0000-0001-8559-6429

ҚАЗАҚ КЕСКІНДЕМЕСІНДЕГІ «МӘДЕНИ АҚТАҢДАҚТАР» ІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мәдениетіміздегі өткенді бейнелеудің әртүрлі формаларының ішінде тарихи кескіндеме маңызды орын алады. Осы жанрадағы шығармалар арқылы өткенмен, дәстүрмен өзара диалог аса маңызды. Көркем шығармалар өткеннің орнықты бейнелерін құрудың ресурсы ретінде, олардың әсер етуінің орасан зор әлеуеті қазіргі заманғы тарихи жанрдың дамуын мәдени жады мәселелері контекстінде зерттеу қажеттілігін талап етеді. Авторлар мақалада қазіргі өнердегі тарихи оқиғаларды қайта құру тәжірибесін түсіну; тарихи шығарманың, портреттің бейнелі-стилистикалық және идеялық контекстін анықтау; Тәуелсіздік кезеңіндегі тарихи-тұрмыстық жанрадағы ұлттық-мәдени өзіндік сананың көрінісін анықтау сынды бірнеше ғылыми мәселелерді көтеруге тырысқан. Осы мәселелердің заманауи ұрпақ санасында трансформациялануы мен ұжымдық бейсаналық сипат алуы арқылы жаңа заманауи бейнелеу өнерінде жиі көрініс алу себептерін айқындау, түсіндіру, талдау басты назарға алынады. Бейнелеу өнеріндегі тарихи оқиғалар мен кейіпкерлер бейнелеріне салыстырмалы талдау жүргізу қазіргі заманғы өнертанудың дамуы үшін аса өзекті болып табылады. Ұсынылып отырған тақырып ең алдымен қазіргі кездегі қазақ бейнелеу өнеріндегі, соның ішінде кескіндемедегі өткен тарихымызды зерделеп, ондағы ұлттық нақыштардың мәнін ашып, болмысымыздың, тұрмыс-тіршілігіміздің тарихи әлеуметтік бейнесін қайта жаңғыртумен байланысты. Қазіргі таңда көркем өнердің әлемдік өнермен байланысы мен алатын орны жайында толғанатын ғылыми-теориялық ізденістердің қалыптасуына да қажеттіліктер туындап отыр. Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнері үздіксіз әрі қарқынды қозғалыста дамуда. Үздіксіз шығармашылық тәжірибе процесінде тарихи және тұрмыстық жанр ұлттық дүниетанымның ерекше мәнер мен стилистикасы, пластикалық және көркем тәсілдері өзара қатар көрініс табуда. Сондай-ақ кескіндеменің жанрларының, бағыт-бағдарларының алуан түрлілігі Қазақстандағы заманауи көркемдік процестің үнемі ізденісте екендігін айшықтайды.

Алғыс: Зерттеу ҚР БЖҒМ ҒК қаржыландырған BR18574216 «Уақыт және мәдени кеңістіктегі мәдени құндылықтар транзиті» жобасы аясында жазылды.

Кілт сөздер: тарихи жанр, композиция, ұлттық мәдениет, ұжымдық жад, тарихи оқиғалар, ашаршылық, полигон.

Ж.А. Ақсақалова¹, З.А. Ыдырыс², А.Б. Кенджакулова³

^{1,3}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

²Казахская национальная академия искусств имени Т.К. Жургенова,
Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nurbिनur_86@mail.ru, ²zukhraydyrys@gmail.com, ³ainura8883@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-73740366, ²ORCID: 0009-0001-9150-3417, ³ORCID: 0000-0001-8559-6429

Следы «культурных травм» в казахской живописи

Аннотация. Среди различных форм изображения прошлого в нашей культуре важное место занимает историческая живопись. Особенно важен диалог с традициями, прошедшими

через произведения этого жанра. Художественные произведения как ресурс создания устойчивых образов прошлого, огромный потенциал их влияния требует необходимости изучения развития современного исторического жанра в контексте проблем культурной памяти. Авторы в статье рассматривают несколько научных проблем, осмысление опыта реконструкции исторических событий в современном искусстве как определение образно-стилистического и идейного контекста исторического произведения, портрета; таких как определение проявления национально-культурного самосознания в историко-бытовом жанре периода независимости. Основное внимание уделяется выявлению, объяснению, анализу причин частого проявления этих проблем в новом современном изобразительном искусстве через трансформацию в сознании современного поколения и обретение коллективного бессознательного характера. Проведение сравнительного анализа изображений исторических событий и персонажей в изобразительном искусстве является наиболее актуальным для развития современного искусствоведения. Предлагаемая тема связана, прежде всего, с изучением истории нашего прошлого в современном казахском изобразительном искусстве, в том числе живописи, раскрытием в нем сущности национальных мотивов, воссозданием исторического социального образа нашего бытия, быта. В настоящее время возникает потребность в формировании научно-теоретических изысканий, касающихся взаимосвязи и места художественного искусства с мировым искусством. Современное изобразительное искусство Казахстана развивается в непрерывном и интенсивном движении. В процессе непрерывного творческого опыта исторический и бытовой жанр находят взаимоисключающее отражение в особой манере и стилистике, пластических и художественных подходах национального мировоззрения. Также разнообразие жанров, направлений живописи говорит о том, что современный художественный процесс в Казахстане находится в постоянном поиске.

Благодарности: Исследование было написано в рамках проекта BR18574216 «транзит культурных ценностей во времени и культурном пространстве», финансируемого КН МОН РК.

Ключевые слова: исторический жанр, композиция, национальная культура, коллективная память, исторические события, голод, полигон.

Zh.A. Axakalova¹, Z.A. Ydyrys², A.B. Kenjakulova³

^{1,3} M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

² T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹nurbिनur_86@mail.ru, ²zukhraydyrys@gmail.com, ³ainura8883@mail.ru,

ORCID: ¹0000-0001-73740366, ²0009-0001-9150-3417, ³0000-0001-8559-6429

Traces of «cultural traumas» in kazakh painting

Abstract. Among the various forms of depicting the past in our culture, historical painting occupies an important place. Especially important is the dialogue with the traditions that have passed through the works of this genre. Artistic works as a resource for creating stable images of the past, the huge potential of their influence requires the need to study the development of the modern historical genre in the context of cultural memory problems. The authors of the article consider several scientific problems, understanding the experience of reconstruction of historical events in modern art as the definition of the figurative, stylistic and ideological context of a historical work, portrait; such as the definition of the manifestation of national and cultural identity in the historical genre of the period of independence. The main attention is paid to the identification, explanation, analysis of the causes of the frequent manifestation of these problems in the new modern visual art through transformation in the consciousness of the modern generation and the acquisition of a collective unconscious

character. Conducting a comparative analysis of images of historical events and characters in the visual arts is the most relevant for the development of modern art criticism. The proposed topic is connected, first of all, with the study of the history of our past in modern Kazakh fine art, including painting, revealing the essence of national motives in it, recreating the historical social image of our being, life. Currently, there is a need for the formation of scientific and theoretical research concerning the relationship and place of art with world art. Modern fine art of Kazakhstan is developing in continuous and intensive movement. In the process of continuous creative experience, historical and everyday genres are mutually exclusive reflected in a special manner and style, plastic and artistic approaches of the national worldview. Also, the variety of genres, directions of painting suggests that the modern artistic process in Kazakhstan is in constant search.

Acknowledgements: The study was written within the framework of the BR18574216 project «transit of cultural values in time and cultural space», funded by the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: historical genre, composition, national culture, collective memory, historical events, famine, polygon.

1 Кіріспе (Ақсақалова Ж.А.)

Қазіргі таңда тарихи оқиғалар, әсіресе халықтың басына түскен қайғы-қасіретке толы болған аласапыран кезеңдердегі естеліктер жадымызда ерекше орын алуда. Тарихтағы мәдени жарақатты зерттеу (trauma studies) ғылыми бағыт ретінде Еуропада бастау алып, соңғы онжылдықта қарқынды дами түсті. Зерттеушілер тарих беттерінде маңызды орын алатын ауыр кезеңдерді ұжымдық есте сақтау принциптері негізінде түсіндіруге ықпал етті. Өкінішке орай, XX ғасырдың қайғылы тарихы (әлемдік, азаматтық соғыстар, революция, 1929 жылғы дағдарыс, геноцид, саясирепрессиялар, концлагерьлер, жераудару және т.б.) көптеген ұжымдық жарақаттардың пайда болуына әкеліп соқты.

2000 жылдары жарақат теориясын белсенді дамытатын зерттеушілердің бірқатар жарияланымдары пайда болды. Дж. Александер, А. Нил, Р.Айерман, Э. Сантнер, К. Эриксон, Л. Хинриксен және т.б. олардың теориялық-тұжырымдамалары Еуропа, АҚШ, Жапония елдеріндегі ұжымдық «жарақат» тәжірибесін зерттеу мен нәтижелерін талдауға негізделген (exclusive.kz, 2021). Зерттеушілер мәдениетімізде орын алған «жарақат іздері» бар оқиғаларды есте сақтау және ұжымдық жарақатпен жұмыс істеудің аса қажеттілігі туралы айтады.

Әлеуметтану саласындағы бұл зерттеулер қазіргі таңда қайта өңделмеген жарақаттар, келешек ұрпақтың да өміріне әсер ететін жеке бейсаналық процеске ұласатындығына баса назар аударады. Өз зерттеулерінде А. Нил ұлттық жарақаттар қысқа уақыт ішінде түбегейлі өзгерістерге әкелетін ерекше оқиғаларға жеке және ұжымдық реакциялар арқылы жасалады деп жазады. Қазақстанда болған XX ғасырдағы оқиғалар қазақтардың өмір салтында ғана емес, сондай-ақ құндылықтар жүйесінде, әлеуметтік қатынастар сипатында және т.б. түбегейлі өзгерістерге алып келді, әңгіме ұлттың адамгершілік денсаулығына әсер ете алмайтын түбегейлі өзгерістерге алып келген саяси, әлеуметтік катаклизмдердің тұтас қатары туралы болып отыр.

2 Материалдар мен әдістер.

2.1 Зерттеу әдістері (Ақсақалова Ж.А., Ыдырыс З.А., Кенджакулова А.Б.)

Суретшілер шығармаларын талдауда тарихи кескіндеменің алатын орнын анықтау мақсатында типологиялық әдіс қолданылып, жанрлық ерекшеліктері мен көркемдік техникасы негізінде қазіргі Қазақстанның тарихи кескіндемесінің бірнеше түрі

анықталды. Стилистикалық талдау және салыстырмалы әдіс тарихи туындылардың кейбір шығармаларды белгілі бір стильге немесе бағытқа жатқызуға мүмкіндік беретін формальды белгілерді табуға көмектесті. Иконологиялық әдіс кескіндердің мазмұнын жүйелеуге және түсіндіруге мүмкіндік берді. Құрылымдық талдау әдісі арқылы тарихи жанрдың негізгі мотивтері мен бейнелері анықталды. Зерттеу жұмысында Memory Studies әдістемелік аппараты да пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама. (Ақсақалова Ж.А.)

Еліміздің даму тарихын ұмытпау үшін, оның белгілі бір кезеңдерде болған ақтандақтардың алдағы уақытта қайта орын алмауы үшін, тарихтың ақ-қара тұстары жайлы да жазу керек. Д. ЛаКапраның айтуынша «жарақат» – бұл жадты бұрмалайтын, оны осал және қате ететін тәжірибе болса, тарих – бұл жарақаттың зерттелуі, яғни оның қазіргі және болашақтағы әсерін түсіну және оны жұмсарту. Ол үшін өткенмен «татуласу» қажет деген пікірді ортаға тастайды (LaCapra, 2009). Бұл дегеніміз жарақаттың орын алған себеп-салдарына үңілу, не болғанын қабылдау. Ол былай деп жазады: «зерттеу жарақаттың әсерін азайту үшін жарақаттан кейінгі белгілермен жұмыс істеуді білдіреді, зерттеу өткеннің толық өтелуін немесе оның жараларын емдеуді білдірмейді. Бірақ, кем дегенде, жарақаттың тарихи өлшемінде біз оның себебін өзгерту үшін жұмыс жасай аламыз. Өйткені олар әлеуметтік, саяси, экономикалық сипатқа ие және осылайша оның қайта басталуына жол бермеуге тырысады» (LaCapra, 2009). Бұл ең бастысы – жарақатқа әкелуі мүмкін себептерді, негіздерді, жағдайларды жоюға алып келеді. Ол үшін өткенімізді түсініп, зерделеп, толық тани білуіміз қажет. Ал «Тарихты еске алудағы «ностальгия» сезімі жадты сақтауға және өткенді өзектендіруге мүмкіндік береді» екен (Шарипова, 2021: 31).

Қазіргі таңда қазақ бейнелеу өнеріндегі «мәдени жарақат» мәселесін зерттеуші Д.С. Шарипова кеңестік кезеңдегі тоталитарлық жүйенің негізінде тарихтың кей тұстарының бұрмаланып келгенін айтады. Оның ішінде ашаршылық тақырыбының өз уақытында мүлдем тыйым салынған жабық тақырып болғандығын да атап көрсетеді. Ал қазіргі кезде басқа салалардан бөлек, тарихты мәдениетте бейнелеудің әр түрлі формаларында бейнелеу өнері ерекше орын алуды жалғастыруда. Өнертанушы ғалымның пікірінше, көркем образдар арқылы тарихты рефлексия және қайта құру ретінде өткенмен өзара диалог жүргізу, мәдени жадтың маңызды компоненттерінің біріне айналып отыр.

3. Талқылау (Ақсақалова Ж.А., Ыдырыс З.А., Кенджакулова А.Б.)

Ұжымдық жад қоғамның өткен өмірін символдық тұрғыдан қайта құру әрекеттері арқылы көрініс береді. Яғни бұл ұлттың құндылық бағдарларында, мінез-құлық нормаларында, мәдени артықшылықтарында, сондай-ақ «жарақат іздерінде» көрінеді. Қазақтардың ұжымдық бірегейлігіндегі «мәдени ақтандақтар» мен «мәдени жарақат» түсініктері ашаршылық, саяси қуғын-сүргін туралы ұжымдық естеліктер қатарымен түсіндіріледі. Жиырмамыншы ғасырдағы әлемде орын алып жатқан соғыстар, әр түрлі көтерілістер, экономикалық дағдарыстар, әр түрлі атомдық жарылыстар, табиғи апаттар қоғамымызға көптеген өзгерістер енгізді. Тарихымызда осындай қасіретке толы кезеңдерді суреттейтін көріністер де баршылық. Бұл тақырыпты суретшілер қауымы тарихи жанр аясында шешуге тырысты.

Қазақ тарихынан қазақ халқы қаншама қиын-қыстау кезеңдерді бастарынан өткізгенін білеміз. Сондай кезеңдердің бірі «Ақтабан шұбырынды, Алакөл сұлама» атауымен белгілі, қазақ халқының тарихында ащы қайғы-қасіретке толы, ел басына күн туған өте қайғылы кезең еді. Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін, үш жүз өзара бөлініп, қазақ әскери күші біраз әлсіреп қалады. Осыны пайдаланған қалмақтар жайлауға көшкелі жатқан қазақтарға тұтқиылдан шабуыл жасайды. Осылайша қалмақтар қазақ халқын аяусыз қырды. Тірі қалғандары мал-мүлкін тастап қашуға мәжбүр болды. Бұл жылдар қазақ тарихында нәубетке толы аштық кезеңі ретінде сақталып қалды. Халық аузында осы жылдар туралы «Елім-ай» деген зарлы әуен қалғаны да тарихтан белгілі. Тарихи бұл кезең қазақ бейнелеу өнерінде де елеусіз қалған емес. Көптеген суретшілер «Ақтабан шұбырынды» атауымен жазылған туындылары арқылы, рухани тұрғыдан қазақ халқының азапты қасіретімен бөлісіп, бірге қайғырды. Қазақ бейнелеу өнерінде осы қайғылы кезеңге арналған суретші М.Қаспақтың «Ақтабан шұбырынды», Д.Қастеевтің «Ақтабан шұбырынды» триптихы және Н.Қилыбаевтың «Елім-ай» атты туындылары бар.

Манат Қаспақтың «Ақтабан шұбырынды» (1999) шығармасында қалмақтардың қыспағына шыдай алмай, кіндік қандары тамған туған жерлерін қимай, мал-мүлкін тастап, зар еңіреп көшіп бара жатқан қазақ халқы бейнеленген. Түйеге керекті жүктерін тиеп, бірі атпен енді бірі жаяу кетіп барады. Көш туындының оң жақ жоғарғы тұсынан басталып, сол жақтың жоғарғы тұсына қарай бағыт алуда. Жалпы көш бейнесі бүкіл туындының бетіне жайылған. Кенеп бетіндегі көрініс қанық түстердің үйлесуі арқылы шешілген. Туындыдағы қанық қызыл, жасыл, қоңыр, қара түстер оқиғаның негізгі көңіл-күйін жеткізуде. Суретші кенептің сол жағына қарай ат үстінде орналасқан ер кісінінің артқа бұрылып қараған бейнесі арқылы, туған жерін амалы жоқтығынан қимай әрең кетіп бара жатқандығын жеткізгісі келген болу керек. Шығарма көрінісіне бір қарағанда М.Қаспақтың бұл көші сондай сұрапыл кезең сәтіндегі ұлы көшке ұқсамайды. Бұл көңіл-күйді зар илеген қазақтармен қоса күңіренген аспан бейнесі мен дала көрінісінен ғана сезіне аламыз.

Манат Қаспақтан кейін араға тура 20 жыл уақыт салып, жас суретшілердің бірі Дәурен Қастеевте осы тақырыпқа тоқталған болатын. Оның туындысы да «Ақтабан шұбырынды» (2019) деп аталып триптих формасында көрініс тапты. М.Қаспақтың жұмысындағыдай мұндада көш бағыты оңнан солға қарай бағытталған. Ал оқиға көрінісіндегі ел басына күн туған заманның көңіл-күйін, халықтың азапты көшін, қайғы-қасіретін, ашаршылық уақытын аға буын суретшісіне қарағанда Д.Қастеев өте әсерлі жеткізген. Шығармаға бір қарағаннан қалмақтардың қорлығына шыдамай, күл болудан қашып, аштықтан қырылып, туғандарынан айрылған қазақтың зар-мұңын көреміз. Күңіренген қарт та, қан жұтқан ер де, зар еңіреген ана да, шырылдаған балада осы көш ішінде. Оқиға көрінісінде қалмақ шапқыншылығынан қор болған, қатты қажыған, аштықтан әбіржіген халық бейнесі айқын көрініс тапқан. Күрделі композициялық құрылымға негізделген еңбектің түстік үйлесіміде ерекше. Кенеп бетіндегі ашық көк келген суық бояу түстері халықтың басына түскен ауыртпалық пен қасіретті, елдің зары мен мұңын анық сезіндіруде. Ал композицияның төменгі жағынан орын алған от секілді қызғыш түс пен аспан көрінісіндегі, бұлт арасынан

көрінген, күн бейнесіндегі сарғыш түс бейне бір үміт оты секілді. Яғни халықтың келешектен күткен зор үміті. Осы туындысымен автор Дәурен Қастеев 2016 желтоқсан айында ел Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арнайы ұйымдастырылған «Балалар аңсаған Тәуелсіздік» атты көрме-конкурста I орынды иеленді. Көрме мақсаты туындылардың барлығы реалистік мәнерде орындалу керек болды. Көптеген талантты суретшілердің ішінен Д.Қастев ең үздік деп табылды.

Ел жадында мәдени жарақат ретінде қалған «Ақтабан шұбырынды» тақырыбына өз композициясын арнаған келесі бір суретші Н.Қилыбаев. Оның бұл тақырыптағы туындысы аштық жылдарындағы елдің қайғы-қасіретін жеткізген зарлы «Елім-ай» әніне арналады. «Елім-Ай» – жоңғар шапқыншылығынан ел басына төнген ауыр кезеңдердегі (1723-1725) қазақ халқының басына төнген қауіп-қатер, азап-қиыншылықтарын зар қылып, босқан елдің қайғы-мұңын толғаған тарихи сазды өлең. Осы композициясы жайында суретші бір сұхбатында: «Әнге сүйене отырып, әйел бейнесі арқылы мен қазақ халқына ұлы апат жылдары әкелген барлық азапты, аштық пен жойылуды бейнелеуге тырыстым. Өкінішке орай, тарихта өз ізін қалдырған әйелдер өте аз. Бұл ерлер мен балалар үшін тірек және пана болған әйел бейнесі. Егер әйел зардап шексе, жер мен халық зардап шегеді. Бұл жұмыста мен әйел бейнесіне баса назар аудардым» - деп осындай ауқымды тақырыпты ұрпағы үшін кеудесі қасіретке толған ана бейнесінде жеткізуді жөн көргендігін айтады.

Туындының оқиға желісі жоңғар шапқыншылығы кезінде қуғынға ұшырап, аштық зардабын татып, туған елі мен жерін тастай көшкен халық тағдырына негізделген. Кенеп бетінде туған жерін қимай, ашыққан халық зар илеп, бірінің соңынан бірі ілесіп әрең келеді. Артқы шептен алдыңғы оң жақ шепке қарай көшкен, қазақ тарихындағы ұлы көш бейнесі. Алдыңғы оң жақ қатарда жақынынан айрылып, жүрегі сыздап, аштықтан әбден қалжыраған ақ кимешекті ана мен «Елім-ай әнінде» кездесетін «көшкен сайын бос келетін» бір ақ тайлақ бейнеленген. Ортаңғы бөлікте де, бауырына бауыр еті баласын қапсыра құшақтаған, ақ кимешекті ана бейнесі. Қаншама қиналып, қасірет шексе де ұрпағы үшін кеудесін тік көтеріп, болашаққа үмітпен көз тастауда. Басқан қадамы нық әрі сенімді. Өмірдің бастауы да, жалғасы да осы ана бейнесінде екендігін көре аламыз. Бұл осындай сұрапыл қиын кезеңдерде қазақ халқының сақталып қалуына, тек ер азаматтардың ғана емес, сонымен қатар әйелдердің де ерекше ерлік көрсеткендігінің белгісі.

Жалпы туындыда суретші композициялық құрылым мен түстік үйлесім арқылы да сол уақыттағы ауыр атмосфераны барынша жеткізе білген. Жер бейнесіндегі және аспан көрінісіне қарай көтерілген қанық кара көк түс халықтың басына түскен қайғы-қасіретті одан әрі өршіте түсуде. Сағы сынған, аштықтан әбден қалжыраған, елін-жерін қимай артқа қарай көз тіккен қарт кісілер мен мұңайған балалар бейнесі жағдайдың қаншалықты ауыр екендігінен хабар беруде. Тек ортаңғы пландағы ана бейнесі ғана қиыншылыққа тіке қарап, бар күш жігерін жинап, қайғы-қасіретке еңсесін түсірмеген кейіпте бейнеленген. Артқы бөліктегі босқан халыққа түскен жарық маздап жанып жатқан от тәрізді. Осындай бейнеде шешілген бояу түстері де халқымызға төгілген ұлы апатты анық көрсетуде. Сонымен қатар екінші жағынан, бұл көріністің тарих бетінде мәңгі қалған ұмытылмас кезең екенін де меңзегендей болады.

XX ғасырдағы қазақ тарихы жадымызда түрлі саяси өзгерістерге толы кезең болып сақталып қалды. Қазақ халқы мен оның басынан өткен тарихи ауыр кезеңдерді сөз еткенде, аштықтан өзге де қиыншылықтар жетерлік болды. «Мәдени жарақат» тақырыбы аясына соғыс, саяси репрессия, лагерьлерге жер аудару және т.б. ұжымдық жарақаттар да жатады. Осындай ұжымдық жадыда сақталған жарақаттардың бірі Алаш үкіметін құрушы қазақтың белгілі бетке ұстар қайраткерлеріне жасалған қастандықтар. Елдегі аласапыран қиын кезеңде халықтың қамын ойлаған алғашқы саяси күш – Алаш қозғалысы болатын. Осы қозғалыстың басында – саяси мәдениеті әлемдік деңгейде шындалған, сауатты, кәсіби даярланған Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Тынышбаев, Ж.Ақбаев, Б.Қаратаев сияқты ірі тұлғалар болды (Потамская 2018: 157).

Қазақ халқының тарихында Алаштықтардың орны ерекше. Қазақ қоғамын қалыптастыру жолындағы ұзақ уақыт жүргізілген күрестің нәтижесінде «Алаш» партиясы, одан соң «Алаш Орда» үкіметі құрылған болатын. Алаштықтардың басты мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, сауатын ашып, жаңа заманға бейімдеу еді. Тарихтағы оқиғаларды әр дайым еске түсіріп жадымызда үнемі жаңғырту арқылы олар ұмытылмайды. Қазақ елінің егемендігі мен азаттығы үшін күрескен асыл тұлғаларды да үнемі еске алып, жадымызда сақтау ар алдындағы да, келешек ұрпақ алдындағы да азаматтық борышымыз. «Өткенмен өзара диалог – визуалды бейнелер арқылы тарихты қайта құру мен бейнелеудің негізгі құралы ретінде мәдениет тарихының маңызды құралы болып табылады» (Шарипова, Кенджакулова, Кобжанова, Оразқұлова, Кенжебаева, 2020).

Тарихи жазбаларда есімдері қалған Алаш ақтаңдақтарының бейнесін кенеп бетіне қалдырып, өскелең ұрпақтың жадында қалуына үлес қосқан суретшілердің бірі Серікбай Әлжанов. Кескіндемешінің шығармашылығына негізінен тақырыптық туындылар тән. Суретші өзінің шығармашылығын белгілі бір жанрға немесе тақырыптарға тәуелді еткісі келмейді. Сондықтан үнемі эксперимент жасай отырып, өзін әртүрлі жанрлар мен тақырыптарда байқап көреді. Өнертанушылар Әлжанов шығармашылығын Солтүстік Қайта өрлеу мектебінің өкілдері Питер Брейгель мен Иерониум Босх шығармашылығына жақындастырады.

Композициялық құрылымы, тақырып пен сюжетті талқылау ерекшеліктері осы суретшілердің шығармашылығымен байланыс табады. Әсіресе, панорамалық көріністі ала отырып, бір кеңістікте көп тұлғалы композицияны орналастырып көрсетеді. Композициялық орталық оқшауланып айқындалғанымен, көрермен назарын кенеп кеңістігіндегі топтардың қозғалысы арқылы әр тұсқа шашыратып отырады. Композициялық орталық ерекше оқшауланып көрсетілгенімен ондағы қозғалыс статикалық сипат алған, ал кенеп кеңістігінде көп тұлғалы қосалқы пландағы әрекеттер динамикалық шешім табады. Осылайша суретші көрерменнің туындыны визуалды қабылдауын планнан планға секірте отырып шешкен.

Алаш арыстарының халыққа үндеу жасаған ауқымды тарихи тақырыптағы туынды осылайша тұрмыстық күйбең мен дүрбелеңнің астарында өзінің ауқымдылығын жоғалтып алғандай. Бірінші планда қолдарына қағаз ұстап әлденеге дауласып, қызу талқылаған бір топ адамдарды көреміз. Кенептің оң жағында арба жегілген атын си-

пап тұрған ақсақал мен оның арбасындағы шөп үстіне тізе бүгіп сәл дамылдап темекі шегуге отырған адам да айналада болып жатқан дау-дамайдан бейхабар жандай тым салмақты немесе немқұрайлы бейнеленген. Бұл жандар қоғамда қандай өзгеріс, дүрбелен болсада көндіге кететін, бейімделе салатын, тек шүкірмен бас амандығын тілеп, не көрсек те елмен көрерміз дейтін адамдардың типінен болса керек. Ал сол жақта су тасуға шыққан ер кісі шанаға тиелген су толы ыдысын сүйреген күйі алаңдағы үндеуден қалыс қалмайын дегендей құлақ түрген. Оның сырт жағында қар басқан ағашты қалқалап жас бала қағазын қойнына қысқан күйі уайым үстінде кескінделген.

Екінші планда алаңға жиналған адамдар легі дөңгелене жиналып, ортадағы мінбер үстіндегі Алаш арыстарының үндеуіне құлақ түрсе, кейбірі өздерінің наразылықтарын немесе қолдау танытатынын білдіретін ишаратта шешім тапқан. «Алаштың ақ жолы» деп жазылған ұран қағазды қалқа етіп халыққа үндеу тастаған мінбердегі алаш арыстарынан «Алаш» ордасының төрағасы Әлихан Бөкейханов пен ағартушы, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлын жазбай тануға болады. Олардың қасында түр тұрпаты Сәкен Сейфуллинге ұқсас алаш арысы мен халыққа қарай еңкейіп әлденені анықтап түсіндіріп жатқан тағы бір азаматты байқаймыз. Олардың батысша киінген киім үлгілерінен-ақ зиялы қауым өкілдері екенін және осы үндеуде халықты «Алаш» Автономиялы Республикасын құруға шақырып тұрған сәтін көруге болады. Мінбердің артқы оң жағында қызыл және көк түсті жайма төселген екі үстел орналасқан. Ол жерде осы үндеуді қолдаушылар мен наразы топты тіркеу жұмысы жүріп жатыр. Көк жаймалы үстелдің басында жұмыстың қызу жүріп жатқанын байқай отырып, «Алаш» Автономиялық Республикасын құруға ниетті халық белсенділерінің басым екендігін айтқысы келгендей. Кенептің соңғы планында үкімет ғимараты мен оның алдына байланған арба жегілген аттар бейнеленген.

Серікбай Әлжанов тарихи маңызы зор осы туындыны жай ғана «Менің ауылымның қысы» деп атай отырып, оны Алаш Орда идеясымен, Алаш ардақтыларымен, одан қалды өзінің туған жері Қостанай облысының шалғайдағы Ақкөл ауылының тарихи маңызымен байланыстырады. Себебі, ұлт ұстазы атанған Ахмет Байтұрсынов та осы ауылдың тумасы болатын. Ол Алаш Автономиялы Республикасын құру жолында Алаш Орда партиясының көсемі Әлихан Бөкейхановпен бірге Алаш идеясын жүзеге асыру жолында елді аралап үндеу жүргізеді. Суретші туындыны тікелей Әлихан Бөкейхановтың ұлт үшін жасаған ерен еңбегін еске алуға арнағанымен, оның идеялық жетекшісі, Алаш Орданы құрудағы айнамас серігі атанған Ахмет Байтұрсыновтың үлесі мен өзінің туған жерінің маңыздылығында назардан тыс қалдырмайды. Туынды суретшінің туған жерінде жылда орын алатын қаһарлы қыстардың бірі болғанымен, нақ 1937 жылы ұлттың басына түскен зұлматты қыстың табының белгісі екенін білдіреді. Халықтың санасын ояту жолында жүргізілген осындай кездесулерден кейін көп ұзамай Кеңес Үкіметі Ұлт ардақтыларының ізіне май шам алып түсіп, оларды Кеңестік биліктің белді қарсыласы ретінде танып, 1937-38 жылы зиялы қауымды сүттің қаймағын қалқып алғандай сүзгіден өткізіп, «халық жауы» деп танып, ату жазасына кеседі.

Ұлт санасында Алаш ардақтылары туралы, олардың ұрпақтың рухани саулығы мен бас еркіндігі үшін жасаған ерліктерін қайта жаңғырту мақсатында жазылған туындылардың бірі суретші Қанат Шүкірбековтың қылқаламына тиесілі. «Алаш арманы» деп аталып 2018 жылы жазылған кескіндемелік жұмыс алаш арыстары көксеген, асқақ арманына айналған еркіндіктің көк туы астында желбіреген егемен елдің еңселі бейнесін кескіндеуге негізделген. Тік форматты суретші шартты түрде екі бөлікке бөліп қарастырады. Жоғарғы бөлікте Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханов мен Міржақып Дулатұлының сол кездегі сәндегі батысша үлгідегі костюм мен ақ жейде және галстукта бейнелей отырып, оқыған зиялы қауымнан екенін көрсетеді. Қара халықтың қамын жеп, көкірек көзін ашу үшін өз жандарын пида етіп, жас өмірлерін ұлт жолында құрбан еткен бұл азаматтар Алаш арыстарының алдыңғы шебінде еді. Егемен еліміздің туындай түсте шешілген ашық аспаннан қазақ елінің картасының кескіні сұлбаланған ақша бұлттар еркін көшкен. Үш арыстың асқақ бейнесі асқар таудай еңселі сипат алып оның етегінде еліміздің бүгінгі астанасы әрі бас қаласы Астана қаласы жайғасқан. Түркі елдерінің төрі, рухани отаны саналатын еліміздің бас қаласы әсем көркімен, зәулім ғимараттарымен көз тойдырғандай. Әрбір зәулім сарайлары мен мәдени орталықтары өз алдына бір туынды болып кенеп кеңістігінде бір-бірімен астаса көркем шешім тапқан.

Суретші осы бір тамаша көріністі мағыналық жағынан өзара байланыстыра отырып, түйіндеу үшін барлығын бірлік мен елдіктің символы ретінде ортақ бір шаңырақтың астына жинақтапты. Түндігі түспеген шаңырақтан ашық аспан мұнарлап көрініп, көп ұлтты тәуелсіз еліміздің бірлікке негізделген басты ұранының белгісіне айналғандай. Шаңыраққа тік қадалған уықтар ел іргесінің беріктігінің символындай болып күн нұрынан шуақ шашқан сәулелер секілді шашырап бейнеленген. Туырлығы толық тартылып болмаған оның көрінісі мемлекетіміздің буыны әлі бекімеген жас кейпін меңзейтіндей. Осылайша суретші еңселі елге айнала бастаған еліміздің бейнесін өз тұжырымында тамаша суреттеп шыққан. Туындының бүкіл колоритін көгілдір, күрең қызыл және ақ пен сары түстердің шешімінде үйлестіре отырып, оның бойыны асқақ, мінсіз әрі маңғаз сипат дарытады.

Қазақ тарихындағы ақтандарға толы паракты өскелең ұрпақтың жадында қайта жаңғыртып, ұмытуға мәжбүрлеген, бұрмаланған тарихымызды қайта оқып қарауға мүмкіндік туған бүгінгі қоғам әртүрлі мемлекеттік бағдарламалардың негізінде бейнелеу өнерінің жаңаша сипатта дамуына мүмкіндігінше қолдау көрсетуде. 2021 жылы Қарағанды облысы әкімдігі, архивтер мен құжаттама басқармасының бастамасымен Қарағанды қаласында Қазақстан Республикасының 30 жылдығына орай «Мәдениет порталы» ақпараттық агенттігінде ұйымдастырылған «Тәуелсіздік: Сөз бен Сурет» атты ақындар мен суретшілер арасындағы республикалық байқауда Табысбек Толқынның «Көсем» атты туындысы бас жүлдеге ие болып, ерекше назарға ілікті. Шаршы форматта орындалған туынды кубо-футуристік мәнерде шешім таба отырып, ұлт көсемі – Әлихан Бөкейхановтың «тар жол тайғақ кешкен» сынға толы санаулы ғұмырындағы абыройлы өмірін бейнелеуге негізделген. Пальтосын иығына желбегей жамылған Әлихан Бөкейханов ақ жейде мен кара түсті ресми костюм шалбар киген белгісіз бір дәлізде қадамын нық басқан күйі бір қолын қалтасына салып еркін келеді.

Суретші қоғам қайраткерінің қайратты әрі мақсатшыл бейнесін кескіндеу үшін оны бейтарап кеңістікте суреттеуді жөн санайды. Оның өмір сүрген мазасыз қоғамы, өмірін құрбан еткен мыстан саясаты бір-бірімен астасып төңкерілген бейберекет берекесіз хаос ортасы гарвитациялық тәсілмен ауада қалқып шашылып жатқандай бейнеленген. Әртүрлі пішінсіз формалармен қиюласқан кеңістік қарқынды қоғалысында бір сәтке тоқтап қалғандай әсер қалдырады. Әлихан Бөкейханның сындарлы ғұмырында алдынан шыққан осы бір кедергілерді суретші образдық тұрғыда пішінсіз, бейтарап күйде шешеді. Бытыраңқы қым-қиғаш түстермен пішіндерде шешім тапқан ортасын жарып шыққан Әлихан Бөкейханның тұлғалық бейнесі аса маңғаз әрі асқақ көрінеді.

Алаш зиялыларының кезекті бейнесін суретші Серік Құдабаевтың «Алаш арыстары» атты туындысынан көре аламыз. Композицияда Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы ұлт-азаттық қозғалыстың белсенді қатысушыларының топтастырылған портреті бейнеленген. А.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Шоқай, М. Тынышбаев, Халел және Жаһанша Досмұхамедов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов бейнелері туындының алдыңғы қатарынан орын алса, артқы бөлік алаштықтардың идеяларын әрі қарай жалғастырған Т. Рысқұлов, С. Асфендияров, С. Ходжанов, С. Сәдуақасов, Ж. Мыңбаев, Н. Төреқұлов сынды т.б. белгілі Кеңес қайраткерлерінің келбетімен толықтырған. Жалпы туынды Кеңес кезеңіндегі тоталитарлық жүйенің бұрмаланған саясаты бойынша «халық жауы» атанғанымен, өз халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен барша ұлт зиялыларының бейнесін бір жерде жинақтауымен ерекшеленеді.

Алаш партия өкілдері бастамасымен ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ жерінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталған ұлт-азаттық қозғалыс орын алғанын тарихи деректерден білеміз. Суретшілеріміздің қылқаламынан бұл тарихи тақырыпта шет қалған емес. Суретші Қ. Есіркеев «70-ші жылдары алғашқылардың бірі болып ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының трагедиясы туралы жазады. Оның «1916 жыл», «Қобыз үні», «Ауыл» атты туындыларында киіз үйдің қаңқалары, шаңырақтың үстіндегі – түтін қазақ жерінің қасіретті бейнесін жеткізуші сынды. Жоғарыға қолын созып, «жаратушыдан» үмітін үзгісі келмеген, бірақ шарасыз күйге түскен қария мәңгіге жоғалып кеткен әлемді көруге тырысқандай, алысқа көз тіккен.

Мұндай тарихи тақырыптағы туындылар легі ұлт мәдениетінің дамуы мен өркендеуіне зор үлес қосқан ірі тұлғалардың халықтың санасынан жоғары орын алып, жадымыздан ешқашан өшпейтіндігінің көрсеткіші болып табылады. Халық жауы атауымен қудаланып, өлім жазасына кесілген Алаш зиялыларының қайғылы тағдырлары барша қазақ жұртының қасіреті. Осындай бір сәтке болса да, тарихи негіздерге, ұлттық бастаулар мен құндылықтарымызға қайта оралтуға мүмкіндік беретін тарихи шығармалар негізінде өткен мен қазіргінің арасындағы тарихи сабақтастықты қазіргі ұрпаққа үлгі етіп көрсетеді.

Жалпы адамзат тарихындағы қайғы-қасіретке толы келесі бір тарихи оқиға бұл – ядролық жарылыстар. Жер бетінде жаратылыс тарихында алғаш рет ядролық қару жарылып, адамзатқа өз зиянын тигізді. 1945 жылдың тамыз айында Жапонияның Хиросима мен Нагасаки елді мекендері жарылыстың құрбандарына айналса, арада

екі жыл өткен соң Кеңестік кезеңдегі қазақтың кең байтақ жері ядролық сынақтардың мекеніне айналды. Осылайша қаншама қандасымызға зұлатат тағдыр сыйлаған – Семей полигоны пайда болды. 1949-1989 жылдар аралығында болған түрлі жарылыстардан қазақ даласын жан төзгісіз азап пен қайғы-қасіретке толы халықтың жан айқайы шексіз кеңістікке тарады.

Осы оқиғаға байланысты қазақ кескіндеме өнерінде кенеп бетінде көрініс тапқан алғашқы туынды, суретші А. Ақанаевтың 1983-1984 жылдары жарық көрген «Ажалсыздық туралы поэма» атты триптихы болды. А. Ақанаев 1970-80 жылдары «Жер ғаламшарындағы адамзат өмірі жайлы шындық» тақырыбына ден қойған суретшілердің бірі. Өнертанушы мамандардың пікірінше қылқалам шебері бұл шығармада ақын Олжас Сүлейменов бейнесі арқылы адам мен бүкіл әлем арасындағы өзара диалогты жеткізуді көздеген. Қазақ жеріндегі Невада-Семей ядролық полигонының түбегейлі жабылуына себепші болған ірі тұлға бейнесі өте қаһарлы бейнеленген. Адамзатқа жасалған қастандыққа шыдамай, жұртшылық алдына шығып, бірнеше ондаған жылдар бойы халықты азапқа душар еткен жарылыс зардаптары жайлы, поэмасы негізінде өз ойын еркін жеткізуде.

Туындыдағы драмалық, трагедиялық көңіл-күйді жарық пен көлеңкенің, ақ пен кара түстердің өзара қарама-қайшылығынан айқын көрініс беруде. Алдыңғы және артқы бөлікте бейнеленген жарылыс құрбандарына айналған ұрпақ, қайғы-қасіреттен уайымға берілген ақ жаулықты аналар бейнесі шығармадағы қасіретті одан әрі күшейте түсуде. Жарылыспен қоса жоғарғы бөліктен көрінген ғарышкерлер бейнесі арқылы да, суретші Байқоңыр ғарыш айлағының қазақ жұртына, экологиямызға біраз зиянын тигізіп жатқанын да көрсете кетеді. Ақынның бет-әлпеті, тұрысы, қолының қимыл-қозғалысы арқылы табиғат анамызға зиянын тигізіп, халқымызды азапқа душар етіп жатқан ядролық жарылысқа, бүкіл қазақ жұртының, тіпті бүкіл адамзаттың қарсы екендігін өте ұтымды жеткізеді. Алланың берген зор аманатына адамзаттың өз қолымен қиянат жасап жатқанын суретші осы кезеңдерде елімізде орын алған тарихи оқиғалар мысалында нақты жеткізе білді.

Ақанаевтан кейін полигон тақырыбына қалам тартқан суретші Әмен Хайдаров болды. Оның «1949 жылғы 29 тамыздағы атом жарылысы» атты туындысында қазақ топырағындағы Семей елді мекеніндегі орын алған алғашқы жарылыстың сәті көрініс береді. Композициядағы басты сюжетті киіз үй ішінде дастархан басында жиналған бір отбасының шаңырағы ортаға түсіп, дастарханы шашылып, жан-жаққа құлаған анасы, баласы, әкесінің бейнесін көреміз. Еш алаңсыз, ұйып отырған отбасына қайғы-қасірет әкелген алдарында бейнеленген отты сары саңырауқұлақ бейнесі еді.

Жарылыстың қатты дүмпуінен адамзатпен қоса бүткіл жер әлем де күңіренуде. Қазақтың қай заманнан қастерлеген ағарғаны (айран) күбіден төгіліп жер бетіне жамандықтың жайылғандығынан хабар берсе, киіз үйдің қираған керегелерінен, кенеттен шаңырағы ортасына түскен, отбасының басына түскен қайғысының қаншалықты ауыр екендігін болжауға болады. Жарылысқа арқасын беріп, құшағына баласын қапсыра құшқан ана бейнесі де келешек ұрпақтың қасіретті тағдырынан шошынғандай. Дүмпудің жойқын күшіне қарамастан, бар жан-тәнімен баласын

жамандықтан қорғауға тырысуда. Қабырғамызда қастерленіп ілініп тұратын домбыра да жерден орын алған. Қазақ халқының кеңпейілділігі мен дархандығының символына айналған ақ дастарханда тағамдарымен бірге төңкеріліп, бүткіл әлемге төнген қауіп-бетерді бейнелеуде.

«Қарлығаштың құйрығы неге айыр» деген қазақ ертегісінің оқиға желісіндегі жылан бейнесіндегі зұлымдық, Әмен Хайдаровтың бұл кенесінде ядролық отты жарылыс бейнесінде көрініс тапқан. «Зұлым жыланнан адамзат баласын өлімнен құтқарған» қарлығашта бұл жерде шарасыз күйде. Ертегі желісінде жамандық жақсылықтан жеңіліс тапса, мұнда керісінше жарылыс бейнесіндегі жамандық жер бетіне өзінің у-ын шашуда.

Семей полигонына қатысты бірқатар туындылар легін мүмкіндігі шектеулі суретші К.Күйіковтың шығармашылығынан көре аламыз. Қылқалам шебері өзі де осы ядролық жаралыстың құрбаны болғандықтан, шығармаларынан оның ішкі жан айқайы байқалады. Суретшінің қылқаламын тісіне тістеп немесе аяғының башпайларына қыстырып салған картиналарына қарап жаның тебірене түседі. Суретшінің мүмкіндігі шектеулі болсада, қол-аяғы бар сау адамдарға қарағанда өмірге деген құштарлығы мен ізденімпаз дара тұлға екендігін көреміз. Оның сынақ жарылыстарына тікелей қатысты «Жарылыс», «Алғашқы жарылыс», «Полигонның салдары», «Сұраушы», «Құрбандар», «Радиоактивті балалық шақ», «Ана қорқынышы», «Берік», «Арал теңізі», «Жердің күңіренуі», «Егіндібұлақ» сынды туындалары жарық көрген.

Суретшінің аталмыш еңбектеріне қарап отырып, сол апатты көзбен көрмесекте, оның зардабының халыққа, қоғамға, табиғат анамызға тигізген зияндарының, кесір-кесапаттарының қаншалықты ауыр болғандығын сезіне аламыз.

Жалпы суретші Кәріпбек Күйіковтың шығармашылығы негізінен осы полигон тақырыбына арналған. «Полигон жабылған соң алға қойылған бірінші мақсат – халықтың саулығын арттырып, аумақтың қауіптілігін азайту болды. Алайда, ғалымдардың айтуынша, ол жердің қалпына келуіне жылдар кетеді екен. Өңірдегі халықтың денсаулығындағы кінәрат ұрпақтан ұрпаққа берілуі мүмкін. Ол жақта полигон салдарынан қандай да бір кемшілікпен дүниеге келген, ата-анасы бас тартқан сәбилер үйі бар. Ондағы бала саны азайған емес. Бұдан мүгедек балалардың туылу көрсеткіші әлі де болса, жоғары екенін аңғаруға болады. Сондықтан, бұл қасіретті ұмытуға болмайды» - дейді суретші (Күйіков, 2020).

К. Кәріпбековтың еңбектерін қазақ елінің, жерінің болашағы үшін жасалып жатқан күресі деп білеміз. Себебі ол жанына медеу болған өз еңбектері арқылы тек елімізде ғана емес, сонымен қатар шел елдерде де өткен көптеген көрмелерге қатысып, ядролық жарылыстың жалпы адамзатқа тигізер қауіп-қатері мен зардаптарын айтудан жалыққан емес. Кәсіби білімі болмағанымен, адамзат өмірі үшін өзекті мәселелерді қозғай білген, шынайы жүректен шыққан туындылар әр бір көрушінің жүрегінен өз орнын тапты.

1989 жылдың 26 ақпанында қазақ ақыны әрі қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов бастаған халықаралық ядролық қаруға қарсы «Невада-Семей» қозғалысы құрылып, 19 қазанында Семей полигонында соңғы жарылыс болып, бұл жерде мәңгілік тыныштық орнады (Художественный музей и его роль в контексте современной куль-

туры. 2003). Қозғалыс мүшелері дүниежүзі бойынша полигондарда жарылыстарды токтатып, жер шарын ядролық қарудың сынақтарынан тазарту болды. Халқымыз асыға күткен полигонға қатысты соңғы нүктені мемлекетіміздің тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаевтың жарлығымен 1991 жылы 29 тамызда жабылып, Полигонның үні мәңгіге өшті. «Алайда Жердің түнерген, «әжім» басқан бетінен өлім үшін жасалған» полигонның енгізген қасіретті тарихын еш қиындықсыз оқуға болады.

Қазақ топырағында 80 жылдардың екінші жартысынан бастап қалыптасқан мәдени процестер тоталитарлық жүйедегі көрініс тапты. Қоғамда орын алған мәдени қиындықтар жаңа мемлекеттің құрылуымен сипатталады. 1986 жылғы тәуелсіздік үшін көтерілген желтоқсан оқиғасынан кейін Қазақстанда мәдени мәселелерді шешуге қазақ халқын «ұлтшыл» деп жазалау да өз таңбасын қалдырды. Екінші жағынан 1980 жылдың аяғындағы 1990 жылдың басындағы мәдени мәселелерде әртүрлі меншік нысанын, әр алуандылықты, қоғамдық-саяси жаңаруды және алуан түрлі пікірлерді бекітетін қадамдарды көруге болады.

1986 жылдары орын алған желтоқсан оқиғасы да суретшілер шығармашылығынан орын алды. Осы еліміздің тәуелсіздігін алуға байланысты тарихи кезеңдерді өз шығармашылығына арқау еткен суретшілердің бірі тағы да Серікбай Әлжанов болды. Оның 2000 жылдары жарық көрген «Бостандық жаңғырығы» атты туындысынан елі мен жерінің егемендігі үшін алаңға шыққан қазақ жастарының ашынған бейнесін көре аламыз.

Жалынды жастардың өр рухты жігері мен қайтпас қайсарлығына куә болған суретші жадында сақталған сол мезетті кенеп бетіне түсіреді. Композицияда бейбіт түрде алаңға шыққан қазақ жастарының, төбеден төнген прожекторлар мен жан-жақтан қаумалаған «кеңес жендеттерінің» қоршауында қалған аласапыран сәті бейнеленген. Туындыда өткен жастардың бойындағы осындай бір-біріне деген адалдық, достық, жанашырлық, бауырмалдық сынды жалындаған отты сезімдерді көрсету арқылы, суретші келешек ұрпақтың да бойынан осындай елі мен жері үшін патриоттық сезімдердің оянғанын қалайтындай әсерге бөлейді. Біздер үшін тәуелсіздіктің ақ таңы желтоқсанның ызғарлы түніндегі аласапыранмен келгендігін есімізге салып, оның қадір-қасиетін үндеуге шақырады.

2014 жылы «90 жылдардағы аласапыран» атты туындысында суретші өткен мен қазіргі қоғамда орын алған өзгешеліктерді салыстырмалы түрде қарастырып өтеді. Тәуелсіздік алып, рухани құндылығымызды одан әрі нығайтамыз ба деген тұста, жастардың Батыстың жеңіл-желпі өміріне көз сүзіп, сол әлемге еліктеуден азғындыққа салынғанын көру әсте оңай нәрсе емес. Бірақ бұл өмір шындығы. Қоғамымызда орын алған тәуелсіздікпен қоса қабат келген осынау ірі «нәубетті» суретші ашық түрде жеткізеді. Мүмкін бұлда бір Хақ тағаланың жаратуындағы ақ пен қараның, жақсылық пен жамандықтың, даму мен құлдыраудың қатар жүретіндігінің дәлелі болар. Суретші өз туындысы арқылы жастарды алдағы уақытта барлық жағынан дамыған ел болуымыз үшін, қазіргі өмірімізге саналы түрде қарауға шақырады.

Белгілі өнертанушы Р.И. Қарғабекова суретші шығармашылығын тереңінен зерттей келе, С. Әлжановтың тақырыптық шығармаларындағы негізгі әлемнің «лас» қорқынышқа саналы түрде тереңдеп бара жатқанын көрсету» – болғандығын айқындайды (Қарғабекова, 2016).

Қазіргі таңдағы тәуелсіз елде, бейбіт заманда тыныш өмір сүруіміз осы желтоқсан оқиғасының арқасы. Желтоқсан оқиғасының қазірде майлы бояумен кенеп бетінен көрініс тауып, тарихтың сарғайған беттерінен өшпестей із қалдырғанына бүгінгі таңда 37 жыл болыпты. Қаншама жастарымыз қырылып, жазықсыз жазаланып, аяусыз азапталды. Бірақ олардың еңбегі еш кетпеді. Есімдері тарихта, халықтың жадында мәңгі сақталып қалатыны көңілге медеу болады.

4 Нәтижелер (Ақсақалова Ж.А. Ыдырыс З.А.)

Осылайша, суретшілер тарих беттеріндегі ұлт тарихына қастандық жасалған, кейінгі ұрпақтың таным түсінігін өзгерту үшін тарихымыздың қолдан бұрмаланып, қайта жазылған беттерін қалпына келтіруді көздейді. Қылқалам шеберлері «ақтаңдақтарды» ақтап, олардың тұлғалық болмысы мен ел еркіндігі жолындағы саяси күрестері мен еңбек жолдарын, қуғын-сүргінге ұшыраған зұлматты тағдырларын кенеп бетінде суреттей отырып, кешегі тарихта кеткен қателіктердің орнын бүгінгі қоғам санасында бейнелеу өнерінің көркемдік бейнелі тілінің көмегімен визуалды тұрғыда толықтыру арқылы, тәуелсіздік туы астындағы өсіп өнген ұрпақтың жадында «мемориалдық бум» жасай отырып, жүзеге асыруды көздейді. Мұндай туындыларында суретшілер қайғы қасіретке толы тақырыпты мейлінше ашу үшін драмалық сипатта шиеленіскен композиция құра отырып, күрделі ракурстарда, эмоционалды тұрғыда ширықтырып, экспрессивті әсерді табиғат құбылыстарымен байныста көрсетеді. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», революциядан кейінгі колхоздандырумен жүзеге асқан «Конфескация», арты ұлы ашаршылыққа ұласқан ұлттық геноцид, ұлтсыздандырумен байланысты ұлт белсенділерінің көзін жоюға бағытталған «Репрессия», «Саяси қуғын-сүргін» тақырыптарымен ұлт санасында көрініс тапқан рухани мүгедектікті енді 1949-89 жылдар аралығында үздіксіз жарылып, ақыры ұлт пен ұрпақтың физиологиялық мүгедектігіне алып келген Семейдегі «атом ядролық сынақтары», жастардың кеудесінде қайта тұтанған ұлттық бірегейліктің рухын сындыру мақсатында 1986-87 жылы көрініс тапқан «Желтоқсан көтерілісі» мен оның салдарына арналған көркем туындылар «мәдениеттегі ақтаңдақтар» деп аталып, кенеп беттерінде суретшілердің шығармашылығында белсенді тұрғыда талқылана бастады. Суретшілер бұл орайда бейнелеу өнерінің көркемдік мәнері, пішіннің, түр мен түстің, композицияның символикалық тілі арқылы талдап түйсінуге негізделген әртүрлі интерпретациядағы туындылар жазып, тарих беттеріндегі ақтаңдақтар іздерін өз толғаныстарында ұсынады.

5 Қорытынды (Ақсақалова Ж.А.)

Қазақстанда саяси қуғын-сүргін, құрбандық тақырыптары ұжымдық жадтың зерттеу нысанына ілініп, тарихтан орын алған ашаршылық, босқындық, этникалық жер аудару, дүние-мүлікті тәркілеу, ұлт-азаттық көтеріліс, саяси құрбандар, соғыстар мен революциялар орын алған кезеңдердің саяси идеологиялық астарына кеңінен зерделеді. Негізінен ұжымдық жады аспектіінде тарихқа қалам тартқан көптеген суретшілер, егемендікке қол жеткізу барысында түрлі әрекеттерді бейнелеу арқылы, халық санасында өткенге деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті оята отырып, дербес елдің әлеуметтік орны мен құндылығын, менталитеті мен маңыздылығын қайта жандандыруға барынша тырысты.

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде тарихи жанрдың даму барысында түрлі жанрлармен өзара сабақтастықта дамығандығына көз жеткіздік. Шығармалардағы тарихи көріністер зерттеуге өте қызықты. Ата-бабамыздың өткен өмір салты мен бастарынан өткерген қиыншылықтары көрушінің бойынан түрлі эмоциялар мен көңіл-күйді туындатады. Сонымен қатар жастардың бойынан ұлттық бастауларға, ұлттың тағдырына, тарихына деген қызығушылық пен жанашырлық сезімдерін оятып, еліне, жеріне деген патриоттық сезімдердің туындауына түрткі болады.

Тәуелсіз елдің көк аспанында көк туымызды желбіреткен кезден бастап, бұрын тыйым салынып келген, бірқатар тақырыптар аясы ашылды. Бұрын көп уақыт айтылмай келген тарихи кезеңдер мен оқиғалар жөнінде тарихи тың деректер, әдеби және көркемдік тұрғыдағы шығармалар жазуға мүмкіндік туды. Осы аралықтағы 30-жылда тарихи тақырыпқа деген оқырманның да, қаламгерлердің де, суретшілер мен музыканттардың да қызығушылығы еселеп артты. Әдебиетте бұрын ұмыт бола бастаған, тасада қалған, жасырып айтпай келген жайттар көрініс тауып, тарихи шындықты қалпына келтіруде орасан көлемді жұмыстар жүргізілді. Осындай тарихи деректер мен әдеби шығармалардың негізіне жүгіне отырып, бейнелеу өнері де халық жадында жүрген түрлі тарихи тақырыптарға қалам сермеп, тарих беттерінің жаңадан толығыуына барынша өз күшін салды. Кенеп бетінде өткен өмірдің қиыншылықтарын жеңе алған қайсар рухты халықтың тарихын жырлау суретші үшін сөзсіз үлкен қуаныш. Өткенге құрмет ретінде жазылған тарихи туындылардың әр бірінде әдет-ғұрып пен салт-дәстүрімізге, ел қаһармандарына деген құрмет пен тағзымның белгісі тұрғанын көрерменге жеткізу мен іштей сезіндіре алу қылқалам иесінің еңбегінің еш кетпегендігінің дәлелі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Бүгін Семей полигонының жабылғанына – 29 жыл. (2020) 29 Тамыз, 09:01. [baq.kz:порталынан https://baq.kz/semey-poligonyny-29-zhyl_231540/](https://baq.kz/semey-poligonyny-29-zhyl_231540/) 7.
2. Қарғабекова Р.И. Өнер өмір құрағы. <https://www.oner.kz/visual-arts/view/1365-oner-omir-kuragy>, 16.12.2016.
3. Қазақ тарихы – бұл ұжымдық жараят. Сайт [exclusive.kz](https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/124627/). 20 мая, <https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/124627/>.
4. LaCapra D. (2009) Traumatropisms: From Trauma via Witnessing to the Sublime? // *History and Its Limits: Human, Animal, Violence*. Ithaca: Cornell University Press. P. 59–89.
5. Потамская, В.П. Философия Д. ЛаКапры: основные понятия и категории. // *Вестник ТвГУ. Серия: Философия* (2). 2018. с. 157-164. ISSN 1997-9908
6. Сантнер Э. История по ту сторону принципа наслаждения: Размышления о репрезентации травмы // *Травма: пункты*. Сб. ст. - М.: Новое литературное обозрение, 2009.
7. Художественный музей и его роль в контексте современной культуры. Собрание статей. – Алматы, 2003. – 100 с.
8. Шарипова Д.С. «Heritage painting» в живописи Казахстана. Культурная память и смыслы истории. *Керуен*, Том 72, №3, 2021. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-02>
9. Sharipova D.S., Kenjakulova A.B., Kobzhanova S.Z., Orazkulova K.S., Kenzhebayeva L.A. (2020) Revisiting the Kazakh Famine at the Beginning of the 1930s in Fine Art Forms from the Perspective of Cultural Memory // *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. –Vol.12. – № 1. CiteScore – 0.12. Percentile; Quartiles (Arts and Humanities/General Arts and Humanities) 49; Q4. | journal-article. DOI: 10.21659/rupkatha.v12n1.16. EID: 2-s2.0-85084047578. ISBN: 09752935.

References:

1. 29th anniversary of the closure of the Semipalatinsk polygon. (2020) August 29,09:01.from the portal: baq. kz https://baq.kz/semey-poligonyny-29-zhyl_231540/ 7. (Oct.) (In Kaz)
2. The role of art museums in the context of Contemporary Art. Collection of articles. - Almaty, 2003 – - 100 p. (In Kaz)
3. Kargabekova R. I. (2016) Art is the Reed of life. <https://www.oner.kz/visual-arts/view/1365-oner-omir-kuragy>, 16.12.2016. (In Kaz)
4. Kazakh history is a collective trauma. (2021) site exclusive.kz. May 20, <https://exclusive.kz/expertiza/obshhestvo/124627/>.(In Kaz)
5. LaCapra D. (2009) Traumatropisms: From Trauma via Witnessing to the Sublime? // History and Its Limits: Human, Animal, Violence. Ithaca: Cornell University Press. P. 59–89. (In Eng)
6. Potamskaya, V.P. (2018) D. LaCapra's Philosophy: Basic concepts and categories. TvSU Bulletin. Series: Philosophy (2). pp. 157-164. ISSN 1997-9908. (In Russ)
7. Santner E. (2009) History beyond the pleasure principle: Reflections on the Representation of trauma// Trauma: items. Sat. Art. - M.: New Literary Review. (In Russ)
8. Sharipova D.S. (2021) "Heritage painting" in the painting of Kazakhstan. Cultural memory and the meanings of history. Keruen, House 72, No. 3. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.3-02>. (In Russ)
9. Sharipova D.S., Kenjakulova A.B., Kobzhanova S.Z., Orazkulova K.S., Kenzhebayeva L.A. (2020) Revisiting the Kazakh Famine at the Beginning of the 1930s in Fine Art Forms from the Perspective of Cultural Memory // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities. –Vol.12. – № 1. CiteScore – 0.12. Percentile; Quartiles (Arts and Humanities/General Arts and Humanities) 49; Q4. | journal-article. DOI: 10.21659/rupkatha.v12n1.16. EID: 2-s2.0-85084047578. ISBN: 09752935. (In Eng)

UDC 792.03
IRSTI 18.45.07

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-22>

A.P. Yembergenova¹, S.D. Kabdiyeva²

^{1,2}T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
E-mail: ¹alfiya_yembergen@hotmail.com, ²saniya_art@hotmail.co.uk
ORCID: ¹0000-0002-6004-7076 ²0009-0004-7462-5924

THE GENESIS OF THE TERMS “PHYSICAL THEATRE” AND “PLASTICHESKIY THEATRE”

Abstract. Each era of theatre history has its own characteristics and is distinguished by its main trends, work of prominent stage figures, key terms and concepts. Modern theatre art has radically changed as a result of global changes in the economy, politics and culture. Some topical distinctive properties date back to the turn of the XIX-XX centuries, when the attitude towards drama text, artistic solution and form of the performance, space of the stage changed. Currently, with each year, more new forms are added to Kazakhstani theatre space. New performing arts centers and groups, positioning themselves as, for example, a physical theatre, a *plasticheskii* theatre or a dance theatre, are created. Therefore, it has become relevant to study the phenomenon of productions, wherein movement is the main means of expression. The terms “physical theatre” and “*plasticheskii* theatre” have become wide spread in the performing arts of Kazakhstan. They have firmly entered modern theatrical vocabulary causing some disputes and discussions at the same time. The purpose of this article is to define the terms “physical theatre” and “*plasticheskii* theatre” and establish their connection. The article systematizes information related to the appearance of the terms under consideration. Materials by contemporary foreign theatre researchers, works of leading practitioners and theorists of the XX century stage are used. An attempt to identify the genesis and specifics of the development of “physical” and “*plasticheskii*” theatres, as well as to determine the content of the concepts “physical theatre” and “*plasticheskii* theatre”, which are becoming increasingly widespread in the modern theatre of Kazakhstan, is made. These results can be used by theatre practitioners in the creative process and by teachers and students of performing arts departments of creative universities in the educational cycle.

Keywords: theatre, theatre art, physical theatre, *plasticheskii* theatre, contemporary theatre, actor, theatre director.

А.П. Ембергенова¹, С.Д. Кабдиева²

^{1,2}Казахская национальная академия искусств имени Т. К. Жургенова
Алматы, Казахстан
E-mail: ¹alfiya_yembergen@hotmail.com, ²saniya_art@hotmail.co.uk
ORCID: ¹0000-0002-6004-7076 ²0009-0004-7462-5924

Генезис терминов «физический театр» и «пластический театр»

Аннотация. Каждая эпоха истории театра имеет свои особенности, отличается основными тенденциями, творчеством выдающихся деятелей сцены, ключевыми терминами и понятиями. Современное театральное искусство кардинальным образом изменилось в результате глобальных перемен в экономике, политике, культуре. Некоторые актуальные отличительные свойства берут свое начало ещё с рубежа XIX-XX вв., когда изменилось отношение к драматическому тексту, к художественному решению и форме спектакля, к пространству сцены. В настоящее время казахстанское театральное пространство с каждым годом все больше пополняется новыми формами. Появляются новые центры сценических

искусств и коллективы, позиционирующие себя как, например, физический театр, пластический театр, танцтеатр. В связи с этим возникла актуальность изучения феномена постановок, в которых главным выразительным средством является движение. Термины «физический театр» и «пластический театр» получили широкое распространение в исполнительском искусстве Казахстана. Они прочно вошли в современный театральный лексикон, вызывая при этом дискуссии и разночтения. Целью статьи является определение понятий «физический театр» и «пластический театр» и их связи между собой. В статье систематизированы сведения, связанные с появлением рассматриваемых терминов. Используются материалы современных зарубежных театральных исследователей, труды ведущих практиков и теоретиков сценического искусства XX века. Предпринята попытка выявить генезис и специфику развития «физического» и «пластического» театров, а также определить содержания понятий «физический театр» и «пластический театр», приобретающих все большее распространение в современном театре Казахстана. Данные результаты могут быть использованы практиками театра в творческом процессе, преподавателями и обучающимися факультетов сценических искусств творческих вузов в образовательном цикле.

Ключевые слова: театральное искусство, физический театр, пластический театр, современный театр, актер, режиссер.

А.П. Ембергенова¹, С.Д. Кабдиева²

^{1,2}Т. Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы
E-mail: ¹alfiya_yembergen@hotmail.com, ²saniya_art@hotmail.co.uk
ORCID: ¹0000-0002-6004-7076 ²0009-0004-7462-5924

«Физикалық театр» және «пластикалық театр» терминдерінің генезисі

Аңдатпа. Заманауи театр өнері – көптеген саяси, экономикалық дағдарыстардың, түрлі дәуірлер мен мәдениеттер ықпалының, көзқарастар қайшылығының нәтижесі. XIX-XX ғасырлар тоғысында театр өнерінде сөзге, драмалық мәтенге деген көзқарас өзгерді. Сонымен қатар сахна кеңістігінде, спектакльдердің сценографиясында, жалпы сахналық қойылымдардың формасы мен шешімдерінде де елеулі өзгерістер орын алды. Өр театр дәуірі жаңа есімдер мен жаңа концепциялармен толықты. Бүгінгі таңда қазақ театр сахнасында да пластикалық қойылымдар, эксперименттер қойылады. Жаңа сахналық алаңдар мен ұжымдар өздерін би театры, пластикалық театр, физикалық театр деп танытуда. Осыған орай, пластикалық қойылымдар феноменін зерттеу қажеттілігі туындайды. «Физикалық театр» және «пластикалық театр» ұғымдары театр өнерінде өзекті және дискуссия тудыратын арасындағы ұғымдары болып табылады. Бұл ұғымдар заманауи театр кеңістігінде кеңінен қолданылуда. Дегенмен, театр қайраткерлері бұл ұғымдарға нақты анықтама бере алмайды. Мақаланың мақсаты – физикалық театр және пластикалық театр ұғымдарына анықтама беру және арасындағы байланысты анықтау. Мақалада заманауи шетелдік және ресейлік театр зерттеушілерінің материалдары, сонымен қатар, XX ғасыр зерттеушілерінің де ғылыми еңбектері пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері физикалық театр және пластикалық театр ұғымдарының шығу тарихын, даму жолдарын, мазмұнын анықтау болып табылады. Бұл нәтижелерді театр және хореография факультетінің ұстаздары мен студенттері қолдана алады.

Кілт сөздер: театр, театр өнері, пластикалық театр, физикалық театр, заманауи театр, театр ұғымдары

1 Introduction (Yembergenova A.P., Kabdiyeva S.D.)

Gaining of independence by Kazakhstan has stirred the search for national identity process in the art of the country. With regards to the theatre, this was primarily reflected by the strengthening of the line of historical themes in repertoire. It was an important and natural stage in terms of rethinking the history of Kazakhstan. Many plays appeared, in which the

main characters were heroes of the past and national epic. Words and text determined everything in productions of such dramaturgy.

Traditional performance with the predominance of the word is gradually losing its dominant position in theatres of Kazakhstan in XXI century. Young directors work with new forms mixing genres and artistic means of expression. The field of application of digital technologies and other innovations is expanding in the stage space. The body expressiveness and body language in the context of E. Fischer-Lichte's «performativity» and «performativity turn» (Fischer-Lichte, 2004) and concept of «post-dramatic theatre» by H.-T. Lehmann (Lehmann, 1999) are intensively developing in the art of acting.

Theatre directors and teachers are paying an increasing attention to new trends and directions in the development of stage vocabulary such as physical theatre, dance theatre, *plasticheskaya* drama, etc. There is an increased interest in the special performing technique of modern dance developed by Martha Graham and in the philosophy of dance by Pina Bausch, with the fundamental thesis proposing the importance of not only how people move, but rather what moves them (Keefe, Murray, 2016: 86).

The search for new forms in modern choreography of Kazakhstan was carried out by G. Adamova and sisters G. and G. Gabbasovas at the turn of the XX-XXI centuries. Some productions of the National German Drama Theatre in Almaty were created in line with this direction. Currently, performances are actively staged in the country, in which body language is decisive regardless of whether the text is used or not. New stage groups have been created positioning themselves as a dance theatre, *plasticheskij* theatre, and the concepts of «physical theatre» and «*plasticheskij* theatre» are widely used. Therefore, studying this phenomenon, determining the origins of its formation and evolution has become an important issue. Analysis of the theory and practice of É. Decroux, R. Laban and the International Theatre School (École internationale de théâtre) of J. Lecoq becomes especially significant for the educational process in this direction.

There is no single commonly accepted definition of the genres «physical theatre» and «*plasticheskij* theatre» in theatre art. This is due to different interpretations and understanding of the essence of these theatrical phenomena. There is no terminological clarity on this issue. Thus, the conceptual terminology of the problem under study has not been finally established.

Numerous discussions are held on this subject and studies and monographs are published. Firstly, it is necessary to consider the problem of terminology and definition. The authorship of these terms and time of their appearance should be determined. The article attempts to systematize information related to the appearance of the terms under consideration.

2 Materials and methods.

2.1 Research methods (*Yembergenova A.P.*)

Historical, theoretical, typological, comparative methods and source study analysis in the context of interdisciplinary aspect were used during the research process of the problem. The factual base is set up on the theoretical works of international researchers.

2.2 Material description (*Yembergenova A.P.*)

In order to study the issue of the genesis and evolution of the concepts of «physical theatre» and «*plasticheskij* theatre» and conduct a comparative analysis works of leading

experts were used: «Physical Theatres: A Critical Introduction» and «Physical Theatres: A Critical Reader», «The Oxford encyclopedia of theatre & performance» by Murray S.D. and Keefe J., «Encyclopedia of Contemporary British Culture» “Circulation of the theatre: From traditionalism to futurism” by Sergeev V.A., dissertations “Plasticheskiy theatre in Russia of the XX century” by Yushkova E.V.

Works of researchers of French mime theatre and of the founder of the physical theatre Jacques Lecoq were analyzed to identify gradual development of physical theatre and its chronology, including the books “Lessons of Pantomime” and “Marcel Marceau” by Markova E. and materials of the International de Theatre School of J. Lecoq (École internationale de théâtre Jacques Lecoq) in Paris. Research works of modern Kazakh researchers were also studied. Among them is the article by Tsoy A. “Performativity of “plastic language”: historical and cultural context”, where the author studies the development of the language of physicality in Kazakhstani performing arts.

3 Discussion (*Yembergenova A.P., Kabdiyeva S.D.*)

Researchers Murray S.D. and Keefe J. define in their works the concept of physical theatre, its appearance and use in the theatrical environment. They note that the concept of “physical theatre” gained popularity in England and America in the 1970-1980s. «In Britain, the term ‘physical theatre’ first came to public attention through the emergence of DV8 Physical Theatre in... Slightly earlier, in 1984, the London-based Mime Action Group (MAG) was founded, and in its first newsletter (autumn 1984) Nigel Jamieson refers to ‘physical based theatre’ in response to the Arts Council’s recently published report ‘The Glory of the Garden’. By its third newsletter (Spring 1985) a MAG editorial refers to ‘mimes or physical theatre people’. However, notwithstanding sporadic sightings of the term in the 1970s, it is not until the mid-1980s that the phrase begins to gain some momentum and becomes a fashionable designation for a range of emerging practices» (Keefe, Murray, 2016:18). It is emphasized that creative teams called themselves physical theatre for several reasons. Firstly, the troupes sought to determine and formulate the direction of the development of their artistic activity in which physical movement came to the forefront. Secondly, they needed to position a new performing style and its place in the theatrical process and attract the attention of the audience.

DV8 Physical Theatre company, headed by L. Newson, was the first in the UK to officially declare itself a physical theatre (Keefe, Murray, 2016: 18). Lloyd Newson, who was part of the Theatre of Contemporary Dance until 1985, left it to create his own new team (DanceVisual 8). He deliberately invited choreographers to work on performances focusing attention on a special technique of performance and most importantly on the concept of new productions, which raise important political, social and psychological problems. L. Newson has repeatedly noted that he was inspired by the work of Pina Bausch. She contributed considerably to the changing role and significance of dance (not classical ballet) in the performing arts and its transformation from an applied component into an independent theatre - a dance theatre (Keefe, Murray, 2016:92).

The works on the French mime school headed by Jacques Copeau and his followers Étienne Decroux and Jacques Lecoq occupy a special place in the studies of physical theatre. J. Copeau is an outstanding French director and teacher, founder of the “Théâtre du Vieux-Colombier” and an acting school-studio in Paris. He dealt with the problems of

development of acting art, formation of a new repertoire and new forms of communication with the audience. J. Copeau, being the reformer, set himself the goal of returning the theatre to an artistic level that would encourage the viewer to understand and truly appreciate theatrical and, in particular, acting art. He used traditions of the ancient theatre, techniques of Molière's comedy, improvisational techniques of the Italian Renaissance theatre and K. S. Stanislavsky's method in his pedagogy. While solving the set challenges J. Copeau experimented boldly with the stage space and, as a result, returned to the form of the ancient amphitheatre. It was his understanding that the actor must be open to the viewer from any part of the auditorium (Markova, 1975).

«Copeau was in a sense, therefore, a pre-modern post-modernist. He did not believe in '-isms', or artistic movements and cultural revolutions, but in a renewable, rediscoverable entity, the medium of theatre. It was not that he had an antiquarian interest in the old, but that he considered the theatre had fallen into such disrepair that it could no longer offer a solid platform on which new works could be presented» (Rudlin, 2000: 55). J. Copeau revised the system of professional training of an actor who should be versatile. He strengthened the line of body expressiveness, aspired to free the actor from tenseness and predetermination, raising free and uninhibited on the stage mime actors.

Étienne Decroux received his education at the acting studio of the «Théâtre du Vieux-Colombier». His main thesis was the statement: «Theatre is the art of the actor». Other types of art like literature, visual arts, choreography, synthesis of which had been recognized as the foundation of stage art for centuries, are not required in the theatre system of É. Decroux. Actor is the central figure and body is his main instrument. É. Decroux continued development of the idea of a new mime actor and created the «mime pur» technique which implied that the mime actor exists on the stage through a truthful, accurate "poetic body" that can convey all the feelings and drama. «Mime pur» and "Corporeal mime" are results of É. Decroux's experiments and search for stage forms' union of ideas of corporality and physical expression with the laws of drama. This technique is yet to be comprehensively studied and be given modern artistic expression. Meanwhile, it should be noted that many of É. Decroux's contemporaries did not agree with him, thinking that actor should not be deprived of the text (Markova, 1999).

Researchers also link the origins of contemporary physical theatre with Jacques Lecoq. He continued development of the actor's concept of J. Copeau and É. Decroux's idea of a mime actor. He was also fascinated by the ideas of E.G. Krag, Italian theatrical masks and traditions of the Oriental theatre. The name of J. Lecoq is associated with a neutral mask, which he used in the educational process. He also used larval masks and character masks.

The idea of creating a neutral mask is described in the "Theatre" magazine's article "The School of Jacques Lecoq: a missed chapter" by Mamadnazarbekova, K. The idea came to J. Lecoq during the process of observing the work of J. Copeau with an actress, who failed to convey emotions in a dramatic climax moment. The author writes: "Copeau tried to help the actress, who froze, stuttered and could not move at the most dramatic moment. He covered her face with a handkerchief and noticed that hiding behind a mask the body was released". Subsequently J. Lecoq tries to work with his students with a neutral mask, which does not have any expressed emotions and character. This mask is used ex-

clusively in the educational process. The purpose of working with this mask is to free the body from the tenseness and understand body's freedom. The most interesting part about this mask is that it acquires those emotions and character that the body of the artist sets. (Mamadnazarbekova, 2013).

Canadian clown and mask artist and teacher Jan Henderson described in this way: "The neutral mask was originally developed by mask and clown teacher Jacques Lecoq as a diagnostic tool for actors. His goal was to help them develop emotional honesty, economy of movement, and an inner core that would allow them to remain centred while expressing powerful feelings onstage. Like all masks, the neutral acts as an intuitive, non-verbal 'script,' bypassing conscious thought and instantly integrating body and mind" (Henderson, Tilley, 2020). Unlike the neutral mask, the larval mask and character (expressive) masks, on the contrary, seem to dictate the artist what body should be like, which movements and gestures are applicable. Larval masks are large, white masks of various shapes. The artist's task is to find connection between the body and the mask. Larval masks react to any object and any given situation. Character masks, which are also called expressive masks, give the artist a specific type of behavior, characteristic gestures and voice. These masks are similar to those of the *commedia dell'arte*.

"...Lecoq saying to a student in a movement class, '*ne bouge pas commemoi, bougecommetoi!*' – '*Don't move as I move, move as you move*'" (Russell, 2020). Currently the author's training program of J. Lecoq is used in the International School "École internationale de théâtre Jacques Lecoq" founded by him in Paris and in other modern schools of physical theatre around the world.

Interest in the expressiveness of the body and creative solution through the physicality in performance in the theatrical art of Russia intensified at the beginning of the XX century and then continued during the Soviet period. The masterful body control of circus performers (acrobats, jugglers, gymnasts, clowns) attracted directors' attention. Physical action became as important component of performance as the word. It was then when the term "*circusation* (tsirkizatsiya) of theatre" appeared and experiments on the synthesis of circus and theatre art began. The Soviet theatre also turned out to be a platform for new forms search. First step towards the *circusation* of the theatre was the transformation of the traditional theatre stage into the space of a circus arena, an amphitheatre. Second step was the use of acrobatic stunts, elements of clowning in performances. Viewers could observe such techniques in the creative searches of V.E. Meyerhold, Yu.P. Annenkov, A.Ya. Tairov, S.M. Eisenstein and others. Acrobats and pop artists were often invited to perform tricks and circus elements. V.E. Meyerhold, fascinated by the new theatre aesthetics, actively developed a training program for actors who would be able to freely and masterfully control their bodies. He began to teach circus art to studio actors (Sergeev, 2008: 6).

It should be noted that in 1915 the term "*plasticheskaya drama*" appeared in Russia which was used by the critic Yulia Slonimskaya in her work in the "Apollo" publication (Slonimskaya, 2015). It became widespread much later in Soviet and post-Soviet stage art. In the 1970-1980s director Giedrius Mackevičius created the *Plasticheskaya Drama Ensemble* in Moscow, which was later transformed into a theatre. Drama did not refer to a literary but a theatre genre, where *plastika* was the main means of expression, through which the

main idea of the performance was expressed. Elements of pantomime, circus art and choreography were also used in the productions of the troupe (Yushkova, 2019).

The concept of "*plasticheskaya* comedy" was also used in the Soviet performing arts along with the "*plasticheskaya* drama". It was associated with the performances of V. Polunin's mime theatre "Litsedei". With his art he managed to erase boundaries between genres, countries and even between art and life.

Theatre has undergone many changes in the post-Soviet space. The ideas, forms and vocabulary of performing arts were transformed. The auditoriums were filled with a new audience having its own preferences. Interest in the *plasticheskii* theatre has increased again in recent decades. With the development of modern choreography elements of modern jazz, contemporary, contact improvisation and social dances can be seen in the performances of this direction. Elements of the physical and *plasticheskii* theatre, sometimes the whole scenes can be seen in the productions of drama theatres.

According to "The Oxford encyclopedia of theatre & performance" physical theatre refers to "A relatively new term open to provocative debate. Theatre based on physicality has always existed, ranging from the "circus (using skills like juggling, acrobatics, trapeze, and clowning) and commedia dell'arte to mime, pantomime and dance-theatre. 'Physical theatre', however, attempts to describe type of hybridized non-traditional theatre which places emphasis on physical virtuosity but is not exclusively dance, and which, although it often uses words, usually does not begin with written text. Its creators often use an image, an object, a movement, or a gesture as a point of departure" (Kennedy, 2003: 1031). Thus, within the physical theatre happens transformation of the functions and role of movement, that acquire new significance and semiotic meanings. Physical theatre represents synthesis of bodily arts and aesthetics.

In «Encyclopedia of Contemporary British Culture» physical theatre written by Dymphna Callery as «focuses on the visceral qualities of theatre, and it characterized by an emphasis on the actor's body as the primary sign; it is rooted in the belief that the actor is the "total resource" for "total theatre", also «includes hybridized forms previously labeled "visual theatre" (The People Show), "dance theatre" (DV8), "mask theatre" (Trickster), which demonstrate the mutation and cross-pollination which have impacted on theatre since 1960». It is emphasized that Jacques Lecoq is the main figure who gave a start to physical theatre, which «has strong relationship with mime and circus». (Childs, Storry, 1999: 396)

Two books by Murray S. D. and Keefe J. "Physical Theatres: A Critical Introduction" and "Physical Theatres: A Critical Reader" are the first comprehensive research about physical theatre phenomenon in English. The first volume contains scientific articles and essays on how the psychophysical apparatus of the actor is developed based on the methods of such theatre figures and teachers as J. Lecoq, É. Decroux, V. E. Meyerhold, etc. In the "Physical Theatres: A Critical Introduction" authors present results of the research on the roots, aesthetics and concept of physical theatre, consider the methods and techniques of practitioners, whose activities influenced the formation of the physical theatre of M. Chekhov, V. E. Meyerhold, P. Brook, P. Bausch and others.

The authors agree on the opinion that physical theatre is a combination of performing arts: stage, circus and modern choreography. This synthesis is based on the idea of corporality.

4 Results (*Yembergenova A.P.*)

The following results were obtained during the study: the first cases of usage of terms "physical theatre" and "*plasticheskiy* theatre" in Western countries and Soviet theatrical space were determined; the content of these concepts was defined; the process of transformation of stage means of expression from "word" to "corporality" was identified; activity methods of founders of the "physical theatre" were studied.

Interesting parallels arise when studying the history of formation and development of physical and *plasticheskiy* theatres. The French school of mime and Soviet directors turned to the space of the ancient amphitheatre approximately at the same period. Removing the word from the pedestal they bring physicality to the forefront. Theatre directors and teachers create studio schools, the purpose of which is to raise an independent actor-creator, who masterfully controls his body - the main and only instrument of an actor.

The growing interest in corporality in the West has led to intensified development of modern physical theatre and emergence of new forms, such as, for example, the dance theatre. The evolution of the Soviet *plasticheskiy* theatre, analogous to the foreign physical theatre, developed differently. Physical expressiveness was an actor's tool and not a theatre direction at the first stages. Over time interest in *plasticheskiy* theatre faded away for many years. By the end of the XX century a path from being one of the components of acting art to becoming an artistic direction, in which body expression determines the artistic idea, poetics, imagery, content, meanings, had been taken.

5 Conclusion (*Yembergenova A.P.*)

In conclusion, it is worth noting that the contemporary theatrical concepts discussed in this article have been the object of research by theatre theorists and practitioners for many years. This is evidenced by the examples and theoretical materials given in the article. In the Kazakh theatre area, the concept of "physical theatre" appeared relatively recently. In particular, this is how independent theatre groups define their productions. The Kazakh theatrical figures and researchers argued about the correctness of their use, since for a long time it was believed that these are different concepts. However, the works of foreign researchers argue that the content of these concepts is similar.

Currently both concepts "physical theatre" and "*plasticheskiy* theatre" are used in the post-Soviet space. Modern *plasticheskiy* theatres frequently call themselves physical theatres adopting the experience and aesthetics of Western physical theatres.

Thus, it can be argued that the definitions of "physical theatre" and "*plasticheskiy* theatre" are identical. These two concepts, in essence, represent the type of performing arts, where the body of the actor, his bodily expression and physical actions are at the center.

References:

1. Childs P., Storry M. (1999) Encyclopedia of Contemporary British Culture. Routledge, p. 396 (in Eng).
2. Fischer-Lichte E. (2004) Ästhetik des Performativen. Frankfurt am Main: Suhrkamp (in Germ.)
3. Henderson J., Tilley S. (2020) Clowning and Neutral Mask. Canadian Theatre Review, vol. 183, pp. 20-24. <https://doi.org/10.3138/ctr.183.004> (in Eng).
4. Keefe J., Murray S.D. (2007) Physical Theatres: A Critical Introduction. Routledge, pp.18, 86, 92. (in Eng).
5. Kennedy D. (2003) The Oxford encyclopedia of theatre & performance Oxford, New York: Oxford University Press, p.1031 (in Eng).

6. Lehmann H.-T. (1999) *Postdramatisches theater*. Frankfurt am Main: Verlag der Autoren (in Germ.)
7. Mamadnazarbekova K. (2013) *Shkola Zhaka Lekoka: propushhennaja glava* [The School of Jacques Lecoq: a missed chapter]. *Theatre*, no.10 // <https://oteatre.info/shkola-zhaka-lekoka-propushhennaya-glava/> (in Russ)
8. Markova E.V. (1975) *Marsel' Marso* [Marcel Marceau] Leningrad: Iskuststvo, Leningradskoe otделение // <https://www.mimes.ru/> (in Russ.)
9. Markova E.V. (1999) *Slovo ob Jet'ene Dekru* [The word about Etienne Decroux]. *Petersburg Theatre Journal* // <https://ptj.spb.ru/archive/17/historical-novel-17/slovo-ob-etene-dekru/> (in Russ.)
10. Rudlin J. (2000) *Twentieth Century Actor Training, Chapter 3, Jacques Copeau: the quest for sincerity*. Routledge, p. 55 (in Eng).
11. Russell A. (2020) *Against the "Lecoq canon"*. *Theatre, Dance & Performance Training*, vol. 11, issue 3, pp. 370-377 <https://doi.org/10.1080/19443927.2020.1791485> (in Eng).
12. Sergeev A.V. (2008) *Cirkizacija teatra: Ot tradicionalizma k futurizmu: Uchebnoe posobie* [Circulation of theatre: from traditionalism to futurism: study book]. Saint-Petersburg, p. 6 (in Russ.)
13. Slonimskaja Ju. (1915) *Neizdannaja rukopis' Noverra* (Po povoduknigi A. Ja. Levinsona «Masterabale-ta») [Unpublished Nover's manuscript (According to the book "Ballet masters" by Levinson A.Y.)]. *Apollon*, no 1, pp. 33-45. (in Russ.)
14. Tsoy, A. (2021) "Performativity of 'plastic language': historical and cultural context." *Central Asian Journal of Art Studies*, vol. 6, no. 3, pp. 89-107. DOI: 10.47940/cajas.v6i3.423 (in Russ.)
15. Yushkova, E.V. (2019). *Theater experiment by Giedrius Mackevičius: Origin and some results. Shagi/Steps*, 5(4), 91-106. DOI: 10.22394/2412-9410-2019-5-4-91-106. (In Russ).

Әдебиеттер:

1. Kennedy D. (2003) *The Oxford encyclopedia of theatre & performance* Oxford, New York: Oxford University Press, p.1031
2. Keefe J., Murray S.D. (2007) *Physical Theatres: A Critical Introduction*. Routledge, pp.18, 86, 92.
3. Lehmann H.-T. (1999) *Postdramatisches theater*. Frankfurt am Main: Verlag der Autoren (in Germ.)
4. Мамаднazarбекова, К. Школа Жака Леккока: пропущенная глава. *Театр №10, 2013* // <https://oteatre.info/shkola-zhaka-lekoka-propushhennaya-glava/>
5. Маркова Е. В. Слово об Этьене Декру. *Петербургский театральный журнал*, 1999 // <https://ptj.spb.ru/archive/17/historical-novel-17/slovo-ob-etene-dekru/>
6. Маркова Е. В. *Марсель Марсо*. Ленинград: Искусство, 1975 // <https://www.mimes.ru/>
7. Rudlin J., (2000) *Twentieth Century Actor Training, Chapter 3, Jacques Copeau: the quest for sincerity*. Routledge, p. 55
8. Russell A. (2020) *Against the "Lecoq canon"*. *Theatre, Dance & Performance Training*, vol. 11, issue 3, pp. 370-377 <https://doi.org/10.1080/19443927.2020.1791485>
9. Сергеев А.В. *Циркизация театра: От традиционализма к футуризму: Учебное пособие*. Санкт-Петербург, 2008, 6 с.
10. Слонимская Ю. *Неизданная рукопись Новерра (По поводу книги А. Я. Левинсона «Мастера балета»)*. *Аполлон*, 1915, №1, 33-45 с.
11. Childs P., Story M. (1999) *Encyclopedia of Contemporary British Culture*. Routledge, p. 396
12. Fischer-Lichte E. (2004) *Ästhetik des Performativen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp (in Germ.)
13. Henderson J., Tilley S. (2020) *Clowning and Neutral Mask*. *Canadian Theatre Review*, vol. 183, pp. 20-24. <https://doi.org/10.3138/ctr.183.004>
14. Цой, Анна. «Перформативность "пластического языка": историко-культурный контекст». *Central Asian Journal of Art Studies*, т. 6, No 3, 2021, с. 89-107. DOI: 10.47940/cajas.v6i3.423.
15. Юшкова Е.В. *Театральный эксперимент Гедрюса Мацкявичюса: истоки и некоторые итоги*. *Аполлон*, №1, 33-45 с.

FTAMP 398 (512.122)

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-23>

Г.С. Асқарова¹, А. Тамаев², С. Асылбекұлы³

^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹gauhar_8@mail.ru, ²alpisba@mail.ru, ³serik051@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-0688-4850, ²0000-0002-0681-4780, ³0000-0003-3693-9098

БЕЙНЕЛЕУ ӨНЕРІНДЕГІ ЖЫЛҚЫ БЕЙНЕСІНІҢ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мыңдаған жылдар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ қоғамы мәдениеті үшін жылқының орны ерекше екені анық, осы себепті де жылқының қазақ бейнелеу өнерінде өз алдына үлкен нысан болуы табиғи заңдылық. Бұл мақаланың мақсаты – қазақ бейнелеу өнері туындыларындағы жылқы бейнесін интерпретациялау болып табылады. Діттелген мақсатқа жету жолында қазақ кәсіби суретшілері Шоқан Уәлихановтан бастап, Әбілхан Қастеев, Молдахмет Кенбаев, Қанапия Телжанов, Бексейіт Түлкіевтің таңдаулы суреттеріне жан-жақты талдау жасалады. Халық ықыласына ие болған бұл суреттерде «ер қанаты – ат» делінетін жылқының орны ерекше екені айқындалады. Қазақ пен жылқы – егіз ұғым екендігін дәлелдей алған көрнекті суретшілер туындыларын интерпретациялауда авторлар алдына қойған негізгі міндеттер қатарына жылқы табиғатын, мінезін танытуда қазақ болмысымен сабақтастықта саралау жатады. Дәл осы бейнелеу өнері туындыларында кең байтақ қазақ жерінің табиғаты, салт-дәстүрі, өмір сүру қалпы суреткерлік сұңғылалықпен, шеберлікпен, алуан түрлі бояуларды үйлестіре білуімен көрініс тапқаны және ондағы жылқының рөлі маңызды екені нақты суреттер арқылы зерделенеді. Зерттеуде таңдап алынған суреттерде кескінделген түр мен түстің өзара үйлесімі, ат пен иесінің қарым-қатынасы мен психологиялық сабақтастығы, реалистік сипаты мен символикалық мәні жүйелі, тиянақты түрде салғастыра талданады. Мақалада салыстырмалы, сипаттау тәсілін пайдалана отырып, шығармашылық иелерінің өз туындыларында жылқы мінезін, психологиялық портретін бере білгендігі ашылады. Сонымен бірге әрбір суреттен суретшінің айтпақ болған идеясы жылқы тұрпатын суреттеу арқылы пайымдалады. Суретші картинасының ерекшелігі, композициялық бүтіндігі жылқымен байланыста алынып отырады. Талдау нысанына алынған картиналар арқылы көшпелі халықтың мәдениеті, мінезі, дүниетаным философиясы көрініс табады. Зерттеу нәтижесінде қазақ бейнелеу өнерінде жылқы образының суреттелуі әлемдік тенденциялардан бөлек өзіндік, тәуелсіз даму жолы болғанын көре аламыз. Зерттеудің құндылығы, жаңалығы ретінде салыстырмалы түрде аристократиялық болмысты көрсету бағытында суреттелетін батыстық бейнелеу өнеріндегі жылқының, қазақ мәдениетінде көбіне батырлық пен ер жігіттің жолдасы, оның еркіндігінің символы ретінде көрініс тапқанын атай аламыз. Жұмыстың практикалық маңызы ретінде оның мәдениеттану мен бейнелеу өнерінің тарихы мен сынында әлемдік мәдени тенденцияларды салыстырмалы түсіндіруде қолдануға болады.

Алғыс: Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2022-2024 жж. гранты аясында қаржыландырылған №АР14872341 «Қазақ көшпелілерінің өміріндегі жылқының рөлі және оның ұлттық әдебиеттегі көркем репрезентациялануы» жобасы бойынша жарияланды.

Кілт сөздер: интерпретация, жылқы табиғаты, мінезі, бейнелеу өнері, шығармашылық иелері, көркем үлгілері, кескіндемелік, графикалық суреттер.

Г.С. Аскарлова¹, А. Тамаев², С. Асылбекулы³

^{1,2,3} *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан*

E-mail: ¹gauhar_8@mail.ru, ²alpisbai@mail.ru, ³serik051@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-0688-4850, ²0000-0002-0681-4780, ³0000-0003-3693-9098

Интерпретация образа лошади в изобразительном искусстве

Аннотация. Понятно, что лошадь занимает особое место в культуре казахского общества, которое на протяжении тысячелетий вело кочевой образ жизни, и по этой причине естественно, что лошадь является главным объектом казахского изобразительного искусства. Цель статьи - интерпретировать образ коня в произведениях казахского изобразительного искусства. Для достижения этой цели будут всесторонне проанализированы избранные произведения казахстанских художников Шокана Уалиханова, Абилхана Кастеева, Молдахмета Кенбаева, Канапия Тельжанова и Бексеита Тулкиева. В этих картинах, получивших широкое распространение в казахской культуре и завоевавших расположение публики, видно, что особое место занимает лошадь, которую называют «крылом человека». Среди основных задач, поставленных авторами при интерпретации произведений выдающихся художников, сумевших доказать, что казах и лошадь — понятия-близнецы, является выделение природы и характера лошади в преемственности с казахской идентичностью. Именно в этих произведениях изобразительного искусства с художественной изысканностью, мастерством, умением сочетать различные цвета отражаются природа, традиции и быт необъятной казахской земли, изучается важная роль в этом коня через реалистичные картины. Систематически и тщательно анализируются сочетание типа и цвета, изображенных на рисунках, отобранных для исследования, родство и психологическая преемственность лошади и ее владельца, реалистичный характер и символическое значение. В статье выявлено, что художники смогли представить характер и психологический портрет лошади в своих произведениях, используя сравнительно-описательный подход. В то же время идея художника в каждой картине осмысливается путем описания образа коня в работе. Своеобразие и композиционная цельность картины художника анализируются вместе с изображением коня в этих картинках. Культура, характер и философия мировоззрения кочевых народов нашли отражение в проанализированных картинах. В результате исследования мы видим, что изображение образа коня в казахском изобразительном искусстве имело свой, самостоятельный путь развития, обособленный от мировых тенденций. В качестве ценности и новизны исследования можно отметить тот факт, что лошадь в западном искусстве, изображаемая в направлении показа относительно аристократической натуры, часто находит свое отражение в казахской культуре как герой и спутник человека, символ своей свободы. Как практическую ценность работы она может быть использована при сравнительной интерпретации мировых культурных тенденций в истории и критике культурологии и изобразительного искусства.

Благодарности: Статья опубликована в рамках проекта № AP14872341 «Роль лошади в жизни казахских кочевников и ее художественное воплощение в национальной литературе», финансируемого в рамках гранта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2022-2024 гг.

Ключевые слова: интерпретация, конная натура, персонаж, изобразительное искусство, творческие собственники, художественные модели, картины, графические изображения

G.S. Askarova¹, A. Tamaev², S. Asylbekuly³

^{1,2,3} *Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan*

E-mail: ¹gauhar_8@mail.ru, ²alpisbai@mail.ru, ³serik051@mail.ru

ORCID: ¹0000-0002-0688-4850, ²0000-0002-0681-4780, ³0000-0003-3693-9098

Interpretation of the image of a horse in the fine arts

Abstract. It is clear that the horse has a special place in the culture of the Kazakh society, which has followed a nomadic lifestyle for thousands of years. The purpose of the article is to interpret the image of a horse

in the works of Kazakh fine art. To achieve this goal, selected works of Kazakh artists Shokan Ualikhanov, Abil Khan Kasteev, Moldakhmet Kenbayev, Kanapiya Telzhanov, and Bekseyit Tulkiev will be comprehensively analyzed. In these paintings, which have become widespread in Kazakh culture and have won the favor of the public, it is clear that a special place is occupied by the horse, which is called the "wing of man". The combination of type and colour depicted in the drawings selected for the study, kinship and psychological continuity of the horse and its owner, realistic character and symbolic meaning are systematically and thoroughly analyzed. The article by using a comparative descriptive approach reveals that the artists were able to present the character and psychological portrait of a horse in their works. At the same time, the artist's idea in each painting is comprehended by describing the image of a horse in the work. The originality and compositional integrity of the artist's painting are analyzed together with the image of the horse in these fine arts. The culture, character and philosophy of the worldview of the nomadic people are reflected in the analyzed paintings. As a result of the research, the depiction of the image of a horse in Kazakh fine art had its own, independent development path, apart from world trends. As the novelty of the research, the horse in Western art, which is depicted in the direction of showing a relatively aristocratic nature, is often reflected in Kazakh culture as a hero and a man's companion, a symbol of his freedom. As a practical value, it can be used in the comparative interpretation of world cultural trends.

Acknowledgements: The article was published as part of project No. AP14872341 "The role of the horse in the life of Kazakh nomads and its artistic embodiment in national literature", funded under the grant of the Scientific Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2022-2024.

Keywords: interpretation, equestrian nature, character, fine art, creative owners, artistic models, paintings, graphic images.

1 Кіріспе (А. Тамаев)

Бейнелеу өнері – адамзат пайда болғалы онымен бірге жасасып келе жатқан пластикалық өнердің негізгі саласы. Жер бетіндегі әрбір ұлыс, тайпа, халық жағырапиялық орналасуына қарай өзі мекендеп келе жатқан өңірдің табиғатын, өздерінің өмір сүру ерекшеліктеріне сай көру, түйсіну, сезіну арқылы сол байқаған құбылыстарының көркем бейнесін жасайды. Бұл тұрғыдан қарайтын болсақ жылқының қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқының алғашқы көріністері, жылқы суреттелген үңгірдегі жартастағы әлемдік эстетиканың алғашқы қадамдарымен үндес екенін көреміз. Даму жолы мен мәдени ерекшелігіне байланысты, ежелгі түркі дәуірінен XVIII ғасырға дейінгі үш мың жылдық мәдениетіміздің тарихында қазақ халқы да қоршаған ортадан көріп түйсінгендерінің небір ғажайып көркем үлгілерін жасады. Қазақ бейнелеу өнерінің даму тарихы жөнінде «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында: «Қазақстанның орта ғасырлардағы өнері өзіндік өрнегімен ерекшеленеді. Бұл кезеңдегі өнер тәңіршілдікпен, түркілердің қуатты саясатымен, қалалардың салынып, сауда мен қолөнердің дамуымен үндесті. Балбал тастар мен құлыптастар да – осы кезеңнің туындылары» делінеді («Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы, 1998: 296). Алайда, XIX ғасырдың екінші жартысынан үдеу алған отарлық мәдени интервенцияның және әлемдік бейнелеу өнерінің үлгілерінің қазақ қоғамына таныстырыла бастауынан жылқы бейнесі де көрініс таба бастады. Алайда бұл көріністер, әлемдік бейнелеу өнеріндегідей ақсүйектердің бейнесін, билігін, ерекшелігін көрсетуде, жануарлардың индустриялық эксплуатациясы тақырыбын ашуда немесе суреткердің реализмді игеру жолындағы аттың қозғалыс барысындағы бұлшық еттерін шынайы көрсетуде бағытталмады. Біз осы мақала арқылы қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқы бейнесін интерпретациясы әлемдік бейнелеу өнеріндегі

символдық мәндерден ерекше, тәуелсіз даму жолы болғанын дәлелдеуге тырысамыз. Сурет салу әдістерінің ұқсас, үндес болғанымен, қазақ бейнелеу өнерінде жылқының образының концепциясы, символикасы досты, жолдасты, еркіндікті көрсетуге бағытталғанын көрсетеміз.

2 Материалдар мен әдістер (С. Асылбекұлы)

Кескіндеу өнерін өз ерекшелігінде ұғыну үшін біз оның ең маңызды элементі түсті назарға алуымыз керек. Ол түсті жазу немесе жазу мен түстің синтезі болып табылады. Жалпы мәдениеттің бір бөлігі болатын көшпелілердің көне бейнелеу өнерінің тарихы да біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықта басталып, сол дәуірдің V-VI ғасырларында өте жоғары деңгейге жетеді. Жалпы Орта Азия, Қазақстан бейнелеу өнері сонау неолит және қола дәуірінен басталады» (Ғабитов, 2015:27) деген тұжырым жасайды. Аталған ғалымдар одан әрі Қазақстан жеріндегі «Бұғы тастар» қорымының біздің дәуірімізге дейінгі II және I-ші мыңжылдықтардың аралығында пайда болғандығын ондағы тастардың бетінде жабайы жылқы, қасқыр, барыс т.б. бейнелері кездесетіндігін айтады (Ғабитов, 2015:27). Демек, «Бұғы тастар» қорымындағы тас бетіне бедерленген жабайы жылқы бейнесі қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқы бейнесінің ең ежелгі және ең алғашқы үлгілерінің бірі деуге болады.

2.1 Зерттеу әдістері (Г.С. Асқарова)

Зерттеудің негізгі мәселесі заман талабына сай қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқы образын интерпретациялау, жүйелеу болып табылады. Мақаланың гипотезасы қазақ бейнелеу өнерінде жылқының образы әлемдік, әсіресе батыстық, отырықшылық, аграрлы индустриялық қоғамдағы жылқының символдық бейнесіне, интерпретация ұқсамайтындығы, тәуелсіз мәдени категория екендігі болып табылады. Зерттеу кезеңдері әлемдік бейнелеу өнерінде кездесетін жылқы бейнесінің интерпретацияларын тиісті әдебиеттерді, зерттеулерді шолу, салыстыра талдау арқылы жүйелеуден және одан кейінгі қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқы образдарын талдаудан тұрады. Атап айтқанда зерттеудің негізгі материалдары, объектілері ретінде қазақ кәсіби суретшілері Шоқан Уәлихановтан бастап, Әбілхан Қастеев, Молдахмет Кенбаев, Қанапия Телжанов, Бексейіт Түлкиевтің таңдаулы суреттеріне алынды. Зертеу нәтижелері талқылау бөлімінде толыққанды сипатталады.

2.2 Материалға сипаттама (А. Тамаев)

Қоршаған ортаны көріп-түйсіну бақылаудан басталады. Бізге белгілі жылқының бейнелеу өнерінде алғашқы кескінделуі Қарақорам тау маңынан табылған тарихы 30 000 жылдан асатын ежелгі жартастың ішінде адамдар мен жылқылардың суреттері табылған. Осыған ұқсас жартастағы суреттерді негізге ала отырып бірнеше тарихшылардың жылқыны қолға үйрету Сахара аймағынан басталған болар деп тұжырымдағанын білеміз. Алайда, көптеген тарихи деректер, археологиялық ізденістер, танымал ғалымдардың тұжырымы керісінше, аттың қол жетімді болмауы, сирек кездескендігі олардың осындай адамзаттың алғашқы өнер туындыларында суреттелуіне себеп болғандығын алға тартады. Қалай десек те, ең алғашқы үңгір суреттерінен қазіргі заманғы өнер туындыларына дейін жылқылар әр түрлі көркемдік көріністерде жылқылар құдіретті, сұлулық пен сымбатты бейнелейтін образ ретінде

де өнерде маңызды рөл атқарған. Кейінгі Франциядағы Ласко үңгірлеріндегі біздің заманымызға дейінгі 15 000 жыл бұрын салынған жартастағы суреттер, жылқылардың қозғалысын бейнелейді және адамның табиғи әлемді түсінуге және басқаруға деген алғашқы әрекеттері ретінде бірнеше ғалымдардың еңбектерінде түсіндірілді. Ғалымдардың зерттеулерінің қорытындысы бойынша жалпы жылқы үңгірлер палеолит дәуірінде өнеріндегі ең көп кездесетін тақырып болды.

Ежелгі заманда, қазақ даласында өмір сүрген ата-бабаларымыз да өздері көріп-таныған құбылыстарды жалаң қайталамай тастардың бетіне өрнектеп салып ол бейнелерге өздерінің ой-қиялдарын, арман-тілектерін, жалпы дүниетанымын қоса сіңіріп отырған. Әсіресе тірі табиғаттағы түр мен түсті тап басып танып бұларға табиғатына лайық ат қоя білу көшпелілік мәдениеттің эстетикалық тұрпаты қаншалықты биік дәрежеде болғандығын білдіреді. Белгілі ғалым А.Сейдімбек қазақ халқының табиғатты бақылаудағы осы қырағылығын айрықша айта келіп: «қазақ халқы жылқы малын ерекше қадірлеген. Оның бойынан талай халық аңғара бермейтін түр-түсіне қатысты атауларын еске түсіріп көрелік: торы, құла, күрең, жи-рен, шабдар, көкбурыл, қара, кер, ақ, сары, ақсары, боз, ақбоз, сұр, шұбар т.б.» деп айрықшалайды (Сейдімбек, 1998: 587). Тарихшы ғалым А.Тоқтабай қазақ тілінде кездесетін жылқы түр-түсін баран, қылаң деп екіге бөліп, жалпы санын үш жүзге дейін жеткізеді (Тоқтабай, 2010: 414). Жылқы жануарына қатысты осы толып жатқан түр, түс ұғымдарын мыңдаған жылдар бойы табиғатпен етене өмір сүрген халық қана қапысыз нақты сөзбен белгілеп бере алады. Қазақ халқының ғасырлар бойы көшпелі өмір сүруі олардың қоршаған жағырапиялық ортаны өзен-көлдерді, орманды, даланы ондағы жүгірген аң мен ұшқан құсты, төрт түлік малды, алуан түрлі өсімдіктерді өзге де табиғи құбылыстарды тұрақты бақылауына мүмкіндік берді. Тіршілік етуге деген осындай өмірлік қажеттілік қоршаған ортадағы түр-түс атауларының тууына жағдай жасады. Көшпелі қазақ шаруашылық мәдениетінің өзегі болып отырған төрт түлік малының түр-түсін оның ішінде жылқыны да осы түр-түс атауларымен атай бастады. Т.Ғабитов пен Халидуллин «Қазақ бейнелеу өнерінің мәдени ерекшеліктері» атты еңбегінде: «Кескіндеу өнердің ежелгі түрлерінің біріне жатады. Қазіргі түсінігінде ол жазудың бір түрі ретінде қарастырылады. Өзінің не істегенін жазуға талпыну, графикалық түрде көрсетуге ұмтылу адамға әуел бастан-ақ тән. Алғашқы қауымдық адамның жартасқа салған суреттері осыны дәлелдейді.

Әлемдік мәдениетте, тастағы кескіндерден кейін, жылқылар ежелгі классикалық өнерде де ерекше орын алды, шайқас сахналарында және ежелгі Грецияда арба жарыстарының бөлігі ретінде бейнеленген. Фидия сияқты грек мүсіншілері күш пен жеңістің нышандары, жылқылардың үлкен көлемдегі мүсіндерін жасады. Грек геометриялық кезеңіндегі қола жылқылардағы фигураның тиімділігін және жылқының көрнекі жазбаларда таралуын көреміз. Онда барлық суретшілер бірдей білікті болмаса да, кейбір бейнелер басқаларға қарағанда жақсырақ болатынын атап өтеді. Ежелгі Мысыр және Грек өнеріндегі жылқы бейнелері ежелгі бейнелердің шындықпен байланысын зерттеу кезінде кездесетін кейбір қиындықтарды, ондағы идеяларды интерпретациялаудың маңызын көрсетуге бағытталған зерттеулер де көп болды (Делпеут және Уилликес, 2023). Сонымен қатар, жылқының бейнелеу

өнеріндегі кескінделу жайлы айтылғанда, грек және рим өнеріндегі реализмге және концептуализмге, әсіресе мәдени мотивтер мен стильдерге тоқталып өтпеуге болмайды.

Орта ғасырларда да жылқылардың Келлс кітабы сияқты жарықтандырылған қолжазбаларда, витраждарда және гобелендерде көптеп бейнеленуінен, олардың бейнелеу өнерінде танымал тақырып болып қала беретінін көреміз. Қайта өрлеу дәуірінде Леонардо да Винчи, Альбрехт Дюрер сияқты суретшілер жылқыларды жан-жақты зерттей бастады, олардың анатомиясы мен қимыл-қозғалысына үлкен мән берді. Бұл Леонардоның «Ангиари шайқасы» және Дюрердің «Рыцарь», «Өлім және Ібіліс» сияқты картиналарда көрінетін ат бейнесінің жаңа деңгейге көтерілуіне алып келді.

Жылқылар күш пен мәртебені жеткізудегі символдық мәні болуына байланысты, олар ғасырлар бойы өнердегі маңызды тақырып болды, әсіресе мұны жоғарғы тап өкілдері бейнеленген картиналар мен гравюраларда көп кездестірсе болады. Жалпы, атқа міну бүкіл әлемде әртүрлі мәдениеттерде биліктің, күштің және беделдің белгісі болды. 18-19 ғасырларда жылқы портреттің негізгі нысанына айналды. Джордж Стуббс және Теодор Гериго сияқты суретшілер жылқылардың сұлулығы мен күшін картинаға түсіруге баса назар аударды, көбінесе оларды қозғалыста немесе шайқас сахналарында бейнеледі. Адамдармен қарым-қатынасы арқылы жылқылар еркіндік пен сыпайылықтың бейнелерін шақыруы мүмкін. Жалпы сурет өнерінде жабайы, қолға үйретілмеген жылқы - қуатты және қастерлі символдық бейне болып интерпретацияланады. Адамзаттың жылқыларды қолға үйретуден алатын ләззаты мен мақтанышы бұған қайшы келегенімен, ол да өнерде көп суреттеледі. Жылқылардың жаттықтыру қабілеті адамдармен бағыныштылықты немесе қарым-қатынастық жақындықты тудыруы мүмкін.

3 Талқылау (А. Тамаев)

Кейбір ғалымдар, осы картиналарды интерпретациялау барысында атқа міну, оларды қолға үйрету өнері батыстық аристократияның ерекшелігі, олар өз колонияларындағы жергілікті билеушілердің шабандоздық шеберлігін төмен санап, батыстық атқа міну өнерінің басқалардан жоғары деп түсіндіруге тырысты. Алайда, жылқы бейнесін тек аристократтарға ғана тәне идеалды бейнесінен гөрі, XVIII ғасырдағы батыстағы индустриялық дамудың күрт қарқын алуы нәтижесінде адамға қызмет ететін жылқылардың өміріндегі қиындықтарды жоғарғы адамгершілікке тән мейіріммен, реализммен бейнелей алған суретшілер де пайда болуы, батыстағы адамдар мен жануарлар арасындағы байланыстың үлгілі бола бермегендігін көрсетеді. Шерон Фергюсон (2005) өзінің "Сентиментализм дәуіріндегі Британдық жануарлардың суреттелуі" атты диссертациясында жануарлардың портреттері арқылы құрметке ие болған және 1790 жылдары Корольдік академияға толық мүшелікке қосылған XVIII ғасырдағы жалғыз жануарлар суретшісі Гилпиннің еңбектерін зерделеді. Оның айтуынша Гилпиннің ең үлкен жаңалығы оның адамға қызмет ететін жылқылардың өміріндегі қолайсыз жағдайларға ерте алаңдауы болды. Гилпиннің ісін, оның шәкірті Томас Гуч жылқылардың әртүрлі өмір жағдайдарында бейнелеп, олардың сезімдерін шынайы жеткізуге тырысты. Батыстық заманауи

өнерде Пабло Пикассо және Франц Марк сияқты суретшілер жылқылардың абстрактілі және сюрреальды бейнелерімен тәжірибе жасады. Жылқылар өнердің басқа түрлерінде, соның ішінде фотосуретте, фильмде және тіпті бейне ойындарда да бейнеленген. Бұл жылқының өнердің нысаны ретіндегі танымалдылығы мен мәдени маңыздылығы жойылмайтындығын көрсетеді.

Осы уақытқа паралел түрде, қазақтың бейнелеу өнерінің жүйелі түрде дамуы 1933 жылы Қазақстан Суретшілер Одағы құрылғаннан кейін жандана бастады. XX ғасырдың 20-шы жылдарында және одан кейінгі кезеңде яғни жиырмамыншы ғасырдың тоқсаныншы жылдарында қазақтың атақты суретшілері Ә.Қастеев, А.Исмаилов, Х.Наурызбаев, М.Кенбаев, С.Мәмбеев, Қ.Телжанов, Г.Исмаилова, С.Айтбаев, Т.Тоғысбаев басқа да суретшілердің картиналары қазақ даласын, қазақ тарихын, этнографиясын, тарихи тұлғалардың бейнелерін суреттеуімен ерекшеленді. Олар өз картиналарында бұрынғы қазақ тұрмысын да кейінгі кеңестік кезеңдегі индустриалдық қоғамдағы қазақ бейнелерін де ұлттық реңктен ажыратпай, лайықты бейнелей алды. Сол арқылы өткен ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ бейнелеу өнерін кезекті бір биік белеске көтеріп тастады.

М.Адилова өзінің «Қазақ бейнелеу өнерінің бүгіні мен өткені» деген еңбегінде жиырмамыншы ғасырдың жетпісінші жылдарындағы қазақ бейнелеу өнерінің даму сипаты жөнінде: «Қазақстан бейнелеу өнерінің негізін салушыларының классикалық нысандары сол заманға сай этнографияға: киіз үйге, далаға, жайлауға, тұлпарға, халық мерекесіне қызығушылық танытқан еді» дей келіп, сол кезеңдегі бейнелеу өнеріне тән ерекшеліктерді атап көрсетеді. Әсіресе, Ш.Сариев, А.Садыханов сияқты суретшілердің туындыларында қазақи колорит пен пластика басым болғандығын айта отырып, олардың өз картиналары арқылы ұлттық болмысқа бой ұрғандықтарын, сол негізде қазақ рухын асқақтата көрсете алғандығына айрықша тоқталады (Адилова, 2021). Бейнелеу өнері іштей жанрлық түрлеріне қарай кескіндеме және графика өнерлері болып екі жанрлық түрге бөлінетіндіктен, қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқы бейнесін сөз еткенде осы екі түр арқылы бейнеленген жылқы интерпретациясын қарастырамыз.

Демек, жылқы ғасырлар бойы адамзаттың басты өнер нысанының бірі болып келеді. Ең алғашқы үңгір суреттерінен қазіргі заманғы өнер туындыларына дейін жылқылар әртүрлі көркем бейнелерде бейнеленген, бұл олардың адамзат тарихы мен мәдениетіндегі мәңгілік маңызын көрсетеді. Жылқылар мен өнердің қарым-қатынасы уақыт өте келе дамып, аттар күштің, сұлулық пен сымбаттың символы болып қала берді. Өнердегі жылқыларды зерттеу әртүрлі дәуірлер мен қоғамдардың мәдени және әлеуметтік құндылықтары туралы түсінік береді, осы ретте қазақ суретшілерінің жылқыны өз еңбектерінде бейнелеуінде әлемдік эстетикалық дамумен үндес тұстары болғанымен, біздің танымымыздағы жылқының орны биік, мәдени-символдық бейнесі жоғары екенін негізге алсақ, өзгешеліктердің көп болатындығын көреміз.

Ш.Уәлиханов – қазақтың тұңғыш профессионал суретшісі. Қазақ халқының ұлы ғалымы Ш.Уәлихановтың соңында қалдырған мұраларының құнарлы тобын оның бейнелеу өнеріне қатысты еңбектері құрайды. Шоқанның майлы бояу, акварельмен салған кескіндемелік, графикалық суреттерінің жалпы саны жүз елу шамасында.

Оның бірқатар суреттері көзі тірісінде-ақ «Всемирная иллюстрация», «Русский художественный лист» сияқты басылымдардың беттерінде жарық көрген. Шоқан негізінен бұл суреттерін бір қарағанда өзінің мақалаларына қосымша ретінде салған сияқты болып көрінетіні рас. Суреттерінде ел ішіндегі белгілі адамдардың портреттерін, халықтың шаруашылық мәдениетіне қатысты жағдаяттарды бейнелей отырып, түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігін өзге жұрттарға бейнелеу өнері туындылары арқылы да танытқысы келген. Суреттерінің тақырыптары алуан түрлі болып келеді және соның бір бөлегі жылқы тақырыбына арналған. Сондай суреттерінің бірі – 1856 жылы салынған «Қырғыздардың салт аттылары және аттарды үйретуі» деп аталатын графикалық туындысы. Қарындашпен салынған бұл суретке он екі графика топтастырылған. Алғашқы екеуінде салт атты қырғыз бейнеленсе; қалған суреттерде ат үйрету үрдісіндегі асау жылқының мінездері кескінделгені аңғарылады. Суретші асау атты үйрету үстіндегі жылқының мінезі ең алдымен аттың басы мен мойны, көзінен байқалатындығын терең түйсініп, сол дене мүшелерін ғана қағазға түсіріп аттың басқа дене мүшелерін бейнелеп көрсетпеген. Бір суретте мойнын тік ұстаған аттың басы, екіншісінде аспанға шапшып тұрған аттың басы мен мойны, үшіншісінде шауып бара жатқандағы аттың басын қалай ұстайтындығы салынған. Осылайша жылқының басқы бөлігінің тұрпатын ғана суреттеу арқылы Шоқан жылқы мен оның үстіндегі жасырын тұрған адамның психологиялық портреті қандай болатындығын танытуға тырысқан (Уәлиханов, 1985). Әдебиетке шолуда атап өткендей, көбіне батыстық бейнелеу өнерінде жылқыны қолға үйрету, адамзаттың күштілігін, құдіреттілігін, мақтанышын көрсетуге, соның символына айналғанын байқаймыз, алайда Шоканның суреттерінде негізгі акцент жылқы мінезі мен оның еркіндікке деген талпынысына қойылғанын байқаймыз. Ш.Уәлихановтың кескіндемелік, графикалық суреттері қазақ бейнелеу өнерінің бастауында тұруымен бірге өзінен кейін осы өнер түрінің қазақ топырағында одан әрі қанат жаюына жол ашқан құнды үлгі болып табылады.

Шоқаннан кейінгі кезекте, қазақтың атақты суретшісі Әбілхан Қастеевтің «Аманкелді сарбаздары» деген картинасын айрықша атап өткен жөн. Картинаның жалпы фонында ала бұлтты көк аспан, шөбі сұйық қара жер, таң атып күн енді шығып келе жатқандығы аңғарылады. Үздік-создық суыт жүріспен келе жатқан аттылы көп сарбаз. Аттылар легінің алдында астына есік пен төрдей ақшулан ат мінген Аманкелді батыр бейнесі кескінделген. Осы суреттегі Аманкелдінің бейнесі суретшінің 1950 жылы салған «Аманкелді Имановтың портреті» атты ұзақ жылдар бойы ізденіп салған картинасымен үндесіп, сабақтасып жатқандығын байқауға болады. Суретші бұл портретте батырды алдағы шайқас сырын болжап отырғандай алысқа көз тіккен ойлы қалыпта бейнелесе, «Аманкелді сарбаздарында» батырдың тұрқына өткір психологиялық динамика дарытқандығы аңғарылады. Суретші ақшулан тұлпардың үстінде мығым отырып, сарбаздарын соңынан ертіп қол бастап келе жатқандағы батырдың тас-түйін қалпын оның бет құбылысы арқылы да танытуға тырысқандығы байқалады. Доғаша иілген екі қасы бір-біріне қосылып кете жаздап, сәл қабағы түюлі қалыпта қарсы жаққа болжаулы көзбен қарап қалыпты. Екі бетіндегі қызыл шырайы батырдың бойындағы ішкі қуатының молдығын байқатады. Суретші сондай-ақ,

қызылды-жасылды бояуларды аса қоюлатпай, әр түстің өзара үйлесімін қатаң сақтаған. Суреттің реалистік сипаты басым.

Қазақ ұлты қол бастаған батырдың астына мінген тұлпарына ерекше мән берген. Қолбасшы да, батыр да қуса жететін, қашса құтылатын белді әрі жүйрік ат мінген. Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» дастанында Кенесары ханның астына мінген тұлпары жөнінде төмендегідей жолдар бар:

Тұлпардан сайлап ат мініп,
Дорбадан жемін жегізген.
Жем орнына бал беріп,
Қысырдың сүтін емізген.
Басқын қалың жау келсе,
Алып та шығар дегізген.
Кенекемді қалдырып,
Көкбурыл саған не болды?.

Осы жолдардың өзінен-ақ қазақтың хас батыр мінер тұлпарға қоятын талаптары қай дәрежеде болғандығын аңғаруға болады. Кескіндемедегі Аманкелді батырдың астына мінген тұлпарына зер салсақ, алдымен көзге түсетіні – кеудесінің кеңдігі. Кеудесі кең тұлпардың тынысы да кең болады. Қос құлағын тік ұстап, «алыстан қиқу көрінсе» дегендей қалпы бар. Кескіндемеші аттың сол жақ аяғын алшақ бастыра бейнелеу арқылы күншілік жерге шалдықпай жететін хас тұлпар бейнесін беруге тырысқан.

Әбілхан Қастеевтің Сібір мен Орта Азияны жалғайтын Түрксіб темір жолының салынуына арналған «Түрксіб» картинасы – ерекше туынды. 1969 жылы салынған бұл картинада қазақ даласына алғаш рет поездың келуі, көшпелі қазақтардың осы қуанышты қуана қарсы алуы бейнеленген. Бұл картинадағы алтын тиек идея – көшпелі қазақтардың индустриалды қоғамға алғашқы қадам басуы, яғни қоғамның бір орында тұрмайтыны, ескі мен жаңаның алмасуы символдық тұрғыда сәтті бейнеленген. Даламызға келген алғашқы поезды тамашалауға келген дала қазақтарының бірінің бас киімін аспанға атып мээ-мейрам болып тұрғаны, екіншісінің таңырқап тұрған сәті, тағы бірінің екі қолын артына ұстап келе жатқан пойызға ойлана қарап тұрғаны деген сияқты әртүрлі көңіл күй ауанында болу сәтін суретші шеберлікпен бейнелеген. Гудок беріп көк түтінін будақтата шығарып, салдырлап-гүлдірлеп келе жатқан ащы ішекше шұбатылған темір құбыжықтың өз-өзінен қалай жүріп келе жатқанын дала қазағының бірден түсіне қоймауы заңдылық. Суретші поездың бір жақ қатарына әдейі жайлауға көшіп бара жатқан қазақ көшін бейнелеп аттылы, түйелі қазақтарды тізіп қойған. Өз жөнімен көшіп келе жатқан көш күтпеген жерден, аяқ астынан ғажайып көрініске тап болып, енді соған таңқала қарап тұр. Поездың екінші жағында да атқа мінген қазақтар үздік-создық келіп жатыр. Осы көрініс арқылы суретші енді аттың ықпалы азайып техниканың дәуірі келді дегенді білдіріп тұр. Суретші осы сәттегі аттардың мінездерін де білгірлікпен бейнелеген. Ақбоз ат мінген қазақтың астындағы аты ерекше құбылыс көрген сәттегі жылқының мінезін байқатып басын кекжитіңкіреп, құлағын қайшылап тұр. Бас киімін аспанға бұлғап тұрған қазақтың астындағы қызыл күрең аттың иесімен бірге талай қиқуды, куғынды, ат үсті айқастарды бастан кешіргендігі көрініп тұр. Поезды алғаш рет көріп тұрса да үркек

мінез көрсетпей иесіне қарағанда салқынқанды мінез танытып тұр. Суретші жүріп келе жатқан поезды әдейі орталық планда бейнелеген. Ал ат мінген қазақтар екінші планға ығыстырылған. А.Илиясжанқызы «Әбілхан Қастеевтің бейнелеу өнеріндегі ерекшелігі» мақаласында аталмыш картина туралы: «Ер адамдардың жылқымен шауып келіп аспанға қуана бөріктерін лақтыруы, ұлттық мерекелік көйлекпен қолдарын сермеп тұрған келіншектер бейнесі, кейбір образдардың таң қала қарап тұрған бейнелері үлкен оқиғаның болып жатқандығын көрсетеді. Поезд – жаңа өмір, ол жарқын болашақ ретінде еніп келе жатса, оған қарама-қарсы жүріп бара жатқан сол жақ бөліктегі жүк артылған көш керуен өткен өмірді, тарихты мегзеп тұрғандай» деп баға беріпті (Илиясжанқызы, 2017). Ә.Қастеев картиналарынан байқалатын негізгі ерекшеліктердің бірі – қылқалам иесінің кеңістікті еркін сезінетіндігі, бір немесе бірнеше персонаждың басын біріктіріп композициялық бүтіндікті сақтай алғандығы, сонымен бірге табиғаттағы бояу түстерін үйлестіруде жарасымды гармонияға қол жеткізгендігі деуге болады.

4 Нәтижелер (А.Тамаев)

Белгілі суретші Молдахмет Кенбаевтың 1958 жылы дүниеге келген «Қашағанды қуу» суретінде көк аспанмен таласқан асқар таулардың етегіндегі жазық далада желдей есіп ағындай шапқан ақ боз атты екі қуғыншы қуып келе жатқаны бейнеленген. Қуғыншылардың бірінің қолында ұзын құрық басына ілінген бұғалық, екіншісі шумақталған ұзын арқан ұстаған. Бұл суреттегі көк аспан және дүниеге асқақтай қарап тұрған биік таулар мен қалың шалғын екі қуғыншы, ақ боз ат барлығы қосылып «көк пен жер арасын мекендеген» түркі баласының өр рухын, еркіндігін, қазақ даласының кеңдігін, ерлік рухын паш етіп тұрғандай. Осы сурет туралы М. Әуезов: «Мінез деп мынаны айт. Молдахмет, сенің аттарың асау ғой өзі. Осындай кеңістік керек бізге. Көкірегіміз ашылып сала берді ғой» депті (Әуезов, 1991: 137). Суреттегі алуан түрлі түстердің сәтті таңдалып алынуы суретке әр беріп қана қоймай, оны «қаса сұлу шомылғанға» ұқсатып, біртұтас композициялық бітім құрап тұрғандығы байқалады. Көсілте шауып қуғыншылардан қайтсе де құтылуды ойлап, басын кекжите ұстаған қалпы аузын арандай ашып, аяқтарын алысқа тастап құйындай ағып бара жатқан ақ боз аттан нағыз қазақ жылқысына тән арда, асау мінез анық аңғарылады. Бұл сурет тек қашаған қуған екі жылқышыны ғана бейнелеп тұрған жоқ. Кең панорамада алынған пейзаждың қақ ортасындағы қашып бара жатқан жылқының бейнесі ғана ақ түсте бейнеленген. Суретші осы түсті таңдап алу арқылы көрерменнің назарын қашағанға аударуды көздеген. Сонымен бірге суретші қазақ жерінде кездесетін табиғаттың барлық ландшафтарын, көріністерін аспанды, тауларды, қыратты, жазық даланы бір пейзаждың бойына жинақтаған. Әлмисақтан келе жатқан еркіндікті аңсаған көшпелілердің бүгінгі ұрпағы – ақ көкірек, ақ ниетті тәуелсіздікке ұмтылған қазақ ұлтының ой-арманын ақ боз ат бейнесі арқылы символдап беріп тұр. Бұл картина қай жағынан алып қарағанда да көшпенділік мәдениеттегі дала мен далалықтар-дың мінезін, қазақ ұлтының ғасырлардан келе жатқан дүниетаным философиясын бейнелеп беруімен құнды. «Өнер туындысының көркемдік және идеологиялық қадір-қасиетін бағалаудағы шешуші сәт оның стилінің ерекшеліктері емес, сонымен бірге сіз идеялогияның қаншалықты айқын және дәл

заманның талабына қаншалықты жауап беретіндігіңізде болып тұр» (Алимкулова, Кубеков, 2022:280).

Қанапия Телжанов суретшілік мақсұты жөнінде: «Адам мен ғалам – менің ой-ізденістерімнің әлемі мен кеңістігі, мұным мен үмітім. Жер бетіндегі бақыт пен болашаққа деген сенім рухына бөленген ойлар көрінісі. Менің картиналарым адамның жаратқан мақсат-мүддесі мен оның жан-дүниесінің әсемдігіне бағышталған. Суреткер ретінде мені дәуір мен кезеңнің мәңгілік айналымындағы адам рухының күші қуаттандырады» депті. Қанапия Телжанов суреттері қазақ даласының ғажайып табиғатын және қазақтың салт-дәстүрін, ата қазақтың өмір-тіршіліктің сан қилы сәттеріндегі өмір сүру қалпын суреткерлік сұңғылалықпен, алуан түрлі бояуларды үйлестіре білуімен, әр картинаға терең философиялық астарлар дарыта алуымен ерекшеленеді. Солардың бірі – «Атамекен» картинасы. Картинаның композициясында бір қарағанда соншалықты алып-жұлып бара жатқан шиеленісті ештеңе жоқтай көрінеді. Бірақ байыптай зер салған жанға суретші бұл шығармасында аса терең философиялық ой айтқандығы көрінеді. Төбеде көгілжім аспан, төменде жалпақ жатқан қазақтың сары даласы; тоқпақ жалды торы атқа мінген егде жастағы қарт қазақ күз айындағы сары селеулі қалың қамыстың арасымен салдырта желіп келе жатыр. Басында қазақы тұмақ, үстінде түйе жүн шекпен. Беліне таққан кісесінің күміс доғасы жалтырай көрініп тұр. Оң қолымен астындағы атының тізгінін шірей ұстап алған. Ал сол қолын бес саусағын тарбита ашып сол жақ тізесінің үстіне қойған. Басын шалқита ұстап, алыс көкжиекке ойлы көзбен тесіле қарап келе жатыр. Картинаның «Атамекен» деп аталуы да жайдан-жай емес. Мұндағы ат үстінде келе жатқан егде қазақ символдық бейне ретінде алынып тұр. Ат үстіндегі қазақтың егде қарт бейнесінде алынуы – ата қазақтың ерте дәуірлерден келе жатқан ежелгі халық екендігін сездіртсе, қалың қамыстың етегіндегі қара жердің бір пұшпағының көрсетілуі – қазақ дүниетанымындағы қара жер – киелі жер, киелі топырақ деген ұғымды ишаралап тұр. Сол жақ тізесінің үстіне тарбита қойылған бес саусақтың екі саусағы сол қара топырақты мегзеп тұрғандай шошайып тұр. Жалпы қазаққа: «Топырағыңнан айрылып қалма! Туған топырағыңның қадірін біл, оны болашақ ұрпақ үшін сақта! Себебі – бұл сенің атамекенің!» деп тұрғандай. Ал аттылы қазақтың алыс көкжиекке қала қарап келе жатқандағы бет-жүзіндегі ауыр ой: «Атамекеннің ертеңі қалай болар екен, ертеңі жарқын болғай-ақ та!» деген жан толғанысының көрінісі. Суретші «Атамекен» ұғымы туралы ойланған кезде әрбір қазақтың көзіне ең алдымен қандай көрініс елестейтінін дәл тапқан десек қателеспейміз. Әрине, ат және атқа мінген қазақ, көк аспан мен қара жер. Осылардың бәрінің бірін-бірі толықтырып тұрған композициялық түзілімі көз алдыға келе қалады. Ондаған ғасырлар бойы ата-бабаларымыз атамекенін тұлпардың тұяғымен, бойындағы бес қарудың күшімен қорғады. Базар жыраудың: «Шаппай ма жауға ер жігіт, Жалаулы найза бір атпен. Күдері баулы көк шыбық, Сыпырма қылыш қынаппен!» деген өлең жолдарына зер салсақ, атамекен ұғымы туған жерді сыртқы жаулардан қорғау түсінігімен астасып жатыр деп түсінуге болады. Қазақ пен жылқы – егіз ұғым. Аталарымыздың мыңдаған жылдар бойы елін сыртқы жаулардан қорғауы, еткен еңбегі, салт-дәстүрлері, шығарған ән-күйлері, термелері, көлемді жыр-дастандары жылқыдан тыс болып көрген емес.

Аталмыш картинадағы ат үстіндегі қазақтың бет құбылысынан байқалатын алысқа қыран көзбен қарасы, ой сіңген жанары, басын шалқақ ұстау арқылы дүниеге өзіне-өзі сенген көзбен тура қарауы нағыз көшпелі қазақтың мінез-құлқын ғана танытып қоймай, астындағы атының мінезі-қалпымен де тығыз сабақтасып жатқандығын аңғаруға болады. Астына мінген аттың күлтеленген жалы, кекілінің шашырай төгіліп тұруы, тізгінді шірей тартып отырған үстіндегі иесінің бұл қылығына келіскісі келмегендей аттың танауын қусырып, көзін алайта ашып алған көрінісі, мазасыздық қалып танытуы – иесінің алыс сапарға жол шегіп бара жатқандығын сезіп тұрғандай әсер қалдырады. Суретші картинада қазақ жылқысының жорық немесе алыс сапар үстіндегі мінез-қырларын тап басып танығандығы көрініп тұр. Аттың жүгені, омырауындағы өмілдірігі де бағалы тастармен өрнектеліп, хас шебердің қолынан шыққандай жалтылдап жарасымды болып тұр. «Қыз Жібек» жырындағы Төлегеннің астындағы ақ боз атының тұрманының «Өмілдірік сом алтын, омырауда алқылдап» деп жырлануына қарап, картинадағы жүген мен өмілдіріктің әсемдігі көшпелілік мәдениеттің биік эстетикалық биіктігі ретінде қабылдануға лайық. Картинада қызылды-жасылды көз арбайтын бояулар, артық қимыл-қозғалыстар да кездеспейді. Қазаққа тән қоңыр әуен, қоңырқай бояулар таңдап алынған. Жүргіншінің ат үстінде отырып алысқа көз қадауынан суретшінің қазақ даласы ұшы-қиырсыз кең деген ой ұшқынын да аңғартқандығын байқау қиын емес.

Бексейіт Түлкиев – қазақ кескіндеме өнерінің аса көрнекті өкілі. Халыққа өзінің «Өке», «Ата-баба жері», «Суретшінің түсі», «Әже», «Әкені майданға шығарып салу», «Түсіру алаңы» және өзін суретшілік өнердің классигі деңгейіне көтерген «Ұлы көш» картинасы арқылы халыққа кеңінен танылған даңғайыр тұлға. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының ортасында қоғам қайраткері Иманғали Тасмағамбетовтың идеясы бойынша кенепке түсірілген бұл картина бас-аяғы бір жылдың ішінде салынып бітіп, бүкіл халыққа кеңінен тарады. Қазақ ұлтының түркі дәуірінен бүгінгі күнге дейінгі үш мың жылдық тарихына көркемдік өң беріп, оны бір картинаның бетіне топтастырып салу арқылы талантты суретші қазақ тарихының үш мың жылдық көркем панорамасын жасады. «Ұлы көш» – кескіндеме өнері арқылы қазақ өмірінің бір сәтін ғана бейнелеген қатардағы туынды емес бірнеше ғасырдағы халық өмірін көркем жинақтау арқылы ұлттың рухани тарихын кескіндеген роман-эпопея десек артық айтқандық емес. Кез-келген ұлттың мәдениетінің тарихы адамдар, оның ішінде тарихтың өн бойында толымды із қалдырған тарихи тұлғалар бейнесі арқылы жасалады. Б.Түлкиевтің «Ұлы көш» картинасында қазақ тарихында өшпес із қалдырған сексен тоғыз тарихи тұлға бейнеленген. Суретшінің бұл туындысы қазақ кескіндеме өнерінде ғана емес, жалпы қазақ руханиятындағы бұрын-соңды кездесе қоймаған айрықша құбылыс болды. Салыстырмалы түрде айтар болсақ, қазақ әдебиетінде М.Әуезовтің «Абай жолы» романы сөз өнерінде қандай үлкен рөл атқарса, Б.Түлкиевтің «Көші» де – қазақ бейнелеу өнерін ірі белеске көтеріп тастаған аса ірі классикалық туынды болды. Атақты спортшы С.Қонақбаев: «Киелі туынды екен, бір көрген жанның көз алдынан кетпей қояды» деген пікір білдіріпті («Ұлы көш», 2000). Сол сияқты талантты суретші Б.Түлкиевтің өзі де картинадағы Ахмет Яссауи бейнесі жөнінде: «Ұлы көштің алдында тұрып тұлпар үстінде тізгінін ұстаған ұлы бабамыз – өз машайық, Хазірет Сұлтан Қожа Ахмет Яссауи. Мен бұл бейнені

оның «Құдайдың құдіреті туралы толғау» атты өзі жазып ұрпағына қалдырған хикметтерін оқи отыра сомдадым. Сөйтіп ислам дінінің шамшырағы Ахмет Яссауидің жан дүниесін, рухани әлемін халқыма осы образ арқылы жеткізгім келді» депті (Қос өнердің жұлдызы, 2005). Суретші Қожа Ахмет Яссауиден басталып, күні бүгінге дейінгі бірнеше ғасырлық тарихымыздағы қоғамдық-саяси, рухани-адамдық өнегеміздің барлығы осы ұлы тұлғаның ойларынан тамыр тартқан ұлы философия екендігін баса айтып, осы полотно арқылы сәтті бейнелеп жеткізе білген. «Ұлы көш» картинасы жөнінде Қабыл Аян да «Ұлағат» порталында: «...ата-бабамыз сақтардың өмірі ат үстінде өткен мұсылмандықтан бұрын Күнге, Тәңірге табынған, ата-бабаларымыз сол себепті Алтын адам да сонау картинаның (Б.Түлкиевтің «Ұлы көшінің») тұңғыық төріндегі Күннен шығып келе жатыр. Күн – шаңырақ, күннің шапағы, алтын сәулесі – уықтар. Ал оның керегелері, қабырғалары анау уықтар, арғы-бергі ата-бабаларымыз космос – ғаламның шырқау шегі. Соны біздің ата-бабаларымыз сан мыңдаған жылдар бұрын түсінген. Сол себепті де өзге халықтар секілді тас үйдің қабырғасынан терезе шығармай, космоспен тіке «байланыс» үшін шаңырақты ойлап тауып қабылдаған. Алтын адам табылған жерде... алтын тостаған да шықты. Ондағы мынадай жазуды ғалымдарымыз оқып берді. «Бұл халық Күннен жаралған, Күнге табынған». Міне, қазақтың мықты философиясы» деп көшпелі халқымыздың мәдени-эстетикалық өрісінің картинадағы интерпретациясын байыптылықпен түсіндіреді (Қабыл, 2021). «Ұлы көш» картинасы – ұлтымыздың «тарихи жады», «тарихи ес» ұғымдарын бүтіндеуіне қосылған аса ірі үлес болып табылады.

5 Қорытынды (Г. Асқарова)

Жалпы алғанда кескіндеу өнерінің біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықтан, яғни «Бұғы тастар» қорымы пайда болған кезден бастап бүгінгі күнге дейінгі кезеңдегі жүріп өткен жолын қарастыра келе байқалатыны – жылқының көшпелілік өркениетте атқарған жасампаздық рөлінің ежелгі кезеңдегі тас бетіне бедерленген жабайы жылқы бейнесінен бастап ғасырлар бойы жүздеген графикалық және кескіндемелік туындыларда формалық және мазмұндық тұрғыдан жетіле түскендігі. Зерттеудің негізгі мақсаты мен гипотезасы ретінде алынған қазақ бейнелеу өнеріндегі жылқының тәуелсіз интерпретациясы әлемдік мәдени тенденциялармен, ұлттық тарихи ерекшеліктермен үйлестіре отырып талданды.

Ендігі кезекте, қазақ жылқысы тарихының тәуелсіздік кезеңінен бастап тарихи-этнографиялық тұрғыдан арнайы зерттеле бастауы – бейнелеу өнері саласындағы шығармашылық тұлғаларды да осы бағытқа бұрынғыдан да терең назар аудартып, түбегейлі бетбұрыс жасауларына себепкер болады деген үміттеміз. Осы мақала тәуелсіз сана тұрғысынан қарастырылған тарихи-этнографиялық зерттеулер көрнек өнерінің барлық түрлерінде жылқы бейнесінің заман талабына сай көркем және жоғары эстетикалық талғам биігінде интерпретациялануына жол ашады деген сенімдеміз.

Әдебиеттер:

1. Адилова М. Қазақ бейнелеу өнерінің бүгінгі мен өткені. <https://www.oner.kz/visual-arts/view/16553-kazak-bejneleu-onerining-bugini-men-otceni>

2. Алимқұлова, Ж., Кубеков, Т. «ҚҰЛАГЕР» ҚОЙЫЛЫМЫНДАҒЫ АКТЕРЛЕРДІҢ ШЕБЕРЛІК ТӘСІЛІ ЖӘНЕ КЕЙІПКЕР СОМДАУДЫҢ СТИЛІ // «Керуен» ғылыми журналы, 76(3), 2022. 272–284. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-24>

3. Әуезов М. (1991). Әдебиет тарихы. – Алматы: «Ана тілі» баспасы.

4. Delpeut L., & Willekes C. (2023, March). Realism as a Representational Strategy in Depictions of Horses in Ancient Greek and Egyptian Art: How Purpose Influences Appearance. In *Arts* (Vol. 12, No. 2, p. 57). MDPI. <https://doi.org/10.3390/arts12020057>

5. Ferguson S.H. (2005). *Sawrey Gilpin, RA (1733–1807): British animal painting in the Age of Sentiment*. New York University.

6. Ғабитов Т., Халидуллин Н. Қазақ бейнелеу өнерінің ерекшеліктері // «Ақиқат» журналы, 2015

7. Лиясжанқызы А. Әбілхан Қастеевтің бейнелеу өнеріндегі ерекшелігі // <https://www.oner.kz/visual-arts/view/5468-abilhan-kasteevting-bejneleu-onerindegi-eresheligi>

8. Қос өнердің жұлдызы. (Б.Түлкіев туралы толғаулар). -Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005. – 224 бет.

9. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1998.

10. Қабыл Аян. Бексейіт Түлкіев – дарынды суретші // ULAGAT порталы, 2021.

11. Сейдімбек А. Алты томдық шығармалар жинағы. Т.2. Астана, Фолиант, 2010.

12. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: «Алматыкітап» баспасы, 2010. – 496 бет.

13. «Ұлы көш» - мәңгілікке кеткен туынды // «Жас алаш» газеті, 19 тамыз, 2000.

14. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1985. -560 бет.

References:

1. Adilova M. (2021). Qazaq beyneleu onerinin bugini men otkeni [The present and the past of Kazakh art] <https://www.oner.kz/visual-arts/view/16553-kazak-bejneleu-onerining-bugini-men-otceni> (in Kaz)

2. Alimkulova, Z., Kubekov, T. (2022). THE WAY THE ACTORS WORK IN THE PRODUCTION OF “KULAGER” AND THE STYLE OF PERFORMANCE OF THE CHARACTER. The Scientific Journal “Keruen”, 76(3), 272–284. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.3-24> (in Kaz)

3. Auezov M. (1991). *Adebiet taryhy* [Literary history]. –Almaty: «Ана тілі» баспасы (in Kaz)

4. Delpeut L., Willekes C. (2023, March). Realism as a Representational Strategy in Depictions of Horses in Ancient Greek and Egyptian Art: How Purpose Influences Appearance. In *Arts* (Vol. 12, No. 2, p. 57). MDPI. <https://doi.org/10.3390/arts12020057> (in Eng)

5. Ferguson S. H. (2005). *Sawrey Gilpin, RA (1733–1807): British animal painting in the Age of Sentiment*. New York University. (in Eng)

6. Gabitov T., Xalidullin N. (2015). Qazaq beyneleu onerinin erekselikleri [Features of Kazakh fine art] //«Aqiqat» jurnali. (in Kaz)

7. Iliyasjanqizi A. (2017). Abilkhan Qasteevin beyneleu onerindegi erekshelegi [Abilkhan Kasteev’s specialty in fine art] // <https://www.oner.kz/visual-arts/view/5468-abilhan-kasteevting-bejneleu-onerindegi-eresheligi>. (in Kaz)

8. Qos onerdin juldızı. (2005). (B.Tulkiev turalı tolgaular) [The star of double art. (Thoughts about B. Tulkiev)]. - Almaty: «Qazigurt» baspasi. – p. 224. (in Kaz)

9. «Qazaqstan» Ulttiq enciklopediyasi (1998). [“Kazakhstan” National Encyclopedia] -Almaty: «Qazaq enciklopediyasinin» Bas redakciyasi. (in Kaz)

10. Qabil Ayan. (2021) Bekseyit Tulkiev – darindı suretshi [Bekseyit Tulkiev is a talented artist] // ULAGAT portalı. (in Kaz)

11. Seıdimbek A. (2010) Shyǵarmalary. Altytomdyq. -Astana: Foliant. T. 2. [A collection of works in six volumes]. Qazaqálemi. Etnomádenıpaıymdaı. – p. 816. (in Kaz)

12. Toqtabay A. (2010) Qazaq jilqisinın tarihi [History of the Kazakh horse]. – Almaty: “Almatykitap” publishing house. – p. 496. (in Kaz)

13. «Uly kosh» - mangilikke ketken tuındı [«Uly Kosh» is an eternal work] (2000). // “Zhas Alash” newspaper, August 19. (in Kaz)

14. Ualikhanov Sh. (1985) Tandamalı [Collection]. – Almaty: “Zhazushy” publishing house. – p. 560. (in Kaz)

Журнал 24.03.2005 жылы
Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінде тіркелген.
Бұқаралық ақпарат құралын есепке қою туралы куәлік N 5844-Ж.

Журнал зарегистрирован 24.03.2005 года
в Комитете информации и архива Министерства культуры,
информации и спорта Республики Казахстан.
Свидетельство №5844-Ж по регистрации средства массовой информации

The journal was registered on March 24, 2005
in the Information and Archives Committee of the Ministry of Culture,
Information and Sports of the Republic of Kazakhstan.
Certificate No. 5844-Ж for registration of mass media

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова**

Басуға 23.06.2023 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100¹/₆. Офсеттік басылым.
19,18 баспа табақ. Таралымы 500 дана.